KNJIGA
1

S. Vukmanović Tempo

KOMUNIST

Svetozar Vukmanović Tempo

REVOLUCIJA KOJA TEČE

Memoari

KOMUNIST

BIBLIOTEKA
ISTORIJA I POLITIKA

RECENZENT
Dr DUŠAN BILANDZIC

REDAKTOR
ZORAN JOVANOVIČ

UREDNIK
ZORICA MILOSAVLJEVIC

OPREMA
IVAN CEHIC

Svetozar Vukmanović Tempo

REVOLUCIJA KOJA TEČE

Memoari

Komunist • Beograd
1971.

UMJESTO PREDGOVORA

Nijesam imao namjeru, bar za sada, da pišem i objavim memoare. Slučaj je, međutim, htio da se na to odlučim. Prije dvije godine, u vrijeme dvadesetogodišnjice sukoba sa Staljinom, članovi redakcije lista *Komunist* zamolili su me da iznesem sjećanja na neke momente borbe koju smo tada vodili.

Iako bolestan i vezan za postelju, prihvatio sam se posla i napisao nešto nalik na memoare. Taj tekst je objavio *Komunist* u nekoliko nastavaka i on je, po ocjeni redakcije, bio izvanredno primljen od strane čitalaca.

Neki inostrani izdavači, pošto su mislili da se radi o odlomcima opširnijih memoara, tražili su da im ustupim pravo na izdavanje.

Suočen sa takvim interesovanjem, odlučio sam da pišem memoare koji bi pomogli da istina o našoj revoluciji prodre u sve krajeve svijeta.

Taj posao zahtijevao je veoma intenzivan rad: tokom 16 mjeseci radio sam bez prekida po 15 časova dnevno. U poslu su mi pomagali Zoran Jovanović i Anđelka Popović.

Plod moga rada su dvije knjige memoara. U njima nijesam mogao, zbog kratkoće vremena, obuhvatiti niti potpuno osvijetliti sve momente koji su od značaja da se shvati naša revolucija. Ipak, nadam se da će moji memoari i ovakvi kakvi su biti od interesa za širi krug čitalaca i u našoj zemlji i na strani. Ostaje mi da, ukoliko u budućnosti budem imao vremena i mogućnosti, pokušam da proširim i upotpunim sadašnji tekst, da svestranije i dokumentovanije obradim tokove i zbivanja naše revolucije u kojima sam neposredno učestvovao.

Nijesam istoričar niti sam imao pretenzija da pišem istoriju naše revolucije. Nastojao sam da oživim izvjesne

momente naše revolucije čiji sam svjedok i učesnik bio. Pri tome sam koristio dokumente, stenograme, moje bilješke i sjećanja. Otuda memoari nijesu plod naučnoistraživačkog rada jednog istoričara, već moja svjedočenja o ljudima i događajima naše revolucije. Razumije se, trudio sam se da moja kazivanja budu što vjerniji prikaz događaja u kojima sam učestvovao. Stoga ništa nijesam „lakirao", nikoga nijesam štedio, ni sebe. Naša revolucija je tako velika da je ne može zatamniti iznošenje njenih dilema, padova i prolaznih neuspjeha.

Nadam se da će moja kazivanja pomoći da se dođe do objektivne istorijske istine o našoj revoluciji. Tome bi v mnogome doprinijelo ako bi se sa svojim sjećanjima javili i drugi učesnici naše revolucije, osvjetljavajući je iz različitih uglova i nastojeći da događaje prikazuju onako kako su se oni zaista odigrali.

Rasvjetljavajući pojedine događaje i ličnosti, nijesam se obazirao na to da li će se neko osjetiti pogođen. Konačno, ocjena uloge jedne ličnosti u revoluciji ne može se donositi na osnovu toga kako se ponašala u određenim istorijskim trenucima, već jedino polazeći od njenog ukupnog djelovanja kroz čitavu revoluciju. To načelo me je nagonilo da i moje držanje i postupke ocjenjujem kritički.

Kao pisac i učesnik revolucije biću zadovoljan ako moji memoari doprinesu da se rasvijetle i bolje shvate pojedine etape naše revolucije, koja je jedinstvena po tome što i dalje teče, što se nije zaustavila u svom razvitku. U našoj zemlji se i sada zbivaju revolucionarne promjene društvenih odnosa usmjerene ka konačnom oslobođenju radnika od najamnih odnosa. U toku oružane borbe riješili smo osnovno pitanje svake revolucije — pitanje vlasti; po oslobođenju zemlje izvršili smo duboke promjene u svojinskim odnosima: eksproprisali smo industrijalce, bankare, trgovce, veleposjednike i njihovu imovinu predali u ruke države; sukobili smo se sa Staljinom i otvorili perspektivu ravnopravnih odnosa među socijalističkim zemljama i specifičnih puteva u razvoju socijalizma; izvlastili smo, iako ne potpuno, razgranat aparat države u čijim je rukama koncentrisana moć raspolaganja viškom rada. Sada se borimo da o višku rada neposredno odlučuju radnici, a ne aparat

države ili menadžerske grupe u preduzećima, bankama. Ta borba još nije dobijena ... revolucija teče!

Memoari se završavaju zbivanjima neposredno poslije Četvrtog (brionskog) plenuma CK SKJ. Period od posljednjih nekoliko godina, iako od izuzetnog značaja za dalji tok naše revolucije, suviše je blizak da bi se o njemu moglo svestranije svjedočiti; za to je neophodna određena istorijska distanca. Svjestan sam da je to ozbiljan nedostatak mojih memoara, ali vjerujem da ću ga moći ispraviti u eventualnom budućem izdanju, kada za to budu sazreli uslovi.

Beograd, jula 1970. *Svetozar Vukmanović Tempo*

SADRŽAJ

PRVI DIO

PARTIJA

DRUGI DIO

BORBA ZA VLAST

REVOLUCIJA KOJA TEČE

KNJIGA PRVA

Prvi dio

P A R T I J A

GLAVA I

NEMIRNO DJEČAŠTVO

Moja porodica • Strijeljanje jednog izdajnika • Kako sam doživio „politiku" u oslobođenoj zemlji • Polazim u školu • Bosi i obuveni • Otac u zatvoru • Moja majka • Gimnazija i dolazak u grad • Svijet romana • Smrt najstarijeg brata i kako mi je on pomogao da zavolim Sovjetski Savez • Sestrina tragedija • Vječite prepirke oca i strica • Stičem samopouzdanje • Završetak gimnazije

PRIPADAM GENERACIJI koja je prve godine djetinjstva provela u uslovima rata i okupacije. Rođen sam 1912. godine, kada je Crna Gora bila u ratu protiv Turske. Dvije godine kasnije zaratilo se protiv Austro-Ugarske. Nijesam imao ni tri godine kada je počela okupacija. Pojedini događaji iz tog vremena, o kojima su mi kasnije stariji pričali, duboko su mi se urezali u pamćenje ...

Selo Podgor, u kome sam rođen, pri vrhu je kotline što se proteže od Skadarskog jezera do podnožja planine Trojice. Budva i Sveti Stefan s druge su strane planine. Život u selu nije bio nimalo lak. Seljaci iz ravnice imali su plodnu zemlju; na njoj su gajili vinovu lozu i smokve i dobijali prvoklasno vino i rakiju; oni su takođe držali stoku u planinama koje se dižu prema moru, lovili su ribu u Skadarskom jezeru. Međutim, naše selo je bilo bez plodne zemlje. Da bi se dobio komadić zemlje, trebalo je lomiti i odstranjivati kamen, a klimatski uslovi za proizvodnju dobrog vina i rakije bili su dosta slabi. Nije bilo porodice koja bi sa

svog imanja mogla dobiti dovoljne količine pšenice i kukuruza; moglo se prehranjivati najdalje do Božića. Oni koji su gajili nešto goveda i koza, prodavali su stočne proizvode u obližnjim gradovima i tako dobijali sredstva za kupovinu kukuruza kojimi bi se prehranjivali do nove žetve. Ali, to su mogle činiti samo „najbogatije" porodice — one koje su uspjele da iz kamenjara izvuku više zemlje, da zasade lozu i smiokve i da drže stoku u planini.

U „bogatije" porodice ubrajala se i moja, zahvaljujući zalaganju i radu oca i majke. Prije ratova otac je dva puta bio u Sjevernoj Americi i radio u rudnicima. Gladovao je, ali je skupio nešto novaca i, kada bi došao kući, radio je od jutra do mraka na unapređivanju imanja. Krčio je kamenjar i sakupljao ono malo oskudne zemlje. Postigao je da mu imanje bude najobrađenije u selu — njegova loza i smokve služile su za ugled ostalim seljacima. Umio je da pravi dosta dobro vino i rakiju. Majka je takođe pomagala u obrađivanju imanja, ali je vodila i domaćinstvo, odlazila je u obližnje varoši i prodavala mieso, sir, vino, rakiju i druge proizvode. Tako dobijenim sredstvima kupovala je kukuruz kojim smo se prehranjivali i ostale proizvode radi zadovoljenja potreba domaćinstva. Sto se tiče nas, djece, md smo izgonili stoku na pašu i pazili da ne načini štetu usjevima.

To je bila neka vrsta unutrašnje raspodjele poslova u porodici.

Okupacija je sve poremetila. Otac je otjeran u zarobljeništvo, a majka je morala preuzeti i njegove poslove oko imanja. Sestra Milica bila je još djevojčica, ali je već radila sve kućne poslove. Dva starija brata — Đuro i Luka — starali su se da se stoka redovno izgoni na pašu. Najstariji, Đuro, pomagao je majci oko imanja. Jedino sam ja bio oslobođen posla; mogao sam da se igram po cio dan i uvijek mi je teško padalo kada bi me majka zvala da ručam, jer sam miorao prekidati igru. A rado bih žrtvovao i ručak samo da nastavim igru.

Život za vrijeme okupacije tekao je za mene dosta jednolično. Nijesam ni osjetio okupaciju jer okupatori nijesu zalazili u naše dosta zabačeno selo. Samo je ponekad dolazio žandarmerijski narednik, koji nije bio Austrijanac, već Srbin iz Like. Nije se ponašao strašno — ništa nije nasilno uzimao, nikoga nije udario...

MONOTON ŽIVOT u selu iznenada se prekinuo. Jednog jutra čuo sami plotun pušaka. Majka i žene u susjedstvu su se uzbunile. Muškarci su još bili u zarobljeništvu. Počelo je dovikivanje, karakteristično kada se nešto dogodi u selu. Ovog puta niko nije znao šta se i gdje dogodilo.

Nešto kasnije čulo se da je pred školom, koja se nalazila izmieđu gornjeg i donjeg sela, viđena grupa naoružanih ljudi. Govorilo se da su komite strijeljale nekog seljaka koji je okupatora obavještavao o svemu što se događalo u selu.

Prvi put čuo sam za komite — za naše ljude koji nijesu htjeli da žive u domovima, nego su se odmetali u šume i vodili borbu protiv okupatorske vlasti. Takođe sam saznao da u našem selu ima ljudi koji služe okupatora. Nije ih bilo mnogo, i svi su ih prezirali.

Pažljivo sam slušao šta se govorilo. Bilo je različitih komentara. Jedni su govorili da je to trebalo uraditi mnogo ranije, a ne kada je okupacija okončana. Drugi su se bunili što komite nijesu ni puške opalili za cijelo vrijeme okupacije, već sada dijele pravdu. Neki su, opet, isticali da u oba sela ima još špijuna, ali da oni nijesu strijeljani, miada bi prema svima trebalo isto postupiti.

Mnoge sam stvari tada prvi put saznao. Na primjer, da ima komita koji su na riječima protiv okupatora, čak i žive po šumama, ali ne izvode nikakve akcije. Bilo je i ljudi koji su služili okupatora i narod ih je nazivao špijunima. Čuo sam da je i u našem bratstvu bio jedan dostavljač i špijun i da je trebalo da bude strijeljan. Ali, bratstvo je stavilo do znanja komitama da, iako se radi o špijunu, on ne smije biti strijeljan jer će ga bratstvo osvetiti. To md je pomoglo da vidim koliku ulogu ima bratstvo u društvenom životu Crne Gore.

ŽIVOT U PORODICI se normalizovao kada se otac vratio iz zarobljeništva. Mi smo u međuvremenu prilično odrasli. Ja sam imao već preko šest godina. Stariji su pomagali

ocu u obrađivanju imanja, a majci u domaćim poslovima. Ja sam čuvao stoku, a sljedeće godine trebalo je da pođem u osnovnu školu ...

Iznenada, jednog dana pred našom kućom pojavila se grupa naoružanih ljudi. To su bili većinom mladići iz sela bliže ravnici i Skadarskom jezeru. U kući je nastala uzbuna. Otac nije htio da izađe pred kuću, iako ga je majka molila da pozove ljude. Sjedio je kao skamenjen kraj ognjišta. Majka je sama izašla pred nezvane goste. Iznijela im je rakije, ali ih nije pozvala u kuću. Bojala se oca. Nikada se ranije nije dešavalo da namjernici ne uđu u kuću.

Pošto ih je počastila rakijom, majka je uvela ljude u obor i rekla:

— Uzmite šta hoćete... neka vam je sa alalom.

Shvatio sam da će nam uzeti stoku i uplašio se za moje omiljeno jare. Brzo sam preskočio ogradu obora i zgrabio jare, spreman na sve samo da mi ga ne uzmu. Momci su se nasmijali i uzeli jedno, i to najmiršavije jare. Ljubazno se pozdraviše sa majkom i odoše, izvinjavajući se za ono što čine.

Majka je ušla u kuću i rekla ocu:

— Uzeli su samo jedno jare... i to najmršavije. U drugim kućama uzimali su i po dva-tri brava, pršute, vina i rakije. Vidiš, bolje je ljude lijepo dočekati... Sve je to zbog te tvoje proklete politike.

Prvi put sam čuo riječ „politika", ali nijesam znao šta ona znači. Čekao sam da čujem šta će otac odgovoriti.

— To nijesu ljudi... to su pljačkaši — odbrusio je. — Idu od kuće do kuće i pljačkaju sve što im padne šaka...

Nijesam shvatio ko su ljudi za koje otac kaže da su pljačkaši. Ljubazno su se i prijateljski ponašali prema majci i prema meni! Počeo sam se raspitivati kod najstarijeg brata, ali on mi nije htio mnogo reći pošto je smatrao da sam suviše mali da bih mogao razumjeti takve stvari. Jedino mi je rekao da su se odmah po završetku okupacije pojavile dvije političke struje u Crnoj Gori. Jedna je okupljala pretežno omladinu i izjašnjavala se za ujedinjenje Crne Gore sa Srbijom, ne postavljajući pri tome nikakve uslove — to su „bjelaši". Druga struja je bila protiv takvog ujedinjenja

— to su „zelenaši"*. Naš otac se izjasnio za ove druge. Ali pobijedili su prvi; oni su obilazili sela i priređivali gozbe za svoje pristalice. Onima koji su se izjasnili za „zelenaše" oduzimali su stoku, vino, rakiju ... Zato su došli u naše selo, pred našu kuću... Ali, zahvaljujući majci, zadovoljili su se malim.

Ova bratovijeva objašnjenja uvela su mie u oblast politike. To je, zapravo, bio moj prvi korak na putu koji je bio preda minom.

POSLIJE OSLOBOĐENJA postavilo se pitanje školovanja za sve nas muškarce: trebalo je da se upišem u osnovnu školu, dok su starija braća već bila zrela za gimnaziju. Najstariji, Đuro, imao je pravo da u toku tri naredne godine polaže po dva razreda, jer nije mogao pohađati gimnaziju za vrijeme okupacije, dok je Luka upravo navršio godine potrebne za upis u prvi razred gimnazije. Otac je odlučio da Đura i Luku pošalje u gimnaziju, a da ja poslije završene osnovne škole ostanem da radim na imanju.

Otac i majka su se dogovorili kako da ostvare svoje planove. Poznat kao dobar majstor za zidanje kuća, otac će graditi kuće seljacima koji su se vraćali iz Amerike. Zarađenim novcem plaćaće stanovanje sinova na Cetinju. Majka će svake nedjelje nositi nedjeljni obrok hrane: veliki hljeb od kukuruznog brašna, nešto slanine, krompira, pasulja. .. Kako je Cetinje udaljeno od sela oko pet sati hoda. majka je polazila oko pola noći da bi u grad stigla prije nego što sinovi ustanu. Najteže je bilo zimi; veliki smetovi zatrpavali su planinske puteve, tako da se hrana i namirnice namijenjene prodaji u gradu nijesu mogle prenositi na magaretu. Majka je tada čitav teret nosila na svojim leđima — i to je trajalo petnaest dugih godina, budući da sam kasnije i ja pohađao gimnaziju!

Pošao sam u osnovnu školu sa bratom od strica, Brankom, mojim vršnjakom. Otac mu je radio u rudnicima

*** Nazvani su „bjelaši" i „zelenaši" po bijelim i zelenim listićima kojima se glasalo u Velikoj narodnoj skupštini u Podgorici (danas Titograd), na kojoj je izglasano ujedinjenje Crne Gore sa Srbijom.**

Južne Afrike i zato je njegova porodica znatno bolje živjela od moje.

Prvog dana učitelj nas je razvrstavao po klupama: u posljednjoj klupi sjedeli su najbolji učenici, a u prvoj najslabiji. Sa đacima starijih razreda nije bilo teškoća: učitelj ih je razvrstavao prema uspjehu iz prethodne godine. Ali nas, prvake, razmještao je prema prvom utisku. Mene je smjestio u klupu za najslabije đake, vjerovatno mu se nijesam učinio mnogo bistar. Branko je, međutim, sjedio u klupi za najbolje!

Bio je to moj prvi izlazak u društvo i prva nepravda koju sam doživio. Nijesam sebe smatrao manje sposobnim od drugih dječaka sa kojima sam se svakodnevno igrao u selu. Posebno sam bio ljubomoran na Branka jer md je bio najbliži; stalno smo se nadmetali ko će biti bolji u dječjim igrama.

Ćutao sam; nanesenu nepravdu zadržao sam za sebe i počeo sam uporno učiti. Poslije izvjesnog vremena zabilježio sam prve uspjehe: napustio sam prvu klupu... dok se najzad nijesam našao u posljednjoj — na mjestu za najbolje! Nijesam ga ispuštao do završetka osnovne škole.

ODMOR ILI VRIJEME prije početka nastave provodili smo u igri. Bilo je bezazlenih, ali i opasnih igara. Jedna od najopasnijih bila je bitka dva tabora. Tukli smio se nogama, a ne pesnicama! U jednu grupu su ulazili đaci koji bi tog dana došli obuveni u školu, a u drugu — bosi! To nije bila podjela na „bogatiju" i „siromašniju" djecu; u školu smo dolazili čas obuveni, a čas bosi... tako smo i tabore stalno mijenjali. Pa ipak, bilo je djece koja su skoro redovno dolazila bosa ili obuvena. Među ovim drugima sam se i ja nalazio, jer sam poticao iz relativno bogatije porodice.

Igra je imala svojih zanimljivosti; u njoj su se isticali dječaci koji bi izlazili kao pobjednici u okršaju sa pojedincima iz suprotnog tabora, kao i oni koji su najviše pomagali svom taboru da pobijedi protivnike. Da bi se obezbijedila pobjeda, trebalo je biti vješt da se u sudaru sa protivnikom hitro izmakne, tako da njegova noga udari u prazno. A onda

isto tako hitro, ne dajući vremena protivniku da se pripremi za odbranu, udariti ga snažno nogom u stomak i onesposobiti ga za dalju borbu! Poslije toga se priskače u pomoć ostalim drugovima.

Učitelj je strogo kažnjavao sve učesnike ove „igre", a pogotovu „kolovođe". Razumije se, kada bi nas uhvatio na djelu. Kako sam bio jedan od „kolovođa", redovno sam izvlačio najteže kazne: satima smo klečali na koljenima, i to na podu koji je često bio posut sitnim šljunkom, što je izazivalo oštre bolove i stvaralo rane. Osim toga, učitelj nas je tukao po dlanovima tankim dugačkim prutovima. Dešavalo se da je zahvatao i kožu iznad dlanova. To je izazivalo povrede i užasno boljelo. Dječaci su pokušavali da izbjegnu udarce te su izmicali dlanove. Ali učitelj je bio nemilosrdan: ponavljao je svaki promašeni udarac.

Što se mene tiče, ne samo da nijesam pokušavao da izbjegnem udarce, nego nijesam ničim pokazivao ni da me to boli. Jednostavno sami pružao ruke i podnosio udarce kao da padaju po tuđoj koži! Ruke i koljena su mi stalno bili modri i mnogo me boljeli. Stoga sam ponekad pokušavao da ne učestvujem u igri — da bih izbjegao nove batine. Ali, kao za inat, gotovo se redovno dešavalo da se učitelj baš tada ne pojavi i da batine izostanu. Tada bih se zaklinjao da ću idući put učestvovati u igri. Međutim, kada bi nas opet uhvatio i premlatio, raspoloženje se mijenjalo.

KADA SU SE OČEVI PLANOVI da školuje oba starija sina već počeli ostvarivati, jedan događaj je sve poremetio: otac je uhapšen i sproveden u zatvor, nedaleko od Virpazara.

Hapšenje je iznenadilo ne samo nas ukućane nego i čitavo selo. Uživao je veliki ugled među seljacima, imanje mu je bilo jedno od najuređenijih u selu, a poslovi kojima se bavio — prije svega zidanje kuća — bili su uvijek na vrijeme i dobro obavljani. Istina, bio je nepismen, ali se u politiku, posebno u odnose izmieđu Srbije i Crne Gore, tako razumijevao da se uspješno suprotstavljao i školovanim ljudima. Pratio je novosti u svijetu i uvijek je tražio da mu

0 tome pričamo kada bi, veoma rijetko, stigle novine iz grada.

Očevo hapšenje je izazvalo ne samo iznenađenje, nego 1 proteste među seljacima. Znalo se da je uhapšen zato što je pripadao „zelenašima" i što se nikako nije htio odreći svojih nazora. „Bjelaši" su hapšenjem htjeli da ga na to prinude, ali on je, očigledno, radije pristao da provodi vrijeme u zatvoru.

Hapšenje je, međutim, sasvim poremetilo njegove planove u pogledu školovanja sinova: više nije mogao obrađivati imanje niti zidati kuće. Staviše, trebalo je i njega izdržavati, nositi mu hranu u zatvor. Umjesto da obustavi školovanje svoje djece i da ih vrati u selo kako bi zamijenili oca, majka je hrabro odlučila da djeca nastave školovanje, a čitav teret poslova primila je na sebe. Radila je na imanju, nosila hranu sinovima na Cetinje i mužu u zatvor. Da bi došla do potrebnih sredstava za plaćanje stanova sinovima na Cetinju, prodavala je vino i rakiju i počela se baviti krijumčarenjem duvana. Na sve je bila spremna samo da obezbijedi školovanje svojim sinovima. Tek kada su oca poslije dvije godine pustili iz zatvora, smanjili su se poslovi koje je za čitavo to vrijeme požrtvovano obavljala, jer ih je sada ponovo preuzeo otac.

MUKOTRPAN JE ZlVOT imala moja majka. Muža je prvi put vidjela na vjenčanju. Roditelji je nijesu pitali da li želi da pođe za njega. No, i pored toga, oni su se dobro slagali. Otac se nije miješao u vođenje domaćinstva, a ona je izvršavala svaki njegov zahtjev, poštovala svaku njegovu riječ. Otac je bio glava porodice i svako ga je morao poštovati.

Pri odlasku na rad redovno je išla za njim na izvjesnom odstojanju, a kada bi se vratili kući, majka bi najprije skinula ocu obuću, donijela kopanju* sa vodom i prala mu noge. Tek poslije toga bi se prihvatila posla oko spremanja objeda. Ako bi otac praznikom prije ručka ili radnim danom pred veče razgovarao sa seljacima pred kućom, majka ga

*** Kopanja — drveno korito za kupanje.**

nikada ne bi prekidala; čitava porodica je morala čekati da završi razgovor i da uđe u kuću! Otac je bio okružen poštovanjem koje je majka prenijela na cijelu porodicu.

Prema djeci je bila popustljiva. Izlazila je u susret nekim našim željama do te mjere da se i ocu suprotstavljala. Kada bih odbio da jedem pripremljeno jelo (nijesam volio kuvani luk, ili morač), otac se ljutio i naređivao da md se ništa drugo ne smije dati. Smatrao je da gladno čeljade jede sve što mu se ponudi. Ja sam gladan ostavljao trpezu i odlazio uvrijeđen. Majka je trčala za mnom i donosila mi nešto drugo da pojedem. Ipak, znala je da bude i nepopustljiva kada nije bilo drugog izlaza: svako jutro sam morao rano da ustanem i da gonim stoku na pašu; mieni se uvijek spavalo, pa sam pokušavao na razne načine da izbjegnem tu obavezu i da nastavim spavanje. Ali majka je bila nepopustljiva jer nikog drugog nije bilo da obavi taj posao.

OSNOVNU ŠKOLU sam završio među najboljima. Opovrgao sam učiteljevu procjenu na početku školovanja. Ponesen uspjehom, htio sam da nastavim školovanje i nikako nijesam prihvatao da ostanem u selu, da radim na imanju. Majci sam stalno govorio:

— I ja ću da učim na Cetinju... ako mogu Đuro i Luka, zašto ne mogu i ja? Neću da radim na imanju.

Ona me je ubjeđivala da neko mora ostati jer će imanje propasti, a u njega je premnogo truda uloženo da bi se to smjelo dozvoliti. Razgovarala je sa mnom kao sa odraslim. To md je imiponovalo. Ali me nije ubijedila. Ostao sam uporan u svom zahtjevu.

Majka se savjetovala sa ocem, a on je mrzovoljno promrsio:

— Neka ide. .. kada je tako navalio. On je ionako nekako tunjav pa će ga već prve godine istjerati iz škole ...

Tako je bila riješena moja sudbina. Nastavio sam školovanje, ali uvijek mi je prijetila opasnost da se vratim u selo — ako ne pokažem dobar uspjeh u školi. Zato sam zapeo iz petnih žila i uvijek postizao vrlo dobar uspjeh.

Očeva odluka izazvala je nove probleme. Majka i sestra su morale da se brinu i za stoku, što je do tada bio moj posao.

Đuro je završavao šesti razred gimnazije, a poslije mature trebalo je da nastavi studije na univerzitetu i da se osamostali. Što se tiče Luke, odlučeno je da se upiše u bogosloviju jer je tamo školovanje u cjelini bilo besplatno, što je smanjivalo teret oko izdržavanja nas trojice.

Prvi susreti sa gradskom djecom ostavili su na mene veoma negativan utisak. Kako sami nosio seljačko odijelo i opanke, nijesu me primali u svoju sredinu. Cimi bi me ugledali, trčali bi za mnom i rugali se. Pokušavali su i da me tuku. Imali su male noževe i prijetili da će me zaklati. Vidjeli su da se plašim, pa su uživali u tome. Prestao sam da izlazim u grad i ostajao sam u stanu kada nijesam morao u školu. Zbog svega toga omirznuo sam grad. Da nije bilo jake volje da nastavim učenje i završim gimnaziju, sigurno bih se vratio u selo.

Varoška djeca nijesu prestajala da me progone. Postajala su sve bezobraznija, a pojedinci su počeli da me napadaju. To md, je toliko dozlogrdilo da sam odlučio da im se suprotstavim. Uskoro md se pružila prilika: vraćao sam se kući kad pred mene odjednom ispade jedan od njihovih vođa; držao je nož u ruci. Začudio se što ne bježim. Izmjahnuo je nožem, ali ja sam brzo reagovao. Jednom rukom sam ga uhvatio za šaku u kojoj je držao nož, a drugom sami mu stezao vrat; istovremeno sam ga potpleo... Slijedećeg trenutka je ležao poda mnom na zemlji! Vikao sam mu da pusti nož, ali on to nikako nije htio učiniti. Oštro sječivo noža md je povrijedilo prst... međutim, ni ja nijesam htio pustiti njegovu ruku. Nalazili smo se u nekoj vrsti pat-pozicije. Najzad sam riješio da ga pustim. Tog puta nijesam pobjegao, već sam čekao da vidim šta će on učiniti. Na moje veliko iznenađenje, „hrabri" vođa je pobjegao...

Djeca me više nijesu dirala. To me je naučilo da ne smijem pokazati strah pred protivnikom, čak i kada je jači od mene!

U školi nije bilo ništa bolje. I tu su mie gradska djeca dočekala odbojno. Nijesu me htjela primiti u društvo. Istina, bilo je u gimnaziji i druge djece sa sela, ali ona su bila

raspoređena u odjeljenja prijepodnevne smijene — dolazila su svako jutro *iz* sela, a uveče se vraćala kućama. Ja sam bio raspoređen u odjeljenje popodnevne smjene, zajedno sa djecom koja su stanovala u gradu. Kako su to većinom bila djeca državnih činovnika, bila su materijalno obezbijeđena — imala su lijepa odijela, donosila u školu kolače, voće, kupovala za vrijeme odmora bombone, slatkiše... Ja sam uvijek bio u iznošenim odijelima starije braće, jeo samo kukuruzni hljeb koji bi mi majka donosila iz sela. Novaca nikada nijesam imao da bih mogao kupiti bombone. Gazdarica bi mi ponekad davala 25 para jer sam joj svaki dan činio po neku uslugu — cijepao drva, odlazio u trgovinu. To bi bio veliki praznik za miene. Odlazio bih u radnju i dugo birao koji ću bombon da kupim. Jer tim parama sam mogao samo jedan kupiti!

Sve to je činilo da sam se osjećao kao biće drugog reda, kao uljez u nepristupačnoj sredini. Bar tako je bilo u početku. No, vremenom sami se oslobađao osjećanja manje vrijednosti. Uvjerio sam se da gradska djeca prosječno manje znaju od mene. To je donekle bilo i razumljivo. Njih ništa nije gonilo da uče. Znali su da će roditelji intervenisati ako dobiju slabu ocjenu, a, u krajnjem slučaju, ponavljati razred nije bilo naročito strašno. Za mene ne samo da niko nije mogao intervenisati, već to nijesu ni htjeli. Jedva su čekali da se vratim u selo! To me je podsticalo na učenje, na postizanje sve većih uspjeha.

OSJEĆAJUĆI DA ME SREDINA ne prima, povlačio sam se u sebe. Skoro da nijesam izlazio iz kuće. Braća su mi donosila knjige iz bogoslovske i gimnazijske biblioteke, koje sam prosto gutao. Vrlo rano sam' pročitao gotovo sve važnije ruske i francuske romane, kao i djela književnosti drugih naroda.

Preda mnom se otvarao nov svijet, po mnogo čemu sličan sa svijetom u kojem sam živio. Saživljavao sam se sa glavnim junacima romana, bdio nad njihovom sudbinom, povezujući je u mašti sa mojom. I neprekidno sam se pitao kako bih reagovao kada bih se našao u njihovom položaju.

Dok sam.' čitao *Zločin i kaznu* Dostojevskog, bio sam u dilemi — da li je za društvo korisnije ostaviti staricu lihvarku da živi i dozvoliti joj da pljačka ljude ili je ubiti i njenim novcem obezbijediti školovanje darovitog mladića koji inače propada u tom društvu? Nijesam nalazio odgovor i vrtio sam se kao u začaranom krugu. Nikako nijesam mogao zamisliti sebe da tako nešto činim, ali sam strasno želio da vlast ne otkrije Raskoljnikova. Bio sam strašno razočaran kada se on predao vlastima.

U stvari, nijesam umio da riješim tu naopako postavljenu dilemu. Jer, ne radi se o tome da li ubiti staricu, već o tome da se promijeni društvo koje dopušta egzistiranje lihvara i zelenaša, dok u isto vrijeme propadaju talentovani ljudi. Bio sam suviše mlad da to shvatim!

Mučila me je i Hamletova neodlučnost da osveti smrt svoga oca! Zašto oklijeva kada je sve jasno? Oca mu je ubio stric da bi uzeo prijesto i njegovu majku za ženu. Iz svega što sam do tada pročitao proizlazilo je da je u takvim slučajevima osveta opravdana: nasilnici su uvijek kažnjavani, a isto se dešavalo i onima koji bi iz koristoljublja izdali svoje drugove. To sami naučio iz narodnih pjesama, koje sam nekada slušao od oca svako veče do duboko u noć. A u književnosti je sasvim drugačije! Tražio sam objašnjenje od Dura. Jednostavno mi je rekao da je prerano da čitam *Hamleta* i oduzeo mi knjigu. Poslije toga sam krišom čitao, iako nijesam ništa razumijevao.

Balzakov *Čiča Gorio* ostavio je na mene dubok utisak. Njegova ljubav prema kćerima mnogo mie je podsjećala na ljubav moje majke prema meni; i ona je bila spremna na sve samo da bismo mi bih srećni. Zaklinjao sam se da ona neće doživjeti sudbinu čiča Gorija i da joj mi — njeni sinovi — nikada nećemo zaboraviti što je učinila za nas.

ĐURO JE ZAVRŠIO GIMNAZIJU sa odličnim uspjehom. Nije mogao dobiti stipendiju zbog toga što je bio ubijeđeni republikanac. No, njegove ambicije su bile velike, volja još veća. Htio je da ide u Pariz i da tamo studira! Znao je da ne može računati na pomoć od oca; tražio je samio da

mu se plati put do Pariza i obezbijedi izdržavanje za prva dva mjeseca — dok se ne sredi i ne nade zaposlenje.

Otac je prodao nešto imanja i tako je Đuro otišao u svijet...

U Parizu je studirao filozofiju i zaposlio se kao fizički radnik u fabrici. Tako je došao u dodir sa komunistima i uskoro je rukovodio štrajkom u fabrici gdje je radio. Postao je član Komunističke partije Francuske.

Mi, naravno, nijesmo ništa znali o tome. Mislili smo da redovno studira. S vremena na vrijeme tražio je pomoć; otac je pozajmljivao nešto novaca i slao mu u Pariz. Ali, jednog dana stiglo je od njega pismo koje nam je otkrilo istinu. Đuro je odgovarao Luki na čestitku povodom božičnih praznika:

„Ne trebaš mi više čestitati praznike. Ja ne praznujem ni Božić ni Uskrs. Ako već hoćeš da mi čestitaš, onda mi čestitaj Prvi maj i Sedmi novembar. To su sada moji praznici."

Otac je bio strašno razočaran. Ne samo zato što mu je sin postao „bezbožni komunista", nego i zbog toga što su mu ponovo bili poremećeni svi planovi. Računao je da će se Đuro vratiti sa diplomom Pariškog univerziteta, da će se zaposliti i pomoći miu u otplaćivanju dugova i u mom školovanju. Odjednom je sve palo u vodu: ne samo što Đuro neće završiti studije, već će sigurno dopasti zatvora. To je isto kao da je izgubio sina! Majka je takođe bila razočarana: sve je učinila da joj sin postane činovnik, da ne mora više raditi na selu kao što su to činili svi prije njega. Umjesto da bude gospodin, sin će dopasti tamnice...

Za razliku od oca i majke, ja sam unaprijed podržavao sve što bi Đuro uradio. Obožavao sam ga još od vremena kada je bio na maturi, a ja u drugom razredu gimnazije. Iako ništa nijesam znao ni o Prvom maju ni o Sedmom novembru, prihvatio sam njegove praznike kao svoje. Od tada i počinje moje interesovanje za radnički pokret i Sovjetsku Rusiju ...

Nije prošla ni godina dana kada stiže drugo pismo od Đura: javljao nam je da namjerava da ode u Sovjetsku Rusiju i da se nećemo vidjeti dugi niz godina. To pismo

je definitivno pokopalo sve nade oca i majke da će im se sin ipak vratiti.

Đuru kao da se izgubio svaki trag! Pisma nijesu više stizala. Mislili smio da je u Sovjetskoj Rusiji, odakle nijesmo ni očekivali pisma.

Jednog dana su neki prijatelji obavijestili strica da se Đuro već mjesecima nalazi u zatvoru u Italiji! Otkud u Italiji ... zbog čega je uhapšen? Ništa nijesmo znah, ali smo preduzeli korake preko prijatelja mog strica Vasa da bude pušten iz zatvora. Intervencija je uspjela jer je stric, kao istaknuti pristalica ujedinjenja Crne Gore sa Srbijom, imao prijatelje koji su mogli pomoći.

Đuro je došao u ljeto 1927. godine. Nije bio ni sjen onog mladića koji je samouvjereno otišao u Pariz. Mjesecima je gladovao po tamnicama u Italiji i bio mučen od strane fašista. Niko nije znao za njegovu sudbinu da bi mu pomogao. Naša intervencija je došla suviše kasno. Tragičan kraj bio je neizbježan. Otac i majka činili su nemoguće samo da bi ga spasli. Prodavali su dio po dio imanja, ponovo se zaduživali da bi obezbijedili njegovo liječenje. Ali, ljekari su digli od njega ruke... nijesu ga primili ni u bolnicu. Umiro je u selu.

Na pogreb je došla i delegacija radnika komunista sa Cetinja. Nosili su veliki vijenac crvenih ruža, ukrašen crvenom trakom. Partija se, iako u ilegalnosti, opraštala od svog člana. Tako se završio jedan život koji je tek počinjao! Nestao je revolucionar u trenutku kada je stupao u akciju... Pa ipak, i za tako kratko vrijeme ostavio je za sobom dubok trag. Dok je ležao bolestan, neumorno je pričao o Sovjetskoj Rusiji i vodio oštre diskusije sa ocem i stricem o stanju u Sovjetskoj Rusiji, o socijalizmu uopšte. Brat od strica Branko, sa kojim sam bio nerazdvojan drug, i ja pažljivo smo slušali sve što je govorio i gutali svaku njegovu riječ. To je u stvari bilo naše prvo upoznavanje sa svijetom koji se rađao...

Najviše je razgovarao sa ocem i stricom: obojica su radili u rudnicima Amerike i Afrike; životni cilj im je bio da rade što više i da zarade dovoljno sredstava kako bi obezbijedili bolji život svojoj djeci. Na tome su gradili svoje poglede na društvo koji su se bitno razlikovali od onoga što je Đuro izlagao. To je bio razlog stalne prepirke među

njima. Otac i stric su uporno ponavljali da ne mogu imati jednako oni koji ništa ne rade i oni koji rade od jutra do mraka. Đuro je uporno objašnjavao da socijalizam nikako ne znači da svi treba da imaju jednako, nego upravo obrnuto: svako dobija prema rezultatima svoga rada. Ti njegovi argumenti nijesu mnogo uticali na oca i strica. Oni su uporno tvrdili da se to ne može sprovesti: dobri radnici će htjeti da, većim zalaganjem i većom štednjom, što više zarade i da svojoj djeci ostave naslijeđe kako bi ona mogla bolje živjeti.

Đuro je objašnjavao da se to, istina, neće moći izbjeći, ali da se time ne poriču načela na kojima počiva socijalističko društvo; ono treba da se organizuje tako da se onemogući da ljudi žive bez rada, iskorišćavanjemi tuđeg rada. Što se djece tiče, njima se mora omogućiti da se razvijaju prema sposobnostima.

Otac i stric su samo nepovjerljivo vrtjeli glavama... A Branko i ja smo unaprijed prihvatali sve što je Đuro govorio; slijepo smo mu vjerovali. Posebno smo vjerovali da se u Sovjetskoj Rusiji izgrađuje društvo pravednije od našeg, koje nijesmo prihvatili jer smo se u školi osjećali kao građani drugog reda, primorani da se bore s ogromnim teškoćama ako žele da uspiju u životu.

U razgovorima sa Đurom dobijao sam prve predstave o socijalističkom društvu koje se izgrađuje u Sovjetskoj Rusiji. Zavolio sam tu zemlju snagom dječaka koji se teško probija iako se osjeća mnogo sposobniji od onih koji dobro prolaze zahvaljujući imovnom stanju ili vezama svojih roditelja. Najzad sam saznao da postoji društvo u kome nema takvih nepravednosti, gdje se uvažava u prvom redu sposobnost, a ne okolnost da li je neko siromah sa sela ili dijete činovnika i bogataša iz grada...

Sve to je presudno uticalo da se veoma rano, u petom razredu gimnazije, opredijelim za socijalističko društvo i Sovjetsku Rusiju.

SESTRA MILICA živjela je pored majke i pomagala joj u kućnim poslovima. Nije ni polazila u školu jer je takav bio običaj. Kad joj je bilo 19 godina, zavoljela je momka

iz našeg bratstva. Bio je znatno stariji od nje, a radio je u obližnjoj varoši. Sa njim. je zanijela; krila je od majke da je u drugom stanju. A kada to više nije bilo moguće, krišom je pobjegla i otišla momku. Ali, on je nije primio! Ostala je na ulici, uoči samog porođaja. Nije je primio čovjek koga je zavoljela, a roditeljima nije smjela!

U našoj porodici se smatralo da nas veća sramota nije mogla zadesiti. Otac danima nije izlazio iz kuće, nije htio ni da čuje da se Milica vrati kući. Njeno ime nije smjelo ni da se pomene pred njim! Majka je bila meka srca: nije htjela da Milicu ostavi bez pomoći; nagovorila je jednu porodicu u selu da je primi dok se ne porodi.

Poslije porođaja, shodno običaju, dijete se ostavlja na pragu kuće u kojoj stanuje porodica nezakonitog oca; djevojka-majka bi pozivala glavu porodice i saopštavala da ostavlja dijete jer je ono njihovo ...

Otac je od majke saznao kada će se Milica poroditi ... Kada je došao taj dan, uzeo je pušku i izašao iznad kuće Miličinog momka. Čekao je šta će se desiti: ako se dogodi da mu neko od ukućana udari kćer, on će pucati... Takav je bio običaj! No, pošto se tako nešto nije dogodilo, otac se vratio kući.

Dijete je ubrzo umirio, a nešto kasnije ugasio se i Miličin život... Nije mogla preživjeti smrt djeteta ni sramotu koju je doživjela. Odbačena od porodice i društva, umrla je tiho, onako kako je i živjela. .. Jedino je majka bila uz nju ... i na samrti...

OTAC JE VEOMA LIJEPO ZlVIO sa rođenim bratom, Vašom. Nikada se nijesu posvađali, ali su politički bili na suprotnim pozicijama. Otac je pripadao crnogorskim federalistima koji su proizašli iz pokreta „zelenaša". Partija za koju se otac opredijelio i čiji je poslanički kandidat bio postizala je najveće uspjehe na parlamentarnim izborima u Crnoj Gori. Stric se, naprotiv, izjasnio za radikale koji su, po njegovom mišljenju, najviše doprinijeli da se ostvari ujedinjenje oba srpska naroda.

Kao zagriženi politički protivnici redovno bi se prepirali, upotrebljavajući uvijek iste argumente. Znao sam ih napamet... Stric bi počinjao:

— Kako možeš biti za razdvajanje srpskog i crnogorskog naroda? Zar sve to nije jedan narod... zar Crnogorci nijesu Srbi?

— Jesmo Srbi, ali nijesmo Srbijanci — odgovarao je otac.

— Kako možeš da budeš zajedno sa ljudima koji su bili na dvoru kralja Nikole i uživali privilegije — nastavljao je stric. — Ti su ljudi zajedno sa kraljem vršili nasilje nad omladinom i nad svima koji su zahtijevali slobodniji život! Sta ćeš dobiti ako se vrati kralj Nikola i čitava njegova svita?

Otac nije ostajao dužan odgovora:

— Nijesam za vraćanje kralja Nikole, a najmanje onih koji su se oko njega nalazili. Ali, ne možeš opovrći ogromne zasluge kralja za crnogorstvo i za srpstvo. Više od 60 godina upravljao je Crnom Gorom i vodio Crnogorce u bojeve za slobodu...

Osjećajući da time dira u najtananija osjećanja, otac bi prelazio u protivnapad.

— A kako ti možeš da budeš sa radikalima i Pašićem? Zar Pašić nije glavni krivac što crnogorska vojska nije zajedno sa srpskom bila na Solunskom frontu?

Stric nije odstupao:

— Pa i bolje je što crnogorska vojska i kralj Nikola nijesu bili tamo ... imali bismo dvije srpske vojske i dva kralja. Od ujedinjenja ne bi ništa bilo! Uostalom, kralj i vojska su „ženski" napustili Lovćen — zajedljivo je dodavao stric.

— Ali su vodili odlučnu bitku na Mojkovcu i omogućili srpskoj vojsci da se na vrijeme povuče preko Albanije... i da se kasnije pojavi na Solunskom frontu — žilavo bi se branio otac.

Danima su vodih rasprave ne odstupajući od svojih stavova. Pažljivo sam ih slušao i ulazio u jedno novo područje politike. Stao sam na očevu stranu. Bliži su mi bili njegovi argumenti. Istina, mnogo kasnije, kada je otac bio

već davno mrtav, a ja se nalazio u zatvoru, stric mi je poručivao sa samrtničke postelje:

— Kažite Zaru* da treba da se bori za ravnopravnost Crne Gore... više se ne može sa ovim pašićevcima i pašićevskom politikom.

Poruka je bila izraz njegovog razočaranja. Došao je iz Afrike pun oduševljenja š(to je ostvaren vjekovni san o ujedinjenju srpstva. Za nepunih deset godina od njegovog oduševljenja nije ostalo ništa ...

VEC NA PRVIM KORACIMA **U** višim razredima mogao sam osjetiti da je nekadašnje moje povlačenje u sebe bilo korisno. Istina, ostali su tragovi u mom karakteru, ah zato sam pročitao mnogo knjiga iz naše i svjetske književnosti. Nivo stečenog znanja obezbijedio mi je izvjestan ugled medu učenicima i nastavnicima. Učenici su me često molili da im pomognem, a nastavnici su vjerovah da nema stvari iz nastavnog programa koju ne bih znao. Sve je to doprinijelo da se počnem mijenjati; stekao sam više samopouzdanja i smjelosti u ophođenju sa nastavnicima. Ponekad sam bivao bezobrazan, posebno prema novim nastavnicima ...

Početkom drugog tromjesečja — bio sam u šestom razredu gimnazije — dobili smo novu nastavnicu srpskog jezika, gospođu Kon. Kako sam sjedio u prvoj klupi, ona mi se obratila:

— Sta imate danas za zadatak iz istorije jugoslovenske književnosti?

Nijesam znao... nikada nijesam učio iz udžbenika, već sam izvorno čitao sva djela naše književnosti i kritike naših najboljih kritičara. Znao sam više nego što je pisalo u udžbenicima. Zato sam na časovima samo obilježavao pređene lekcije i poslije toga nijesam ni otvarao udžbenik.

— Sačekajte da vidim u knjizi — mirno sam rekao. — Zabilježio sam.

Počeo sam[1] da prehstavam knjigu, ali nastavnica mie je prekinula:

*** Sveto(zaru).**

— Kako... ne znaš šta ste imiali za zadatak dok ne vidiš u knjizi! To znači da knjigu nijesi ni pogledao...

Rekla md je da sjednem. Postavila je isto pitanje ostalim đacima. Dobila je zadovoljavajući odgovor i postavila mi novo pitanje:

— A šta imate iz gramatike?

— Gospođo, ovo je šesti razred gimnazije! — pravio sam se važan ...

Iznenadio ju je takav odgovor. Poblijedjela je i oštro rekla:

— Ne pitam te koji je razred, nego šta imate za zadatak iz gramatike?

Nijesam se dao zbuniti i jednostavno sam rekao:

— Pa ja i odgovaram na postavljeno pitanje... Gramatika se ne predaje u šestom razredu gimnazije!

Naredila mi je da sjednem i nije me prozivala sve do kraja godine. Radio sami samo pismene zadatke, ali, umjesto ranijih odličnih, dobijao sam jedva prolazne ocjene. Vjerovatno bih osjetio posljedice moje drskosti da se upravo pri kraju godine nije dogodilo nešto što je izmijenilo mišljenje gospođe Kon o meni i mom znanju. U našu školu je došao inspektor iz Ministarstva. Trebalo je da provjerava znanje učenika i da premia tome ocjenjuje uspjeh nastavnika. Došao je red i na naš razred. Gospođa Kon je počela da postavlja pitanja iz dubrovačke književnosti, ali razred je ćutao kao zaliven. Njoj je to, očigledno, bilo neprijatno. Uhvatila ju je nervoza i nesigurnim glasom je upitala:

— Da li neko u razredu zna koja je djela napisao Marin Držić?

Pošto sam vidio da se niko ne javlja, digao sami ruku. Iznenadila se i sumnjičavo me pogledala. Ipak mi je dozvohla da odgovaram. A ja sam govorio sa velikim poznavanjem ne samo Držića, nego i cijele dubrovačke književnosti. Ostavio sam dobar utisak na inspektora i na gospođu Kon. To sam vidio po njihovim licima...

Sljedećeg dana gospođa Kon je kritikovala cio razred. Govorila je da su je svi obrukali jer ništa nijesu znah; mene je izuzela i rekla da sam pokazao dosta solidno znanje. Na kraju me je zapitala:

— Kakvu ocjenu imaš iz srpskog jezika?

Odgovorio sairu, ne bez izvjesnog prizvuka ironije:

— Ranije sam na pismenim zadacima uvijek dobijao odlične ocjene, a kod vas jedva dovoljne... usmeno nijesam uopšte odgovarao do sada.

Shvatila je da je optužujem. Odmah je reagovala:

— Govorio si dosta kada sam prvi put došla... Bio si prilično bezobrazan.

Nekoliko dana kasnije školska godina se završila, a ja sam iz srpskog dobio vrlo dobru ocjenu. Ipak, gospođa Kon nije bila zlopamtilo; imala je snage da ispravi grešku koju je napravila mojom krivicom. A takvi nastavnici se rijetko sreću...

U VISIM RAZREDIMA GIMNAZIJE učenici su razvijali veliku aktivnost u srednjoškolskim udruženjima; svaka gimnazija je imala literarnu družinu. Udruženja su bila povezana u jugoslovenskim razmjerama; održavani su i kongresi jugoslovenskih srednjoškolaca u Beogradu.

Na sastancima literarne družine, koje smo održavali nedjeljom, učenici su čitali svoje pjesme, pripovijetke i druge književne radove ili su davali osvrte na djela iz svjetske i domaće književnosti. Potom se razvijala veoma živa diskusija, koja je omogućavala da se afirmišu sposobni i vrijedni učenici.

U okviru literarne družine postojali su biblioteka, pjevački horovi, muzičke sekcije, pozorišne družine, što je učenicima omogućavalo da razvijaju svoje sposobnosti i ujedno da nalaze zabavu i razonodu: organizovane su priredbe za građanstvo i putovanja u druge gradove, gdje su takođe održavane priredbe za građanstvo. Na taj način se aktivnost đačkih udruženja nije zatvarala među zidove škole.

Organizacija udruženja bila je demokratska: svi učenici viših razreda gimnazije mogli su biti članovi udruženja. Na kraju svake godine održavane su skupštine članstva radi davanja razrješnice staroj upravi i biranja nove. Pojedinačno su birani predsjednik i potpredsjednik udruženja, kao i delegat za Kongres jugoslovenskih srednjoškolaca. Izbori su po pravilu bili tajni, ali običaj je nalagao da predsjednik

bude iz osmog, a potpredsjednik iz sedmog razreda gimnazije. Izbor je morao biti potvrđen od direktora.

Rad u đačkim udruženjima me je privukao: vidio sam mogućnost da razvijem svoje sposobnosti, a i da se istaknem. To mi je bila želja još od vremena kada sam došao u gimnaziju: Đuro je tada bio izabran za predsjednika literarne družine i svi su ga poštovali. Strašno sam želio da i ja to postignem kada dođem do osmog razreda.

Ćim sam postao član družine, počeo sam istupati na sastancima. Najprije sam kritikovao radove drugih, a nešto kasnije počeo sam da pišem, ali ne pjesme ili pripovijetke, nego osvrte na pojedina djela naše ili svjetske književnosti. U tim osvrtima rasvjetljavao sam pojedine scene ili glavne junake. Najviše sam volio da obrađujem djela iz ruske književnosti, posebno djela Dostojevskog. Zbog toga sam ih čitao po nekoliko puta. Ali, što sam ih više čitao, neki su mi stavovi Dostojevskog postajali neprihvatljiviji. Istina, niko kao on nije znao da tako rasvijetli socijalne nepravde i ljudsku bijedu; niko nije uspio da tako duboko ponire u ljudsku dušu, u ono najskrivenije u čovjeku. Međutim), izlaz iz tih nepravdi koji je Dostojevski nudio u svojim romanima nije bio za mene prihvatljiv. On je izlaz nalazio u milosrđu, u pomaganju onih koji su u bijedi. Ja to nijesam prihvatao. Jer, onaj koji pomoć očekuje od drugih zavisan je od tuđe volje; stoga za mene izlaz nije bio u milosrđu, nego u uklanjanju nepravdi, u izgrađivanju društva lišenog nepravde i bijede.

Nekako pri kraju mog gimnazijskog školovanja izdavačka kuća „Nolit" počela je izdavati djela Eptona Sinklera i Sinklera Luisa, Travena i drugih pisaca koji su obrađivali socijalnu problematiku društva. Ti romani, kao i djela Maksima Gorkog, počeli su me privlačiti više od djela klasika. Istina, u njima nije bilo one psihološke analize karakteristične za djela Dostojevskog, Tolstoja... umjesto toga, nalazio sam drugačije izlaze iz svijeta socijalne nepravde i bijede. Milosrđe je ustupalo mjesto borbi da se prevaziđu socijalne nepravde. To je potpuno odgovaralo mojim shvatanjima i zato su me takva djela privlačila, posebno roman *Martin Idn,* u kome sam nalazio sebe.

U šestom razredu izabran sam za predsjednika trezvenjačkog udruženja u gimnaziji, a onda i za predsjednika

asocijacije trezvenjačkih udruženja iz svih srednjih škola na Cetinju (gimnazija, učiteljska škola, bogoslovija, srednja zanatska škola). Međutim, propao sam na izborima za potpredsjednika literarne družine u gimnaziji. To me nije obeshrabrilo i sljedeće godine ponovo sam se kandidovao za predsjednika udruženja. Dobio sam isti broj glasova kao i protivkandidat. Obavljena su još tri glasanja, ali uvijek sa istim rezultatom! Tek na petom glasanju, a sva su bila tajna, izabran sam sa neznatnom većinom zahvaljujući tome što se grupa učenika koja se nalazila na izletu vratila u školu i listom glasala za mene. Istovremeno sam bio izabran za delegata za Kongres jugoslovenskih srednjoškolaca u Beogradu.

Izbori su pokazali da su snage podijeljene, da je došlo do izvjesne polarizacije među učenicima. Istina, to nije bilo na ideološkoj bazi, ali je činjenica da su se među onima koji su za mene glasah nalazili učenici u čijim je radovima i istupanjima bila naglašena socijalna nota. Mnogi od njih su kasnije postali dobri komunisti (Branko Drašković, Đuro Strugar, Branko Vukmanović ...).

Učestvovao sam na Kongresu jugoslovenskih srednjoškolaca u Beogradu. I tu sam zapazio sličnu polarizaciju, ah nijesam umio da ocijenim koja je struja progresivna. Tako se desilo da sam glasao za onu koja nije bila progresivna! To je bila posljedica nepovezanosti progresivnih snaga koje su djelovale među srednjoškolskom omladinom.

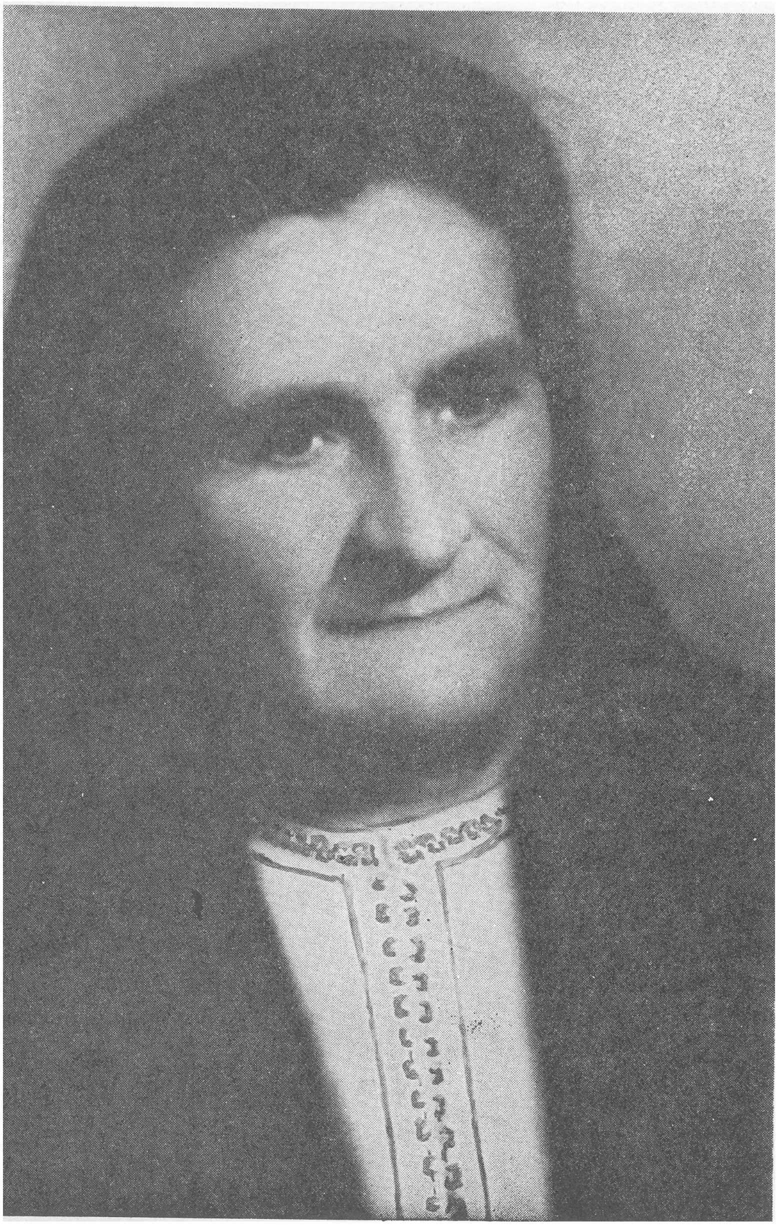
U srednjoškolskim udruženjima djelovao sam kao komunista i kao takav sam se osjećao, mada o komunizmu nijesam ništa znao osim onoga što mi je Đuro pričao. Nijesam bio povezan sa Partijom, ne zbog toga što ja to nijesam htio, već zato što je Partija u to vrijeme bila slaba i neaktivna.

Maturu sam završio s vrlo dobrim uspjehom. Ljeto sam proveo u selu, a početkom jeseni pošao sam u Beograd — da se upišem na Pravni fakultet.

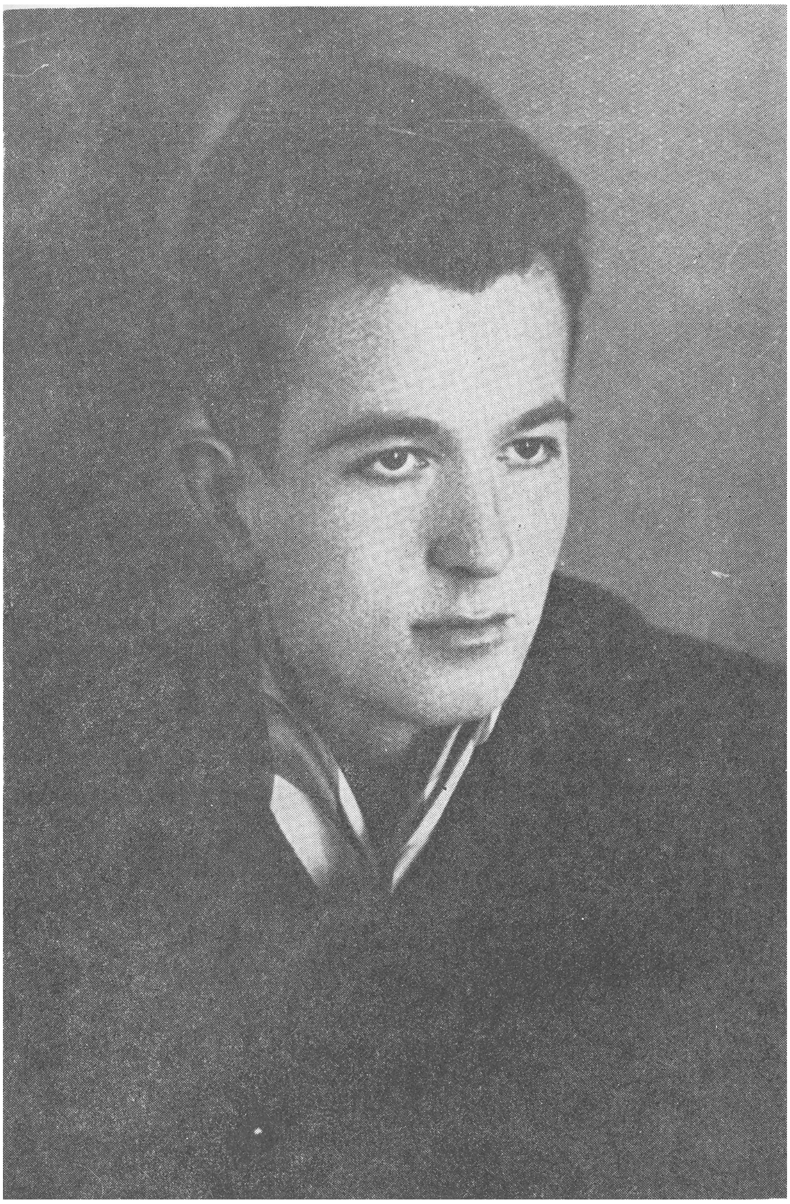
Bila je to jesen 1931. godine.

Nikola Savića Vukmanović, otac Svetozarov

Marija Pejović Vukmanović, majka Svetozarova

Svetozar Vukmanović, po završetku studija kao profesionalni revolucionar, 1938.

Đuro Vukmanović, brat Svetozarov

Podgor — rodno selo i kuća (u drugom planu) Svetozara Vukmanovića

GLAVA II

BORBENA MLADOST

Dolazim u Beograd • Moje političko krštenje i velike studentske demonstracije • Napuštam Studentski dom • Postajem član komunističke organizacije • Borba za stručna studentska udruženja • Program emancipacije siromašnih studenata • Prerana smrt mog brata od strica • Prvi put u zatvoru ® Sukob sa profesorom Đorđem Mirkovičem • Propuštena šansa za obračun sa „nacionalistima" • Kako sam dopao u „Glavnjaču" • Koncentracioni logor u Višegradu

STIGAO SAM U VELIKI GRAD, u novu sredinu. Opet sam; imiao osjećanje manje vrijednosti koje sam osjetio kada sam došao sa sela na Cetinje.

Primljen sam u Studentski dom. Uslovi za prijem bili su oštri: samo siromašni i dobri đaci mogli su ući u Dom, koji se nalazio u velikoj, novoj zgradi*. Dom je uživao autonomiju kao i Univerzitet; Rektorat je postavljao upravnika i određivao uslove za prijem studenata. U upravi Doma nalazili su se studenti i učestvovali u utvrđivanju kućnog reda.

Uslovi smještaja bili su za mene iznad svakog očekivanja. Sobe su bile za po dva studenta; svaki student je imao svoj krevet, orman, radni sto. A ja sam cijelo vrijeme školovanja u gimnaziji živio u kuhinji, gdje su bila smještena dva kreveta: na jednom su spavali gazda i gazdarica, a na drugom ja i još jedan đak. U kuhinji nije bilo električnog osvjetljenja te smo morali čitati pri svjetlosti petrolejke. I hrana u Domu bila je izvanredna: svaki dan smo jeli mesa i bijelog hljeba, kolača, kompota. A ranije, na selu i u gimnaziji, jeo sam samo kukuruzni hljeb; pšenični hljeb sam jeo samo o Božiću i Uskrsu. Komad bijelog hljeba bio je za

*** Današnji studentski dom „Ivo Lola Ribar" (prim. red.).**

mene kao pravi kolač! Kolače gotovo nikad nijesam ni okusio, a svježe meso sam jeo samo o Uskrsu i Đurdevdanu, kada je bila kućna slava.

Cijena za cio pansion u Domu iznosila je 450 dinara mjesečno. To nije bilo mnogo za mene, jer mi je Luka slao po 500 dinara svakog mjeseca. Nije bilo mnogo ni za studente koji su dobijali stipendiju. Ali, takva cijena bila je previsoka za većinu siromašnih studenata koji su dolazili u Beograd a da prethodno nijesu obezbijedili izdržavanje za vrijeme školovanja. Računah su da će naći neki posao i da će raditi i učiti. Za njih je Dom bio nepristupačan, mada su bih najsiromašniji i uz to većinom dobri učenici.

Počeo sam da posjećujem nastavu na Pravnom fakultetu. Ah, svuda sam nailazio na nepoznate studente. A kako nijesam bio mnogo komunikativan, osjećao sam se prilično izolovan. Ono malo studenata koji su došli iz cetinjske gimnazije bili su mi jedino društvo.

Otkrio sam nove mogućnosti da saznam nešto više o socijalizmu. Dobijao sam na čitanje u Narodnoj i Univerzitetskoj biblioteci djela klasika marksizma. Tako sam prvi put pročitao *Komunistički manifest* i nešto kasnije Engelsov *Anti-Diring.* Moram priznati da me ta literatura nije mnogo privlačila. Mnogo više sam se oduševljavao romanom *Mati* Maksima Gorkog. U njemu sam našao odgovor na pitanje kako ostvariti novo društvo u kojem neće biti socijalne nepravednosti. Čitajući roman, strasno sami želio da moja majka bude kao heroina tog djela. No, to nije bilo moguće; ona je ostala ono što je bila — moja majka.

STUDENTSKE DEMONSTRACIJE su počele time što je jedna grupa studenata prisustvovala predizbornom zboru u blizini Doma i izazvala gužvu upadicama upućenim jednom od govornika koji je bio ministar u vladi. Policija je odmah intervenisala i pokušala da neke studente uhapsi. Ah, oni su pobjegli u Dom i počeli da zvone u zvono kojim su studenti obično pozivani na ručak ili večeru. Kada su se studenti okupili, počeo je zbor. Bio je to pravi opozicioni zbor na kojem su studenti otvoreno govorili protiv šestojanuarske diktature, protiv pokušaja da se diktatura zamaskira spro-

vođenjem dirigovanih parlamentarnih izbora. Prvi put sam prisustvovao političkom zboru. To je, faktički, bilo moje političko krštenje.

Tako je pokrenut talas velikih studentskih demonstracija 1931. godine, koje su označile početak otvorene političke borbe protiv diktature. Poziv na borbu odmah je prihvatila većina studenata, kako onih iz Doma tako i onih van njega. To nije bilo nimalo slučajno: opšta kriza, koja je tih godina zahvatila Evropu i Ameriku, nije mimoišla ni našu zemlju. Ekonomski položaj stanovništva se rapidno pogoršavao, a posebno položaj seljaštva, iz čijih redova se regrutovala osnovna masa studenata. Režim nije imao program koji bi pomagao da se izađe iz krize. Takav program nijesu imale ni opozicione političke partije. Komunistička partija je zbog unutrašnjih trvenja i progona od strane policije bila onesposobljena za akciju.

Međutim, uslovi za akcije bili su povoljni. I njih su započeli studenti...

Dom je bio štab koji je planirao i rukovodio akcijama protiv režima. To je bilo moguće zahvaljujući tome što je u Domu bilo koncentrisano nekoliko stotina studenata i što je uživao autonomiju, odnosno što policija nije smjela da uđe u njegove prostorije.

Prve demonstracije su izvedene u samom Domu, koji je gledao na tri ulice, dok mu je četvrta strana bila okrenuta ka parku; na prozorima su bile izvješene parole i karikature uperene protiv režima. Osim toga, studenti su izvikivali parole koje su prolaznici mogli čuti. Istina, policija je sprečavala okupljanje građana, ali ljudi su dolazili iz raznih krajeva grada da vide „šta ti studenti rade". S vremena na vrijeme studenti bi se povukli u trpezariju, jedinu salu u Domu, i tu držali govore.

Učestvovao sam u demonstracijama i prisustvovao zborovima u trpezariji. Studenti su držali vatrene govore izazivajući oduševljenje kod prisutnih. Dugo vremena se nije smjelo otvoreno govoriti, pa je razumljivo što su svi željeli da iskoriste tu priliku. Gotovo svi govornici su ponavljali parole o slobodi zbora i dogovora, o slobodnim demokratskim izborima... iako su pripadali ovoj ili onoj partiji čija su rukovodstva bila u opoziciji.

Bio sam oduševljen, ali sam i zavidio govornicima. Želio sam i ja da govorim. Osjećao sam da bih mogao čak i dobro govoriti. Ah nijesam imao smjelosti, nikako nijesam uspijevao da se oslobodim malodušnosti koja me obuzima kada se nađem u novoj sredini!

Poshje demonstracija u Domu nastalo je kratkotrajno zatišje. Nove demonstracije su izbile na dan sazivanja novoizabrane Narodne skupštine. Počele su na Pravnom fakultetu*, a zatim je pokušano da se prenesu na ulicu i da se dođe pred zgradu današnjeg Jugoslovenskog dramskog pozorišta, gdje je zasjedala Skupština. Studenti su bili prodrh do današnjeg Trga Republike, ali tu su bili razbijeni i odbačeni. Tada su se zabarikadirali na Pravnom fakultetu. Na prozore su postavili školske table sa parolama i karikaturama i izvikivah političke parole.

Nijesam učestvovao u tim demonstracijama jer nijesam bio o njima obaviješten. Kada sam saznao da su izbile nove demonstracije na Pravnom fakultetu, odmah sam sa drugovima krenuo tamo. Ali, do fakulteta se nijesam mogao probiti jer je žandarmerija bila blokirala sve prilaze. Tek pred veče su završene te demonstracije pošto je Rektorat garantovao da niko neće biti uhapšen.

Vlada nije oklijevala da preduzme prve korake. Dom je izuzet ispod uprave Univerziteta i stavljen pod direktnu upravu Ministarstva prosvjete. Upravni odbor Doma je smijenjen, a odmah zatim i dotadašnji upravnik. Na njegovo mjesto je postavljen čovjek koji je uživao povjerenje vladajućih krugova. Kada je novi upravnik došao da preuzme dužnost, mi smo ga jednostavno izbacili. Time smo, u stvari, odbili da prihvatimo odluku o stavljanju Doma pod upravu Ministarstva prosvjete.

Vlada je uskoro reagovala!

Jedne večeri žandarmi su potpuno blokirali Dom. Isključili su struju i vodu. Sve su preduzeli da nas prinude da napustimo Dom. Istovremeno su objavili da se na neodređeno vrijeme zatvara Univerzitet. Mi smo iste noći održali sastanak svih studenata i odlučili da svako može slobodno da napusti Dom, ali da oni koji ostanu treba da se pripreme

*** Pravni fakultet se u to vrijeme nalazio u sadašnjoj zgradi Filološkog fakulteta na Studentskom trgu (prim. red.).**

da ga brane dok to bude moguće. Gotovo niko nije napustio Dom!

Mi smo odmah pristupili neophodnim pripremama: izabrali smo upravu Doma, sastavljenu od studenata; počeli smo da sakupljamo kišnicu i, zahvaljujući čestim pljuskovima, obezbijedili smo vodu za kuvanje i za piće. Kupanje i umivanje je uglavnom bilo obustavljeno. Uzeli smo sve zalihe namirnica iz magacina i pripremili se da što duže izdržimo blokadu.

Šest dana smo neprekidno bili na prozorima Doma, gdje smo postavili transparente sa parolama i karikaturama protiv režima i falsifikovanja skupštinskih izbora. Izbacivali smo parole da bi ih čuli građani koji su tuda prolazili. Poslije dva dana policija je dozvolila prolaz samo onima koji su stanovali u okolnim zgradama. Tako je Dom ostao kao usamljena tvrđava koja se uporno držala.

Šestog dana naveče napustili smo Dom. Prethodno smo se dogovorili da našu borbu prenesemo u narod i da zato svi otputujemo kućama.

U moje selo stigao sam koncem januara 1932. godine. Odmah sam počeo da ostvarujem ono o čemu smo se dogovorili. To je bio moj prvi politički zadatak: do tada sam pretežno čitao knjige, diskutovao sa drugovima... Pomalo sam se plašio. Pokazalo se, međutim, da zadatak nije bilo teško ostvariti. Ekonomski položaj seljaka bio je neizdržljiv; sve teže su prodavali proizvode, nijesu mogli naći zaposlenje kako bi nešto zaradili za prehranu porodice. Zaduživanje imanja je išlo brzim tempom. U takvim uslovima nije bilo teško politički aktivirati seljake, posebno omladinu. Omladinci su bili spremni na sve akcije, čak i na one zbog kojih se išlo u zatvor. Vrlo rado su prihvatali razgovore koje sam pokretao o komunizmu, o životu u Sovjetskom Savezu. Sve ih je interesovalo, a ja nijesam štedio truda da im ispričam sve što sam znao, svjestan da moje znanje nije veliko.

VRATIO SAM SE U DOM sljedeće godine. Primijetio sam da je pooštrena kontrola nad onima koji u njega ulaze. Promijenili su se i stanovnici Doma: nema studenata koje sam ranije viđao. Mene su rasporedili u sobu sa sinom jed-

nog aktivnog generala. Iz toga sam zaključio da se u Dom više ne primaju siromašni i dobri studenti, nego oni koji potiču iz „dobrih" porodica i koji neće biti u opoziciji ili se bar neće baviti politikom. Očigledno, mene su primili jer nijesu imali podataka o mojem učešću u prošlogodišnjim demonstracijama — jednostavno, nijesam se naročito isticao!

Na drugoj strani se sve više zaoštravao problem egzistencije studenata iz pasivnih krajeva. Oni su raznosili mlijeko po kućama, cijepali drva, davali časove djeci bogatijih roditelja. No, jedva su uspijevali da obezbijede plaćanje stana, dok su ishranu organizovali u jednom podrumu u Brankovoj ulici. To je bila prva studentska menza kojom su studenti sami upravljali. Hrana je, na žalost, bila bijedna i studenti su gladovali. Tuberkuloza je kosila mlade ljude koji su u novoj sredini bili izloženi hroničnom gladovanju i bijednom smještaju.

Iz Doma su svakog dana iznošeni i bacani znatni viškovi hrane. Oštro sam kritikovao tu pojavu pred jednom grupom studenata iz Doma.

Nekoliko dana kasnije pozvao me je upravnik. Onaj isti koga smo izbacili prethodne godine!

Ušao sam u kancelariju i predstavio se. Upravnik se trgao i neko vrijeme me ispitivački posmatrao.

— Vama se, izgleda, ne sviđa u Domu? — najzad me je zapitao.

Nijesam znao šta time hoće, pa sam odgovorio sasvim ležerno:

— Kada mi se ne bi sviđalo, ja ne bih bio u Domu.

Odlučnost mog odgovora očigledno mu se nije svidjela.

— Vama se, izgleda, ne sviđa što viškove hrane ne dajemo menzi u Brankovoj ulici? — prešao je upravnik u napad.

Shvatio sam da je znao šta sam nedavno rekao pred studentima. Nijesam htio da se povlačim.

— Da, ne sviđa mi se... to su naši drugovi. Nije pravedno da oni gladuju, a da mi ovdje imamo viškove — odgovorio sam.

Za časak je zastao. Kao da je razmišljao šta da odgovori.

— Pa, mi smo spremni da im svakog dana isporučimo na kapiji sve što preostane od ručka i večere — nastavio je upravnik.

— To su studenti, a ne prosjaci — brzo sam reagovao. — Uvjeren sam da bi oni odbili takvu ponudu ...

Upravnik mi nije dao da završim. Cinično je rekao:

— U roku od dva časa treba da napustite Dom ... Ne možete biti u njemu sa takvim shvatanjima.

Očekivao sam takav rasplet, ali nijesam htio da mu ostanem dužan. Sasvim mirno sam odgovorio:

— Meni, zaista, nije mjesto ovdje... ovo nije studentski dom, nego režimska ustanova. A pošto su režimi prolazni, neće vječito trajati ni ovakav režim u ovoj ustanovi...

Izašao sam bez pozdrava. Brzo sam spakovao ono malo stvari koje sam imao.

Tokom narednih desetak dana bili su izbačeni iz Doma svi studenti u čijem sam se krugu kretao .. . Izbačen je Branko Drašković; sa njim sam se zbližio još u gimnaziji; on je dolazio u našu kuću u selu kod mojeg brata od strica, Branka... U Domu smo nastavili da se družimo; svakog dana sam dolazio kod njega u sobu; tamo sam sretao Voju Rakića i još neke drugove... Kada sam saznao da su i oni izbačeni iz Doma, mislio sam da je to zbog toga što je uprava Doma saznala da se u Brankovoj sobi sastaje jedna grupa studenata koja kritikuje postojeći režim u Domu... U stvari, razlog našeg 'istjerivanja iz Doma — to sam kasnije saznao — bio je taj što je Branko rasturio jedan letak po svim sobama ... Rasturanje letka nije ostalo tajna i uprava Doma se odlučila na čišćenje svih studenata koji su mogli izgledati sumnjivi...

POČETKOM 1933. GODINE, pošto sam istjeran iz Doma, moj brat od strica, Branko, ispričao mi je da je postao član Komunističke omladine na Univerzitetu. Primili su ga sa još nekim razrednim drugovima iz cetinjske gimnazije (Đuro Strugar i drugi); Drašković je bio ranije primljen... Prekorio sam ga što su mene izostavili. Rekao mi je da su u ćeliju ušli studenti njegove generacije — godinu dana mlađi od mene; obećao je, međutim, da će vidjeti i za mene. I zaista, uskoro su mi se obratili i stavili mi u zadatak da iz svoje sredine odaberem nekoliko drugova koji bi htjeli da uđu u organizaciju Komunističke omladine. Trebalo je

da ja budem sekretar ćelije. Obratio sam se trojici mojih drugova iz gimnazije: Novici Ulićeviću, Dimitriju Zivanoviću i Ratomiru Popoviću i oni su prihvatili. Kasnije nam se pridružio Branko Mašanović... Tako je počela djelovati prva ćelija sastavljena od studenata moje generacije.

To što sam postao član revolucionarne organizacije koja treba da se bori za novi društveni poredak uzbuđivalo je moju maštu. Saznanje da će u novom društvu položaj čovjeka zavisiti od njegovih sposobnosti, a ne od materijalnog stanja njegovih roditelja, podsticalo me je na veću aktivnost; stekao sam više samopouzdanja. Kada slušam studente kako govore, ne divim se više njihovoj odvažnosti, već obraćam pažnju prije svega na to šta govore — pa po tome ocjenjujem da li su u organizaciji koja prima samo najbolje!

U prvo vrijeme čitav rad se u osnovi svodio na čitanje i diskusije o pojedinim djelima marksističke literature. Nikakvih revolucionarnih akcija nije bilo, ničega što bi moglo uzbuđivati moju maštu! Konačno, sve sam to mogao raditi i da nijesam bio član organizacije ...

Prvi „stvarni" zadatak dobili smo tek poslije nekoliko mjeseci. Trebalo je da rasturimo proglas Centralnog komiteta KPJ. Zadatak je bio da ga ubacujemo kroz otvorene prozore ili u poštanske sandučiće u većim zgradama. Bio sam zadovoljan... to je već zadatak kojim treba da se bavi revolucionarna organizacija! No, naša ćelija se tada gotovo raspala... Ulićević se razbolio i otišao kući, Popović je odbio da se bavi ilegalnim radom jer bi ga on mogao odvesti u zatvor. Morali smo ga isključiti. Tako se naša ćelija svela na dva člana — Mašanovića i mene. Proglas smo ipak rasturili!

Ta prva ilegalna akcija izazivala je u meni čudna, protivrječna osjećanja: bio sam ponosan što učestvujem u takvoj akciji, ali bilo me je strah da me ne uhvati policija. Činilo mi se da je sav onaj svijet koji je prolazio ulicama znao da nosim proglase Centralnog komiteta.

Uskoro poslije te akcije Mašanović i ja smo se pripojili novoj ćeliji, čiji je sekretar bio Milovan Vukotić, a član Filip Bajković. Jedno vrijeme nastavili smo proučavanje marksističkih djela, a onda je došao nov proglas. Vukotić je saopštio da ćemo u akciji učestvovati samo Filip i ja. Donio nam je proglase i napomenuo da po izvršenom zadatku —

tačno u deset sati uveče — treba da se nađemo pred Narodnim pozorištem.

Kada sam došao na ugovoreno mjesto, našao sam samo Vukotića. Filipa nije bilo! Čekali smo ga deset minuta i onda smo se udaljili. To su nalagala pravila konspirativnog rada. Primijetio sam da je Vukotić prekomjerno uznemiren. Uhvatila ga je panika. Stalno je ponavljao da je Filip uhapšen i da on sam zbog toga treba da bježi u inostranstvo.. Meni je sve to bilo smiješno... Prvo, nije sigurno da je Filip uhapšen, a ako je i uhapšen, zašto unaprijed vjerovati da neće izdržati mučenja i da će nas izdati? Pa čak da se to i dogodi, nema opravdanja da se bježi u inostranstvo. Ako budem otkriven — rezonovao sam — treba da idem u zatvor, da podnesem sva mučenja. Na to sam morao biti spreman... a ne da bježim u inostranstvo čim „zagusti" ...

Nije mi se svidjelo Vukotićevo držanje. Odlučio sam da se rastanemo. Rekao sam mu da odlazim u stan na spavanje. Gledao me je razrogačenim očima, punim straha.

— A znaš li da je Filip možda pao u ruke policiji — jedva je progovorio. — On će pod batinama priznati da si zajedno s njim rasturao proglase. Onda će policija doći u tvoj stan ... naći će te u krevetu.

Slušao sam ga i razmišljao o tome koliko strah može da .unakazi čovjeka, da onemogući njegovo zdravo rasuđivanje. Ipak sam mu odgovorio:

— Sve gradiš na pretpostavkama... tebe je uhvatila panika...

Pošao sam kući, ali on me je pratio u stopu. Panika ga je toliko uhvatila da se bojao da ostane sam.

Srećom, uskoro je stigao Filiip... zakasnio je na zakazani sastanak i svratio je do mene da bi me obavijestio da je sve u redu. Tek tada se Vukotić smirio.

Kada sam ostao sam, dugo sam razmišljao o ponašanju sekretara naše ćelije. Bio je jedan od rukovodećih drugova na našem fakultetu, čovjek u koga ima povjerenja organizacija komunista. A u stvari se radi o paničaru! Ako bi ga slučajno uhapsili, sve bi ispričao policiji i bez batina...

U tom razmišljanju prekinuo me je Đuro Strugar; sa njim sam stanovao, obojica smo bili komunisti, ali nijesmo pripadali istoj organizaciji. S vremena na vrijeme smo razmjenjivali mišljenja o ljudima sa kojima smo se sretali u

organizaciji i na fakultetu. Ispričao sam mu šta se dogodilo i izrazio bojazan što se takvi ljudi nalaze u rukovodstvu organizacije.

Đuro je bio još oštriji; kritikovao je politiku odabiranja kadrova za rukovodstva organizacije:

— Ne odabiraju se kadrovi prema učešću u borbi i prema uticaju koji imaju na studente, nego prema tome koliko znaju napamet citata iz klasika marksizma... A sa takvim rukovodećim kadrovima ne može se stvarati revolucionarna organizacija...

Slagao sam se potpuno sa Đurom, ali nijesam znao kako da se otarasimo takvog rukovodstva... Valjalo je čekaiti da predstojeće borbe raščiste ko je stvarni revolucionar, a ko je „salonski" komunista koji je iz mode prišao komunističkom pokretu. Srećom, na to se nije moralo dugo čekati. Neki rukovodeći komunisti su se slabo držali na policiji (Skerović i drugi), a neki su se pasivizirali (Kurtović i drugi). Na rukovodeća mjesta su dolazili ljudi iz borbe...

NASA AKTIVNOST poslije velikih studentskih demonstracija nije smjela da se svede samo na demonstracije protiv diktature jer bi to stvorilo opasnost da se cio pokret isto tako naglo ugasi kao što je naglo i nastao. Da se to ne bi dogodilo, razradili smo program akcija neposredno povezanih sa problemima studenata i njihovim životom na Univerzitetu.

Najprije smo postavili zahtjev za obnovu Stručnog udruženja studenata Pravnog fakulteta. Prednosti tog poduhvata bile su očigledne: on bi nam omogućio najšire okupljanje studenata. Umjesto da na sastancima diskutujemo o literarnim radovima kao što smo radili u srednjoj školi, u okviru Udruženja mogle su se organizovati diskusije o problemima iz oblasti sociologije, ekonomije, državnog prava. To bi bili povoljni uslovi za djelovanje komunista; oni bi se u diskusijama mogli boriti za preovlađivanje marksističkih stavova. To bi bila neka vrsta otvorene tribine na kojoj bi istupali studenti raznih idejnih i političkih opredjeljenja.

No, vladajući kruigovi su uočili opasnost da komunisti dobijaju upravu Udruženja u svoje ruke. Od tada su svim mogućim sredstvima nastojali da spriječe obnovu rada Udruženja. U tome nijesu uspjeli jer su se za obnovu rada Udruženja izjasnili studenti i Rektorat.

Riješili smo da izađemo sa sopstvenom listom. Pošto nijesmo smjeli da je otvoreno nazovemo komunističkom, nazvali smo je listom siromašnih i naprednih studenata. Htjeli smo time da podvučemo da se radi o onoj ogromnoj masi siromašnih studenata koja je ostavljena da se brine sama o sebi, bez ikakve pomoći društva. A dodali smo naziv „napredni" jer smo htjeli da istaknemo da se radi o onim siromašnim studentima koji se bore za društvo u kojem neće biti socijalnih nepravednosti.

Osim naše, pojavile su se još tri liste — radikalno-demokratska, zemljoradnička i neutralna. Posljednja grupa je istupala sa shvatanjem da studenti ne treba da se bave politikom, nego samo učenjem. Bilo je jasno da su tu umiješani prsti režima.

U izbornoj borbi, koja se snažno razvila, uspjeli smo da nametnemo diskusiju kako o našim studentskim problemima tako i o novom društvu za koje treba da se borimo. Svaka politička grupacija izlazila je sa svojim pogledima na sve te probleme. A diskusije su se vodile svuda — u auli Univerziteta, po hodnicima, u slušaonicama. Oko diskutanata bi se odmah okupili studenti; mi bismo pažljivo i mirno pratili kako se diskusija razvija.

Dok su radikali i demokrati govorili najviše o diktaturi i demokratiji, dotle su pristalice Zemljoradničke partije govorile uglavnom o zadrugarstvu. S „neutralnom" strujom nijesmo uopšte htjeli diskutovati, njih smo prezirali.

Sa svoje strane, stalno smo započinjali diskusije o Sovjetskom Savezu; govorili smo kako je tamo dostignut najviši stepen demokratije jer je ukinut svaki oblik eksploatacije — materijalni i društveni položaj čovjeka zavisi od rezultata njegova rada, a uslovi za razvoj sposobnosti jednaki su za svakog mladog čovjeka. Isticali smo preimućstva planske privrede u socijalizmu, ogromne uspjehe na planu elektrifikacije i industrijalizacije postignute u okviru petoljetki. Naročito smo se zadržavali na problemima kolekti-

vizacije poljoprivrede. Sve što smo zmali o zemlji koja je bila ideal naše mladosti prenosili smo na ostale studente.

Uspjesi na izborima nijesu izostali. Naša lista dobila je više glasova nego sve tri ostale liste zajedno. Uprava Udruženja je trebalo da bude potpuno u našim rukama. Ali to je bilo spriječeno. Rektorat je dobio naređenje Ministarstva prosvjete da poništi izbore i onemogući obnavljanje Udruženja. Izgovor je nađen u tome da, navodno, izbori nijesu bili pravilno obavljeni. Međutim, nije bio naveden ni jedan primjer navodnih nepravilnosti. Uostalom, najbolji dokaz da se nije radilo o nepravilnostima bila je činjenica da izbori nijesu ponovljeni ...

PREUZIMANJE DOMA od strane Ministarstva prosvjete smanjilo je mogućnosti da se izborimo za materijalnu pomoć najsiromašnijim i najsposobnijim studentima. Bilo je jasno da režim hoće da u Domu stvori bazu za pokret studenata koji bi pod parolom da „studenti ne treba da se bave politikom", u stvari, pomagao njemu. Takve namjere trebalo je na svaki način onemogućiti i raskrinkati ih među studentima. U tome smo bili svi saglasni, ali razmimoilaženja su nastala kada je trebalo preći na konkretne akcije. Jedni su smatrali da treba bojkotovati Dom i proglasiti agentima režima sve studente koji budu primljeni u Dom. Drugi su, opet, mislili da treba „ubaciti" što više naših studenata u Dom i otpočeti borbu za nov položaj Doma. Na kraju je, iipak, preovladalo drugo shvatanje.

Da bismo mogli krenuti u akciju, morali smo izgraditi stavove o svim pitanjima koja se tiču uslova školovanja studenata. U diskusijama sa studentima komunisti su ukazivali da će se studentski problemi korjenito riješiti tek u socijalističkom društvu koje neće priznavati razlike između siromašnih i bogatih studenata. Svako će moći da se školuje i razvija svoje sposobnosti. Ako univerzitet ne bi mogao da primi sve studente koji bi htjeli da nastave studije, te protivrjeonosti će se rješavati diferencijacijom među studentima prema sposobnostima.

Bili smo svjesni da tu borbu za buduće društvo treba povezivati sa borbom da se u postojećem društvu promijeni

položaj studenata. Zato smo se orijentisali na borbu protiv politike vladajućih krugova usmerene na to da se onemogući siromašnim studentima da dođu na Univerzitet. Tako smo počeli raskrinkavati praksu da se primaju u Dom ili stipendiraju samo oni studenti koji podržavaju postojeći režim ili koji se, u najmanju ruiku, „ne bave politikom". Napadali smo i politiku uvođenja školarine i ograničavanja upisa studenata na Univerzitet. Vladajući krugovi su htjeli da svim sredstvima postignu „depolitizaciju" Univerziteta, a mi smo nastojali da to onemogućimo.

Međutim, nijesmo smjeh ostati samo na političkoj borbi, na raskrinkavanju režima, jer bi siromašni studenti došli u položaj ili da se odreknu studija ili da prihvate uslove režima — „da se ne bave politikom". Da bismo to spriječili, morali smo se tako organizovati da možemo sami pomoći najsiromašnijim studentima. Tako je došlo do organizovanja Opšte studentske menze i studentskih menzi po fakultetima. Time smo postigli dvije stvari: siromašni studenti su imali ishranu po veoma pristupačnim cijenama, a najsiromašniji među njima mogli su da se zaposle kao pomoćno osoblje u menzi i da kao naknadu dobijaju hranu. Osim toga, menza je bila i mjesto gdje smo se okupljali i gdje smo organizovah razne akcije. Time smo dobili ono što smo izgubili prelaskom Dama u ruke Ministarstva prosvjete.

Pronašli smo i druge forme organizovanja studenata: osnovali smo zadrugu posredstvom koje su studenti obavljali razne poslove — cijepanje drva, raznošenje mlijeka, novina ... Time smo postigli visok stepen ekonomske emancipacije siromašnih studenata.

SA BRANKOM, mojim bratom od strica, bio sam nerazdvojan od djetinjstva.

Prve pojmove o socijalizmu saznavali smo od Dura. Zajedno smo čitali socijalnu literaturu u gimnaziji, a docnije učili marksizam iz knjiga koje smo pozajmljivah iz Narodne biblioteke u Beogradu. Sazrijevali smo kao revolucionari u studentskom pokretu Beogradskog univerziteta. Doduše, znatno smo se razlikovah: on je mogao danima studiozno čitati djela iz oblasti filozofije, ekonomije, sociologije, a za-

tim beskrajno diskutovati sa Lukom o ,onome što je pročitao. Ja sam više volio praktične stvari, konkretne akcije. Za razliku od njih dvojice, u diskusiji nijesam bio tolerantan ni staložen. Bio sam „nervčiik", kao Đuro...

Naš intenzivan mladalački život iznenada se izmijenio. Jednog dana su me pozvali u Brankov stan i rekli mi da je cijelu prethodnu noć bacao krv. Zatekao sam ga u krevetu; bio je blijed, ali miran. Rekoše mi da je njegova bolest ozbiljna... Kada sam ga vidio kako onako blijied leži u krevetu, podsjetio me je na Đura... Odjednom mi je postalo jasno — Branko će umrijeti! Kao i Đuro, u cvijetu mladosti... Ostaću sam u porodici da se borim za ideale socijalizma... Osjetio sam se nekako usamljen i bespomoćan. Suze počeše da mi teku niz obraze... Pobjegao sam iz njegove sobe i odmah javio kući da je smrtno bolestan.

Kada su strina Joša i Brankov brat Milo stigli u Beograd, on je već bio prebačen u bolnicu. Sastali smo se kraj njegove postelje: zagrlili smo se bez riječi. Strina je shvatila da Branko neće dugo živjeti. To sam vidio po njenim očima U njima nije bilo suza, već dubokog, neiskazanog bola. Nijesam mogao da se uzdržim. Zaplakao sam kao dijete. A dijete sam i bio!

Branko je umro nekoliko dana kasnije; prije nego što će umrijeti pozvali su me u njegovu sobu. Prvi put sam vidio kako umire čovjek. Gušio se od unutrašnjeg izliva krvi. Posljednjim snagama hvatao se za život. Bio je to ropac. Nijesam mogao izdržati ... izletio sam iz bolničke sobe .. .

U JESEN 1933. GODINE, kada sam započeo treću godinu studija, pokušavali smo da obnovimo izbore za upravu Stručnog udruženja. Univerzitetske vlasti su odobrile naš zahtjev. Poučeni ranijim iskustvom, ovog puta bili smo oprezni: formirali smo Akcioni odbor za pripremanje i sprovođenje izbora. U odbor su ušli predstavnici svih političkih struja. Mi komunisti nazvali smo se „narodni" studenti, a ne kao ranije „siromašni i napredni" studenti. Pojavili su se radikali, demokrati, lijevi i desni zemljoradnici. A bivši „neutralni" sada su se pojavili kao „nacionalisti". Svaka

struja je delegirala po dva predstavnika u Akcioni odbor i izašla sa svojom listom. Mi smo ponovo imali zajedničku listu sa lijevim zemljoradnicima.

Vladajući krugovi i policija nijesu sjedeli skrštenih ruku! Pretpostavljajući da će komunisti ponovo odnijeti pobjedu, preduzeli su mjere da spriječe izbore: dali su zadatak „nacionalistima" da izazovu nerede u toku izborne kampanje. Kada su oni to poslušno izvršili, došlo je do zabrane izbora, tobože u interesu reda na Univerzitetu.

Na vijest o zabrani izbora studenti su burno reagovali. Za kratko vrijeme bili su zakrčeni svi ulazi u zgradu Univerziteta. Nikle su, barikade na svim stepenicama koje vode na gornje spratove. Preduzete su sve mjere da se spriječi prodor policije na Univerzitet.

Tako su počele aprilske studentske demonstracije 1934. godine. Za razliku od prethodnih, ove demonstracije su odražavale viši nivo idejne i političke organizovanosti studentskog pokreta; više nijesu dominirale jedino opšte političke parole protiv diktature, a za demokratizaciju političkog života u zemlji. Istaknuti su čisto studentski zahtjevi: zaštita autonomije Univerziteta, pomaganje siromašnih studenata ...

Policija je odmah reagovala. Uspjela je da se probije u aulu Univerziteta, ah mi smo otvorili „vatru" sa barikada: bacali smo icigle i dijelove klupa. Pojavili smo se i na prozorima ... postavili smo školske table sa parolama ... izvikivali smo parole da 'bi ih čuli ljudi koji su prolazili ispred zgrade. Razumije se, policija je nešto kasnije zabranila svaki prolaz kraj Univerziteta. Tako je zgrada Univerziteta bila potpuno izolovana dva dana — za vrijeme trajanja demonstracija.

Prvu noć smo proveli u zgradi Univerziteta. Smjenjivali smo se na barikadama: dok su jedni bili na straži, drugi su spavali.

Drugog dana uveče obustavili smo demonstracije i napustili barikade. Tada je upala policija i počela hapsiti svakog koji je izgledao sumnjiv ili za koga se znalo da je aktivno učestvovao u demonstracijama. Mene su takođe uhapsili i odveli u zloglasnu „glavnjaču"; tu sam ostao osam dana. To je bio moj prvi boravak u zatvoru!

Demonstracijama nijesam bio zadovoljan. Niko iz rukovodstva organizacije ni tada nije istupio javno. Čak ni studenti koji su bili na čelu naše liste.

STUDENTSKI POKRET, nastao iz velikih demonstracija protiv diktature, bio je dosta heterogen. Da bi on odigrao svoju ulogu u društvenom i političkom životu zemlje, nužno je bilo ostvariti njegovu idejnu i političku homogenost. Istina, taj zadatak nije bio lak. Prije svega, komunisti su morali ovladati marksističkim pogledom na svijet, izgraditi predstavu o socijalističkom društvu, čiji je ideal za nas bio Sovjetski Savez. To je bio uslov naših akcija na idejnom planu. Osim toga, trebalo je u taj rad uvući što veći broj studenata.

Pravni fakultet pružao je izvjesne pogodnosti za akcije kojima smo pristupali: proučavanje odnosa u društvu davalo je komunistima mogućnost da na časovima i u okviru seminara iznose marksistička gledišta, da uporedo sa analizom odnosa u građanskom društvu govore o odnosima u socijalističkom društvu, da se u otvorenoj konfrontaciji mišljenja izbore za svoje stavove.

Odlučili smo da se svaki komunista mora aktivirati (u prvom redu na seminarima), i to tako što će svaki ne samo obraditi najmanje jednu temu nego će se i pripremiti za diskusiju o temi koju obradi student suprotnih shvatanja. Cilj je bio da se pobijedi u otvorenoj diskusiji. . .

Uzeo sam da obradim agrarnu reformu u Jugoslaviji poslije prvog svjetskog rata. Istovremeno sam se pripremio za diskusiju o akcionarskim društvima, budući da je tu temu obrađivao jedan student sa suprotnih idejnih i političkih pozicija.

U okviru seminarskog rada o agrarnoj reformi .izložio sam stavove građanskih partija i Komunističke partije Jugoslavije. Pokazao sam kako su veleposjednički krugovi, koji su dominirali u pojedinim partijama (Jugoslovenska muslimanska organizacija u Bosni i druge), uspjeli da obezbjede da agrarna reforma ne pogodi njihove interese. Time sam objašnjavao činjenicu da agrarna reforma u osnovi nije pogodila njihova imanja, nego imanja — ne uvijek i vele-

posjede — pripadnika nacionalnih manjina, u prvom redu albanske i mađarske. Tvrdio sam da se agrarnom reformom ne rješavaju socijalni, već nacionalni interesi, to jest nastoji se da se poboljša „nacionalni" sastav u Vojvodini i na Kosovu i Metohiji. Kritikovao sam princip naknade za eksproprisanu imovinu veleposjednika, čime je, u stvari, plaćena njihova imovina koja je zatim dijeljena seljacima povlašćenih nacija. Takođe sam napadao način na koji je dodjeljivana zemlja; agrarni interesenti su dobijali samo zemlju (bez ikakvog inventara) i morah su se zadržati kod banaka da bi mogli kupiti potreban inventar (stoku, zgrade za stanovanje i drugo). Na kraju, istakao sam da je, nasuprot takvim stavovima svih građanskih partija, jedino komunistička partija pokazala dosljednost u pogledu agrarne reforme; ona je tražila da se zemlja eksproprište od veleposjednika bez naknade, da se dodjeljuje seljacima besplatno i sa potrebnim inventarom.

Kada sam izložio ove teze pred širokim skupom studenata i nastavnika, svi su hvalili moje izlaganje. To je učinio i stari profesor Zivojin Perić, iako je veoma rijetko govorio na seminarima. Profesor Bartoš je išao dalje u pohvalama; on je rekao da sam dao „veoma ozbiljan prilog naučnoj misli" i da se u meni krije „novi talenat na naučnom planu".

Na seminaru o akcionarskim društvima jedan student iz /protivničkih redova zastupao je tezu da pojava akcionarskih društava u kapitalističkom sistemu privređivanja predstavlja izvjesnu demokratizaciju kapitala, omogućujući radnicima da učestvuju u raspodjeli profita. Kritikujući takve stavove, ukazao sam, oslanjajući se na Lenjinove radove, da akcionarska društva nijesu ništa drugo nego nov vid koncentracije i dominacije krupnog kapitala.

Moje izlaganje izazvalo je reakciju, ne od studenata, nego od profesora Đorđa Mirkovića, koji je rukovodio seminarom. On je smatrao za potrebno da ustane u odbranu teza koje je zastupao referent. Ah, i ja sam reagovao. Uzeo sam riječ odmah poslije profesora i dokumentovano opovrgao sve što je on iznio.

— Dokle ćemo dozvoljavati da nam se sa ove katedre predaje lažna nauka? — uzviknuo sam na kraju.

Umjesto odgovora, odjeknuo je snažan aplauz, koji je rječito govorio o raspoloženju prisutnih studenata i o uspje-

sima koje smo postigli na planu idejnog jedinstva studentskog pokreta.

Profesor se nije usudio da ponovo uzane riječ. Ali mi to nije zaboravio. Na završnim ispitima, krajem godine, pokušao je da me obori. Dok je ostalim studentima postavljao obično po dva pitanja, meni je postavio ništa manje nego osam pitanja. Ali, pošto sam na svako pitanje odgovorio, nije mi mogao dati slabu ocjenu. Na iznenađenje svih prisutnih studenata, ipak mi je dao jedva prelaznu ocjenu.

ISKORISTILI SMO POČETAK nove školske godine (1934/1935) da pokrenemo pitanje izbora na Pravnom fakultetu. Opet smo dobili odobrenje univerzitetskih vlasti. U novi Akcioni odbor, sastavljen od predstavnika svih političkih struja na Univerzitetu, ušao sam kao predstavnik komunista. Mirko Tomić* je bio predstavnik lijevih zemljoradnika. U odboru se nalazio Omiljen Milić, predstavnik „nacionalista", za koga smo svi znali da je u službi policije.

Odbor je odmah počeo da priprema izbore. Valja reći da je naglo zaoštrena situacija u svijetu imala odraza i na našu zemlju, posebno na Univerzitet: fašizam je bio u ofanzivi, a radnički pokret u defanzivi. Pokušaj bečkih radnika da oružanim ustankom spriječe takav razvoj bio je ugušen u krvi. U zemlji je radnički pokret bio izložen progonima. Pod uticajem tih događaja zaoštrila se situacija i na Univerzitetu. Malobrojna grupa „nacionalista" pokušavala je da razbije studentski pokret koji se snažno razvijao; naoružani revolverima i noževima, počeli su pod zaštitom policije napadati naše aktiviste. Postojala je realna opasnost da jednog dana upadnu na Univerzitet, izbace naše aktiviste i ovladaju zgradom Univerziteta. Vlasti bi sve to sankcionisale i odstranile sve „anacionalne" elemente (komuniste) pod izgovorom da to zahtijevaju studenti. Poslije toga bi uslijedilo čišćenje nastavničkog kadra od svih demokratskih i progresivnih elemenata. Tako bi bila do kraja dovedena fašizacija Univerziteta. To su bili planovi vladajućih krugova diktature.

*** Poginuo 1943. godine u Beogradu kao član PK KPJ za Srbiju.**

Na tu opasnost odgovorili smo organizovanjem udarnih grupa koje su bile naoružane kratkim gvozdenim šipkama. Grupe su bile sastavljene od po pet studenata i imale su svog rukovodioca. Grupe smo nazivali studentskim šucbundom, po ugledu na šucbund bečkih radnika. Na čelu grupa bili smo Vukman Knišić, Đuro Strugar, Paternoster, ja i drugi. Kretali smo se uvijek u grupi kako ne bismo bili iznenađeni. Vodili smo računa da nas uvijek bude dovoljno na Univerzitetu kako bismo na vrijeme onemogućili namjere policije i „nacionalista". Morali smo strogo paziti da nas ne isprovociraju. Odlučili smo da dejstvujemo jedino u slučaju samoodbrane, odnosno da osujetimo namjeru „nacionalista" da provokacijama postignu ponovno odlaganje izbora za upravu Stručnog udruženja. Situacija je, dakle, bila dosta komplikovana.

Do raspleta je ubrzo došlo: u prvoj polovini januara 1935. godine saznah smo da se „nacionalisti." pripremaju da nas fizički izbace iz zgrade Pravnog fakulteta. Ako bi im to uspjelo, došli bi na red i ostali fakulteti. Morali smo odlučno reagovati. Odmah smo naredili mobilizaciju svih naših snaga i njihovu koncentraciju na Pravnom fakultetu. Udarne grupe su dobile zadatak da napadnu grupu „nacionalista" kada bude došla u zgradu i da je izbace. Umjesto njih, trebalo je da mi ovladamo zgradom Pravnog fakulteta.

Pokazalo se da je obavještenje koje smo dobili bilo tačno. „Nacionalisti" su došh u grupi od 20—30 ljudi, a na našoj strani bilo je nekoliko stotina studenata mobilisanih u toku jedne noći. Odnos snaga bio je u tolikoj mjeri na našoj strani da smo ih mogli izbaciti iz zgrade kad god smo htjeli, bez obzira na to što su nosili vatreno oružje ,i što bi im policija pomogla. Oni su brzo uvidjeli da im prijeti opasnost da budu izbatinani i izbačeni iz zgrade. Koncentrisali su se prema izlazu da bi se mogli brzo staviti pod zaštitu policije koja je blokirala sve prilaze fakultetu. Mi smo, pak, zauzeli gornje spratove i stepeništa. Napravili smo u auli polukrug prema njima. Bili smo spremni da napadnemo čim bude dat znak od strane rukovodstva.

Ali, znak nikako da se da! Tako smo zapali u veoma glupu situaciju: imamo ogromne prednosti, možemo ih izbaciti., a stojimo bespomoćno! Studenti su osjetili da je rukovodstvo neodlučno i raspitivali su se ko je u njemu i gdje

se ono nalazi. Pojedinci su mi se obratili; računali su da sam u rukovodstvu pošto sam bio predstavnik komunista u Akcionom odboru. Odgovorio sam da nijesam u rukovodstvu i da ne znam ko je u njemu.

U jednom trenutku u zgradu je ušao rektor Ivan Đaja. On je pokušao da izmiri „zavađene tabore". „Nacionalisti" su nas optužili da izazivamo nered i da nas zbog toga treba izbaciti sa Univerziteta. Bilo je jasno da su promijenili taktiku: došli su s namjerom da sami izazovu nered i da nas izbace sa fakulteta, a sada nas optužuju da mi izazivamo nered! Rektor ne shvata u čemu je stvar; u njegovim očima mi smo izazivači nereda. Zar nema nikoga među nama koji bi odgovorio i upoznao rektora sa pravim stanjem. To bi trebalo da uradi naše rukovodstvo. A ono ne smije da se pojavi pred masama jer, navodno, treba da ostane u ilegalnosti. U toj situaciji, koja je svakog trenutka postajala sve gluplja, prišao mi je Vojo Rakić. Rekao je da govori u ime rukovodstva; tražio je da iznesem naše stavove. Prihvatio sam jer je zahtjev dolazio od rukovodstva, a, osim toga, ja sam i u Akcionom odboru. Ali, bilo je nešto što nijesam shvatao: negdje u pozadini stoji rukovodstvo koje ne učestvuje otvoreno u borbi, ogrnulo se oreolom anonimnosti, a ipak odlučuje o svemu. Sve me je to navodilo da postavljam sebi razna pitanja: ko je u rukovodstvu organizacije, kako se postaje član rukovodstva — da li prema tome ko zna više citata iz Marksa i Lenjina ili ko se više istakao u borbi i ko uživa veće povjerenje studenata? Ni na jedno pitanje nijesam znao da odgovorim. Pretpostavljao sam samo da u rukovodstvu sjede oni koje sam nazivao „salonskim" komunistima. No, nijesam imao vremena da razmišljam o tim problemima. Morao sam da istupim pred studentima i rektorom koji je još bio u auli.

Govorio sam sa stepenica. Najprije sam naglasio da su narodni studenti za konstruktivan život i rad na Univerzitetu. To isto važi i za studente koji pripadaju ostalim demokratskim partijama. Mi se čitavo vrijeme zalažemo za obnovu rada stručnih udruženja. Najaktivniji smo na časovima i na seminarima. Organizovali smo menze i staramo se o materijalnom obezbjeđenju siromašnih studenata...

„Nacionalisti" su me prekinuli pjevanjem državne himne. Studenti su im odmah odgovorili „Internacionalom".

Aulom i ostalim dvoranama snažno su odjekivale riječi „Internacionale", a državna himna se uopšte nije čula. Sačekao sam da se atmosfera stiša i nastavio:

— Koje snage izazivaju nerede na Univerzitetu? Ne treba mnogo truda da se prepoznaju. To su oni isti koji su prošlih godina izazivali .nerede da bi pružili izgovor vlastima da onemoguće obnavljanje rada Stručnog udruženja. Oni su i danas došli sa istim zadatkom... osim ako se ne radi 0 dalekosežnijim planovima — o fašizaciji Univerziteta. No, to im neće uspjeti ...

„Nacionalisti" su me opet prekinuli burnim protestima. Na njihove proteste studenti su odgovorih takvim odobravanjem i aplauzom koji se rijetko mogao čuti. Bio sam zadovoljan. To je bilo prvo moje javno istupanje, a aplauz nije bio samo odgovor „nacionalistima" nego i priznanje meni.

Poslije moga govora rektor je napustio aulu, a mi smo 1 dalje bili u glupoj situaciji: nijesmo znah treba li da napadnemo „nacionaliste" i da ih izbacimo ili da čekamo da vidimo šta će oni uraditi. Ta pitanja su mi postavljah studenti; pošto sam javno istupio i obrazložio naše stavove, smatrah su da moram znati kako treba dalje postupati. A ja upravo to nijesam znao! Istina, bio sam za to da odmah napadnemo i izbacimo iz zgrade grupu provokatora koja, iako beznačajna po broju, prkosi masi studenata. Pri tome me nije zbunjivalo što bismo mi ispali izazivači nereda. To je postalo sporedno jer oni su, očigledno, odlučili da spriječe predstojeće izbore. Mi ih u tome ne možemo spriječiti. Ali, da h je to i stav rukovodstva?

Odlučili smo da potražim Rakića i da raščistimo šta treba da preduzmemo. Ali njega nigdje nije bilo. Pretražio sam sve sale i stepeništa. Najzad sam ga našao u jednoj maloj sobi na gornjem spratu. Ležao je na jednoj klupi. Bio je sam. To me je razbjesnilo. Član je rukovodstva — bar tako sam mislio — a nema ga u masi! Leži u sobici kada treba donositi dalekosežne političke odluke.

— Pa dobro, Rakiću — počeo sam nervozno — zašto te nema među studentima? Treba odlučiti da li da napadnemo „nacionaliste". Ljudi hoće da znaju stav rukovodstva ... a nema ni rukovodstva ni stava ...

Nije mi odgovorio. Samo me je gledao, a onda je rekao:

— Ja ne znam. Neka rade šta hoće...

Odjednom mi je sve bilo jasno: dio rukovodstva koji je trebalo da rukovodi tom -akcijom pokazao se nedorastao za nastalu situaciju. Nijesam htio dalje da razgovaram sa Rakićem i otišao sam među studente, čvrsto riješen da ih pozovem na akciju. Međutim, „nacionalisti" su već bili izašli na uhcu i uz zaštitu policije napali studente koji su se uputili prema studentskoj menzi u zgradi Akademije nauka.

Dogodilo se ono što sam predviđao: nijesmo iskoristili šansu; zato oni koriste svoju šansu i tuku nas uz pomoć pohcije! Naši su primili borbu i povlačili se prema menzi. Policija je mirno gledala sve dok je grupa „nacionalista" bila u preimućstvu. Čim su se studenti prikupili i počeli da potiskuju „nacionaliste", odmah je stupila u akciju i počela da hapsi studente. Upala je i u Opštu studentsku menzu, ali je ubrzo napustila prostorije jer su se studenti prijeteći držali.

UBRZO NAM JE POSTALO JASNO šta se htjelo postići akoijama „nacionalista": u toku noći policija je pohapsila studente koji su se isticali u studentskom pokretu i sprovela ih u Višegrad, gdje je stvoren prvi koncentracioni logor. Da je „nacionalistima" uspjelo da nas izbace sa Univerziteta, na ulici bi nas sačekala policija, pohapsila sve „vode" i sprovela nas u koncentracioni logor. Pošto im se to izjalovilo, izabrali su već oproban način — pohvatali su nas noću.

Hapšenje je trebalo da unese strah među studente, da obezglavi naš pokret. To je bio plan policije. Ali za nas je borba tek počinjala! Trebalo je onemogućiti stvaranje koncentracionih logora u zemlji, izdejstvovati puštanje uhapšenih i interniranih studenata. Tom borbom trebalo je da rukovodi Akcioni odbor, naravno, bez predstavnika „nacionalista".

Sve političke struje prihvatile su da se organizuju studentske demonstracije na Pravnom fakultetu u znak protesta protiv prvog koncentracionog logora u zemlji. Htjeh smo da zainteresujemo širu demokratsku javnost.

Zakazali smo demonstracije iako je momenat bio veoma nepovoljan: tokom zimskog raspusta većina studenata je van Beograda, pa će ih malo doći na demonstracije. Ah

morali smo odmah dejstvovati. Otišli smo rektoru. Otvoreno sam mu rekao:

— Ako ne podnesete ostavku, na Univerzitetu će doći do demonstracija kakve se ne pamte od njegovog postojanja.

Rektor je oklijevao. Nije se usuđivao da podnese ostavku. Nagovijestio je samo da će, najvjerovatnije, hčno otići u Višegrad da vidi da li se zaista radi o koncentracionom logoru. Mi smo, naravno, to prihvatili.

Nijesmo imali uspjeha u organizovanju demonstracija. Određenog dana došlo je svega pedesetak studenata. A sa tolikim brojem nijesmo smjeh da počinjemo demonstracije jer bismo se kompromitovali. Odlučili smo da na tom skupu zakažemo sljedeće demonstracije; svi prisutni su se obavezali da dovedu što više studenata.

Ni drugi pokušaj nije nam uspio. Došlo je oko 200 studenata. Odlučili smo da pokušamo i treći put: izabrali smo 1. februar. Tog dana su počinjali ispiti, pa smo računah da će se okupiti veći broj studenata. Obavijestili smo studente da će rektor otići u Višegrad i da ćemo ga, pošto će se vratiti do 1. februara, pozvati da na zboru studenata iznese svoje utiske.

Bili smo zadovoljni obavljenim poslom. Izgledalo je da ćemo tog puta uspjeti. Međutim, kasno noću uoči 1. februara posjetio me je Boško Đuričić; predstavio se da dolazi u ime rukovodstva i saopštio mi je da je odlučeno da se demonstracije ne izvode u zgradi fakulteta, već na ulici. Jedva sam se uzdržao da ga ne zapitam gdje su bili i šta su radih dok smo se mi mučili da sakupimo studente i održimo masovne demonstracije. Sada se javljaju i hoće da promijene sve naše planove! Ipak, smirio sam se i pokušao da obrazložim da se njihov plan ne može sprovesti.

— Naš plan je prihvaćen od Akcionog odbora — počeo sam da ga ubjeđujem. — Više nema mogućnosti da se ponovo sastajemo... a nijesam siguran da bih ih ubijedio u preimućstvo vašeg plana ...

No, on se nije (pokolebao.

— Možete se sastati rano ujutro — odgovorio je. — Učinite to prije početka demonstracija, a onda obavijestite studente na samom zboru ...

— Ne slažem se sa vašim stavom — riješio sam da „otvorim karte". — Na ulicu neće izaći ni dvije stotine stu-

denata. Vi zaboravljate ili ne znate da već dva puta odlažemo demonstracije zbog nedovoljnog broja studenata.

Nije htio diskutovati. Saimo me je upozorio:

— Ovo je stav mkovodstva. Ti si obavezan da ga sprovodiš!

Nijesam imao kud. Morao sam se pokoriti. Kazao sam da ću pokušati da uspostavim kontakt sa članovima Akcionog odbora. Đuričić je napomenuo da će ii on doći rano na fakultet i da treba da ga obavjestim o učinjenom.

Pred početak demonstracija sastao sam se sa Mirkom Tomićem. Obavijestio sam ga o novoj odluci rukovodstva moje organizacije i zatražio od njega da me podrži u Akcionom odboru.

— To su opet nešto smislili oni salonski komunisti iz rukovodstva — oštro je reagovao. — Ne samo što ne prihvatam da podržim njihov stav, nego ću upotrebiti sav autoritet kod studenata da ostanu u zgradi i da ne izađu na ulicu.

Poslije tog razgovora ocijenio sam da ne vrijedi sazivati Akciioni odbor. Jer, ako nijesam uspio ubijediti Mirka Tomića, pogotovo neću uspijeti ubijediti ostale. Obavijestio sam Đuričića o novonastaloj situaciji. On se složio da ne vrijedi sazivati Akcioni odbor, ali nije odustao od svog plana. Dao mi je slijedeću direktivu:

— Ti predsjedavaš zboru. U završnoj riječi kaži da su demonstracije u zgradi preživjele i da treba pronaći pogodnije forme. Tada ćemo mi iz mase izbaciti parolu da izađemo na ulicu. Ti onda prihvati naš prijedlog i pozovi studente da izađu na ulicu.

Rekao sam da je to šema i da neće uspjeti jer su studenti pripremljeni za demonstracije u zgradi. Na kraju sam ipak morao prihvatiti njegov stav budući da je nastupao u ime rukovodstva.

Otvorio sam zbor i govorio o novim pojavama na Univerzitetu. Ukazao sam da smo suočeni sa krajnje reakcionarnom terorističkom organizacijom čiji je zadatak da spriječi razvoj studentskog pokreta i obezglavi progresivne snage na Univerzitetu. Istovremeno režim uspostavlja koncentracione logore za sve one koji se bore za jedinstvo studentskog pokreta, za autonomiju Univerziteta. Ako im

to uspije, otvoren je put fašizaciji Univerziteta. Svoje izlaganje sam završio ovim riječima:

— Sve te snage djeluju koordinirano... u okviru Univerziteta i u čitavoj zemlji. Njihova moć proizlazi iz tijesne povezanosti sa državnim aparatom. Upravo zbog toga naš otpor mora biti snažan, neodložan... Jer, ako dopustimo da se konsoliduju, teško ćemo ih poslije razbiti.

Govorio sam mirno, staloženo. Moj govor je bio odlično pripremljen. Namjerno nijesam govorio o tome da li treba demonstrirati na Univerzitetu ili na ulici. Trebalo je, po direktivi, da to pokrenem u završnom dijelu govora.

Pošto sam završio, prvo sam dao riječ Mirku Tomiću. On je odmah pozvao studente na barikade i izazvao buru oduševljenja. Mirko je bio dobar govornik, uvijek u kontaktu sa studentima... znao je šta oni osjećaju i kako ih treba pokrenuti. Dok je „raspaljivao" okupljene studente, počeo sam da ga upoređujem sa rukovodstvom moje organizacije: on je uvijek s masama, a naše rukovodstvo svoju izolovanost pokriva plaštom konspirativnosti i potrebom da se sačuva ilegalna organizacija! Kao da je organizacija sama sebi cilj, kao da ona ne postoji radi toga da se mase pokrenu u borbu! U stvari, takva orijentacija je pogrešna. Ilegalna organizacija se može sačuvati samo ako u borbi sraste s masama, ako stane na čelo borbe, ali ne kao apstraktna organizacija, nego kao konkretni ljudi koji su članovi te organizacije...

Poslije Mirka Tomića govorili su predstavnici ostalih političkih demokratskih struja na Univerzitetu. Svi su pozvali studente na barikade u zgradi Univerziteta i bih su burno pozdravljeni. Bio je to potpun trijumf jedinstva demokratskih snaga.

Došao je trenutak da dam završnu riječ. Znao sam da ću pretrpjeti „fijasko" jer je raspoloženje masa bilo suprotno od onoga što treba da predložim. Ipak, postupio sam po direktivi rukovodstva.

— Potrebno je dobro promisliti da li demonstracije na Univerzitetu predstavljaju najpogodniju formu borbe u sadašnjem momentu... možda bi se mogla naći neka druga forma — zastao sam i čekao da neko od studenata predloži da izađemo na ulicu. Ali, niko se nije javljao!

Nastala je neprijatna tišina. Studenti su bili u nedoumici, ispalo je kao da predsjedavajući nije za borbu. Onda se u toj tišini čuo glas iz prvih redova, očigledno upućen meni:

— Ako mijesi za borbu, zašto si dolazio?

Osjetio sam kao da me udario posred lica. I odmah sam oštro reagovao:

— Da nijesam za borbu, ne bih ni bio ovdje! A izjasnio sam se protiv demonstracija u zgradi Univerziteta zato što sam mislio da bi imalo više efekta ako bismo demonstracije prenijeli na ulicu... No, pošto ste se svi izjasnili da se demonstracije ograniče na zgradu Univerziteta, nemam ništa protiv toga.. . biću s vama.

Zaključio sam zbor; ibio sam bijesan na rukovodstvo koje me je ostavilo na cjedilu, bijesan i na sebe što sam se kompromitovao pred studentima — ne zbog svojih, nego zbog tuđih stavova!

Studenti su odmah „zaposjeli" zgradu i postavili straže na svim ulazima. Napravih Smo barikade od školskih klupa i namještaja na svim stepeništima koja vode na gornje spratove. Izvadili smo opeke iz unutrašnjih zidova kako bismo se mogli braniti od napada policije. Na prozore smo stavili školske table sa parolama protiv koncentracionih logora, za odbranu autonomije Univerziteta. Studenti su sa prozora izvikivah parole.

Policija je brzo stupila u dejstvo: prvo je zabranjeno građanstvu da prolazi pored zgrade Univerziteta, a zatim je pokušano da se silom zauzme zgrada. Na vratima nije bilo barikada, pa su se Studentske straže brzo povukle na spratove. Policija je ušla u aulu, ali barikade nije uspjela da zauzme iako je upotrebljen suzavac i lako oružje. Studenti se nijesu predavali. Negdje poslije podne poginuo je Mirko Srzentić na jednoj barikadi. Na to su studenti odgovorili pojačanim napadima na policiju, koja je i dalje navaljivala Ina barikade.

Rukovodstvo je opet promijenilo mišljenje. Đuričić me je našao i prenio poruku da pozovem studente da obustave demonstracije, budući da je postignut željeni cilj i da su nove žrtve besciljne. Nijesam se složio sa argumentacijom; istakao sam da se demonstracije tek „razgorevaju"; što se žrtava tiče, tim se mora računati u svakoj borbi. Na kraju

sam dodao da ni studenti neće prihvatiti moj prijedlog. Međutim, uzalud sam se opirao; odluka rukovodstva se morala izvršiti i to je povjereno meni jer studenti gledaju u meni rukovodioca demonstracija.

Sazvao sam studente i predložio da se demonstracije obustave. Ali studenti nijesu htjeli ni da čuju, umalo me nijesu izviždali! Ponovo sam bio bijesan i na sebe i na rukovodstvo. Odlučio sam da ubuduće ne izvršavam takve odluke. Uskoro sam to i učinio. .. Đuričić je predveče zatražio da ponovo pozovem studente na obustavu demonstracija. Tada sam mu otvoreno rekao:

— Meni je svega dosta! Odbijam da izvršavam vaše direktive... smatram ih politički nepravilnim, a, osim toga, one me kompromituju pred studentima.

Iznenadio se. Bio je naviknut na bezrezervnu poslušnost. Doduše, nije htio dalje diskutovati, već je potražio nekoga ko bi izvršio direktivu. Na zboru koji je uskoro uslijedio prijedlog da se obustave demonstracije je propao.

Nešto oko ponoći Rektorat je garan'tovao za živote studenata ukoliko se predaju policiji. Obećano je da će se sastaviti spisak studenata koji su u toku dana bili na Univerzitetu, na osnovu čega se može kontrolisati da h je garancija zaista poštovana. Tada smo riješili da obustavimo demonstracije. Uklonili smo barikade sa glavnog stepeništa i počeli silaziti u aulu. No, kretanje je bilo znatno usporeno jer su na dnu stepeništa stavili dva stola za kojima se vršio popis studenata. Za jednim stolom su bili službenici Rektorata, a za drugim službenici Uprave grada. Agenti Uprave grada hapsili bi studente za koje su sumnjali da su bili aktivni u demonstracijama ih u studentskom pokretu.

Nasred stepenica stajao je Kosmajac, zloglasni agent Uprave grada. Nijesam ga poznavao, ah sam slušao da je krvnik i da je malo onih koji poshje njegovog načina mučenja ništa ne priznaju. Posmatrao sam ga pažljivo i pratio šta radi. On bi osmotrio svakog studenta i, ako bi mu bio poznat kao komunista, odmah davao znak agentima kraj stolova da ga uhapse. Ukoliko bi mu neki student izgledao samo sumnjiv, obično bi mu postavio pitanje:

— Odakle si?

Ako student odgovori da je iz Srbije ili iz nekog kraja gdje žive Srbi, ne bi davao znak da ga uhapse, već bi s vremena na vrijeme promrmljao:

— Sram te bilo! Zašto nas brukaš?

Ali, ako bi student rekao da je iz Crne Gore, sigurno bi bio uhapšen! Znajući za to, na njegovo pitanje odgovorih da sam iz Primorja... Prošao sam mirno i nastavio da silazim niz stepenice. Ugledao sam rektora kraj stolova. Vidio je i on mene. Počeo je vrtjeti glavom kao da me prekorijeva zbog svega što sam učinio. Razumio sam šta hoće da kaže, ah sam samo slegao ramenima. Kao da sam htio da mu kažem da sam ga na ovo upozoravao. Odjednom on mi dade znak da mu pridem. Uzeo me je pod ruku i prišao policijskom komesaru:

— Za ovog studenta garantujem da nije učestvovao u demonstracijama... došao je po zadatku koji sam mu lično dao...

Mene je ta rektorova intervencija iznenadila. Htio sam da mu se zahvalim, ali komesar je već bio uzeo moju legitimaciju i ljubazno odgovorio rektoru:

— Dobro, gospodine rektore. Mi ćemo samo upisati njegovo ime. A onda može da ide kući ...

Pogledao je u moju legitimaciju i naglo se okrenuo. Prvo me je pažljivo osmotrio. Po njegovom pogledu već sam ocijenio da zna sve o meni. Izdržao sam njegov pogled, a on je ironično rekao:

— O, dobro veče, gospodine Vukmanoviću! Pa gde ste vi celo ovo vreme? Mi vas čekamo u vašem stanu čitavih petnaest dana ... a vas nigde nema!

— Vidite da se nalazim na svom mjestu — odgovorio sam drsko.

— Zalim, gospodine rektore — reče komesar. — Ah, mi ovoga studenta uzaludno tražimo. Radi se o predsedniku Akcionog odbora ... Njega moramo uhapsiti.

Rektor nije bio iznenađen... pokušao je da me spase, a kada je vidio da nije uspio, okrenuo se i otišao bez riječi.

Odmah su me odveli u „Glavnjaču".

U „GLAVNJAČI" sam ostao dva dana. Stalno sam razmišljao o rezultatima koje smo postigli ovim akcijama. Došao sam do zaključka da nijesmo uspjeli da osujetimo planove režima. Oni će i dalje nastojati da preko terorističke grupe razbiju studentski pokret; koncentracioni logor neće biti raspušten, već će i nas tamo poslati. Ipak, uspjeli smo bar da poremetimo njihove planove, da unesemo sumnju u mogućnost njihova ostvarenja. Potpun uspjeh će zavisiti u prvom redu od toga da li će se nastaviti borba na samom Univerzitetu, da h ćemo uspjeti da je povežemo sa borbom koju treba da organizujemo u koncentracionom logoru i da za tu borbu zainteresujemo širu demokratsku javnost u zemlji i inostranstvu.

Određen sam u grupu za koncentracioni logor. To me nije iznenadilo jer su me tražili još u vrijeme kada su hapsili prvu grupu.

U mojoj grupi bilo je oko trideset studenata, sve samih dobrih aktivista; to je samo mali dio aktivista koji su izrasli u borbi na Univerzitetu. Mnogo više ih je ostalo. Oni će nastaviti borbu. U to nijesam uopšte sumnjao.

Transportovani smo željeznicom preko Užica, praćeni jakom stražom sastavljenom od žandarma. U Višegradu smo smješteni u kasarnu gdje je već bila prethodna grupa studenata. To je bila stara austrijska kasarna; ona je na brzinu preuređena za logor. Zidovi su bili vlažni, prozorska stakla razbijena. Spavah smo na gvozdenim krevetima. Dali su nam samo po jedno ćebe, a mi smo bili bez zimskog rublja i zimske odjeće, tako da smo se noću smrzavah.

Logorom je upravljao žandarmerijski kapetan, a njegov pomoćnik je bio žandarmerijski poručnik, koji je napredovao do tog čina iako je imao samo podoficirsku školu. Stražu su sačinjavali pitomci iz žandarmerijske podoficirske škole. Bih su posebno odabrani za ovaj posao. Prema nama su bili neprijateljski raspoloženi i zbog toga što su zbog nas morali obavljati poslove koje, inače, obavljaju obični žandarmi.

U logoru je vladao vojnički režim. Nije se dopuštalo da raspolažemo ni jednim minutom slobodnog vremena. Morah smo rano ustajati i prije doručka urediti sobe i krug

kasarne. A onda smo imali vojničke i gimnastičke vježbe. Poslije doručka morali smo ići na rad, koji je trajao sve do ručka. Prenosili smo snijeg sa puta i bacali ga u Drinu. Nešto kasnije prenosili smo kamen iz korita Drine na put i od njega pravili šoder. Poslije ručka smo ponovo morali ići na rad. A uveče je bio predviđen čas „prevaspitavanja". Čitana su i tumačena vojnička pravila službe. Tek poslije toga mogli smo — i morali — ići na spavanje.

Hrana je bila vrlo slaba. Ujutru su nam davali samo ječmenu kafu sa kriškom hljeba. A u podne i uveče smo dobijali neki čorbuljak sa malo hljeba. To je bilo sve. Primanje paketa sa hranom bilo je zabranjeno. Sve što nam je slato iz raznih krajeva zemlje pošta u Višegradu vraćala je natrag! i

Odlučili smo da pružimo otpor nametnutom režimu. Odmah smo se sastali da se dogovorimo o akcijama koje treba da vodimo. Složili smo se da u prvo vrijeme ne treba da zahtijevamo raspuštanje logora. Takve zahtjeve treba da postave snage sa Univerziteta i iz cijele zemlje. Mi u logoru treba da vodimo akcije za ublažavanje nametnutog režima . .. sve do njegovog potpunog ukidanja.

Postavili smo zahtjeve da nam se dozvoli primanje paketa sa hranom, da se prekine izvođenje vojničkih i gimnastičkih vježbi, da se obustave časovi „prevaspitavanja", da se Skrati vrijeme trajanja rada, da se rad učini lakšim... Uprava logora odbila je naše zahtjeve. Nijesu htjeli ni da razgovaraju s nama. Nama nije preostalo ništa drugo nego da počnemo sabotirati sve njihove mjere. Prvo smo počeli sabotirati na radu: stavljali smo po kamičak na velika kolica kojima se prevozio kamen ili na nosila („tralje") koja su nosila po dvojica. U kasarni smo ismijavah predavanja na časovima „prevaspitavanja".

Na takve naše akcije odmah je odgovoreno represalijama. Zandarmi su neke studente odvukli u podrum i žestoko ih premlatili. Sljedećeg dana su druge zatvorili u samice i premlatili ih. Tada smo odbili da idemo na rad i stupili u štrajk glađu.

Zandarmi su brutalno reagovali: povezali su nas lancima i istjerali na snijeg u krug kasarne. Morah smo šetati uikrug cio dan. U toku noći su nas vratili u sobe, ah nam lance nijesu skidah. Ležah smo po dvojica u krevetu. Slije-

dećeg dana ponovo su nas istjerali u krug kasarne. A uveče su nas uveli u konj usnicu i premlaćivali kundacima pušaka. Pri tome su vikom htjeli da stvore utisak kao da će nas sve pobiti. Nešto kasnije ponovo su nas, vezane, vratili u sobe.

Namjera uprave logora je bila jasna: htjeli su nas primorati da se pokorimo režimu, stvarajući utisak da će nas u suprotnom sve pobiti. Odlučili smo da izdržimo do kraja. Istovremeno smo o svemu obavjestili naše drugove na Univerzitetu, tražeći da se povede borba za naše puštanje na slobodu. i

Četvrtog dana štrajka došao je inspektor iz Ministarstva i saopštio nam da su svi naši zahtjevi ispunjeni. To je bila naša potpuna pobjeda. Ukinuta je gimnastika i nastava „prevaspitavanja". Fizički rad je sveden na šetnju i sjedenje pored Drine. Dozvoljeno je primanje paketa sa hranom, pošte, -knjiga. Promijenila se i ekipa žandarma. Došli su zandarmi sa terena. Logor je potpuno izmijenio izgled. Bilo je jasno da će logor uskoro biti potpuno ukinut.

Ipak, učinjen je još jedan pokušaj da nas primoraju na kapitulaciju. U Višegrad su došla dva profesora Univerziteta koji su htjeli da razgovaraju s nama. Oni su izjavili da će logor biti ukinut samo ako budemo obećali da nećemo više izazivati nerede na Univerzitetu. Mi smo im odgovorili da to nijesmo ni do tada činili, nego da izazivače nereda treba da traže na drugoj strani — na onoj istoj koja je nas dovela u logor. Profesori su se vratili neobavljena posla.

Logor je, ipak, bio raspušten. Borba studenata i pritisak demokratske javnosti u zemlji bili su takvi da se on nije mogao održati'. Njegovim raspuštanjem poražena je i politika fašizacije Univerziteta.

Vratili smo se u Beograd. Iz organizacije komunista mi je rečeno da više neću raditi na Univerzitetu, već da sam predviđen za rad u unutrašnjosti. Dok sam čekao na raspored, polagao sam završne ispite na Pravnom fakultetu.

Diplomirao sam koncem juna 1935. godine.

GLAVA III

ŽIVOTNO OPREDJELJIVANJE

*Na raskršću životnih puteva • Razgovor sa nepoznatim drugom iz „višeg rukovodstva" * Sukob oko organizovanja političkih zborova u Crnoj Gori • Optužen za pobunu protiv državnog uređenja • Izdržavam mučenja policijskih agenata • Štrajk glađu i boravak u zatvoru Suda za zaštitu države • Šta sam sve doživio tokom odsluženja vojnog roka • Borba protiv zatvorskog režima u Sarajevu • Boravak u Crnoj Gori • Postajem advokatski pripravnik i četvrti put izlazim pred Sud za zaštitu države*

PO ZAVRŠETKU STUDIJA preda mnom su se otvarali razni putevi. Mogao sam biti sudski ili advokatski pripravnik da bih kasnije postao sudija ili advokat, dakle ugledni građanin, porodičan čovjek. Vjerovatno bih nastavio da radim u revolucionarnoj organizaciji, ako ni zbog čega drugog a ono zato da umirim savjest studenta — nekadašnjeg revolucionara. Perspektiva udobnog građanskog života odvela bi me u mirne vode i nalazio bih stotinu razloga da pred sobom opravdam povlačenje iz revolucionarne borbe. Neminovno bih završio kao čovjek koji je u mladosti bio revolucionar, ali ga je životno iskustvo najzad „opametilo".

Drugi put je bio da se potpuno posvetim revolucionarnoj borbi i organizaciji kojoj pripadam. Drugim riječima, da se odreknem perspektive udobnog, porodičnog života i da postanem profesionalni revolucionar. Za takav životni put sam se opredijelio! Ne zbog toga što nijesam mogao riješiti svoj materijalni položaj, nego zato što se nijesam mirio sa društvom zasnovanim na socijalnim nepravednostima i uz to nesposobnim da se razvija.

Nekako u to vrijeme došlo je do sljedećeg razgovora između Luke i mene:

— Pomagao sam te čitavo vrijeme studija — rekao mi je Luka tom prilikom. — Htio sam da postaneš svoj čovjek. Sada možeš biti sudija ili advokat. Međutim, ti si to odbacio.

Shvatio sam da želi da me savjetuje da ne idem putem kojim sam krenuo. Zaustio sam da mu kažem kako je to uzalud, ali on je nastavio:

— Mi smo se politički razišli... ti si komunista, a ja tu ideologiju ne prihvatam. Vašu socijalnu doktrinu još bih mogao i prihvatiti, ali ne i materijalističku filozofiju...

Zastao je za trenutak. Kao da se nešto kolebao. A onda je odlučno nastavio:

— Ako bih te i dalje pomagao, to bi značilo da radim protiv sebe, protiv mojih ubjeđenja ...

— To ne tražim od tebe — prekinuo sam ga u pola riječi. — Od sada ću se sam brinuti o sebi.

Vidio sam da je zadovoljan mojim odgovorom. Ne zbog toga što mu je teško padalo da mi tolike godine šalje svakog mjeseca gotovo polovinu ionako male plate, već zato što više nije morao da radi protiv svojih ubjeđenja.

POSLIJE IZLASKA iz koncentracionog logora javljeno mi je, preko organizacije na Univerzitetu, da jedan drug iz „višeg rukovodstva" želi da razgovara sa mnom. Kada mi je to saopšteno, bio sam uzbuđen. Prvi put neko iz „višeg rukovodstva" hoće da razgovara sa mnom. Znači da me oni znaju i cijene moj dotadašnji revolucionarni rad. Mada je to pojačalo moje samopouzdanje, ipak sam se plašio kako ću se pokazati pred drugom iz „višeg rukovodstva" — kako će on ocijeniti moje sposobnosti kao revolucionara. Sa takvim dvostrukim osjećanjem otišao sam na sastanak.

Osjećao sam izvjesnu tremu, ali, kada je počeo razgovor, svega toga je nestalo. Razgovarah smo kao da smo drugovi sa Univerziteta mada nijesam znao ni njegovo prezime ni ime, niti iz kojeg je rukovodstva, čak ni sada ne znam ko je to bio! Nikada se više nijesmo sreli. Iz toga zaključujem

da se radilo o nekom drugu koji je došao iz inostranstva. Tražio je da ocijenim stanje na Beogradskom univerzitetu i u studentskom pokretu. Otvoreno sam govorio šta mislim o pokretu i rukovodstvu. Ništa nijesam zatajio! Moje ocjene mu se nijesu svidjele. To sam vidio po pitanjima koja je postavljao; očigledno me je ocjenjivao kao nekog „nezadovoljnika". Posebno je bio nezadovoljan kada sam govorio o navodnoj trockističkoj grupi na Univerzitetu. Naime, iznio sam da ti studenti nijesu ništa ni pročitali od Trockog, već su samo izrazili sumnju u tvrdnju da su Trocki i ostali agenti imperijalizma.

Neznanac me je prekinuo zahtijevajući da mu kažem šta mislim o moskovskim procesima. Nijesam se zbunio i odlučno sam odgovorio da nije riječ o meni, nego o studentima koje treba ubjedivati u ispravnost moskovskih procesa, a ne nazivati ih odmah trockistima.

Rastali smo se — obostrano nezadovoljni. Ja o njemu nijesam ponio lijep utisak, a vjerovatno ni on o meni...

Neko vrijeme poslije tog susreta niko mi se nije obraćao: organizacija na Univerzitetu me više nije primala, a organizacija izvan Univerziteta nije me prihvatila. Pomislio sam u jednom trenutku da se nijesam mnogo svidio drugu iz „višeg rukovodstva" i da su me „zaobišli". Nijesu me isključili, ali me i ne primaju u organizaciju.

Stvarni razlog, međutim, bio je taj što je u međuvremenu izvršena provala u organizaciji; neki komunisti (Vaso Prlja i drugi) nijesu izdržali mučenja i odali su drugove sa kojima su radili, te je policija uspjela da otkrije cijelu organizaciju. U toj i drugim provalama loše su se držali mnogi koje smo nazivali salonskim komunistima. Moje sumnje u te ljude bile su, dakle, opravdane.

TEK PRI KRAJU ŠKOLSKE GODINE, koncem juna 1935, stavljeno mi je u zadatak da se povežem sa Pokrajinskim komitetom KPJ za Crnu Goru.

Po dolasku na Cetinje sastao sam se sa sekretarom Pokrajinskog komiteta Nikolom Lekićem. On mi je naložio da formiram organizacije KPJ po selima Paštrovića — od Bud-

ve do Petrovca. Zadatak nije bio nov za mene jer sam dvije godine prije toga osnovao organizaciju u mom selu. Učlanio sam tada desetak omladinaca mada bi svi omladinci prihvatili da uđu u Partiju samo da sam im to ponudio! Međutim, odabirao sam najbolje.

Kada sam stigao na teren, pokazalo se da je moja procjena bila tačna: za nepun mjesec dana uspio sam formirati organizacije u Budvi, Svetom Štefanu, Petrovcu, Reševićima i drugim selima Paštrovića.

Lekić mi je, zatim, povjerio sljedeći zadatak. Trebalo je da sa Nikolom Đonovićem, poslaničkim kandidatom na listi Udružene opozicije za barski srez, organizujem narodne zborove u svim većim mjestima. Đonović je prihvatio saradnju sa komunistima jer je bio svjestan činjenice da jedino oni imaju uticaja na opoziciono nastrojen dio naroda, bez čijeg se učešća zborovi ne mogu održati. Nama je, opet, odgovarala takva saradnja jer nam je omogućavala da naši predstavnici legalno istupaju na zborovima — ne u ime KPJ, nego u ime radnika. Uvjereni smo bili da će narod razumjeti da govore predstavnici KPJ. Osim toga, vrhovi Udružene opozicije odbijali su bilo kakve veze sa komunistima, a mi bismo, ostvarujući saradnju na lokalnom nivou, vršili pritisak da se saradnja ostvaruje i u vrhovima.

Zadatak se, dakle, sastojao u tome da sa Nikolom Đonovićem organizujem zborove u Baru, Ulcinju, Petrovcu i Virpazaru. Bio sam ovlašćen da preko partijskih organizacija obezbijedim da na zborove dođe što više ljudi i da se dogovorim ko će govoriti u ime radnika.

U Baru smo doživjeli izvjestan neuspjeh: drugovi iz barske organizacije nijesu na vrijeme prijavili našeg govornika, tako da je Đonović bio jedini govornik. Vlasti su bile zadovoljne jer se na zboru neće pojaviti „subverzivni" element kao govornik. Pokušali smo da naknadno prijavimo našeg govornika, ali vlasti su to odbile. Ispalo je da smo doveli naše ljude da slušaju Đonovića! Situacija je bila veoma neprijatna i valjalo je naći izlaz; postojale su tri mogućnosti: da pozovemo narod da napusti zbor, u kom slučaju se zbor ne bi ni održao, što bi koristilo diktatorskom režimu; druga mogućnost je bila da naš predstavnik govori na zboru bez obzira na to što nije prijavljen, ali tada bi se inače legalan zbor pretvorio u ilegalan, protivzakonit. To bi dalo povoda

vlastima da zabrane ostale zborove, što nije bilo u našem interesu. Najzad, mogao je Đonović da bude jedini govornik, s tim što bi naš predstavnik obavijestio zbor da u ime radnika niko neće govoriti zato što greškom nije na vrijeme podnijeta prijava. Tako bi se zbor ipak održao, a ljudi bi saznali zbog čega nije istupio naš predstavnik.

Pošto sam podrobno razmotrio sve tri mogućnosti, opredijelio sam se za treću.

Zbor je održan i, po mom mišljenju, bio je uspješan.

Međutim, kada sam došao u Virpazar, prišao mi je jedan seljak i rekao da Risto Lekić želi da se vidi sa mnom. Znao sam da je Risto član Pokrajinskog komiteta, ali sam mislio da se nalazi na odsluženju vojnog roka. Začudio sam se otkud on u tom kraju. Seljak mi je objasnio da se Risto nalazi na odsustvu i da me čeka u obližnjem selu... Pohitao sam da se nađem sa Lekićem.

Dočekao me je nekako osorno i odmah počeo govoriti povišenim glasom:

— Pozvao sam te da mi položiš račune o tvojoj izdaji u Baru ...

Bio sam zaista iznenađen: nikada se ranije nijesam sretao sa Ristom niti sam o njemu mnogo slušao. Ipak, nijesam se zbunio. Odgovorio sam kao da nije član Pokrajinskog komiteta:

— Takav ton ne podnosim! A još manje davanje takvih ocjena mojih postupaka ... osim toga, tebi nemam šta da odgovaram ...

No, on je bio uporan:

— Ti odgovaraš preda mnom jer ja sam član Pokrajinskog komiteta.

— Odgovaram pred[1] rukovodstvom, a ne pred tobom — nijesam popuštao. — Ti ne predstavljaš rukovodstvo ...

Spustio je malo ton, ali je i dalje tvrdio da treba pred njim da odgovaram. Ja sam se digao i krenuo prema vratima. Zastao sam na pragu i rekao:

— Ako hoćeš da ravnopravno razgovaramo o tome šta smo uradili u Baru i šta ćemo kroz dva dana učiniti u Virpazaru, onda ću ostati... ako nećeš, ja odlazim ...

Najzad je popustio! Ali je i dalje ostao u uvjerenju da sam u Baru izvršio „izdaju radničke klase". Vidio sam da

nema smisla natezati se s njim, pa sam otišao izgovarajući se da moram pripremiti govor za zbor u Virpazaru.

Prilikom narednog susreta sa sekretarom Pokrajinskog komiteta Nikolom Lekićem obavijestio sam ga šta se desilo u Baru. On je bio potpuno saglasan sa našim postupcima. A kada sam ga upoznao sa razgovorom koji sam vodio sa Bistom, samo se nasmijao i rekao:

— Risto je junak. Uvijek je spreman da žrtvuje život za Partiju, ali nije političar.

Na to sam odmah ubacio:

— Junaštvo nije dovoljno da komunista postane član rukovodstva. To je samo uslov.

Nikola nije htio dalje da komentariše. To nije bilo ni potrebno. Mi smo se razumjeli!

ZBORU U VIRPAZARU prisustvovalo je preko dvije hiljade ljudi; došlo je sve odraslo muško stanovništvo iz sela koja gravitiraju prema tom gradiću.

Prvi je govorio Đonović, dosta skromno pozdravljen. Bilo je očigledno da su ljudi došli ne zbog simpatija prema Udruženoj opoziciji, nego prema Komunističkoj partiji. To se potvrdilo kada sam izašao na govornicu i rekao da istupam u ime radnika. Nastalo je takvo odobravanje kakvo se nije pamtilo u tom gradiću.

Bio je to moj prvi govor izvan zgrade Univerziteta. Govorio sam o besperspektivnosti života na tom kamenjaru; možemo se prehranjivati samo do Božića; posla nema; jedino nam ostaje da se bavimo švercom duvana iz Albanije. Govorio sam o hroničnom gladovanju, o tome da se uslovi života stanovništva nijesu promijenili u novoj državnoj zajednici mada je od ujedinjenja prošlo više od petnaest godina. Pomenuo sam da se mnogo priča o isušenju Skadarskog jezera, o tome kako će se stvoriti žitnica za stanovništvo Crne Gore. Mnogo se priča i o pruzi Beograd — Bar, koja treba da preporodi Crnu Goru. Međutim, od svega toga ništa nema! Govor sam završio sljedećim riječima:

— Ako je ovo tačno, onda s pravom možemo pitati zašto nam je trebalo ujedinjenje. Zbog čega je trebalo da se

odričemo slavne prošlosti crnogorskog naroda? Zašto da pokrijemo velom zaborava istinu da je crnogorska vojska omogućila povlačenje jednog dijela srpske vojske i time onemogućila svoje povlačenje? Da se crnogorska vojska pojavila na Solunskom frontu istovremeno sa srpskom, drugačije bi bilo ujedinjenje ... Do njega bi svakako došlo, ali pod drugim uslovima...

Svi prisutni su snažno odobravali moje izlaganje. I ja sam prvi put shvatio koliko je duboko nacionalno osjećanje naroda za koji se ne može reći da nije imao svoju istoriju i svoju državu.

Zbor i posebno moj govor imali su tako snažnog odjeka u masama da je vlast ocijenila da treba zabraniti dalje održavanje zborova. Tako su otpali predviđeni zborovi u Ulcinju i Petrovcu. Istovremeno protiv mene je pokrenut sudski postupak. Optužili su me da sam u govoru podstrekavao na pobunu protiv države i državnog uređenja. Morao sam odgovarati pred Sudom za zaštitu države. Tako sam dospio u zatvor koji se nalazio u Bogdanovom kraju na Cetinju. Ostao sam u zatvoru, zajedno sa nekim kriminalcima, nešto više od deset dana. Međutim, nijesu me izveli pred sud. Ipak su ocijenili da je bolje da prekinu istražni postupak. Tako sam se ponovo našao na slobodi!

U JESEN 1935. GODINE trebalo je da idem u vojsku — u školu za rezervne oficire. Na to sam imao zakonsko pravo jer sam završio Pravni fakultet. Ali, pošto sam bio „kompromitovan" kao komunista, morao sam ići u „trupu" kao običan vojnik. Regruti su se primali u vojsku na proljeće, te sam morao čekati. A da ne bih sjedio na selu, riješio sam da odem u Beograd.

Nijesam dugo čekao da budem uključen u organizaciju. Postao sam član Mjesnog komiteta SKOJ-a za Beograd. Bilo nas je četvorica: dva radnika i dva intelektualca (Uglješa Danilović i ja). Bio sam zadovoljan što sam ušao u rukovodstvo, ali istovremeno i razočaran malobrojnošću organizacije, naročito među radništvom. Postojalo je svega nekoliko osnovnih organizacija — ćelija. To je bila potpuno suprotna

slika od one na Univerzitetu. Stoga je valjalo čitav rad usmjeriti na aktivizaciju radničke omladine, na njeno povezivanje sa studentskom organizacijom. Da bismo to ostvarili, raspodijelili smo poslove: moj zadatak je bio da radim na stvaranju masovnog pokreta omladine za mir koji bi obuhvatio i povezao radničku i intelektualnu omladinu.

Da bih se potpuno posvetio tom zadatku, morao sam obezbijediti sredstva za život. Luka je prestao da mi šalje novac, a Partija nije imala sredstava da mi obezbijedi egzistenciju. Ipak, uskoro sam riješio taj problem: pomagao mi je Niko Vučković, moj nerazdvojni drug iz gimnazije. Niko je dobijao novac od brata iz Amerike i bio je pretplaćen na ručak i večeru u Opštoj studentskoj menzi, a stanovao je privatno u gradu. Rado je prihvatio da zajedno spavamo u krevetu; samo sam morao kasnije dolaziti i rano ustajati da me ne bi primijetila njegova gazdarica. Dijelili smo ručak i večeru u menzi. Hljeba smo imali dovoljno jer su studenti koji su bili pretplaćeni na hranu mogli uzimati hljeba koliko hoće.

Upravo smo počeli razvijati aktivnost kada je došlo do „provale" u partijskoj organizaciji Srbije i Beograda. Sve je počelo hapšenjem Đorđa Mitrovića, tadašnjeg sekretara Zemaljskog biroa, koji je imao veze sa svim pokrajinskim komitetima. Podvrgnut mučenju, on nije izdržao i otkrio je policiji sve pokrajinske komitete, pa i Pokrajinski komitet za Srbiju. Policija je sistematski mučila sve uhapšene, pa su oni otkrili organizacije po Srbiji i u Beogradu. Provala u beogradskoj organizaciji trajala je nekoliko mjeseci. Uhapšen je i sekretar našeg komiteta Stefanić, ali za njega su znali samo da je član partijskog, a ne i sekretar komiteta SKOJ-a. Zahvaljujući tome, ni jedna organizacija SKOJ-a u gradu i na Univerzitetu nije bila otkrivena.

U takvoj situaciji naš komitet se rasturio. Uglješa je izjavio da mora ići kući, u Bosnu, a četvrti član komiteta se uplašio hapšenja i odlučio je da se pasivizira. Kada sam od njega tražio da me bar poveže sa organizacijama radnika — omladinaca, pokazalo se da ih nema ili da on ne smije to da uradi zbog straha od hapšenja.

Tako sam jedino ja ostao. Ostala je nedirnuta i univerzitetska organizacija. Iz te organizacije me je tih dana našao

jedan drug i saopštio mi da je došao kurir iz inostranstva i donio kofer materijala sa Sedmog kongresa Kominterne. Kurir se našao u nezgodnoj situaciji jer su pohapšena sva lica kojima je trebalo predati materijal. Osim toga, nema ni novaca da se vrati u inostranstvo.

Odmah sam odlučio da prihvatim kurira i uzmem materijal. Žao mi je bilo da propadne materijal sa tek održanog kongresa Kominterne, a nijesam mogao ni kurira ostaviti na cjedilu.

Otišao sam u hotel gdje se nalazio kurir, uzeo kofer sa materijalom i predao ga na čuvanje Milici Sarić. Dva dana kasnije materijal je preuzeo Filip Bajković, koji je na Karaburmi, u radničkom kraju, radio kao instruktor u partijskoj organizaciji. Bila je to jedina neotkrivena partijska organizacija u gradu.

Međutim, desetak dana kasnije saznao sam da je Bajković uhapšen. Postojala je opasnost da bude pronađen kofer sa materijalom i da Bajković prizna ko mu ga je dao. Kako je on znao gdje stanujem, odlučio sam da radi predostrožnosti napustim stan. Spavao sam kod drugova — svako veče na drugom mjestu. Naravno, i dalje sam odlazio u menzu da dijelim s Nikom ručak i večeru.

Krio sam se nekoliko dana. Jedno veče Niko dođe kod druga u čijem stanu sam htio da spavam. Upravo sam se spremao da legnem, čak sam skinuo i cipelu. Niko poče da se šali na račun moje „ilegalnosti".

— Vidi „velikog revolucionara" koji uobražava da ga traži policija! Bježiš iz stana, a ovamo niko te ne traži...

Branio sam se koliko sam mogao, ali sam osjećao da sam neuvjerljiv. Ipak sam uporno ponavljao da ću se i dalje sakrivati. Ako postoji i najmanja vjerovatnoća da budem otkriven, zašto da riskiram. Tada je Niko izašao sa posljednjim argumentom:

— Slušaj, dobio sam novaca! Hajde kod mene. Ujutro ćemo kupiti mlijeka i hljeba, pa ćemo se dobro najesti. Kupićemo i novine, pa ćemo čitati do podne.

Tom prijedlogu nijesam mogao da se oduprem. Bio sam hronično gladan i premoren. Obuo sam cipelu i pošao sa Nikom.

Negdje oko pola noći u sobu su upali policajci. Toliko sam tvrdo spavao da nijesam ništa čuo. Probudio sam se tek kada su me uhvatili za ruke i pritisnuli na krevet. Otvorio sam oči, ali u prvom momentu nijesam ništa vidio. Zaslijepila me je svjetlost džepne lampe koja je bila uperena u moje oči iz neposredne blizine... Kada sam malo došao k sebi, ugledao sam cijev revolvera uperen u moju glavu. Začuh pitanje, očigledno meni upućeno:

— Jesi li ti Vukmanović?

Odgovorio sam potvrdno skoro mehanički. Čim sam to izgovorio, grubo su mi izokrenuli ruke na leđa i vezali ih lancima. Nijesu dozvolili ni da se obučem. Zatim su pretresli cijelu sobu, ali nijesu našli ništa što bi potvrđivalo da se bavim „subverzivnom" aktivnošću. Onda su mi dozvolili da se obučem i poveli me u Upravu grada.

Dan još nije bio svanuo kada su me uveli u potkrovlje Uprave grada. Znao sam da tu komuniste podvrgavaju mučenjima kako bi ih natjerah da otkriju drugove sa kojima su sarađivali u organizaciji. Policija je hapšenjem jednog komuniste kod koga bi našla ilegalni letak ili knjigu gotovo uvijek uspijevala da otkrije cijelu organizaciju. U to vrijeme bila je rijetkost da komunista ne otkrije drugove sa kojima je sarađivao. Smatralo se da se dobro drže oni komunisti koji priznaju samo ono za šta ih terete ostali, a sami ne otkrivaju nikoga. To je doprinijelo da stvorim predstavu da se teško mogu izdržati mučenja kojima se komunisti podvrgavaju u zatvorima.

Čim sam ušao u sobu, naredili su mi da izujem cipele i skinem kaput. Onda su me oborili na pod — nijesam htio da legnem iako su mi to naredili. Ležao sam potrbuške; veoma spretno su mi vezali noge za ruke tako da su mi tabani bili okrenuti prema gore. Jedan od agenata sjeo mi je na leđa i zapušio mi usta prljavom krpom. Tada je drugi agent osušenom volujskom žilom počeo da me tuče po tabanima. Odmah sam se sjetio kako me je tukao učitelj. On me je tukao šibom po rukama, a ovi udaraju volujskom žilom po tabanima. Razlika je velika.. . bolovi su mnogo jači, skoro neizdržljivi. Osjećam kao da me udaraju po mozgu! Ali ponašao sam se kao kada me je učitelj tukao... nijesam dozvolio da osjete da me bole njihovi udarci. Pravio sam se kao da udaraju po tuđem tijelu...

Tukli su me nemilosrdno! Stalno su tražili da priznam da radim u jednoj od organizacija Partije. Navodno, to su otkrili komunisti sa kojima sam radio. Zato su zahtijevali da i ja to priznam. Ja sam, opet, znao da, ako to priznam, neminovno slijedi zahtjev da kažem sa kojim drugovima sam sarađivao. A kad se popusti na jednom pitanju, mora se to učiniti i na drugom ... Izdaja postaje potpuna! Zato nijesam htio da odgovaram dok mi ne kažu ko me i zašto tereti. Tek tada ću moći da smislim najpogodniji odgovor.

Oni su me i dalje tukli da bi me primorali da progovorim. A ja sam trpio bolove i bio odlučan da ne priznam ništa. Htio sam da saznam zašto me optužuju. Ne smijem priznati da pripadam organizaciji jer bi me tukli sve dok ne otkrijem ostale članove organizacije.

U jednom momentu bolovi su me toliko savladali da sam zastenjao i počeo da mičem rukama i nogama. Agenti pomisliše da počinjem popuštati. Zato su nastavili još žešće da me tuku. No, to je kod mene izazvalo obrnut efekt: odlučio sam da ničim ne pokažem da bolovi postaju neizdržljivi. Neka me tuku koliko hoće!

Negdje oko podne doveli su Bajkovića. Ležao sam na pođu. Njega su pitali da li je tačno da sam mu preko Danice Marinović predao kofer sa materijalom koji je nađen u stanu jednog radnika. Kada je Filip odgovorio potvrdno, odmah je odveden.

— A šta kažeš na ovo? — zapitali su me agenti.

Odranije sam skrojio plan kako da se branim u slučaju da budem otkriven da sam poslao kofer sa materijalom.

— Ako je u pitanju kofer koji sam predao prije dvadesetak dana, onda je to tačno — spremno sam odgovorio. — Samo, to nije bio kofer sa ilegalnim materijalom, nego sa knjižicama socijalne sadržine koje se mogu kupiti u svakoj knjižari.

Agenti su se nasmiješili na takvu moju „odbranu" i ironično me zapitali:

— I ti misliš da ćemo mi poverovati u tu tvoju budalaštinu. Ako su to bile legalne knjižice, zašto si ih morao sakrivati?

Nijesam se zbunio, već sam odmah odgovorio:

— Pa, takve knjižice prodaju siromašni studenti na Univerzitetu . .. događalo se da ih policija zaplijeni ako ih

nađe kod studenata. To je bio razlog što me je jedan student zamolio da mu pričuvam kofer pun takvih knjižica. Tako mi je bar rekao . ..

Međusobno su se pogledali, a onda su mi postavili prvo pitanje:

— A ko je taj student?

Bilo mi je jasno zašto me to pitaju. Misle da će tim putem provaliti u organizaciju na Univerzitetu.

— Ne znam mu ime — odgovorih odrečno.

Opet onaj ironični osmijeh!

— I ti misliš da će neko poverovati u tvoju izmišljotinu! Kako to da primiš kofer sa materijalom od čoveka kojeg ne poznaješ i koji, verovatno, tebe ne poznaje?

Ali ja sam i za to imao spreman odgovor:

— Ja ga poznajem. Viđali smo se često na Univerzitetu... bili smo u društvu ... ali ne znam njegovo ime . ..

— Ako si se viđao s njim, onda moraš znati ime bar nekoga iz tog društva! — uporno su navaljivali agenti.

Tu su me uhvatili! Ako kažem da ne znam nikoga iz društva u kome sam viđao izmišljenog studenta, ispala bi nevjerovatna čitava moja „odbrana". A ako kažem ime nekog studenta, njega mogu uhapsiti! Onda sam se sjetio da bih mogao reći ime Štefana Mitrovića, koga poznajem još iz Crne Gore jer smo iz susjednih sela. Stefan se nalazio u bjekstvu i nijesu ga mogli uhapsiti. To sam znao ja, ali znali su i oni. . . Nijesu htjeli više da se natežu sa mnom i nastavili su da me tuku. Poslije serije udaraca stavljali bi mi noge u vodu. A onda opet novi udarci! Tukli su me do kasno u noć. Najzad su me prenijeli u ćeliju gdje se nalazilo nekoliko drugova; od njih sam poznavao samo Bosaka, sekretara Mjesnog komiteta KPJ. On je ranije dolazio na sastanke našeg komiteta i mnogo mi se sviđao — i po držanju i po tome šta je govorio. Mislio sam da takav treba da bude komunista. Obradovao sam se kada sam se našao s njim. Ali, strašno sam se razočarao kada mi ie rekao da se slabo držao i da je provalio mnoge drugove. Pitao me je da li ću moći da izdržim mučenja a da nikoga ne provalim. Upozorio me je da će me oni još mučiti.

— Poslije današnjeg iskustva uvjeren sam da sam pogriješio kada sam izmišljao nekakvu „logičnu" odbranu. Samo sam dobio više batina! Da sam ostao pri tome da ne-

giram sve, vjerujem da ne bih dobio toliko batina. Jer, primijetio sam, oni su navalili onda kada sam prešao na moju „logičnu" odbranu... kada sam počeo stenjati i pokazivati da bolovi postaju neizdržljivi. Inače, bolovi nijesu neizdržljivi. Batine se mogu podnijeti. Ne znam kakve će biti druge forme mučenja, ali ovo ću izdržati pa makar koliko se puta ponovilo...

Bosak je bio zadovoljan mojim odgovorom. Dao mi je savjet koji mi je bio kasnije od koristi:

— Nemoj nikome u ćeliji da pričaš o tome u kojoj si organizaciji i šta radiš. Komunisti se toliko slabo drže i pričaju agentima sve što se govori u ćehji samo da bi im se dodvorili ...

SLJEDEĆEG DANA su me prebacili u drugu ćeliju. U njoj je bilo još pet drugova. Odmah su se okupili oko mene, željni da saznaju zašto su me uhapsili... ko me je i zašto teretio . .. kakvu funkciju vršim u Partiji. Ja sam se sjetio Bosakovih savjeta i bio sam oprezan. Rekao sam im da uopšte nijesam u Partiji, nego da su me iskoristili neki studenti ... predah mi na čuvanje kofer i rekli da se u njemu nalaze polulegalne knjižice, a ispostavilo se da je to ilegalni materijal. Tuku me zato što ne znam imena tih studenata. A ja imena stvarno ne znam, mada te ljude znam iz viđenja.

Vidio sam da su razočarani, počeli su me gledati sa omalovažavanjem — kao čovjeka koji je zalutao u njihove redove. To me je pogodilo i nešto me podsticalo da se pohvalim ... da im kažem da sam član Mjesnog komiteta SKOJ-a i da sam gotovo četiri godine član Partije, da ništa nijesam priznao iako su me tukli cio dan, da neću ništa priznati makar koliko me još tukli. Ali ipak sam se uzdržao. Bolje je podnositi omalovažavanje nego izložiti se opasnosti da oni sve to ispričaju agentima!

Kada sam ja počeo da postavljam slična pitanja, spremno su na sve odgovarah, nijesu ništa krili. Čak su sa izvjesnim ponosom govorili o svojim funkcijama u Partiji. Nijesu se stidjeli da kažu kako su sve to ispričah i istražnim organima u sobi za mučenje.

Bio sam strašno iznenađen i razočaran. Jer to nijesu bili obični članovi Partije, nego rukovodeći kadrovi! Među uhapšenicima se nalazio Bumbulović, instruktor Centralnog komiteta koji je pet godina proveo u Sovjetskom Savezu. Gajio sam veoma veliko poštovanje prema drugovima koji su bili „gore", u prvoj zemlji socijalizma. A upravo jedan od takvih se najslabije držao u sobi za mučenje!

Razgovor je ubrzo okončan: nijesam im bio interesantan, a moja radoznalost bila je zadovoljena. Nešto kasnije obratio mi se Bumbulović i saopštio nezainteresovanim glasom da će u podne svi zatvorenici odbiti hranu i stupiti u štrajk glađu. Željeli su da time izdejstvuju da odmah budu predati sudu jer policijska istraga i mučenja traju više od tri mjeseca.

— Da li ćeš i ti pristupiti štrajku? — pitao je Bumbulović. — Ti si tek došao u zatvor... nemaš razloga da štrajkuješ.

Kao da ne želi da se priključim štrajku! Odbacio sam tu pomisao kao bezrazložnu, pa sam mu odgovorio:

— Priključiću se iz solidarnosti. Kad se već nalazim sa vama, neću se ni u čemu izdvajati.

Gledao me začuđeno i ispitivački. Ali nije ništa rekao.

U podne smo svi, solidarno, odbili da primimo jelo. U ćeliju je upao zloglasni Kosmajac sa korbačem u ruci. Njegova pojava je izazvala strah kod zatvorenika. On je to i htio da postigne.

Bio je to moj drugi susret sa Kosmajcem; prvi put sam ga vidio za vrijeme februarskih demonstracija na Univerzitetu. Prethodnog dana nije ga bilo u sobi za mučenje. Stoga sam i ja osjetio izvjestan strah: mnogo sam slušao o njemu kao o krvniku koji sadistički muči zatvorenike.

Vidjevši da je napravio željeni utisak, Kosmajac je prijeteći zapitao:

— Ko od vas neće da jede?

Svi su ćutali. Ni ja se nijesam javio ... zašto da istrčavam kada sam tek drugi dan u zatvoru! A i plašio sam se da ću biti odveden u sobu za mučenje.

Kosmajac se zatim obratio svakom pojedinačno zahtijevajući da se odmah lati jela. Mene je izostavio. Svi su ga poslušali; čak mu se jedan od zatvorenika obratio s molbom:

— Gospodine Kosmajac, možemo li dobiti od onog boljeg jela koje u drugim ćelijama neće da uzmu zatvorenici koji nastave da štrajkuju?

Kosmajac se napravio velikodušan i naredio da se iz drugih ćelija donese bolja hrana. Primijetivši da jedino ja ne jedem, Kosmajac mi sa praga ćelije dobaci:

— As tobom ću ja još imati posla! Ti nisi rekao šta si radio i šta znaš ...

I poslije njegovog odlaska zatvorenici u mojoj ćeliji su nastavili da jedu! Počeli su mi se rugati kako hoću jedini da štrajkujem. Odgovorio sam da štrajkuju zatvorenici po drugim ćelijama i da nijesam jedini koji štrajkuje.

Bumbulović me je cijelo vrijeme pažljivo posmatrao. Iskoristio je trenutak i rekao mi da je pri izlasku u hodnik vidio da i ostale ćelije primaju hranu. Štrajk je, prema tome, propao i po njegovom mišljenju treba i ja da jedem. Poslušao sam ga, ali, tek što sam uzeo kašiku, iz susjedne ćelije su javili da se štrajk nastavlja. Nijesam mogao izdržati.. . bacio sam kašiku i nogom odgurnuo porciju sa jelom. Rekao sam da su izdali drugove koji nastavljaju sa štrajkom i da tako ne postupaju komunisti. Zaboravio sam na moju priču o tome kako nijesam komunista, kako su me iskoristili neki studenti.. . Oni su me začuđeno posmatrali... Bez riječi su prestali da jedu.

Sljedećeg dana se ponovila ista scena: Kosmajac je došao u našu ćeliju sa korbačem u ruci i naredio svakom zatvoreniku da jede. Mene je opet mimoišao. Ali, dok su se zatvorenici prihvatili porcija, mene su izveli u hodnik gdje se nalazio Kosmajac sa još nekoliko agenata. Ispred njih su stajale neke stvari; rekoše da su mi iz grada poslali jelo, jastuk i ćebe i da sve to treba da uzmem. Uzeo sam samo jastuk i ćebe, a jelo sam odbio. Tada su krvnički počeli da me udaraju nogama i rukama. Udarali su gdje su stigli. No, ja sam izdržao. Nijesam htio da uzmem jelo.

Štrajk se, ipak, nastavljao. Ostale ćelije nijesu popustile. A kako ni Kosmajac više nije dolazio, naša ćelija je takođe štrajkovala. Sve je, ipak, izgledalo dobro. Ali, u meni se nešto promijenilo: kao omladinac na Univerzitetu mnogo sam idealizovao viša partijska rukovodstva; smatrao sam da se u njima nalaze revolucionari koje neprijatelj može da peče na vatri a da oni riječ ne progovore. Međutim, u za-

tvoru sam sreo ljude koji se ne mogu uporediti ni sa skojevcima koje poznajem iz rada na Univerzitetu.

U takvom raspoloženju oštro sam reagovao na poruku iz susjedne ćelije; sekretar Mjesnog komiteta SKOJ-a javljao je da nije otkrio članove komiteta i da ni ja ne treba ništa da priznam ... Jednostavno sam ga opsovao!

Više mi se nije javljao, ali je Bumbulović počeo da mi se približuje; hvalio je moje držanje ističući da je ono boljševičko. Htio je da pobliže sazna koje funkcije imam u Partiji. Ali i njega sam opsovao i on se uvrijeđen udaljio.

Petog dana štrajka pozvali su me da potpišem zapisnik o saslušanju. To je značilo da me više neće tući. Isto veče su me prebacili u stari zatvor — „Glavnjaču". Prestali smo sa štrajkom očekujući da ćemo odmah biti predati sudu. Međutim, dani su prolazili, a mi smo i dalje bili u „Glavnjači". Počeli su kružiti glasovi da će nas vratiti u Upravu grada radi novog saslušavanja. To nas je navelo da ponovo stupimo u štrajk glađu. Samo, ovog puta nijesam bio u društvu „rukovodećih", nego običnih članova Partije — dva mlada radnika. Držali su se izvanredno! Odbili smo svaki pritisak uprave zatvora i izdržali jedanaest dana. Čuvari su svaki dan unosili hranu u našu ćeliju. Iako nas je izazivala mirisom, niko od nas trojice nije hranu ni dirnuo.

Kada sam jedanaestog dana počeo da krvarim, drugovi su insistirali da uzmem bar malo hrane. Naravno, odbio sam. Sljedećeg dana prebacili su nas, konačno, u sudski zatvor. Štrajk je potpuno uspio!

Zatvor Suda za zaštitu države bio je na Adi Ciganliji. Bila je to zgrada na sprat, ograđena visokim zidom. U malenim sobama nalazila su se po četiri ležaja — po dva jedan iznad drugog.

Smjestili su me u sobu na spratu, sa pogledom prema Čukarici i Beogradu. To je bila najljepša soba u zatvoru. Tu sam zatekao dva druga: jedan je bio rodom sa Sušaka i zvao se Hinko Raspor. On je već bio na robiji i bio je iskusan u borbama za razbijanje režima u zatvoru. To mu je i ovdje pošlo za rukom: zatvorenici u njegovoj sobi su slobodno gledali kroz prozor i pievali revolucionarne pjesme. Jedino su morali da poštuju zatvorski režim prilikom šetnje u krugu zatvora. Za vrijeme šetnje nije se smjelo razgova-

rati; zatvorenici su išli jedan za drugim... oni koji bi prekršili to naređenje bili bi vraćeni u sobe.

Naš dolazak podudario se sa odlukom zatvorenika da se slomije takav režim; trebalo je da akcija počne tako što ćemo za vrijeme šetnje početi da razgovaramo i da idemo jedan pored drugoga. Postojao je i dogovor da se stupi u štrajk glađu ako uprava zatvora počne represalije.

Sve mi je to ispričao Raspor kada sam došao u ćeliju. Bio sam šokiran: još nijesam ni počeo da jedem poslije jedanaest dana štrajka, a možda ću morati ponovo da štrajkujem! Ako štrajk potraje, to može biti katastrofalno za mene — organizam neće izdržati! Kada sam iznio Rasporu moja razmišljanja, on nije ništa rekao, samo me je prodorno gledao. Postidio sam se što sam uopšte govorio. Zar se nijesam, stupajući u organizaciju, obavezao da žrtvujem i život u borbi koja predstoji? Zato sam rekao Rasporu da ne brine — u predstojećoj akciji ću izdržati do kraja ...

Kada smo izašli u šetnju, stvari su se drugačije razvijale. Kao po komandi, zatvorenici su počeli da šetaju po dvojica i da razgovaraju. Stražari su počeli da trče na sve strane; puške su punjene i čule su se komande stražarima da pucaju. Stvorena je atmosfera da se zatvorenici što više zaplaše. A onda je izašao upravnik i naredio da idemo jedan za drugim, inače će stražari pucati. A oni su stajali oko nas sa puškama „na gotovs"! Zatvorenici nijesu izdržali. Počeli su se svrstavati i šetati jedan za drugim. Ostali smo samo Raspor i ja. Najzad smo i mi kapitulirali. Pošteno da kažem, nijesam bio mnogo ožalošćen takvim ishodom. Mogao sam početi da jedem.

Vrijeme u zatvoru je prolazilo dosta monotono. Da ne bih sjedio besposlen, riješio sam da prevedem Torezove knjige *Moj život* i *Borba protiv fašizma.* Tako sam istovremeno učio francuski.

Raspor je izveden na sud i oslobođen. Istog dana su počele represalije; uprava zatvora je htjela da ponovo nametne zatvorski režim u sobi. čim smo se popeli na stolice da gledamo kroz prozor, u sobu su upali stražari. Tražili su da siđemo, inače će nas premjestiti u prizemne ćelije iz kojih se vidi samo zatvorski zid. Odbili smo da se pokorimo. Onda je upravnik pozvao mene i Lovra Šperca, inženjera iz Omi-

ša. Prvo je prijetio da će nas premjestiti u prizemlje ako nastavimo da kršimo zatvorski režim po sobama. Mi smo mu stavili do znanja da ćemo u tom slučaju stupiti u štrajk glađu. Spustio je ton i predložio da poštujemo zatvorski režim, a da će nam kao intelektualcima omogućiti da svaki dan izlazimo u šetnju po ostrvu, izvan zatvorskog kruga. Naravno da smo i to odbili, naglašavajući da smo komunisti i da se ne damo potkupljivati.

Dok nam još nije bilo jasno šta će preduzeti uprava zatvora protiv naše sobe, došao je jednog dana stražar i naredio da uzmem svoje stvari i da izađem. Pomislio sam da će me ipak premjestiti u prizemlje, pa sam odlučno odbio da se pokorim. Nastala je mučna situacija. Stražar je insistirao da krenem, a ja sam odbijao. Tada mi je Šperac savjetovao da idem kod upravnika i da se sa njim objasnim, ali da ne nosim stvari sa sobom. Poslušao sam ga i krenuo prema vratima. No, stražar me je zaustavio.

— Uzmi svoje stvari jer se nećeš vratiti u sobu.

— Neću uzeti stvari — žustro sam odgovorio. — Vratiću se pa makar se ti na glavu postavio!

— Uzmi svoje stvari — šeretski se nasmijao stražar. — Izlaziš napolje... pušten si na slobodu.

U prvi mah nijesam shvatio šta je rekao. Nekako sam navikao da živim u zatvoru ... Ali, čim sam shvatio da sam slobodan, pokupio sam stvari, oprostio se od drugova i krenuo prema izlazu.

Bio sam na slobodi.

BLIŽILO SE VRIJEME kada sam se morao javiti u vojsku. Ostao sam nekoliko dana u Beogradu, a onda otputovao za Crnu Goru, gdje je trebalo da se javim vojnoj komandi i da budem raspoređen u vojnu jedinicu. Saopšteno mi je da ću vojsku služiti u Subotici.

Prije nego što sam pošao na put svratio sam se u selo da se oprostim s majkom i Lukinom porodicom. Kad sam se poslije dvodnevnog boravka u kući počeo opraštati, začuh snahu (Dragu) kako govori Luki:

— Kako ga možeš pustiti bez dinara u vojsku? On je tvoj brat, a ne moj.

— Ako bih ga i dalje pomagao, išao bih protiv svojih ubjeđenja — govorio je Luka, principijelan do kraja. — A to ne mogu.

Nije mi ništa ponudio, ali zato su mi snaha i majka spustile nešto novaca u džep. Tek toliko da mi se nađe na putu. U Subotici sam bio bez para. Međutim, dvije sestre, Sofija i Paula, koje sam upoznao u Petrovcu kada sam stvarao partijske organizacije nijesu me zaboravile: svake nedjelje slale su mi pakete. (Paula je bila dva puta u zatvoru kao komunista.)

U kasarni sam se osjećao kao u zatvoru. A i bilo je tako! Jedina razlika bila je u tome što sam vrijeme provodio u krugu kasarne i što sam svake nedjelje poslije podne mogao da izlazim u varoš. Međutim, u zatvoru sam cijelo vrijeme bio slobodan da čitam i radim što mi je volja, dok sam u vojsci morao da idem na „egzercir", da čistim krug kasarne, da čistim i podmazujem oružje.

Na odsluženje vojnog roka došao sam sa još jednim „đakom". To je izazvalo pravu zabunu u komandi bataljona: prvi put „đaci" dolaze direktno u trupu! Jednostavno nijesu znali šta da rade s nama.

Jednog dana nas je pozvao komandant bataljona i zapitao:

— Zašto su vas poslali ovamo?

— Mi to ne znamo — odgovorio sam. — Onaj koji nas je poslao vjerovatno zna zašto je to uradio.

Kao da nije čuo šta sam rekao. Nastavio je da govori o onome što ga je najviše tištalo:

— Ali, zašto su vas poslali baš u Suboticu ... na nekoliko kilometara od granice prema Mađarskoj ... vi možete svakog časa da pobegnete preko granice.

Bilo je smiješno da komandant bataljona tako razgovara s nama.

— Nema razloga da bježimo iz naše zemlje — uvjeravao sam ga. — Mi smo ovdje rođeni i tu ćemo ostati.

Vidio sam po izrazu njegovog lica da me nije shvatio. Mislio je da su komunisti anacionalni, da ne vole svoju

otadžbinu. Zato je vjerovao da ćemo iskoristiti prvu priliku i pobjeći preko granice.

Nekoliko dana kasnije komandant je sazvao zbor komandnog i vojničkog sastava bataljona. Ljudstvo je postrojio u krug, a nas dvojicu „đaka" izveo je u sredinu. Zatim je održao govor koji je završio ovim riječima:

— Vi treba da znate da naša zemlja ima spoljne i unutrašnje neprijatelje. Naši spoljni neprijatelji su Mađari, Bugari, Italijani... Svako hoće da otcepi delove naše nacionalne teritorije... A naši unutrašnji neprijatelji su komunisti. Oni ne vole našu državu i nastoje da je razbiju ... U naš bataljon su došla dva đaka. To su komunisti. Dakle, unutrašnji neprijatelji. Oni, evo, stoje u sredini kruga. Treba da ih dobro upamtite i da pazite na sve što oni budu radili ili govorili... da o svemu obaveštavate svoje starešine.

Jedino što je postigao tim govorom bilo je to da su nam se vojnici češće i srdačnije javljali kada bi nas sreli u krugu kasarne.

Sjećam se da su poslije izvjesnog vremena u našu četu došla dva đaka-narednika na dvomjesečnu vježbu. Došli su iz škole za rezervne oficire.

Jednog dana odveli su cijelu četu u polje na „egzercir". Po završenoj vježbi sjeli smo ukrug i oni su nam držali predavanje o spoljnim i unutrašnjim neprijateljima. Na kraju su počeli ispitivati vojnike da provjere znanja koja su stekli.

— Ko su naši unutrašnji neprijatelji? — glasilo je pitanje upućeno jednom vojniku.

Vojnik se vrpoljio i tražio nas pogledom. A kad nas je ugledao, pokazao je rukom na nas i odsječno rekao:

— Evo, ova dvojica su naši unutrašnji neprijatelji.

Svi su se vojnici nasmijali, a đaci-narednici su bili zbunjeni. Očigledno, ništa nijesu razumjeli. Pošto su se vojnici i dalje smijali, oni nas zapitaše:

— A ko ste vi?

— I mi smo „đaci" — odgovorio sam. — Ali, zato što smo komunisti nijesu nam dozvolili da idemo u školu za rezervne oficire. Poslali su nas u trupu.

U prvi mah nijesu znali šta da kažu. Da bi prekinuli mukli tajac, promrmljali su:

— A zašto ne nosite oznake da ste đaci?

— Ne dozvoljavaju nam — odgovorio sam rezignirano. — Iako imamo pravo na to.

Time se razgovor o nama završio. Đaci-narednici su nastojali da se više ne sretnu s nama. Ali, za razliku od njih, vojnici su nam prilazili i raspitivah se o tome šta su to komunisti, za šta se bore. Mi smo nekima odgovarah, a nekima koji bi nam se učinili sumnjivi nijesmo htjeli ništa reći. Ali jedno smo svima govorili: da se treba suprotstaviti kaplarima, jer ono što oni rade i kako postupaju sa vojnicima nije dozvoljeno po postojećim zakonima.

Kaplari su uskoro saznah za naše razgovore sa vojnicima; čuli su vojnike kako pričaju da komunisti neće dozvoliti da ih kaplari maltretiraju i tuku. Zato su stupili u akciju: počeli su češće naređivati da čistimo krug kasarne, prijetili su pred strojem da će udariti svakog vojnika koji bude nešto pogriješio, bez obzira na to da li je đak ili običan redov. Međutim, nijesu se usuđivah da nas maltretiraju. No, to nije značilo da neće pokušati ako ostanemo neaktivni. Ukoliko nas udare, moramo im uzvratiti, što može biti povod za optužbu da organizujemo pobunu, da otkazujemo poslušnost. Da bismo to izbjegli, javih smo se na raport komandiru čete. Saopštili smo da kaplari tuku vojnike i da prijete kako će i nas tući; pošto je to protivzakonito, riješili smo da se branimo ako nas počnu maltretirati; došli smo da upozorimo komandu na posljedice koje iz toga mogu proizaći. Komandir je bio potpuno iznenađen; nije znao šta da odgovori. Kada se pribrao, rekao nam je da ne brinemo, da se ništa neće dogoditi.

Poslije naše intervencije kaplari su prestali da nam prijete, ali su nastavili da tuku vojnike.

Iznenada sam prekomandovan u Prištinu. Vjerovatno je preovladalo mišljenje da je opasno držati nas svega nekoliko kilometara od državne granice.

Život u novom garnizonu bio je dosta jednoličan. Kao jedini đak, neko vrijeme nijesam morao da idem na „egzercir"; naime, na stopalu mi je izašla gnojna fistula. Komandi sam rekao da je to posljedica mučenja u policiji. Više od dva mjeseca bio sam pošteđen svakog rada. S te strane bilo mi je dobro jer sam mrzio vježbe koje su izvođene u

početnom stadiju vojne obuke, ali me je istovremeno ubijala dosada: po cio dan sam se vrtio u krugu kasarne, a nijesam imao s kim riječ progovoriti niti sam imao knjiga za čitanje. Jedva sam dočekao početak ratne obuke; javio sam da je fistula prestala da se gnoji i da mogu učestvovati u vježbama.

Jednog dana vodni oficir naše čete se razbolio. Da ne bismo izostali sa obuke, zamijenio ga je vodni oficir druge čete. Odmah se počeo praviti važan; najprije nas je tjerao da izvodimo prestrojavanje u krugu kasarne, a zatim smo prošli paradnim maršem kroz grad i tako nastavili kroz polja. Bili smo toliko umorni da smo išli običnim korakom. Oficir je stalno vikao i naređivao, ali ga niko nije slušao. Odjednom je naredio da stanemo.

— Vojnik koji stoji u drugom redu od čela kolone, neka dođe ovamo — čula se komanda nadmenog oficira.

Naređenje je bilo upućeno meni; odmah sam krenuo, stao mirno pred oficirom i pozdravio s rukom na kundaku. Mislio sam da će mi dati neki zadatak. Ali, on je iznenadno zamahnuo sabljom s očevidnom namjerom da me udari po glavi.

— Jesam li ja tebi rekao ...

Nije uspio da završi rečenicu ... munjevito sam lijevom rukom uhvatio sablju, a desnom podigao kundak spreman da mu uzvratim udarac.

— Sebi ruke — prosiktao sam.

Oficir je poblijedio. Za trenutak smo se gledali oči u oči, a onda je istrgao sablju i počeo da viče:

— Komunista, komunista! Hvatajte ga! Razoružajte ga!

Vojnici su stajali kao ukopani. Tek na ponovljene komande da me razoružaju prišla su mi dva podnarednika i uzeli pušku. Jednom podnaredniku naređeno je da me sprovede komandiru čete.

Pošto me je ostavio da čekam u hodniku, podnarednik je ušao kod komandira, kapetana Kneževića. Poslije kraćeg vremena komandir me je pozvao.

— Sta se dogodilo? — pitao je strogim tonom.

— Vodni oficir je htio da me udari — odgovorio sam mirno.

Prekinuo me je.

— A šta ste vi uradili? — kao i uvijek me je oslovio sa „vi".

— Spremio sam se za odbranu — nastavio sam mirnim glasom.

— Pa zar bi bilo tako strašno i da vas je udario? — pokušao je da ublaži moj revolt.

— Gospodine kapetane, ako nijesam dobro marširaio ili ako se nijesam propisno ponašao u stroju, neka me kazni zatvorom ili drugom kaznom predviđenom zakonom i pravilima vojne službe. Ali ne dozvoljavam da me tuče! Ta kazna nije predviđena ni zakonom ni pravilima.

Komandir je neko vrijeme ćutao, a onda mi reče da će kasnije razmotriti cijelu stvar.

Prošlo je više od mjesec dana, a ništa se nije desilo. Vojnici su govorili kako su komunisti hrabri ljudi, a neki su širili glasove da ću odgovarati pred vojnim sudom. I upravo kada se „afera" počela zaboravljati, došlo je do drugog incidenta: cijela četa sa komandirom na čelu izvodila je ratnu vježbu. Komandir je izjahao daleko naprijed. Marširali smo nekoliko sati bez odmora. Zbog toga sam bio mrzovoljan i bijesan na sve. Za vrijeme zastanka, dok smo još stajali u stavu mirno, zasvrbjelo me je na zadnjem dijelu tijela i ja sam se počešao. Nijesam ni vidio da iza mene stoji naš vodni oficir, potporučnik Marković. Samo sam osjetio da me je lako udario sabljom po zadnjem dijelu tijela.

— U stavu mirno se ne sme češati — rekao je dosta mirnim glasom.

Kako sam bio mrzovoljan, ja sam viknuo:

— Sablju sebi... nemojte me slučajno udariti!

Oficir se iznenadio, ali se brzo snašao i uzvratio mi:

— A ti nemoj da se češeš!

— Češaću se ako me zasvrbi — povisio sam glas. — A vi me zbog toga ne smijete udariti.

Cijela četa je slušala naš razgovor. Oficir nije imao kud, pa je naredio:

— Odmah se javi komandiru!

Da bi podvukao da neće pustiti da olako prođe ta stvar, dodao je:

— I zapamti, Vukmanoviću, da ja neću biti potporučnik Novaković da me hvataš za sablju!

No, ni ja nijesam ostao dužan odgovora:

— Zapamtite i vi da neću dozvoliti ni vama, a ni potporučniku Novakoviću da me udarate sabljom.

Pošao sam prema komandiru, ali oficir me je zaustavio i naredio da se vratim. Zatim je komandovao:

— Trk do komandira!

Osjetio sam da hoće da me ponizi pred vojnicima. Nijesam htio trčati, već sam pošao bržim koracima.

Kada sam se javio komandiru, odmah je pretpostavio da se nešto dogodilo.

— Sta? Opet vi? Sta se dogodilo?

— Da, opet ja — odgovorio sam ne bez uzbuđenja. — Vodni oficir me je udario sabljom, a ja to ne dozvoljavam.

Nije pitao čime sam izazvao vodnog oficira; pokušao je da me umiri:

— Zašto tako tragično shvatate... nije ništa strašno ako vas neko udari...

— Gospodine kapetane, mene su tukli u policiji — presjekao sam komandira. — Ali su me prethodno morali vezati.. . inače bih se branio. Ako ovdje neko hoće da me tuče, moraće takođe da me veže.

— Dobro, sada idi, pa ćemo videti kasnije.

Ni tada ništa nije preduzeto. Nešto kasnije saznao sam za razgovor između vodnog oficira i komandira povodom mog ponašanja. To mi je ispričao vojnik koji je čuvao komandirovog konja i čuo vodnog oficira kako govori komandiru: „Gospodine kapetane, vi ste mnogo razmazili onoga đaka Vukmanovića. On svojim ponašanjem buni vojnike, a vi mu gledate kroz prste."

Komandir ga je prekinuo i rekao: „Vi ne pokušavajte da ga udarite. Znate da je to zabranjeno. Vukmanović ima više škole i od mene i od vas! Vjerovatno da zna više od nas . .. zna da je zabranjeno tući vojnike. Zato i ne dozvoljava da ga udarite. Stoga je bolje da ga pustite na miru."

Tako se završio i taj „slučaj". Više me niko nije izazivao. Međutim, uskoro sam napustio četu: jednog dana stiglo je naređenje Suda za zaštitu države da me stražarno sprovedu u zatvor sarajevskog Okružnog suda.

KOPKALO ME JE PITANJE zašto me vode u Sarajevo kada nikad nijesam ilegalno radio u Bosni. Stvar se razjasnila tek kada su me izveli pred sudiju i zapisničara. Iz sudijinih pitanja mogao sam razabrati da su prilikom provale u Crnoj Gori komunisti Gregović i Medin iz Petrovca i Ljubiša iz Svetog Štefana otkrili da sam stvarao partijske organizacije u ljeto 1935. godine. Čim sam to saznao, stvorio sam plan odbrane: energično ću odbiti da sam stvarao organizacije Komunističke partije, već ću tvrditi da sam okupljao seljake, a posebno omladinu, tumačeći im politiku Udružene opozicije, suštinu demokratizacije zemlje. U tom smislu sam dao izjavu u zapisnik.

Ali ostalo je nešto nerazjašnjeno: zašto policija nije vodila istragu? Nije moguće da nijesu znali da sam u vojsci!

Kada su me poslije nekoliko dana boravka u samici prebacili u skupnu sobu, saznao sam da je crnogorska provala počela hapšenjem nekih članova Pokrajinskog komiteta (provala iz Zemaljskog biroa). Opet su se komunisti slabo držali, a posebno rukovodeći kadrovi! Tako je došlo do masovnog hapšenja kakvo se nije pamtilo u Crnoj Gori. A u to vrijeme partijske organizacije su postojale skoro u svim gradovima i selima Crne Gore.

Istraga je vođena u Dubrovniku, a u pomoć je pritekao cio aparat za borbu protiv komunista iz Uprave grada Beograda. Crnogorski komunisti su podvrgavani mučenjima, o kojima su se širile razne glasine. Sve je to izazvalo otpor stanovništva — koje je bilo protiv toga da njihove sinove odvode iz Crne Gore. Komunisti su počeli prelaziti u ilegalnost, a stanovništvo ih je prihvatalo. Takođe je prihvaćen poziv neuhapšenog dijela rukovodstva da se organizuje pohod stanovništva na Cetinje i demonstrira protiv politike vladajućih krugova prema crnogorskom narodu.

Kolone naroda stigle su na nekoliko kilometara od Cetinja; tu ih je sačekala vojska i žandarmerija. Izdata je naredba da se ljudi vrate kućama. Videći da ne mogu zaustaviti narod, vlastodršci su naredili da se puca u masu. U krvoproliću do koga je došlo poginulo je sedam seljaka. Ljudi su se nakon toga vratili u sela, a vladajući krugovi su se tek tada prepali onoga što su učinili; uplašili su se da taj

sukob ne dobije nacionalni karakter i da se Crnogorci ne odmetnu u šume. Stoga su odmah naredili da se obustavi policijska istraga i da se sav optužni materijal i uhapšenici predaju sudskim vlastima. Izdat je istovremeno i poziv da se jave sudu oni koji su prešli u ilegalnost. Zahvaljujući tome što sam provaljen nekako u vrijeme kada je odlučeno da se obustavi policijska istraga, nijesam pao u ruke policiji.

Prva briga u zatvoru bila nam je da se organizujemo. Kako smo svi koji nijesmo prošli kroz policijsku istragu bili smješteni na jednom spratu, riješili smo da se tako i organizujemo. Izabrali smo rukovodstvo, u koje sam, pored dvojice drugova, ušao i ja. Da bismo mogli da organizujemo rad po sobama, bilo je neophodno da se izborimo za pravo da dobijamo pakete sa hranom, knjige i novine. To je bio naš prvi zahtjev upravi zatvora. Očekivali smo otpor i bili smo iznenađeni kada su nam odmah izašli u susret. To nam je nametnulo nove poslove; morali smo da se pozabavimo raspodjelom hrane iz paketa koje smo dobijali, zatim smo po sobama organizovali čitanje i prorađivali knjige. Tako smo izvojevali još jednu pobjedu!

Nešto kasnije smo uspjeli da izvojujemo ustupke i u pogledu režima šetnje. To je bilo teže postići: kako smo bili pod istragom, za vrijeme šetnje nijesmo smjeli prilaziti jedan drugom da se ne bismo dogovarali prije suđenja. Međutim, i tu smo odlučili da primijenimo taktiku iznenađenja: određenog dana svi zatvorenici su počeli šetati skupno! Ali uprava zatvora je veoma oštro reagovala — na neodređeno vrijeme ukinula je šetnju. Pavle Kovačević i ja kao kolovođe bili smo bačeni u ćelije bez postelje i ostalog „namještaja". Morali smo spavati na golom podu. Za ručak smo dobijali samo hljeba i vode. Represalije su bile veoma oštre. Odlučili smo da im se suprotstavimo: popeli smo se na prozore i počeli galamiti; uzeli smo porcije u kojima su nam donosili hranu i njima lupali po rešetkama. Paklena larma se čula nadaleko! Pošto je zatvor bio u centru grada, mogli su nas čuti svi koji su prolazili glavnim ulicama. Po nalogu uprave u sobe su upali stražari i pokušali da nas umire. No, mi se nijesmo pokolebali i produžili smo demonstracije. Uprava je najzad morala kapitulirati: mogli smo šetati grupno, igrati se, juriti...

Poslije toga nije bilo teško izvojevati ni druge povlastice. Uprava je išla na kompromise samo da bi izbjegla nove demonstracije. Tako smo dobili pravo da sami razmiještamo zatvorenike po sobama, čak da u toku dana odlazimo u posjetu drugim sobama! Sve smo to koristili da bismo što bolje organizovali rad na ideološkom i političkom obrazovanju zatvorenika; smjestili smo u svaku sobu po jednog druga koji je mogao rukovoditi tim radom; najizgrađeniji među nama odlazili su u „posjete" drugim sobama, držali predavanja i kontrolisali kako se sprovode programi rada. Time smo definitivno pokopali zatvorski režim.

Više od pet mjeseci proživjeli smo bez sukoba sa upravom. A onda je došlo do otpuštanja zatvorenika. Ko god nije terećen pred istražnim sudijom, bio je pušten na slobodu. Svega nas je dvanaest ostalo u zatvoru; morali smo da idemo pred Sud za zaštitu države u Beogradu. Bio sam u toj grupi jer je komunista Ljubiša iz Svetog Štefana ponovio i pred istražnim sudijom da sam ga primio u Partiju.

U pratnji dvanaest žandarma, predvođenih narednikom, krenuli smo u Beograd. Još u zatvorskoj sobi narednik je oštrim glasom naredio da stanemo mirno i da ga pozdravimo. Bila nam je smiješna ta iznenadna promjena; naučili smo da se stražari odnose prema nama kao da nijesmo zatvorenici. A žandarmi odjednom hoće da nas natjeraju na poslušnost! Naravno, niko nije poslušao narednikovu komandu; stajali smo u grupi i smijali se. Zandarmi su bili zbunjeni, ali narednik se „snašao" i povišenim glasom počeo ponavljati rečenicu koju je ko zna po koji put izgovorio u dotadašnjoj službi:

— Vi ste u ime zakona uhapšeni.

To je opet izazvalo buru smijeha.

— Čovječe, mi smo davno uhapšeni — rekao sam kroz smijeh. — Još prije pet mjeseci.

Narednik nije znao šta da radi! Naredio je da nas stave u lance: meni su tako krvnički stegnuli ruke lancima da su one odmah pomodrele.

Transportovali su nas noću kako bi se izbjegli susreti sa građanstvom. Ipak, pred zatvorom nas je čekala poveća grupa ljudi. Pozdravili smo ih stisnutim pesnicama, što je opet izazvalo bijes žandarma.

U vozu smo sjedjeli po trojica na klupi, vezani posebnim lancima za klupu, a prema nama su sjedjela po tri žandarma.

Putovali smo cijelu noć. Kako o spavanju nije moglo biti ni govora, da bih ubio dosadu i zaboravio na bolove u rukama, počeo sam prepričavati romane iz prve ruske revolucije koje sam nedavno pročitao.

Zandarmi su u početku pokušali da me spriječe, ponavljajući da ne smijemo razgovarati. Ali ja ih nijesam slušao, već sam nastavljao da pričam kao da njih nema. Posebno sam uživao da pričam o atentatima anarhista na cara i članove carske porodice.

Zandarmi nijesu izdržali; jedan od njih je otišao do narednika, koji je sjedio u dnu vagona. Čuo sam kako ga obavještava da pričam o atentatima na cara; narednik je naredio da me spriječe u tome. Zandarm je pokušao da me zastraši, ali, kada u tome nije uspio, zavapio je:

— Pa zar vi nijeste ljudi! Zašto nam pravite neprilike ... šta smo vam nažao učinili? Mi nijesmo krivi što ste u zatvoru.

Ispružio sam pomodrele ruke.

— A je li ovo čovječno? — upitao sam.

— Nijesam znao — promrmljao je zbunjeno. — Zašto nijesi ranije rekao?

Opet je prišao naredniku i saopštio mu da su moje ruke suviše stegnute lancima i da su zbog toga sasvim pomodrele. Međutim, narednik je dosta glasno rekao:

— Pa zašto me ne zamoli da mu popustim lance?

Nijesam mogao da se uzdržim; viknuo sam tako da su me svi čuli, ali nijesu shvatili o čemu se radi:

— E, nećeš dočekati da te molim. Prije će mi ruke otpasti nego što ću tebe moliti.

Nastala je neprijatna tišina. Narednik je ćutao, a žandarm je sio na svoje mjesto. Bio je pokunjen; nije me ni pogledao. Više nije pokušavao da me prekida u pričanju.

Pošto je zatvor Suda za zaštitu države na Adi Ciganliji bio prepun, odveli su nas u zatvor Okružnog suda, koji se nalazio u bivšoj Aleksandrovoj ulici*.

*** Danas Bulevar revolucije (prim. red.).**

Dva dana kasnije održano nam je suđenje. Presuda je bila oslobađajuća ... zbog nedostatka dokaza!

Moj povratak u četu izazvao je iznenađenje. Svi su mislili da sam osuđen na robiju. O tome je govorio i komandir kada su na zidovima klozeta otkrivene komunističke parole.

Vojnici su me primili sa vidnim simpatijama, svi su znali za mene kao komunistu... više nijesam bio anoniman.

U četi nijesam dugo ostao; vrijeme provedeno u zatvoru uračunato mi je u odsluženje vojnog roka. Tako sam uskoro bio pušten iz vojske. To je bilo sredinom 1937. godine.

JEDNO VRIJEME sam boravio u mom selu, a zatim sam otišao u studentsko ljetovalište u Petrovcu na moru. Studenti su me pozvali da budem njihov gost i taj oporavak mi je zaista bio potreban.

Po povratku sa mora sastao sam se sa Blažom Orlandićem, članom novoformiranog Pokrajinskog komiteta. On me je upoznao sa situacijom poslije provale i sa mjerama koje se preduzimaju radi obnavljanja partijskih organizacija. Saznao sam da su mnoge partijske organizacije razbijene, da su se komunisti veoma slabo držali u policijskoj istrazi. Da bi opravdali svoje držanje, širili su glasine da se mučenja ne mogu izdržati. Sve je to dovodilo do izvjesne demoralizacije komunista i naroda.

Pojedine organizacije koje nijesu bile otkrivene odbijale su da se povezuju sa novim rukovodstvom tvrdeći da nemaju nikakvih garancija da će se ono dobro držati ako bude otkriveno i podvrgnuto mučenjima. Tako je, na primjer, grahovska organizacija odbila da se poveže sa novim rukovodstvom sve dok u njemu ne budu ljudi koji su izdržali sva mučenja. Član te organizacije Sava Kovačević bio je kooptiran u novo rukovodstvo, ali je odbio da primi funkciju.

Izlaz iz nastale situacije, bar po Orlandićevom kazivanju, tražen je u drastičnom smanjivanju broja članova KPJ. Partiju je trebalo svesti na malobrojnu ilegalnu organizaciju u kojoj bi se iz svakog sela nalazio najviše po jedan

komunista. Ostali bi se angažovali u legalnom radu i akcijama. Praktično govoreći, članovi nove organizacije ne bi mogli biti ne samo komunisti koji su se slabo držali u policijskoj istrazi nego ni mnogi od onih koji nijesu ni bili pod policijskom istragom.

Nijesam se složio sa takvom koncepcijom; izgledalo mi je da u njoj ima dosta šablona. Posebno sam bio protiv stava da u selu ne smije biti više od jednog člana ilegalne organizacije. Međutim, Orlandić nije prihvatao moje primjedbe. Staviše, u ime rukovodstva naložio mi je da izvršim direktivu u selima Gornje Crmnice. Morao sam se pokoriti.

Počeo sam od mog sela; tu je postojala organizacija koju sam formirao još 1933. godine. U njoj je bilo 7—8 članova Partije, a trebalo je izabrati jednog i nasamo mu saopštiti da samo on ulazi u novu ilegalnu organizaciju, dok „zaobiđenima" valja reći da više nema ilegalne organizacije, već da će se djelovati kroz legalne forme: odbore Stranke radnog naroda, zadruge, čitaonice, školske odbore.

Tek što sam sproveo direktivu u mom selu, dobio sam poruku od Jovana Marinovića, sekretara Pokrajinskog komiteta, da hitno dođem na Cetinje. Ponudio mi je da provedem izvjesno vrijeme u Nikšiću i da radim na obnavljanju partijskih organizacija. Sto se materijalne strane tiče, advokat Gojko Garčević plaćaće mi 200 dinara mjesečno kao naknadu što ću prije podne raditi u njegovoj kancelariji; a Pokrajinski komitet će mi redovno slati 300 dinara mjesečno. Prihvatio sam odmah ponudu, ali sam naglasio da bih htio ići u Beograd poslije izvjesnog vremena.

Želio sam da sa Marinovićem razgovaram o stavu novog rukovodstva u pogledu primanja ljudi u Partiju. Iznio sam zamjerke koje sam ranije izložio Orlandiću. Marinović se složio da u tom stavu ima dosta krutosti, ali je uporno branio stanovište da ilegalna organizacija mora imati veoma malo članova. Naglasio je da te promjene diktira iskustvo posljednjih provala. Nijesam se slagao sa objašnjenjem da je do provala dolazilo zbog masovnog primanja ljudi u Partiju: smatrao sam da su uzroci u tome što su u Partiju primani ljudi na osnovu lične povezanosti i poznanstva sa rukovodećim ljudima, a ne na osnovu provjerenosti u borbama, stepena povezanosti sa masama. Isto je važilo i za ljude na

rukovodećim mjestima u Partiji. Međutim, da se Partija razvijala kroz borbu, njena masovnost ne samo što ne bi dovodila do provala nego bi bila najsigurnija garancija da do njih ne dođe.

Rastao sam se od Marinovića a da jedan drugoga nijesmo uspjeli ubijediti u ispravnost stavova.

Advokat Garčević pomogao mi je da nađem stan u Nikšiću. Bio je „naš" čovjek i nije pravio pitanje kada me nije bilo u kancelariji; to mi je omogućilo da se posvetim obnavljanju partijskih organizacija. No, zadatak nije bio lak: provala je zahvatila sve organizacije osim grahovske. Članovi grahovskog rukovodstva — Pavle, Sava i Jovan Kovačević — izbjegli su hapšenje i prijavili su se sudu kada je bila okončana policijska istraga. Bio sam sa njima u sarajevskom zatvoru i tamo smo postali dobri prijatelji.

Suočen sa tako nezavidnim stanjem, nijesam se žurio sa stvaranjem partijske organizacije, nego sam najprije počeo okupljati ljude na određenim zadacima. Čekao sam da pokažu rezultate, pa da ih tek onda primamo u Partiju. U gradu smo osnovnu djelatnost razvijali u sindikatima, a po selima u okviru Stranke radnog naroda. Takva orijentacija se ubrzo pokazala kao ispravna: zainteresovali smo i aktivizirali mnogo ljudi. To je jasno govorilo da su objektivni uslovi za djelatnost Partije bili povoljniji nego što se činilo rukovodstvu.

Pošao sam i u Grahovo da se sastanem sa tamošnjim rukovodstvom. Zatekao sam Pavla i Jovana, dok je Sava bio u svom selu. Obradovali su se ne samo zbog ponovnog viđenja nego prije svega što sam došao da radim u Nikšiću. Rekli su mi da su odbili da se povežu sa novim Pokrajinskim rukovodstvom, ali da to ne važi za mene jer znaju da sam se dobro držao pred policijom. Ja sam ih ubjeđivao da takav stav vodi likvidaciji Partije. Zašto unaprijed sumnjati u komuniste koji su se istakli u borbama ali nijesu imali prilike da dokažu svoju izdržljivost i u policiji?

— Ako treba nešto promijeniti da bi se spriječile masovne provale i slabo držanje komunista, valja u prvom redu obezbijediti da u rukovodstvima budu komunisti koji su povezani sa masama i koji su pokazali rezultate u borbama, a ne oni koji pripadaju ovoj ili onoj grupi ili frakciji — rekao

sam na kraju našeg otvorenog i dugog razgovora.

Imao sam utisak da su se pokolebali. Doduše, i dalje su ponavljali da hoće da održavaju vezu jedino sa mnom.

Rad na okupljanju radnika i seljaka svakim danom pokazivao je sve veće uspjehe. Svako veče smo održavali sastanke — bilo u gradu bilo u selima. Zbog toga sam na spavanje odlazio poslije ponoći i, razumije se, kasnio u kancelariju. Ali „gazda" mi to nije zamjerao.

Upravo kada sam ocijenio da bismo od najaktivnijih ljudi mogli formirati partijske organizacije, morao sam napustiti Nikšić; Garčević i partijsko rukovodstvo nijesu imali sredstva za moje izdržavanje.

Odlučio sam da krenem u Beograd. Tamo sam stigao početkom 1938. godine.

OBAVIJESTIO SAM Pokrajinski komitet da odlazim u Beograd i zatražio da pošalju ocjenu mog rada u Crnoj Gori.

U Beogradu sam našao Marinovića, koji je došao nekim poslom. Saopštio mi je da je razgovarao sa Đilasom, koji je u rukovodstvu, i da ne treba da brinem u vezi s mojim daljim radom u Partiji... organizacija će me potražiti. Tokom razgovora pomenuo je mogućnost da Centralni komitet isključi Petka Miletića zbog frakcionaštva. Zastao je za trenutak, a onda nastavio:

— Ipak mislim da bismo morali voditi računa o Petkovoj ogromnoj popularnosti u Crnoj Gori... i cijeloj zemlji ...

Vijest me je šokirala; ćutao sam i nijesam se mogao snaći. Ništa nijesam znao o zbivanjima u vrhovima Partije, o frakcionaškim borbama. Poslije kratkog razmišljanja odgovorio sam:

— Petko stvarno uživa veliku popularnost u Crnoj Gori. Ali tu popularnost mu je stvorila Partija. Ako dođe u sukob sa Partijom, ostaće bez popularnosti.

Marinović se složio ističući da je to principijelan stav.

Čitav januar 1938. godine uzaludno sam čekao da mi se javi neko iz rukovodstva. Materijalno sam veoma loše stajao — bez sredstava za život, bez stana, bez hrane. Po-

novo sam morao dijeliti obroke u Studentskoj menzi i spavati u tuđim stanovima. Hronično sam gladovao.

Bilo me je sramota da živim na teret svojih drugova i da ništa ne radim u Partiji. Morao sam prvo raščistiti zašto me ne uključuju u aktivnost Partije, pa tek onda rješavati pitanja egzistencije.

Preda mnom su stajale dvije mogućnosti: da se obratim Dilasu ili da preko nekog druga s kojim sam ranije radio u organizaciji postavim pitanje mojeg daljeg angažovanja u Partiji. Prvu mogućnost sam odbacio. Viđao sam Đilasa samo na demonstracijama dok sam bio student prve godine; kasnije je osuđen na robiju, a po njegovom izlasku na slobodu nijesmo se sretali jer sam tada ja bio ili u istražnom zatvoru ili u vojsci. Čuo sam o njemu sve najljepše kao o čovjeku i revolucionaru. Nijesam htio da mu se obratim, i to ne zbog toga što se nijesmo lično poznavali, nego zato što je njemu već bilo javljeno da sam u Beogradu i da tražim vezu sa Partijom. Pošto on iz nepoznatih razloga izbjegava da stupi u kontakt sa mnom, smatrao sam da bi moj zahtjev da se sretnemo mogao biti ocijenjen kao nekakvo naturanje ... A ja to nijesam htio. Preostajala mi je druga mogućnost: pronašao sam Borišu Kovačevića, koji je bio moja posljednja veza, i preko njega postavio moje pitanje.

Boriša mi je poslije izvjesnog vremena odgovorio da Partija više ne radi na stari način, već da komunisti treba da se uključuju u masovne organizacije. Meni se preporučuje da se zaposlim kao advokatski pripravnik i da aktivno radim u Udruženju advokatskih pripravnika. I to je bilo sve!

Nijesam ništa rekao mada sam znao da su me jednostavno „zaobišli" — isto onako kao što sam ja sa nekim komunistima postupao u Crnoj Gori. Nije mi ostajalo ništa drugo nego da se pokorim odluci jer ona je dolazila od rukovodstva.

Zaposlio sam se kao advokatski pripravnik u kancelariji advokata Đurovića i učlanio se u Udruženje advokatskih pripravnika. Postao sam „komunista koji legalno radi". Tako su bile pokopane moje ambicije da se sav posvetim revolucionarnom radu, da postanem profesionalni revolucionar! Nijesam se mirio sa tim jer je udruženje bilo suviše usko područje.

Takvo raspoloženje je još više potencirao Bogdan Novović; za njega sam znao da je stalno u društvu sa Đilasom. Naime, Novović je navraćao u kancelariju da bi razgovarao sa pripravnikom Božom Radomanom, inače predsjednikom našeg udruženja. Sa mnom nije nalazio za potrebno da razgovara; prošao bi pored stola za kojim sam radio, pogledao bi me preko ramena i samo rekao: „Dobar dan, advokate!" To me je dovodilo do bijesa; u tim trenucima sam mrzio i Novovića i Dilasa jer sam vjerovao da Novović ne postupa iz sopstvene inicijative.

Odlučio sam da samostalno, mimo Partije, počnem da se bavim ilegalnim radom. Došao mi je u ruke proglas Centralnog komiteta povodom ulaska Hitlerovih trupa u Austriju. Proglas je pozivao sve demokratske i patriotske snage da se ujedine pred opasnošću po nezavisnost i integritet naše zemlje; njegova platforma je bila tako široka i mobilizatorska da sam odlučio da ga umnožim i pošaljem prijateljima u unutrašnjost. Izostavio sam potpis Centralnog komiteta kako ne bih stvorio neprilike mom principalu, budući da sam proglas umnožavao na kancelarijskoj mašini, naravno, bez njegova znanja. Proglas sam slao u kovertama sa zaglavljem kancelarije jer sam računao da ću tako zavarati policiju.

Posao oko umnožavanja je uspješno napredovao: od studenata sam dobijao razne partijske proglase i letke, kao i članke štampane u inostranstvu. Te materijale sam „legalizovao" — izostavljao iz teksta riječi koje bi mogle biti inkriminisane — i slao ih u unutrašnjost. Bio sam zadovoljan — bar sam se bavio nečim što je ličilo na ilegalni rad.

Jednog dana, dok sam prekucavao proglas Centralnog komiteta, oglasilo se zvonce na ulaznim vratima kancelarije. Nijesam htio da ustanem, te je Radoman otvorio vrata. U kancelariju su ušli neki ljudi, ali ja sam nastavio da kucam. Prenuo sam se kad sam osjetio da se neko nagnuo i da čita ono što kucam. Podigao sam glavu, spreman da se svađam, misleći da je neko od mojih drugova. Odjednom moje oči su se susrele sa očima koje su mi dobro poznate. To je bio Tiljak, agent Uprave grada, koji me je tukao umjesto Kosmajca kada sam posljednji put bio pod policijskom istragom.

— O, pa mi smo stari poznanici — nasmijao se agent i pokupio sve što je bilo u mašini i u fiokama mog pisaćeg

stola. Srećom, nije našao ilegalni materijal jer sam umnožavao „legalizovani" materijal.

Radili su veoma brzo. Zurili su da što prije stignu u moj stan nadajući se da će tamo naći izvorni materijal. Ali ni tamo nijesu ništa našli: tog jutra vratio sam materijal onima koji su mi ga dali.

Odveli su me u Upravu grada i odmah bacili u samicu. Nijesu me zvali na „saslušanje" cijelog dana. A ja sam smislio kako da se branim: riješio sam da priznam da sam umnožavao materijal jer, konačno, uhvatili su me na djelu! Braniču se tako što ću tvrditi da je u pitanju legalni materijal i poricaću da išta znam o njegovom porijeklu, odnosno identičnosti sa partijskim materijalima.

Naveče su me odveli u sobu za mučenje, gdje su se već nalazili Vujković i Kosmajac — glavni isljednik i agent koji mučenjima iznuđuje priznanje. Ispitivanje je počeo Vujković.

— Ti nam moraš otkriti tehniku Centralnog komiteta. Ranije smo te uhvatili kao vezu koja dobija materijale sa Sedmog kongresa Kominterne, a sada opet među prvima raspolažeš proglasom koji je u inostranstvu izdao Centralni komitet. Sve to nepobitno dokazuje da znaš gde je tehnika Centralnog komiteta.

Nasmijao bih se tom rezonovanju da nijesam bio u položaju čovjeka koji uskoro treba da bude podvrgnut mučenjima. Vujković misli da sam u Centralnom komitetu ili bar u njegovom aparatu, a ja sam u stvari „zaobiđen", nijesam ni član ilegalne organizacije! No, i pored besmislenosti pitanja, morao sam dati što uvjerljiviji odgovor.

— To što ste našli nema nikakve veza sa Centralnim komitetom ni sa njegovom tehnikom. To je materijal u kome nema ničeg nezakonitog — počeo sam da se branim.

Vujković se ironično nasmijao i cinički dobacio:

— Ti misliš da će neko poverovati u tu priču! Svakome ko bude upoređivao ono što si prekucavao sa materijalima koje je izdavao Centralni komitet biće jasno da se radi o istoj stvari. .. zato će za tebe biti bolje da nam odmah kažeš odakle si dobio materijale Centralnog komiteta. Inače, mi imamo sredstava da te na to prisilimo.

— Ja takve materijale nijesam imao u rukama — odgovorio sam odlučno.

— A ko ti je dao materijal koji si prekucavao? — pokušao je da me zbuni.

Očekivao sam pitanje i imao spremljen odgovor:

— Dao mi ga je jedan student...

— Njegovo ime? Kako se zove? — nije mi dao da završim rečenicu.

— Ne znam njegovo ime. Znam ga samo iz viđenja ...

— Opet isti odgovor — ironično se nasmijao. — Takav si odgovor dao u prošloj provali... sada ti to neće upaliti.

Dao je znak Kosmajcu i napustio prostoriju. Onda je uslijedilo ono što sam jednom već iskusio: vezali su mi lancima noge i ruke, položili me potrbuške na pod i tukli po tabanima do besvijesti. Povremeno su prekidali batinanje i stavljali mi noge u hladnu vodu. Trajalo je to cijelu noć, ali nijesam progovorio ... nijesam davao znaka da me boli... Odvukli su me tek ujutro u samicu. A kada sam se našao u samici, odlučio sam da stupim u štrajk glađu.

Preko dana me nijesu dirali. Ali uveče su me ponovo odvukli u sobu za mučenje. Dok su me sprovodili, stvarali su psihozu kao da to veče moram progovoriti ili se neću živ vratiti u samicu. Soba je bila puna agenata; oni su nastojali da primijetim kako imaju revolvere. Najzad je došao Vujković. I on se trudio da me zastraši, pa mi je rekao:

— Ili ćeš noćas progovoriti ili nećeš živ izaći.

— Nemam šta da progovaram... već sam vam sve rekao.

Vujković je opet dao znak Kosmajcu i izašao. Za razliku od prethodne noći, mučenja nijesu dugo trajala. Kada su vidjeli da isto reagujem na batine, vratili su me u samicu.

Nijesu me više tukli, ali ni završavali istragu. Postojala je opasnost da me ponovo muče. Zato sam stupio u štrajk glađu zahtijevajući da se odmah okonča policijska istraga i da budem predat sudu. Strajkovao sam deset dana i cijelo vrijeme proveo u samici. Mučen glađu i stalno u opasnosti da ponovo budem tučen, činilo mi se da vrijeme strahovito sporo prolazi. Nijesam imao nikakvih knjiga, pa sam bio zaokupljen razmišljanjem: uhvaćen u ilegalnom radu, a „zaobiđen" od Partije!

Desetog dana mi je pozlilo. Hitno su pozvali ljekara; on je konstatovao da nešto nije u redu sa srcem. Te noći su me prebacili u zatvorsko odjeljenje bolnice, ali već sljedećeg dana su me vratili u ćeliju. Istog dana sam potpisao zapisnik i prestao sa štrajkom glađu.

Nekoliko dana kasnije prebacili su me u zatvor Suda za zaštitu države na Adi Ciganliji. Dočekao me je stražar sa kojim sam se ranije svađao. Malo se iznenadio.

— Sta, opet si došao?

— Pa, rekao sam ti da ću ponovo doći makar se ti na glavu postavio — veselo sam mu odgovorio.

Nije mu bilo pravo što tako razgovaram s njim, pa me je smjestio u prizemlje, odakle sam mogao gledati samo u zid. U zatvoru nije bilo gotovo nikoga. Sjećam se samo da se tada nalazio u zatvoru Andrija Artuković, poznati ustaški glavešina, koji se dobrovoljno vratio u zemlju pošto je, naravno, dobio garancije da neće biti strijeljan. Protestovao sam kod upravnika što sam dobio lošu sobu i tražio da me premjeste u sobu u kojoj sam ranije bio. Premjestili su me na gornji sprat, ali ne u „moju" sobu. Tu sam ostao do suđenja.

Sud je prihvatio moju odbranu da nijesam radio ništa protivzakonito. Tako sam se našao na slobodi, ali i na ulici! Više nijesam mogao računati na zaposlenje kod advokata. Nijesam imao sredstava za život, a uz to me je i Partija „zaobišla". Osjećao sam se strašno usamljen. Ipak sam odlučio da pođem u Studentsku menzu. Računao sam da ću naći nekog druga s kim ću podijeliti ručak i čuti razne novosti.

Studenti su me dočekali oduševljeno. Svi su htjeli da se pozdrave sa mnom, da mi stisnu ruku i da mi čestitaju na držanju pred policijom. Jer nije bila česta pojava da pojedini uhapšeni komunisti ne provale nikoga na policiji i pojave se sami na suđenju. Osjećanje usamljenosti koje me je pritiskalo odjednom je nestalo. Nijesam više izolovan! Pa ipak, mučila me je misao: šta će biti ako rukovodstvo ne promijeni stav prema meni... da li ću ostati komunista koji je „zaobiđen"?

No, poslije nekoliko dana i to se raščistilo: prišao mi je Boriša Kovačević i pitao da li namjeravam da živim u Beogradu ili u unutrašnjosti. Rekao sam da me studenti zovu u njihovo ljetovalište na moru i da ću se vratiti u Beograd kroz mjesec dana. Boriša mi je saopštio da ćemo razgovarati kad se vratim sa mora.

Znači, vraćam se u Partiju! Istina, to mi nije izričito rečeno, ali je proizlazilo iz Borišinog držanja. U to sam bio siguran.

GLAVA IV

PROFESIONALNI REVOLUCIONAR

Susret sa Dilasom • Član Mjesnog komiteta KPJ i prelazak u ilegalnost • Kooptiranje u Pokrajinski komitet KPJ za Srbiju, novi zadaci i poznanstvo sa Titom • čiščenje „dvorišta" u Kragujevcu • Linija KPJ u vrijeme potpisivanja njemačko-sovjetskog sporazuma o nenapadanju • Kao član PK KPJ za Srbiju radim na stvaranju partijskih organizacija u Nišu • Razgovor sa rudarima Bogovine i kako sam obmanuo sreskog načelnika u Boljevcu • Kao delegat CK KPJ odlazim u Makedoniju • Kako smo ubrzavali tempo partijskog rada • Napuštam Makedoniju nezadovoljan dolaskom Metodija Satorova na položaj sekretara Pokrajinskog komiteta • Izglađen nesporazum sa Rankovićem • Partijski kurs sa učiteljima u Sijarinskoj Banji • Organizujem štampanje i rasturanje partijskih materijala • Peta zemaljska konferencija KPJ u Zagrebu i kako sam dobio nadimak „Tempo" • Demonstracije od 14. decembra 1940.

NIJESAM USPIO ni da se iskrcam sa broda u Petrovcu, a već me je uhapsila žandarmerijska patrola i vezanog sprovela u Sresko načelstvo u Baru. Saopštili su mi da ne smijem ostati u Petrovcu i da se odmah moram vratiti u Beograd.

U Beogradu su se veoma zaoštrili problemi egzistencije: nije radila Studentska menza, pa nijesam imao gdje da se hranim; nijesam imao ni dinara u džepu, a valjalo je negdje stanovati. Srećom, sreo sam Filipa Bajkovića; on se upravo vratio sa odsluženja vojnog roka. Njegova majka Kića bila je zaposlena kao radnica i imala je manji stan. Spavao sam zajedno sa Filipom i dijelili smo sve što bi Kića zaradila.

Kako smo bili bez posla, po cio dan smo provodili na Adi Huji u društvu Nikole Grulovića, Mileta Cvetića i osta-

lih drugova koji su u ime Stranke radnog naroda održavali sastanke sa radnicima, tumačeći im borbu radničke klase kroz istoriju, ulogu radničke klase u borbi za demokratiju i za odbranu nezavisnosti zemlje. Počeli smo prisustvovati tim sastancima i učestvovati u diskusijama.

Grulović i Cvetić su nam predložili da se uključimo u rad i da postanemo predavači. Što se mene tiče, bio sam oduševljen prijedlogom i htio sam da ga prihvatim. Ali Filip je smatrao da prethodno moramo imati saglasnost partijskog rukovodstva. Predložio je da odemo Đilasu. Smatrajući da bi to bilo izvjesno naturanje s moje strane, odbio sam Filipov prijedlog. Kada je Filip rekao da će sam otići Đilasu i da će postaviti ne samo svoje nego i moje pitanje, zabranio sam da to čini u moje ime. No, on me nije poslušao. Đilas se saglasio da se Filip aktivizira u Stranci radnog naroda, ali za mene je izričito rekao da ne smijem uzeti učešća u tom radu.

Doživio sam nov udarac! Shvatio sam da rukovodstvo ima ozbiljnih rezervi prema meni.

Prestao sam da idem na ostrvo i da se viđam sa drugovima. Danima sam razmišljao o tome zašto rukovodstvo ima takav stav prema meni. Psihički, to su bili najteži dani u mom životu. Odbacila me je Partija za čije ciljeve bih bez razmišljanja dao život.

Najzad, dobio sam poruku od Đilasa; želio je da se sastanemo. Naravno da sam prihvatio. Našli smo se u kancelariji Marka Đurovića, advokata kod kojeg sam ranije radio. Pozdravio se i veoma jednostavno rekao:

— Mi se ne poznajemo, ali smo čuli jedan za drugoga ...

Takvim nastupom htio je, očigledno, da stvori povoljnu klimu za miran, konstruktivan razgovor. Ali ja za to nijesam bio spreman; isuviše se nakupilo ogorčenja zbog svega onog što sam proživio od početka godine. Sve sam mu prosto sručio u lice i završio ovim riječima:

— Kakva je to „politika" da odbacujete kadrove koji su spremni sve da daju za Partiju? Ne radi se samo o meni nego o mnogim komunistima koji stoje po strani, mada je vrijeme takvo da Partiji treba svaki čovjek.

Nije htio da se spori sa mnom. Počeo me je upoznavati sa promjenama koje su nastale u rukovodstvu Partije. Rekao

je da je staro rukovodstvo smijenjeno i da je novo sastavljeno pretežno od mlađih kadrova koji su izrasli u borbi na terenu. Rukovodstvo se više neće nalaziti u inostranstvu, nego u zemlji. Materijalna sredstva za funkcionisanje Partije moraće se obezbjeđivati u zemlji. Time Partija treba da prestane biti zavisna od pomoći iz inostranstva.

Pošto je iznio suštinu izvršenih promjena, prešao je na ocjenu kako će to uticati na razvoj revolucionarne borbe u zemlji. Ukazao je najprije na dotadašnju praksu rukovodećih kadrova da bježe u inostranstvo čim nastupi opasnost da budu otkriveni od policije. Odlazili su pretežno u Sovjetski Savez. Tako se stvarala mnogobrojna emigracija. A nigdje kao u emigraciji nema povoljnijih uslova za stvaranje raznih grupa i frakcija koje se međusobno bore za uticaj u rukovodstvu Partije. Time je Partija bila onesposobljena da odgovori svom zadatku. Te promjene treba da označe prekretnicu u tom pogledu.

Posebno je podvukao da ništa tako ne otvara put birokratizaciji revolucionarnog pokreta kao njegova materijalna zavisnost od inostranstva. Tada su kadrovi više okrenuti prema onima od kojih materijalno zavise nego prema masama. S druge strane, revolucionarniji je pokret u kome materijalna egzistencija rukovodećih kadrova zavisi od toga u kojoj mjeri uživaju povjerenje masa.

Omasovljavanju revolucionarnog pokreta, po Đilasovim riječima, smetalo je i to što je rukovodstvo bilo u inostranstvu i što je zbog toga uvijek zakašnjavalo sa odlukama ili je donosilo odluke koje nijesu odgovarale situaciji u zemlji.

Sve je to za mene bilo novo i djelovalo je tako da sam zaboravio na vlastito ogorčenje. Umjesto toga, počeo sam da govorim o tome šta treba da preduzmemo da bismo iskoristili mogućnosti koje nam se pružaju.

Đilas mi se mnogo svidio, bio sam spreman da sarađujem s njim bez kolebanja. A kada me na kraju upitao da li želim da ostanem u Beogradu ili da idem u unutrašnjost, odgovorio sam da stojim na potpunom raspolaganju Partiji i da ću ići tamo kuda me ona pošalje.

Rastali smo se kao prijatelji...

DESETAK DANA poslije razgovora sa Đilasom posjetila me je Vukica Mitrović; nju sam poznavao iz Svetog Štefana. Ona mi je saopštila da sam odlukom Pokrajinskog komiteta kooptiran u Mjesni komitet za Beograd.

Pored Vukice, u komitetu su bila dva radnika — Isa Jovanović i jedan grafički radnik. Isa je ranije bio pod policijskom istragom. Dobro se držao i nikoga nije provalio. Ali grafički radnik je davao utisak da ne bi izdržao mučenja u policiji. Ipak, bio sam zadovoljan stanjem u komitetu. Sto se tiče organizacija u gradu, stanje nije bilo zavidno. Postojale su samo dvije manje ćelije među radnicima, ali je veoma snažna organizacija radila na Univerzitetu.

Takvo stanje nikako nijesam mogao da razjasnim i od prvog dana članstva u komitetu pokušavao sam da otkrijem njegove stvarne korijene. Počeo sam analizirati uslove pod kojima se stvarala partijska organizacija na Univerzitetu. Zaključak je bio jasan: na Univerzitetu je organizacija stvarana kroz borbu za jednake mogućnosti školovanja i napredovanja u društvu. U spoju te borbe i pokreta za promjenu postojećeg društva rađala se i razvijala partijska organizacija, a uporedo sa njom rastao je i masovni studentski pokret; u njega se ona utkala dajući mu koheziju bez koje se on ne bi mogao razvijati. Ali ni partijska organizacija ne bi mogla opstati bez masovnog pokreta studenata jer bi je policija brzo otkrila.

Partijska organizacija u gradu nije izrastala iz masovnog pokreta radnika za veće zarade, za otklanjanje društvenih nejednakosti i za stvaranje novog društva. Umjesto toga, lične veze i poznanstva bili su glavni kanali za primanje radnika u partijske organizacije; upravo zbog toga je policija dosta lako otkrivala i uspijevala da otkrije većinu komunista.

Polazeći od takvih zaključaka, nastojao sam da aktivnost usmjerimo na stvaranje grupa aktivista u svakom preduzeću sa zadatkom da kroz sindikat obezbijedimo sprovođenje štrajkova i drugih akcija. Time bi se stvorile mogućnosti da preuzmemo rukovodstvo sindikata i da stanemo na čelo štrajkačkog pokreta. Iz te borbe bi se regrutovali novi članovi Partije. Vremenom bi se formirale partijske

organizacije u preduzećima koje bi činile kičmu štrajkačkog pokreta. A da bismo u taj pokret unosili elemente svijesti o potrebi povezivanja te aktivnosti sa borbom za novo društvo, smatrao sam korisnim da komunisti iz studentske organizacije učestvuju u radu tih grupa radnika.

Na žalost, nije mi uspjelo da realizujem te ideje. Policija je izvršila provalu u jednu ćeliju, čiji se sekretar, Radonjić, slabo držao i otkrio ne samo članove ćelije nego i sve komuniste koji su dolazili s njim u vezu. Tako je bila razbijena cijela organizacija među radnicima. Ostala je nedirnuta samo studentska organizacija.

Kako je i Mjesni komitet bio provaljen, svi smo prešli u ilegalnost.

Prelaskom u ilegalnost obustavio sam svaku aktivnost. Tada još nije bilo prodrlo shvatanje da komunista radi i ostaje u rukovodstvu iako je prešao u ilegalnost.

Pošto nijesmo znali šta je sve policija otkrila, odlučeno je da pređem u Kovin i da se privremeno krijem kod crnogorskih porodica — kolonista. Sa mnom je bio i Filip Bajković.

U Kovinu smo se dosta slobodno kretali; išli smo u posjete, učestvovali na večernjim posijelima i lijepo se zabavljali. No, dolazak Đura Strugara presjekao je naš udoban život. Njega je poslalo rukovodstvo da mi saopšti da sam otkriven kao član Mjesnog komiteta i da se moram dobro čuvati jer policija je bijesna što je uhapsila samo dva-tri člana Partije, a ni jednog člana Mjesnog ili Pokrajinskog komiteta. U cilju veće bezbjednosti naloženo mi je da pređem u Beograd, što sam istog dana učinio.

Najveći dio ilegalnog života proveo sam u stanu Laze Kočovića na Cukarici. U početku mi je bilo vanredno lijepo: stan prilično bezbjedan i prvi put hrane koliko želim. Imao sam i dosta knjiga za čitanje. Ali ubrzo su me počele ubijati neaktivnost i usamljenost. Nijesam smio izlaziti u grad, a ni drugovima nije bilo dozvoljeno da me posjećuju. Jedino su povremeno dolazili Đilas i Đuro Strugar. Zbog svega toga jedva sam čekao da napustim taj stan. Izgledalo mi je da se stanje neizvjesnosti nikad neće okončati. Bio sam nestrpljiv i nervozan. Najzad je i tome došao kraj. Đilas mi je saopštio da su Radonjić i drugovi konačno predati sudu i da postoji

opasnost da nas vrate policiji čim se prijavimo sudu. Međutim, odlučeno je da se Vukica i ja prvi prijavimo. Smatralo se da nas dvoje nećemo nikoga provaliti čak i ako nas vrate policiji. Odluku sam primio kao nešto normalno, iako mi nije bilo baš najprijatnije. Laskalo mi je što rukovodstvo ima tako visoko mišljenje o meni, ali mi nije bilo prijatno pri pomisli da mogu ponovo da budem izručen policiji.

I upravo kad sam se spremao da izvršim direktivu, donijeta je nova odluka: Vukica i ja treba da se javimo sudu posljednji, a ne prvi! I to samo ako se potvrdi da se ne izručuju policiji oni koji se javljaju sudu. U suprotnom, nastavili bismo sa životom ilegalaca. Razumljivo, to sam prihvatio sa mnogo više oduševljenja. Shvatio sam da takva odluka označava svojevrsnu prekretnicu: komunisti se više neće dobrovoljno prijavljivati vlastima i ići na robiju, nego će nastavljati svoju aktivnost kao ilegalci. Sve izrazitije revolucionarno vrenje zahtijevalo je takav način života komunista!

Niko nije bio vraćen policiji. Tako sam u pratnji advokata otišao istražnom sudiji. On me je odmah saslušao i uputio u istražni zatvor na Adi Ciganliji. Tu su me znali kao čovjeka koji godišnje redovno provodi bar po šest mjeseci u zatvoru! Tog puta za sve vrijeme trajanja istražnog zatvora nije bilo sukoba sa upravom. Koristio sam boravak za čitanje knjiga koje sam dobijao iz grada. Nastavio sam i prevođenje s francuskog.

Sud me je oslobodio optužbe, tako da sam izašao na slobodu juna 1939. godine. Po izlasku iz zatvora Đilas mi je saopštio da smo Vukica i ja kooptirani u Pokrajinski komitet KPJ za Srbiju.

U POKRAJINSKOM KOMITETU nalazili su se Ranković, Đilas i Moma Marković. Sa Vukicom i sa mnom bilo nas je petoro — troje iz Crne Gore i dvojica iz Srbije.

Markovića sam znao još sa Univerziteta; ubrajao sam ga u salonske komuniste. Stalno je bio sa njima. Međutim, kada je bio provaljen, svojim držanjem demantovao je moje predrasude: nikoga nije otkrio; osuđen je na godinu dana robije. Rankovića sam znao samo iz viđenja: sretao sam ga često

na ulici u društvu poznatih drugova. Po tome sam zaključivao da je u rukovodstvu. Zato se nijesam iznenadio kada sam ga vidio na sastanku.

U novom, proširenom rukovodstvu izvršena je drugačija raspodjela zaduženja: do tada se jedino Marković bavio obnavljanjem i stvaranjem partijskih organizacija u unutrašnjosti; sada je to postao zadatak svakog člana rukovodstva. Moj „djelokrug" postala je čitava Posavina, Mačva, Valjevo, Šabac. Pored toga, svaki član rukovodstva odgovarao je za neki sektor rada — propagandu, sindikate, tehniku, omladinu. Ja sam bio zadužen da organizujem „tehniku" — aparat za štampanje i rasturanje materijala Centralnog i Pokrajinskog komiteta. Istovremeno mi je povjerena blagajna rukovodstva. Svi prihodi organizacija predavani su meni na čuvanje, a ja sam svakog mjeseca isplaćivao ostalim članovima rukovodstva onoliko koliko im je bilo određeno. Meni je bilo dozvoljeno da uzimam koliko mi bude potrebno; uzimao sam samo 80 do 100 dinara mjesečno. Više mi nije trebalo jer sam se i dalje hranio u Studentskoj menzi i spavao u stanovima pojedinih drugova. Ipak, više nijesam gladovao!

U vrijeme kada sam počeo rukovoditi „tehnikom", nijesmo u čitavom Beogradu imali ni jedne mašine za umnožavanje.

Raniji pokušaji da se organizuje umnožavanje i rasturanje partijskih materijala po pravilu su veoma brzo propadali. Policija je uspjevala da otkrije sve punktove čim bi oni počeli raditi; tada bi se provala proširila na cijelu organizaciju. Posljedice takvog stanja bile su teške: Partija je godišnje izdavala svega po dva-tri proglasa.

Poslije svestranog proučavanja došao sam do zaključka da je do čestih provala u organizaciju „tehnike" dolazilo prije svega zbog njene nedovoljne odvojenosti od partijske organizacije. Ljudi koji su radili u „tehnici" uzimani su iz partijskih organizacija. Budući da je većina njih bila poznata policiji, agentima nije bilo teško da ih prate i otkriju tehničke punktove.

Odlučio sam da izvršim potpun preokret: ljude koji će raditi u „tehnici" neću uzimati iz partijskih organizacija, nego iz kruga mojih ličnih poznanika. Oni nijesu smjeli

uzimati učešća u akcijama; čak je bilo poželjno da rade u režimskim organizacijama.

Osim toga, odvojio sam punkt za umnožavanje partijskih materijala od distributivnog punkta. Ljudi koji su radili u ta dva punkta nijesu se poznavali. Osnovni punkt distribucije sam takođe odvojio od kurira koji su raznosili materijale u unutrašnjost. Samo sam ja znao sve punktove i ljude i organizovao sastanke radi predaje materijala. Ako bi me uhvatila policija i ukoliko bih se slabo držao, mogla je biti otkrivena cijela organizacija. No, bio sam siguran u sebe. A i rukovodstvo je imalo povjerenje u mene.

Pošto sam sastavio plan organizacije, pristupio sam njegovom ostvarivanju. Prvo sam odabrao rukovodioca punkta za umnožavanje materijala. To je bio Niko Vučković. Istina, policija ga je znala kao komunistu; bio je otkriven u jednoj provali i uhapšen. Pred policijom se dobro držao. Odlučio sam da njega angažujem jer je bilo predviđeno da ilegalno živi u tehničkom punktu.

Trebalo je potom riješiti dvije stvari: nabaviti štamparsku mašinu i slova i naći pogodnu kuću za smještaj štamparije.

Niko i ja smo otišli u prodavnicu „Hromos" na Obilićevom vencu i kupili malu štamparsku mašinu na ručni pogon, tipa „Boston". Pošto nijesmo znali da li je potrebno odobrenje vlasti za takve kupovine, pitali smo prodavca; on se samo nasmijao i dodao da, ako imamo novaca, možemo mašinu odmah da nosimo. To smo, naravno, i uradili. Angažovao sam Miru i Blaža Jankovića da uzmu pod zakup pogodnu vilu u čijim bi se podrumskim prostorijama smjestila štamparija. Oni su ubrzo obavili zadatak. Ostalo je samo da se pronađu ljudi koji će raditi kao slovoslagač i mašinista. Za taj posao sam, pored Nika, angažovao i Branu Perović, studentkinju tehnike prve godine. Tako je štamparija bila spremna za rad.

Valjalo je poslije toga organizovati punkt za distribuciju i mrežu kurira koji će dostavljati materijale organizacijama u unutrašnjosti. Sa tim, međutim, nijesam žurio; zbog nestručnosti kadrova štamparija nije bila sposobna da izbacuje veće količine materijala, a ni organizacije u unutrašnjosti nijesu bile u stanju da prime i raspodijele veće

količine materijala. Zbog svega toga ostavio sam taj posao za kasnije.

U međuvremenu obilazio sam organizacije po zapadnoj Srbiji, gdje me je čekalo iznenađenje: čitave teritorije su bile bez organizacija. A i tamo gdje su postojale, u njima su se nalazili uglavnom stari, neaktivni kadrovi sa kojima se nije moglo ozbiljno računati pri obnavljanju i oživljavanju partijskih organizacija. Dakle, svuda je trebalo počinjati iznova: naći ljude sa kojima bih radio, ostati duže sa njima i pomoći im da stvore organizacije.

Kako u čitavoj Posavini, uključujući Obrenovac, Umku i Lazarevac, pa sve do Beograda, nije bilo ni jednog člana Partije, tražio sam studenta iz tih krajeva koji bi se prihvatio tog posla. Univerzitetska organizacija je predložila Vladu Aksentijevića, koji je odmah pristao da se vrati u Obrenovac. Njemu sam stavio u zadatak da u svim većim mjestima okupi omladince i da sa njima organizuje razne akcije.

Slično sam postupio i na području Šapca, Loznice i Mačve, gdje takođe nije bilo partijskih organizacija. U prvo vrijeme oslanjao sam se na Miku Mitrovića, studenta medicine, i na grupu omladinaca u Šapcu.

Jedino su u Valjevu i na Ubu postojale veoma male partijske organizacije (svega 2—3 člana); preko njih smo pokušavali da prodremo u okolne varošice Mionicu, Ljig, Kosjerić i druge.

Kontakti koje sam ostvarivao donijeli su mi prva iskustva: shvatio sam da ne vrijedi povremeno obilaziti partijske organizacije i članovima Partije postavljati zadatke koje treba da izvrše do moje naredne posjete.

Već poslije drugog obilaska mogao sam ustanoviti da ni jedan zadatak nijesu ni pokušali izvršiti, nalazeći stotinu razloga za svoju neaktivnost. Nije mi preostajalo ništa drugo nego da ostajem na terenu po nekoliko dana i da razgovaram sa što više radnika i seljaka. To mi je pomoglo da stvorim predstavu o raspoloženju ljudi u gradu i na selu, kao i o mogućnostima za stvaranje partijskih organizacija.

Ono što sam uočio iz razgovora sa ljudima bila je besperspektivnost u pogledu njihovog materijalnog položaja. Privreda je bila u stagnaciji, što je negativno djelovalo na

razvoj gradova. Nijesu se razvijala ni tržišta poljoprivrednih proizvoda, zanatskih i drugih usluga. Položaj sela naglo se pogoršavao jer su seljačka imanja bila prezadužena kod banaka. Sve je to davalo osnova za vjerovanje da će se ljudi priključiti pokretu koji ih poziva na akcije za promjenu takvog stanja. Partija je imala veliku šansu da se poveže sa ljudima, da postane masovna. Stoga je trebalo smjelije objašnjavati gdje je izlaz iz postojećeg teškog stanja. Partija je u tom pogledu imala preimućstvo nad drugim partijama. Ona se jedina još nije nalazila na vlasti niti se kompromitovala u narodu govoreći jedno dok je bila u opoziciji, a radeći drugo na vlasti. Uslovi za djelovanje komunista bili su povoljni, a uspjeh je zavisio od njihove sposobnosti da koriste te mogućnosti. Ali ubrzo se pokazalo da komunisti u organizacijama nijesu bili spremni da se šire povezuju sa radnicima, seljacima. To su bili uglavnom komunisti koji su imali zasluga u ranijim periodima, ali koji u novim uslovima nijesu željeli da se izlože progonima, hapšenju. Drugog izlaza nije bilo nego osloniti se na mlađe ljude i zajedno sa njima prići ostvarivanju zadatka. Tako sam i postupio. Obilazio sam varošice i sela, išao sam noću od sela do sela kako ne bih pao u ruke policije. Danju sam držao sastanke sa grupama seljaka. Tako sam radio više od dva mjeseca. To je bio veoma naporan rad, ali je urodio plodom: imali smo najzad organizovane grupe mladih ljudi u gradovima i selima koje su redovno prorađivale materijale umnožene u našoj ilegalnoj štampariji, rasturale letke... Stvorili smo centre za okupljanje ljudi na raznim akcijama.

Na sastanku Pokrajinskog komiteta referisao sam 0 svemu što je postignuto; predložio sam da se prime u Partiju svi koji su bili obuhvaćeni grupama. Izvještaj je prihvaćen bez primjedbi. Jedino nije usvojen prijedlog da seljaci koji su obuhvaćeni u grupe budu primljeni u Partiju.

Ranković i Đilas su nekoliko dana poslije toga otputovali u Zagreb. To su često činili i uvijek se vraćali sa novim stavovima; po tome sam zaključio da je u Zagrebu sjedište Centralnog komiteta i da su njih dvojica njegovi članovi. 1 tada se desilo isto: pored ostalog, saopštili su nam stav da seljake iz grupa koje sam formirao po selima treba primiti

u Partiju! Naveli su čak i riječi „Starog"* da nije slučajno što ti seljaci hoće da budu članovi KPJ; oni to čine u uslovima kada se vanredno zaoštrava situacija i kada se mogu predvidjeti veliki klasni i drugi sudari u neposrednoj budućnosti.

Bio sam zadovoljan takvim obrtom jer sam duboko vjerovao u opravdanost mog stava. Još zadovoljniji sam bio kada mi je Đilas rekao da treba da putujem u Zagreb jer „Stari" hoće da se upozna sa organizacijom tehnike. Ta vijest me je uzbudila: treba da se vidim sa najvažnijim čovjekom u Partiji čiju sam čvrstu ruku već osjećao kako mijenja i način djelovanja i samu strukturu Partije. Imao sam tremu koja me uvijek prati kada treba da razgovaram sa čovjekom za koga pretpostavljam da više zna od mene. Ta trema me nije napuštala za čitavo vrijeme prvog razgovora sa Titom. Moram reći da me trema držala i kasnije — kad god bih sa njim razgovarao!

Naš prvi razgovor bio je dosta kratak; obavijestio sam Tita o organizaciji „tehnike" i mjerama bezbjednosti u pogledu štamparije i mreže za distribuciju. Naglasio sam da nam kapaciteti dozvoljavaju da najmanje jednom mjesečno štampamo i rasturamo razne partijske materijale — proglase, list *Proleter.* On me je često prekidao i postavljao pitanja; htio je da se detaljno upozna sa funkcionisanjem „tehnike". Izrazio je svoje zadovoljstvo i povjerio mi zadatak da organizujem „tehniku" Centralnog komiteta na području Srbije, Vojvodine, Makedonije, Kosova i Metohije, Crne Gore i Bosne i Hercegovine.

OBIŠAO SAM CACAK I UZICE i dugo razgovarao sa drugovima. Sreo sam i Petra Stambolića; on je radio kao instruktor Pokrajinskog komiteta. Prenio sam iskustva stečena tokom mog boravka u valjevskom kraju. Raspravljali smo o mjerama koje treba preduzimati kako bi iz nezadovoljstva masa, koje se osjeća i u gradu i na selu, proizašao širok

*** „Stari" — jedno od mnogih imena koja je Tito imao u ilegalnosti.**

revolucionarni pokret, iz koga bi, opet, izrasla revolucionarna partija koja treba da usmjerava cio pokret u pravcu borbe za novo, socijalističko društvo. Moji stavovi su prihvaćeni i zahtijevano je da uskoro ponovo dođem.

Zatim sam otišao u Kragujevac. U gradovima zapadne Srbije dominirali su zanatski radnici, dok je Kragujevac, sa preko 10.000 radnika u Vojno-tehničkom zavodu, predstavljao najveći industrijski centar Srbije. To je bila i solidna baza za stvaranje snažne organizacije komunista. Očekivao sam da ću u Kragujevcu zateći masovnu partijsku organizaciju. Doživio sam, međutim, razočarenje: u cijelom gradu bila su svega tri člana Partije — dva intelektualca i jedan radnik — zanatlija. U Zavodu ni jednog člana Partije! Jedan od trojice članova Partije, Dušan Petrovič, nalazio se na dvomjesečnoj vojnoj vježbi. Stoga sam se sastao samo sa ostalom dvojicom — Prvoslavom Vasiljevićem i profesorom Todorovićem. Oni su počeli da govore o situaciji u gradu. Nijesam ih saslušao do kraja, već sam im postavio pitanje:

— Da li poznajete nekog radnika iz Vojno-tehničkog zavoda sa kojim bih mogao da razgovaram a da me on ne prijavi policiji? Htio bih od nekoga da saznam kakvo je raspoloženje radnika u Zavodu.

Iznenadilo ih je moje pitanje. Poslije izvjesnog vremena odgovorili su dosta nesigurnim glasom:

— Pa, ima jedan radnik. Ali on je trockista...

U prvi mah sam se začudio otkuda trockista među našim radnicima, ali odmah pomislih da su to sigurno isti onakvi „trockisti" kakvi su se pojavili na Univerzitetu dok sam bio student. Zato sam postavio novo pitanje:

— A po čemu ste zaključili da se radi o trockistima?

— Pa, oni mnogo kritikuju — zbunjeno su odgovorili.

Bilo mi je jasno o čemu se radi; stoga sam odlučio da se sastanem sa tim „trockistom"; poručio sam mu da može doći sa radnicima u koje ima povjerenja.

„Trockista"* je došao na sastanak sa dva mlađa radnika. Nijesam znao kako da otpočnem razgovor. Počeo sam okolišno, ali me je Koliševski prekinuo:

— Kaži ti nama, druže, zašto si došao?

*** Lazar Koliševski.**

Dok sam tražio pogodan izgovor, prekinulo me je novo pitanje:

— Da li si došao da stvaraš Partiju?

Više nijesam imao kud i stoga odbrusih:

— Da!

— E, ako to hoćeš — oštro je nastavio Koliševski — prvo likvidiraj ono dvorište, a Partiju stvaraj od radnika.

Iako mi nije bilo jasno o kakvom se „dvorištu" radi, svidjele su mi se te riječi. Da bih ga umirio, kratko odgovorih:

— Zato sam i došao.

Poslije dijaloga, u kome su sijevale varnice, nastavili smo mirnije razgovor. Koliševski mi je objašnjavao da ima dosta radnika u Zavodu koji su voljni da udu u Partiju, ali im je to onemogućeno zato što u partijskom rukovodstvu dominiraju intelektualci koji nemaju veze sa radnicima. Opet je pomenuo „dvorište". Zatražio sam da mi objasni značenje te riječi. Ispalo je da članovi Partije stanuju u istom dvorištu. Poslije tog objašnjenja postalo mi je jasnije zašto su Koliševskog nazivali „trockistom", zašto je organizacija malobrojna i bez radnika. To me je navelo na misao da bi bilo dobro kad bi Koliševski ušao u rukovodstvo Partije. Njegovo držanje mi se svidjelo; možda je suviše oštar prema intelektualcima, ali takav stav je vjerovatno posljedica držanja nekih intelektualaca iz grada.

Tražio sam da se sastanem i sa radnicima koji nijesu bili zaposleni u Zavodu. Pažnju mi je privukao fudbalski klub „Radnički", gdje je bilo učlanjeno mnoštvo radnika. U gradu su ga nazivali „tvrđavom crvenih". Čudio sam se što u klubu nema ni jednog člana Partije. Odlučio sam da razgovaram sa predsjednikom kluba Radetom Mitrovićem. Cuo sam da uživa velike simpatije među radnicima, posebno među omladinom. Tokom razgovora shvatio sam da se on osjeća komunistom, pa sam mu postavio direktno pitanje:

— Osjećaš se komunistom, a nijesi u Partiji! Zašto?

Pogledao me je začuđeno; činilo mi se da ne shvata kako ga mogu tako nešto pitati.

— Pa, u Partiju ulaze samo najbolji... a ja još nisam dorastao za to — odgovorio je zbunjeno.

Bio sam zaista iznenađen: taj radnik, očigledno, smatra nedostižnim da postane član Partije, mada u njoj ima i takvih koji zaostaju za njim po mnogo čemu! Postavio sam mu direktno pitanje:

— A da li bi prihvatio da uđeš u Partiju?

— Pa, to bi za mene bila najveća čast — priznao je bez kolebanja.

Po povratku u Beograd odmah sam se našao sa Rankovićem. On je bio sekretar Pokrajinskog komiteta; uvijek sam ga obavještavao o situaciji na terenu i o mjerama koje sam preduzimao. To mi je mnogo pomoglo jer je on znao ulaziti u probleme sa kojima sam se susretao, davao je ocjene o ljudima sa kojima sam vodio razgovore, kao i o cjelishodnosti njihovog angažovanja na pojedinim poslovima. A od toga je dobrim dijelom zavisio uspjeh naših akcija: pronaći prave ljude i pravilno ih rasporediti na poslove koji odgovaraju njihovim sposobnostima značilo je obezbijediti pola uspjeha. Takvim ocjenama i savjetima Ranković mi je ogromno pomogao i stekao moje bezgranično povjerenje.

Dok sam ga obavještavao o razgovorima koje sam vodio u Kragujevcu, mirno je slušao i na kraju zapitao:

— Zašto nisi ništa preduzeo?

Očekivao sam to pitanje, pa sam odmah odgovorio:

— Htio sam prethodno da se konsultujem s tobom... stvari nijesu tako proste.

Klimnuo je glavom u znak odobravanja.

— A imaš li predlog? Sta treba preduzeti?

— Mislim da onog „trockistu" treba postaviti za organizacionog sekretara ... on će brzo stvoriti organizaciju, i to sastavljenu od radnika — odgovorio sam u jednom dahu.

Nasmijao se i opet klimnuo glavom. To me je okuražilo pa sam nastavio:

— Ipak, mislim da treba pronaći nekog studenta koji je rodom iz Kragujevca i postaviti ga za političkog sekretara. Znaš, mogu da nastanu izvjesne teškoće u pogledu saradnje jer „trockista" ima rđavo mišljenje o intelektualcima. Zato treba odabrati dobrog studenta.

Složio se i sa tim prijedlogom, ali je želio da čuje šta mislim o stavu prema postojećoj organizaciji:

— Organizaciju treba raspustiti — glasio je moj odgovor. — Jednog komunistu treba isključiti, a drugi bi mogli ostati u Partiji.

Dogovorili smo se da sve to sprovedemo u život. Ranković je obećao da će pronaći studenta sa kojim bih ja pošao u Kragujevac i tamo formirao novo rukovodstvo.

Nekoliko dana kasnije krenuo sam na put sa Mijalkom Todorovićem; odmah smo se našli sa Koliševskim i sproveli mjere o kojima sam se dogovorio sa Rankovićem.

Nije prošlo mnogo vremena, a iz Kragujevca su počeli stizati izvještaji o omasovljenju organizacije u Zavodu i u gradu.

Na narednom sastanku Pokrajinskog komiteta referisao sam o situaciji u Kragujevcu i o mjerama koje sam preduzeo. Svi su se saglasili sa onim što smo Ranković i ja učinili. Takođe je saopšteno da Stambolić iz Užica traži da neko iz rukovodstva, po mogućstvu „Dugački", dođe u obilazak organizacije. Nekim članovima komiteta, koji se u međuvremenu proširio, to nije bilo pravo. Spasenija Babović je stoga postavila pitanje:

— Šta znači pozivanje samo „Dugačkog"? Kakvo je to lično povezivanje? Zar „Dugački" ne putuje dovoljno? Mogli bismo i mi ostali da obilazimo organizacije.

Bilo mi je neprijatno jer je ispalo da se naturam i da se lično povezujem sa ljudima.

— Istina je da stalno obilazim organizacije — žustro sam objašnjavao. — Ali ja to nijesam radio po svojoj volji, nego uvijek po zadatku rukovodstva. Međutim, ako se moja aktivnost tako ocjenjuje, više neću putovati... neću ići ni u Užice. Neka ide neko drugi iz rukovodstva.

Svi su se složili da je zaista nezgodno da uvijek isti čovjek obilazi organizacije. Ali, kada je trebalo odrediti ko će poći za Užice, pokazalo se da niko ne može putovati. Izbor je pao opet na mene! Tada je Đilas ubacio primjedbu:

— Govorili ste da ne treba samo „Dugački" da obilazi organizacije, a ispalo je da on to ipak mora činiti jer nikog drugog nema!

Đilasova upadica došla je kao melem. Sa njim sam veoma prisno sarađivao od prvog našeg susreta. Kad god bih bio slobodan, navraćao sam do njega. Đilas je uvijek znao

šta se događa u svijetu. Bio je pun ideja o tome šta treba činiti kod nas. Koristio sam to i nastojao da ostvarim njegove ideje. Zbog toga je Dilas zbijao šale govoreći:

— „Dugački" i ja — jedan komunista! Ja dajem ideje, a on ih ostvaruje.

Nijesam se ljutio jer je u tome bilo dosta istine.

AVGUSTA 1939. GODINE Centralni komitet mi je naložio da partijskom rukovodstvu Makedonije prenesem iskustva stečena u obnovi Partije u Srbiji. To je bio prvi zadatak koji sam dobio od Centralnog komiteta. Na putu sam se zadržao nekoliko dana, a čim sam se vratio u Beograd, otišao sam Đilasu. Zatekao sam ga dosta uzbuđenog. Tog dana je bilo objavljeno da su Sovjetski Savez i Njemačka potpisali sporazum o nenapadanju. Đilas je šetao po sobi i razmišljao kakve posljedice može imati taj potez na dotadašnju politiku naše Partije. Poslije kraćeg vremena glasno je saopštio svoje mišljenje:

— Pakt ne može uticati na našu dosadašnju liniju odbrane zemlje. Ona se ne može mijenjati!

Impresioniralo me je što Đilas tako smjelo izvlači zaključke i nalazi izlaz iz dosta komplikovane situacije u koju smo došli zaključenjem pakta. Jer, ako je rat između zapadnih saveznika i fašističke Njemačke i Italije imperijalistički, komunisti nemaju šta da traže u njemu, već moraju objaviti „rat ratu" i svim sredstvima se boriti protiv mobilizacije i ratnih priprema u sopstvenoj zemlji. Ali, ako je taj rat odbrambeni, komunisti bi morali pomagati sve napore u cilju odbrane zemlje. Sve mi je to bilo poznato iz knjiga. Ali, kako ocijeniti da li je rat — u koji će i naša zemlja biti upletena — odbrambeni ili imperijalistički? Sta se u tom pogledu mijenja — i da li se mijenja — sklapanjem sovjetsko-njemačkog pakta? Na ta pitanja se ne može odgovoriti citatima; valja predvidjeti revolucionarne procese i način da se komunisti ne nađu na repu događaja; oni, kao rukovodeća snaga, moraju biti na čelu pokreta masa. Pri tome valja odgovoriti da li komunisti smiju naglo mijenjati svoju političku liniju u zavisnosti od promjena spoljne po-

litike jedine zemlje socijalizma. O svemu tome sam razmišljao dok je Đilas razvijao tezu da našu zemlju može napasti Hitlerova Njemačka, u kom slučaju rat za nas postaje odbrambeni, što obavezuje komuniste da budu u prvim borbenim redovima i da na taj način stiču povjerenje naroda. Složio sam se sa njegovim izlaganjem jer sam smatrao da je nemoguće izvršiti tako nagao zaokret u našoj politici. U tom trenutku nijesam bio svjestan koliko političke smjelosti i zrelosti treba imati da bi se zauzeli takvi stavovi.

Dva dana poslije našeg razgovora Ranković i Đilas su otputovali u Zagreb. Znao sam da će Centralni komitet zauzeti stav o aktuelnim zbivanjima. Zbog toga sam bio pomalo nestrpljiv. Nestrpljivo je bilo i članstvo u Beogradu. Među nama su se već vodile žive diskusije, tokom kojih smo se podijelili na dva tabora. Te diskusije nijesu prestale ni poslije povratka Đilasa i Rankovića iako su nam oni saopštiii da se ništa ne mijenja u liniji odbrane zemlje.

U Crnoj Gori je čak zauzet stav da komunisti ne treba da se odazivaju na djelimičnu mobilizaciju koja je u to vrijeme vršena, nego da na mobilizaciju treba odgovoriti demobilizacijom. Centralni komitet je, naravno, morao da interveniše, ali šteta je ipak bila nanesena ugledu Partije jer se mnogi komunisti nijesu javljali u vojsku.

Druga polovina 1939. godine bila je puna događaja koji su izbijali jedan za drugim. Hitlerova Njemačka je napala i porobila Poljsku; Sovjetski Savez je zauzeo dijelove bivše poljske države naseljene Bjelorusima i Ukrajincima. Zapadni saveznici — Engleska i Francuska — objavili su rat Njemačkoj, ali borbe praktično nijesu vođene! Sovjetski Savez je zaratio protiv Finske da bi otklonio opasnost od napada sa sjevera. Situacija u svijetu svakim danom se zaoštravala. Sve to se odražavalo i u našoj zemlji. Vladajući krugovi su se sve otvorenije približavali Njemačkoj i Italiji, računajući da su te dvije sile u usponu. Istovremeno su bili svjesni da revolucionarno vrenje masa nije mimoišlo ni našu zemlju; vjerovali su da se to vrenje može kanalisati ubrzanom fašizacijom zemlje ... To je omogućilo komunistima da okupljaju ljude na širokoj platformi odbrane zemlje i da na toj osnovi stvaraju revolucionarni pokret masa. Sve više je bilo ljudi koji su na razne načine htjeli učestvovati u pokretu:

jedni su ga materijalno pomagali, drugi su učestvovali u akcijama . . . Više se nije postavljao problem nedostatka materijalnih sredstava; ona su priticala sa svih strana... Ni štampanje partijskih materijala nije stvaralo naročite teškoće: pored ilegalne štamparije, bilo je dosta legalnih štampara koji su stavljali svoje štamparije na raspolaganje Partiji... Štrajkovi i demonstracije koje je organizovala Partija postajali su brojni i masovniji... I sama Partija se omasovljavala jer su u borbenim akcijama sazrijevali ljudi koji su željeli da postanu njeni članovi.

Negdje krajem godine zatekao sam Dilasa nešto zamišljenog. U nevezanom razgovoru iznio mi je neka svoja razmišljanja o situaciji u svijetu. Rekao je da se na Zapadu već mjesecima vodi „rat bez rata", da se rat protiv Finske otegao, a da se vladajući krugovi u svim zemljama ujedinjavaju da pomognu Finsku kao napadnutu malu zemlju. Paralelno raste i raspoloženje u tim krugovima za antisovjetski rat. Nije isključeno da može doći i do sporazumijevanja između zapadnih sila i osovine.

U prvi mah nijesam shvatio kako je došao do takvih zaključaka. Ali sam ubrzo uvidio da su njegove pretpostavke ipak realne. Zapitao sam ga kakve bi reperkusije mogao imati takav razvoj na politiku naše Partije. On je smatrao da bi došlo do antikomunističke histerije, da bi vladajući krugovi pokušali da se terorom održe na vlasti, da bi komunisti bili izloženi represalijama... To bi stvorilo široke mogućnosti da se mase pokrenu na oružanu borbu ... U takvoj situaciji bilo bi dobro da se članovi pokrajinskog rukovodstva nastane u unutrašnjosti i da se osposobe da donose samostalne odluke. To zbog toga što bi kretanje komunista bilo jako otežano i što bi u centru ostalo malo rukovodećih ljudi.

Na sastanku Pokrajinskog komiteta Đilas je ponovio tu analizu situacije. Predložio je da bezmalo svi članovi komiteta ostanu duže vrijeme u unutrašnjosti. Ali, kada je trebalo to ostvariti, pokazalo se da nijesu izvršene neophodne pripreme. Jedino je prihvaćen prijedlog da ja pođem u Niš i da radim na području četiri okružna komiteta: niškog, zaječarskog, leskovačkog i vranjskog. Prije odlaska Ranković i Đilas su mi saopštili odluku da kao instruktor Centralnog

komiteta obilazim partijske organizacije u Makedoniji i da sa mnom treba da pođe Sreten Zujović — Crni; on je bio isključen iz Politbiroa i kažnjen posljednjom opomenom.

— Crni putuje s tobom — napomenuo je Ranković — on će ti pomagati, ali, budući da je kažnjen, mora stalno biti pod tvojom kontrolom!

To nikako nijesam mogao shvatiti.

— Kako da kontrolišem čovjeka koji je proveo toliko vremena u Sovjetskom Savezu i ima mnogo više znanja i revolucionarnog iskustva od mene — protestovao sam.

— Kada ti Centralni komitet postavlja zadatak da kontrolišeš Crnoga — oštro me je prekinuo Ranković — onda to moraš prihvatiti kao i svaki drugi partijski zadatak.

Morao sam se pokoriti, ali sam se prema Zujoviću odnosio kao prema starijem drugu od koga mogu mnogo naučiti; uvijek sam mu obezbjeđivao smještaj — čak i kada ga nijesam imao za sebe. Nijesam tražio da obilazi osnovne organizacije, već samo da prisustvuje sastancima partijskih rukovodstava po gradovima. Sve ostale poslove preuzeo sam na sebe.

NA SAMU NOVU 1940. GODINU Zujović i ja smo krenuli u Niš. Dogovorili smo se da se Zujović nastani u Leskovcu i da pomaže mjesnom rukovodstvu, dok bih se ja smjestio u Nišu, odakle bih obilazio organizacije na čitavoj teritoriji koja mi je povjerena. Povremeno bih navraćao u Leskovac.

U Nišu sam našao svega tri člana Partije. Jedan od njih bio je Filip Kljajić, obućarski radnik iz Beograda. Drugi je bio Vidak Marković, student iz Beograda, ranije osuđivan na robiju kao komunista. Treći je bio Milosav Ignjatović, advokatski pripravnik iz Niša. Dakle, samo jedan član, i to intelektualac, bio je iz samog grada! A Niš je poslije Kragujevca imao najviše radnika u čitavoj Srbiji.

Na prvom sastanku htio sam se upoznati sa situacijom u gradu. Na žalost, nijesam mogao dobiti cjelovitiju sliku. Kljajić me je upoznao samo sa raspoloženjem među radnicima svoje struke: odmah po dolasku iz Beograda organizo-

vao je manji štrajk obućarskih radnika; pošto se štrajk uspješno završio, radnici su ga izabrali za predsjednika sindikalne podružnice. To mi je bilo dovoljno da zaključim da bi slične akcije morale uspjeti, samo je potrebno pronaći ljude koji bi poveli radnike. Shvativši da jedino Kljajić ima veze sa radnicima, nastavio sam razgovor, nastojeći da u njega unesem malo humora:

— Mislio sam, Fićo, da si skroman, a sada sam se uvjerio u suprotno ...

Pustio sam ga da se malo „preznoji", pa sam nastavio:

— Očigledno smatraš da među radnicima nema tebi ravnih ... dostojnih da budu primljeni u Partiju!

Odahnuo je i, pošto se pribrao, otresito mi odgovorio:

— Sigurno da ima radnika koji mogu biti primljeni u Partiju. Ali, treba ih pronaći, a ja sam nedavno došao i nisam stigao da to uradim ...

Nijesam htio da se naš razgovor svede na neku vrstu istrage, pa sam mu rekao:

— Poznaješ li bar nekog radnika sa kojim bih mogao otvoreno razgovarati a da me ne prijavi policiji?

— Znam jednu radnicu iz radionice rublja — rekao je poslije kraćeg razmišljanja. — Došla je iz Kumanova. Izgleda da je komunista, ali stanuje kod Mite Stojiljkovića.

— A ko je taj Mita Stojiljković?

Sva trojica su me začuđeno pogledala. Ignjatović je prvi progovorio:

— On je frakcionaš! Neprijatelj Partije ... bio je nekoliko godina na robiji.

Shvatio sam opravdanost tog razloga. Naime, ako je neko proglašen frakcionašem, obično su prekidane ne samo partijske nego i lične i prijateljske veze. Nijesam provjerio da li se stvarno radi o frakcionašu ili je posrijedi međusobno razračunavanje. Primio sam bez rezerve sve što su mi rekli o Stojiljkoviću.

— A da li si toj radnici rekao da stanuje kod frakcionaša i neprijatelja Partije? — zapitao sam Kljajića.

— Plašim se da će ona to reći Miti, pa će izbiti novi sukobi sa njim — spremno je odgovorio Kljajić.

To me je začudilo — zar se partijsko rukovodstvo plaši da dođe u sukob sa frakcionašem!

— Ako je stvarno frakcionaš, ne razumijem zašto se uzdržavate ... Partija jača svoje pozicije u masama samo ako se otvoreno bori protiv svih koji pokušavaju cijepati njene redove — oštro sam im odgovorio.

Još su se kolebali.

— Mita dobro stoji u sindikatima... sva strukovna rukovodstva su pod njegovim uticajem... osim sindikata obućarskih radnika, u kome sam ja — pokušavao je da mi objasni Kljajić.

Nijesam se pokolebao. Insistirao sam da se sa radnicom otvoreno razgovara, a ako Mita reaguje, da se stupi u otvorenu borbu s njim. Konačno su prihvatili moj prijedlog, ali bez naročitog oduševljenja.

Radnica je veoma dobro reagovala: izjavila je da je smatrala da je Mita član Partije, a stanovala je kod njega zato što mu je žena iz Kumanova; odmah se odselila, pošto je prethodno Miti sve rekla. Mita nije reagovao! Stajao je po strani cijelo vrijeme mog boravka u Nišu.

Ta radnica je bila Mara Naceva. Sastao sam se s njom odmah. Razgovarao sam dugo s njom i u osnovi mi se svidjelo sve što je pričala o raspoloženju među radnicima i o mogućnostima njihovog aktiviziranja. Posebno sam cijenio što se odmah odselila od Stojiljkovića. Stoga sam donio odluku da je odmah primimo u Partiju. Kada sam joj to saopštio, bila je presrečna.

Tražio sam od Kljajića da me poveže sa još nekim radnikom. Poslije kraćeg kolebanja rekao mi je da u fabrici kože poznaje jednu radnicu odanu našoj stvari, ali nepismenu. Nije rekao da je to njegova djevojka. Zatražio sam da se i sa njom sastanem.

Iz razgovora sa radnicom Dukom Dinić dobio sam utisak da je stanje u fabrici dosta teško: zarade su tako niske da se od njih teško može živjeti... ni jedan radnik nije učlanjen u sindikat... teško je pokrenuti bilo kakvu akciju.

Ipak sam odlučio da pokušam makar i sa najskromnijim.

— Kao prvi zadatak, potražićeš od prijatelja novčanu pomoć za naše uhapšene drugove — saopštio sam joj na kraju razgovora.

Nekoliko dana kasnije Naceva mi je javila da je Duka uspjela sakupiti preko 100 dinara. I to za nedjelju dana! Ali

nije bila zadovoljna misleći da je to nedovoljno i da se pred nama obrukala; zbog toga je i plakala kod Naceve. Čim sam to čuo, pozvao sam Duku na razgovor.

— Ti si postigla velik uspjeh! Sakupila si više od polovine sume koja je do sada mogla mjesečno da se prikupi u Nišu. I to iz fabrike u kojoj nema ni sindikalno organizovanih radnika.

Videći da je zadovoljna mojom ocjenom, nastavio sam:

— No, nije vrijeme za pohvale! Mnogo je važnije da vidimo kakve akcije možemo dalje voditi. Zato mi kaži kako su radnici reagovali kada si od njih tražila pomoć.

Pričala je pribrano, sjećajući se svakog detalja:

— Nisam htela da tražim pomoć samo od prijatelja. Kada smo na kraju nedelje primili zarade, stala sam kraj kapije i tražila od svakog radnika novčanu pomoć za uhapšene drugove...

— I kako su oni reagovali — nestrpljivo sam je prekinuo.

— Neki su odmah davali pomoć i nisu mnogo ispitivali. Drugi su dobacivali: „Otkud baš tebe nađoše ... To ćeš sebi staviti u džep!" Takvi nisu ništa davali. A bilo je i takvih koji su dali prilog i rekli da im se ponovo javim za neki dan jer će prikupiti priloge od prijatelja i poznanika ...

— Koliko je bilo takvih? — opet sam joj upao u riječ.

— Pa, bilo ih je nekoliko — brzo je odgovorila.

Znao sam šta treba uraditi: od tih ljudi formirati grupu koja bi se u prvo vrijeme brinula o prikupljanju pomoći, a docnije bi mogla organizovati razne akcije u fabrici, uključujući i štrajkove. Kada sam to saopštio Duki, odmah je pristala i rekla da se možemo nadati uspjehu.

Odlučio sam da i Duku Dinić primimo u Partiju. Tako je organizacija porasla na pet članova: tri radnika i dva intelektualca.

Održao sam sastanak sa proširenim rukovodstvom i postavio im zadatak da se povezuju sa radnicima iz fabrika i radionica i da preko njih organizuju razne akcije; prema organizovanosti koju radnici pokažu u tim akcijama, treba ih primati u Partiju, posebno nastojeći da se takvi radnici afirmišu u sindikatima i da budu izabrani u rukovodstva strukovnih organizacija.

Pošto smo tako precizirali zadatke, krenuo sam u Zaječar s namjerom da obiđem sve tamošnje rudnike.

CIM SAM STIGAO U ZAJEČAR, povezao sam se sa partijskom organizacijom; u njoj su bila svega dva člana! Jedan od njih, Ljuba Nešić, student iz Zaječara, upoznao me je sa situacijom: na čitavom području nema partijskih organizacija, iako je to najrazvijeniji rudarski basen u Srbiji. Doduše, u nekim mjestima ima ljudi koji su nekada, dok je Partija bila legalna, bili njeni aktivni članovi. Preko njih se mogu organizovati sastanci sa rudarima. Tu mogućnost sam, naravno, odmah prihvatio, računajući da ću iz razgovora sa rudarima dobiti pravu predstavu o situaciji na cijelom području.

Napravili smo plan obilaska rudnika: održali bismo šire sastanke sa rudarima iz rudnika „Bogovina"; noćili bismo u selu Zlotu; planirali smo da tu održimo sastanak sa nekim starim komunistima. Zatim bismo se prebacili u Bor i tamo se sastali sa rudarima. Poslije Bora namjeravali smo da odemo u Zaječar, odakle bismo obišli rudnike „Vrška čuka", „Dobra sreća", „Rtanj".

U Bogovinu smo stigli pred veče. Na željezničkoj stanici nas je sačekao jedan rudar i odveo nas u nešto što se zvalo kućom; ušli smo u prostoriju sa zemljanim podom. Prostorija se dobro grijala jer je uglja bilo dovoljno. U toj maloj prostoriji živjelo je preko 15 rudara. Jedni su spavali dok su drugi radili u jami. Tu su pripremali i hranu: svakog dana veliki kazan kačamaka!

Tek pri susretu sa rudarima shvatio sam šta je prava bijeda; dotle sam smatrao da sam djetinjstvo proveo u bijedi — a, suočen sa životom rudara, vidio sam da je to bilo svojevrsno izobilje!

U takvoj atmosferi počeli smo razgovor; rudari su izlazili i ulazili; postavljali su razna pitanja: kako žive rudari u Sovjetskom Savezu, kako će se živjeti u našoj zemlji kada pobijedi socijalizam ... Ja sam im pričao koliko sam znao o Sovjetskom Savezu; isticao sam da rudari u socijalizmu moraju biti najbolje plaćeni jer je njihov posao naj-

teži i skopčan sa životnim opasnostima... Pričao sam i 0 tome kako će naša zemlja brzo napredovati kada pobijedimo i uzmemo naše rudnike i druga bogatstva iz ruku inostranog kapitala. Tada će visoki profiti koji se sada odvlače u inostranstvo ostajati nama i služiti za brži razvoj.

Rudari su me slušali sa interesovanjem. Neki su glasno odobravali, ali bilo je i takvih koji su vrtjeli glavom i govorili:

— A možda ćeš nas i ti prevariti! Svi ste vi takvi... dok ste u opoziciji, lepo govorite, a kada dođete na vlast, čovek vas ne može prepoznati...

Nijesam se osjetio uvrijeđen. Shvatio sam da ti ljudi više nikom ne vjeruju da se mogu promijeniti uslovi njihova života. Stoga sam rekao:

— To što kažete može da bude tačno. Ali, mi pokušavamo da stvorimo radničku partiju. A radnici ne mogu sami sebe izdati ...

Gutali su; bilo je nevjerice u njihovim očima. Ipak su nas ugostili: za večeru su nam dali malo masti i kačamaka. Mast je „servirana" odvojeno — u zemljanoj zdjeli. Umakali smo grudve kačamaka u tu zdjelu i zatim ih jeli. Ta hrana mi je bila dobro znana još od najranijeg djetinjstva; u našoj kući kačamak se jeo skoro svaki dan, ali mi smo ga miješah sa mašću. Sjetivši se toga, zapitao sam rudare zašto 1 oni ne pomiješaju kačamak i mast. Nasmijali su mi se kao nekom gospodinu koji ne zna šta je prava bijeda.

— Mi smo to za vas pripremili mast! Vi ste naši gosti. Za nas nema masti. Mi jedemo samo suv kačamak.

Sada sam se i ja postidio. Stvarno sam se ponašao kao gospodin.

Sljedećeg dana u rano jutro krenuli smo po dubokom snijegu prema Zlotu. Putovah smo cio dan i pred veče smo stigli nadomak Zlota.

Radovah smo se što ćemo se odmoriti. Ali tada je došlo do nepredviđenog obrta: iz pravca Zlota ugledah smo patrolu žandarma! Videći da je susret neizbježan, Nešić mi reče da ništa ne govorim ako nas budu zaustavili. On će odgovarati na njihova pitanja. Složio sam se računajući da će se lakše izvući pošto je rođen u tom kraju.

— Odakle ste? — upitali su nas oštro zandarmi kad smo se susreli.

— Iz Podgorca — spremno je odgovorio Nešić.

Cim je izgovorio ime sela kroz koje smo prošli tog dana, žandarmi su se trgli.

— Iz Podgorca! A ko ste vi? — pitali su nas sumnjičavo.

Shvatio sam da su to žandarmi iz žandarmerijske stanice u Podgorcu. Zato sam pokušao da ispravim Nešića.

— Dolazimo iz Podgorca, ali nijesmo iz njega.

— A odakle ste onda? — žandarmi se nijesu zbunjivali.

Odlučio sam da kažem istinu i da naše putovanje „legalizujem".

— Ja sam iz Beograda, a on iz Zaječara.

— Kuda idete?

Nijesam smio da kažem da idemo u Zlot. Odmah bi nas pitali kod koga smo pošli, a mi to ne bismo smjeli reći.

— Idemo za Bor — zbrzao sam.

Oni su se međusobno pogledali i nastavili sa ispitivanjem:

— A idete naokolo? Zašto niste krenuli pravo iz Zaječara u Bor?

— Mi smo planinari — počeo sam da objašnjavam. — Mjesecima sjedim u kancelariji, pa, kad dođe vrijeme odmora, volim da izađem u planine.

Ponovo su se zgledali i, pošto su se sporazumjeli bez riječi, skinuli su puške i uperili ih u nas:

— Ruke uvis!

Nijesmo imali kud. Prilikom pretresa žandarmi su kod mene našli geografsku kartu sa ucrtanim rudnicima.

— Šta ti je ovo? — oštro su me zapitali.

— Obična karta na kojoj sam ucrtao rudnike ovog područja — odgovorio sam drsko.

— A zašto ti treba takva karta?

— Rekao sam već da sam planinar... volim da se upoznam sa bogatstvima naše zemlje.

Nijesu htjeli više da razgovaraju; oduzeli su nam legitimacije i stavili nam lisice na ruke! Naredili su da pođemo u Podgorac, gdje smo stigli mrtvi umorni negdje oko pola noći. Tu su nas ponovo saslušavali, ali mi smo se držali ranije datih odgovora.

Ujutro smo ponovo krenuli za Zlot. Smjestili su nas u ispostavu Sreskog načelstva. Tu sam na miru razmislio) o položaju u kome smo se našli: ako budu iz Beograda tražili podatke o meni, saznaće da sam komunista i da sam nekoliko puta izlazio pred Sud za zaštitu države. Jer na legitimaciji, koju su mi uzeli, bilo je moje pravo ime. Dakle, opravdano bi posumnjali u moje „planinarenje" i svakako bi zaključili da sam došao da stvaram organizacije komunista po rudnicima. A to bi značilo da ćemo biti podvrgnuti mučenjima! Perspektiva nije bila nimalo ružičasta, naročito ako Nešić ne bi izdržao mučenje. Zato sam odlučio da predem u napad. Zatražio sam razgovor sa šefom ispostave.

— Molim vas da mi izdate potvrdu da sam uhapšen — odlučno sam zahtijevao.

To je imalo dejstva: šef je poblijedio, što sam, naravno, odmah opazio.

— A zašto vam to treba? — zapitao je poslije izvjesnog zastoja.

— Hoću da vas tužim sudu zbog toga što ste me bespravno lišili slobode — spremno sam odgovorio. — Ja sam advokatski pripravnik i radim kod jednog od najuglednijih advokata u Beogradu... vrlo dobro znam na šta imate pravo.

— Pa, vi niste uhapšeni! — izvalio je jednu besmislicu, vjerovatno ne znajući šta drugo da kaže.

— A šta je ovo? — pokazao sam mu moje vezane ruke. — Ako nijesam uhapšen, zašto sam vezan i zašto ne mogu da se slobodno krećem?

Ćutke mi je pokazao da izađem iz sobe. A nešto kasnije su nam skinuli lisice i počeli pristojnije da se ponašaju. Najzad su nam saopštili da će nas sjutradan sprovesti u Sresko načelstvo u Boljevcu. Morali smo opet putovati pješice, ali tada nijesmo bili vezani. A to je već bio dobar znak!

Cim smo stigli u Boljevac, odveli su me sreskom načelniku.

— Odmah da napustite teritoriju mog sreza — počeo je da viče načelnik.

Nijesam htio da prihvatim taj „prijedlog" bez protivljenja. Izgledalo bi kao da to jedva čekam.

— Zašto da napuštam vaš srez? Ja sam slobodan građanin i mogu se kretati po cijeloj zemlji. Uostalom, dajte mi pismenu potvrdu da sam bio uhapšen i da mi se zabranjuje slobodno kretanje na teritoriji vašeg sreza.

Naravno, nije htio da izađe u susret mojim zahtjevima, ali mi se obratio gotovo molećivim glasom:

— Molim vas idite iz mog sreza... idite u neki drugi srez.

Napravio sam lice kao da se pokoravam protiv svoje volje!

Sa Nešićem sam se dogovorio da za izvjesno vrijeme obustavimo održavanje sastanaka po rudnicima. Obećao sam da ću nastojati da ponovo dođem.

Po povratku u Niš održao sam sastanak sa rukovodstvom; ono je postalo aktivnije: primljen je u Partiju još jedan radnik sa željeznice; uspostavljene su veze sa radnicima u fabrikama tekstila i u nekim metalskim radionicama. Naceva je pridobila sve radnice iz svoje radionice da stupe u štrajk. Istina, štrajk nije uspio: gazda je pozivao radnice pojedinačno u svoju kancelariju i prijetio da će ih otpustiti ako nastave štrajk. Tako je štrajk slomljen u početku, ali Naceva se afirmisala među radnicima svoje struke i vjerovatno će biti izabrana za predsjednika sindikalne organizacije. Duka je organizovala odbor za prikupljanje pomoći i „posao" je krenuo. Radnici su se počeli učlanjivati u sindikat.

Svi su ponešto ostvarili od onog što smo se bili dogovorili. Jedino sekretar organizacije Ignjatović nije ništa učinio. Trebalo je da se postara za smještaj mašine za umnožavanje koju sam donio iz Beograda. Međutim, mašina je sve vrijeme stajala neiskorišćena. Bio sam ljut i zaprijetio sam da ću tražiti da se raspravlja o njegovom opstanku u Partiji. Nije ništa rekao, ali je ipak našao prostoriju u potkrovlju neke zgrade. Kako niko nije znao da radi na mašini, morao sam svaki dan umnožavati razne proglase i letke. Taj posao sam obavljao poslije podne, a uveče sam odlazio na sastanke sa radnicima. Kako nijesam imao gdje da operem ruke od štamparskih boja, radnici su mislili da sam metalac.

Za vrijeme boravka u Nišu obilazio sam okolne gradove — Aleksinac, Prokuplje, Kuršumliju, Sokobanju. Dolazio

sam u kontakt sa širim krugom ljudi; od njih sam odabirao one koji su dolazili u obzir da budu primljeni u Partiju. Istina, to je bilo skopčano sa velikim opasnostima, ali drugog puta nije bilo ukoliko nijesmo htjeh da budemo na repu događaja.

ODLUČIO SAM da duže ostanem u Nišu kako bih pomogao da organizacije prerastu u rukovodstva za čitavo područje. Kljajića sam poslao sa istim zadatkom u Zaječar, dok je Zujović primio istu obavezu za Leskovac i Vranje.

Poslije mjesec dana intenzivnog rada ocijenio sam da mogu poći za Makedoniju.

U Makedoniji sam bio u jesen prethodne godine, ali tada nijesam uspio da se sastanem sa rukovodstvom: Strahil Gigov je živio u Velesu, a Koča Popov u Kumanovu. U Skoplju su se nalazili Orce Nikolov i Blažo Orlandić, koji je bio sekretar i jedini intelektualac (student) u rukovodstvu. Poznavao sam ga iz Crne Gore. Prilikom te prve posjete uspio sam da razgovaram jedino sa Orlandićem, koji mi je iznio da rukovodstvo faktički ne funkcioniše, da se gotovo i ne sastaje. Kada sam tražio da obiđem neku organizaciju u Skoplju, rekao mi je da to nije moguće jer u čitavom gradu postoji samo studentska organizacija. Predložio je da odem u Kumanovo, gdje, navodno, djeluju dvije partijske ćelije. Poslušao sam Orlandićev savjet i u Kumanovu sam se sastao sa Kočom Popovom, radnikom koji je bio na robiji kao komunista; znali su ga u cijelom gradu. On mi je saopštio da u Kumanovu postoje dvije partijske ćelije — jedna sastavljena od starih, a druga od mladih komunista. Odlučio sam da prvo obiđem organizaciju starih komunista; htio sam da vidim zašto se komunisti dijele na stare i mlade.

Na sastanak su došla četiri starija čovjeka. Zatražio sam da iznesu čime se bavi njihova organizacija. Oni su se zgledali, a onda je jedan od njih rekao:

— Druže, tako se ne počinje partijski sastanak! Mi smo stari komunisti i znamo da prvo treba da se dogovorimo o tome zašto smo se sastali... ukoliko nas iznenadi policija ...

— Nema nikakvog dogovaranja — prekinuo sam ih. — Ako policija slučajno upadne u prostoriju, odgovorićemo da smo se sastali zbog toga što smo se sastali.

Bili su zbunjeni takvim odgovorom. Kada su se pribrali, opet su nastavili:

— Imamo bolji predlog. Ti si, očigledno, ilegalac, a nas svi znaju kao stare komuniste. Ja, na primer, bio sam izabran za kmeta na komunističkoj listi. Drug Volnar bio je neko vreme posle svetskog rata sekretar Oblasnog komiteta. Ako nas policija zatekne na okupu, biće dm jasno zašto smo se sastali. Kako si ti ilegalac, stradaćeš u svakom slučaju, ali mi se možemo izvući ako kažemo da smo došli na sastanak zato što si nas pozvao i na samom sastanku ponudio da uđemo u obnovljenu Partiju, što smo mi odbili.

Bilo mi je jasno da sam se sreo sa ljudima koji su ostali vjerni idejama za koje su se borili u mladosti, ali koji više nijesu spremni da podnose žrtve. Takvi ljudi ne bi trebalo da budu u Partiji, mada mogu dosta pomoći ako bi se aktivizirali u legalnim organizacijama, na primjer u sindikatima, u Stranci radnog naroda.

Nijesam prekinuo sastanak jer sam htio nešto više saznati o radu te ćelije.

— A šta vi radite? Gdje je vaša masovna baza? — upitao sam ih.

Tek tada je nastala zabuna: niko nije znao šta je „masovna baza". Morao sam im nadugačko objašnjavati, ali me, ipak, nijesu razumjeli. Napokon se „kmet" sjetio:

— Sada mi je jasno šta je „masovna baza" ... naša baza je kafana. Kada uveče zatvorimo radnje, obično odlazimo u kafanu. Tu nailaze prijatelji iz grada i sa sela, raspituju se šta ima novo u svetu, a mi im to objašnjavamo.

Brzo sam završio sastanak i kasnije saopštio rukovodstvu mišljenje da tu ćeliju treba raspustiti. Stanje nije bilo mnogo bolje ni u ćeliji mladih komunista. Doduše, oni su bili nešto aktivniji: organizovali su izlete i razne priredbe za omladinu.

Razumljivo je da takvo stanje u Makedoniji nijesam mogao pozitivno ocijeniti. O svemu sam obavijestio Đilasa po povratku u Beograd. Ali on nije ništa preduzimao, smatrajući, valjda, da će se stanje popraviti.

Dolazeći ponovo u Makedoniju, računao sam da se stanje izmijenilo nabolje. Međutim, doživio sam iznenađenje: stvari su se još više pogoršale. Orlandić je upravo tih dana bio uhapšen. Od članova Pokrajinskog komiteta ostala su na slobodi trojica, i to jedan u Skoplju, drugi u Velesu, a treći u Kumanovu. Praktično, rukovodstvo nije postojalo. Poslije Orlandićevog hapšenja rukovodstvo je bilo potpuno obezglavljeno; zavladala je izvjesna panika jer se nije znalo kako će se Orlandić držati.

Odlučio sam da se nađem i porazgovaram sa svakim od članova rukovodstva. Vezu sam uspostavio preko studentske organizacije (Dobrivoje Vidić, sa kojim sam se bio upoznao prilikom prvog obilaska).

Najprije sam se sastao sa Orcetom Nikolovom, radnikom iz Skoplja. Bio je mlad član Partije i bez velikog iskustva. Izgledao je tih i povučen, ali dao je realnu procjenu stanja: radnici imaju veoma niske zarade, masovno su učlanjeni u sindikate. Međutim, ne vode nikakve akcije, ne zato što im radnici pružaju otpor, već što rukovodstvo sindikata drže oportunisti — pristalice frakcionaške grupe advokata Grubišića. Ti ljudi su protiv svake akcije mada istupaju u ime Partije.

Shvatio sam da je situacija slična onoj na koju sam naišao u Nišu i da bi se mogla riješiti na sličan način. Stoga sam veoma podrobno objašnjavao Orcetu kako treba da pristupi okupljanju ljudi u preduzećima, da ih angažuje na manjim, makar i najsitnijim akcijama. Imao sam utisak da me je razumio.

Iz Skoplja sam otišao u Veles; tu sam našao Strahila Gigova. Njegov izvještaj je bio optimističan: stanovništvo živi bijedno, očekuje spas od komunista; uslovi su povoljni za organizovanje Partije; u gradu ima pet ćelija. To me je mnogo oraspoložilo, pa sam zatražio da se sastanem sa tri ćelije — sa prvom još u toku poslijepodneva, sa drugom uveče, a sa trećom sljedećeg dana prije podne, pred povratak u Skoplje.

No, nijesam dugo čekao da doživim prvo razočaranje. Oko podne su mi saopštili da ću sastanak moći održati samo sa jednom ćelijom, i to uveče. Navodno zbog toga što su radnici na poslu preko cijelog dana.

Na sastanak su došla samo dvojica! Htio sam da saznam šta su po zanimanju i gdje je njihova „masovna baza". Na prvo pitanje su odgovorili da su radnici i da su bili osuđivani na robiju kao komunisti. Ah, na drugo nikako nijesam mogao dobiti precizan odgovor. Dok smo se objašnjavah, učinilo mi se da se oni nijesu uopšte sastajah. Na moje direktno pitanje o tome, nijesu imali kud, pa su priznali.

— Pa to je prevara! Vi obmanjujete Partiju! — ljutito sam im dobacio.

Promucali su da je njihova ćelija nedavno formirana i da se zato prvi put sastaju. Iako to nije bilo mnogo uvjerljivo, ipak sam nastavio sa sastankom. Htio sam se podrobnije informisati o situaciji u gradu. Razgovarah smo do duboko u noć, a kada smo najzad ustali, počeli smo se teturati kao pijani. Brzo smo otvorili prozor jer smo shvatih da smo se trovali ugljen-monoksidom koji je dolazio iz otvorenog „mangala". Svjež vazduh nas je povratio, ali cijelo veče i sljedećeg dana imao sam jaku glavobolju. Ipak se sve dobro svršilo! Da smo ostali duže, mogli smo se i otrovati.

Sljedećeg dana vratio sam se u Skoplje; tu je trebalo da me sačeka žena Koče Popova; ona je obećala da će putovati sa mnom u Kumanovo i da će mi pomoći da uspostavim veze sa organizacijom. Međutim, iz meni nepoznatih razloga, u posljednjem času odbila je da to učini. Pomišljao sam da odustanem od puta, ali mi neki studenti predložiše da u Kumanovu pokušam uspostaviti veze preko advokata Stuparevića, našeg simpatizera.

Veoma lako sam našao advokata. Rekao sam mu da dolazim iz Beograda i da bih htio da se vidim sa Kočom Popovom ili sa Pančom Peševom*. On me je primio sa razumijevanjem, ali mi reče da ni jedan ni drugi nijesu u gradu. Pošto nikoga više nijesam znao po imenu, sjetih se „kmeta" i zamolih da mu se poruči da dođe kod advokata jer ga traži onaj „Dugački" sa kojim je prethodne godine razgovarao. Advokat je odmah poslao čovjeka po „kmeta". Odahnuo sam jer sam računao da ću preko „kmeta" uspostaviti vezu sa Kočom i Pančom.

Najzad je došao „kmet". Ali se držao kao da se ne poznajemo!

*** Clan rukovodstva u Kumanovu; poginuo u NOB.**

— Zar me se ne sjećaš od prošle godine? — zapitao sam.

Odgovorio je vrlo hladno:

— Ne, ne sećam se.

Takav obrt nijesam očekivao. Pokušao sam da ga podsjetim na neke detalje iz našeg razgovora. Ali on je ostao tvrd kao stijena. Bilo mi je jasno da se tu nešto krije: vjerovatno je ljut što je raspuštena njihova ćelija. Htio sam da stvar istjeram do kraja, pa sam odlučno nastupio:

— Slušaj me dobro, kmete! Ne tiče me se da li se sjećaš našeg prošlogodišnjeg razgovora. Zahtijevam da kako znaš pronađeš Koču ili Panču i da im saopštiš da ih traži „Dugački" iz Beograda. I kaži im da ne znam šta se krije iza ovakvog tvog ponašanja, ali im poručujem da će neko odgovarati ako mi se onemogući razgovor sa njima.

Izgledao je potpuno zbunjen; počeo je ponavljati riječi moje poruke i krenuo je prema vratima. Ali ja sam ga zaustavio i tražio da mi nađe stan gdje bih se privremeno smjestio.

Nešto kasnije došla je jedna djevojčica i odvela me u stan jednog druga (Mire), koji je 1937. godine bio otkriven kao sekretar Pokrajinskog komiteta i isključen iz Partije zbog slabog držanja pred policijom.

Kasno noću odveli su me na sastanak sa Kočom i Pančom. Odmah sam počeo oštro da ih kritikujem.

— Sve je to posledica dezinformacije koja nam je došla iz Skoplja — pokušali su da se opravdaju. — Neko je rekao Kočinoj ženi da si agent provokator. Zato nije htjela da te prati, a u stvari došla je istim vozom i odmah obavestila organizaciju. Zbog toga se „kmet" onako zbunjeno držao. Niko nije hteo da se sastane s tobom sve dok nas dvojica nismo bili obavešteni. A pošto smo se mi krili u jednom udaljenom selu, trebalo je dosta vremena da se stvar razjasni.

Time se ta neprijatna epizoda završila i mi smo prešli na razgovor o stanju organizacije. Stekao sam utisak da nijesu učinili gotovo nikakav napredak i da ne vrijedi mnogo govoriti pošto će ionako nastaviti po starom.

Sljedećeg dana pošao sam u Leskovac. Htio sam da se vidim sa Zujovićem i da ujedno obiđem organizaciju. Zadr-

žao sam se nekoliko dana i obišao sve ćelije; u njima je bilo desetak članova Partije — i to uglavnom sve radnici!

Bio sam zadovoljan: sindikati su u našim rukama i skoro svaki dan se vodi neka akcija, što je stvaralo veoma povoljne uslove da se omasovi Partija. Zujović je dijelio moje mišljenje, ali smo Vasi Smajoviću* i drugim članovima rukovodstva rekli da bi organizacija, s obzirom na broj radnika, trebalo da bude mnogo masovnija.

Zujović mi je rekao da bi htio da pređe u Niš i da neko vrijeme radi u tamošnjoj organizaciji. Složio sam se i sljedećeg dana smo napustili Leskovac.

PO DOLASKU U NIŠ sazvali smo sastanak organizacije, koja je u međuvremenu prerasla u rukovodstvo za cijelo područje Niša i okoline. Osnovane su ćelije po fabrikama i radničkim rejonima Niša, Aleksinca, Prokuplja, Kuršumlije, Sokobanje.

Sastanak je počeo jednim incidentom: sekretar organizacije je shvatio da je Zujović iz višeg rukovodstva; to je zaključio jer je vidio starijeg čovjeka prema kome sam se odnosio sa poštovanjem. Stoga je iznio optužbe protiv mene:

— Tempo rada kakav je nametnuo drug „Dugački" apsolutno je nemoguće izdržati! Ja nemam vremena ni da jedem. Stalno trčim sa sastanka na sastanak. A „Dugački", opet, nikada nije zadovoljan.

— A ja sam upravo mislio da udvostručimo dosadašnji tempo rada — preduhitrio me je Zujović.

Međutim, ni ja nijesam htio da ostanem dužan:

— Ukoliko mislite da se može biti revolucionar i istovremeno udobno živjeti, onda se grdno varate. To ne ide jedno sa drugim! Prema tome, ako nijeste spremni da se lišite udobnog života, bolje je da se odreknete revolucionarstva. Tada neće biti dvoličnosti u vašem ponašanju.

Poslije naše intervencije zavladao je tajac. A onda se prešlo na podnošenje izvještaja: veze su uspostavljene bezmalo sa svim fabrikama i većim radionicama; neki radnici su već primljeni u Partiju; izbori za sindikalna rukovodstva

*** Sekretar rukovodstva; sada general JNA u penziji.**

su iskorišćeni i -naši ljudi su ušli u gotovo sva rukovodeća tijela strukovnih sindikata.

Rezultati su zaista bili zadovoljavajući i Zujović je to otvoreno rekao:

— Dugo radim u Partiji, ali ovakvu živost organizacije još nisam video!

Nekako u to vrijeme odlučili smo da u gradu izvedemo omladinsku akciju. Iako skromnih razmjera, ona će biti ispit spremnosti organizacije za izvođenje većih akcija. Omladinci su zaduženi da po čitavom gradu ispišu parole protiv skupoće, fašizma. Računali smo da će iz te i sličnih akcija izrasti omladinska organizacija. Od kadrova koji bi se istakli formirali bismo omladinsko rukovodstvo koje bi kasnije samostalno izvodilo akcije.

Uspjeh je daleko prevazišao naša očekivanja. Grad je odjednom bio izbačen iz palanačke učmalosti. Danima se pričalo o našoj akciji, a parole su ostale na zidovima iako je bila izdata stroga naredba da se one uklone. Građanstvo se jednostavno oglušilo o naredbu.

Ocijenivši značaj takve političke akcije, odlučili smo da objavimo proglas kojim će se Partija obratiti radnicima, građanstvu i omladini. Zujović je dobio zadatak da napiše proglas.

Ignjatović i ja sastali smo se sa Zujovićem u njegovom ilegalnom stanu da bismo pretresli i usvojili tekst proglasa. Prethodno sam pregledao tekst i stavio primjedbe. Pored ostalog, promijenio sam izraz „Sovjetski Savez" u „Sovjetska Rusija". Činilo mi se da će to biti mnogo bliže masama.

Zujović je čitao rečenicu po rečenicu i tražio da se o svakoj izjasnimo. Imao sam mnogo primjedbi; tražio sam da ono što kažemo bude što snažnije, da izazove što dublji utisak. Ignjatović je cijelo vrijeme ćutao; bio je primjetno potišten.

Kada je Zujović došao do rečenice u kojoj se prvi put pominje „Sovjetska Rusija" umjesto „Sovjetski Savez", uzviknuo je:

— Pazi, šta mi je promaklo!

Nije shvatio da je to moja ispravka. Ali, kada je naišao na isti izraz u sljedećoj rečenici, brzo me je pogledao i dobacio:

— A, to si ti napravio ...

Shvatio sam da je to grdna politička greška i postidio se svog neznanja. Sjetio sam se razgovora sa Rankovićem i moje sumnje da ću moći kontrolisati Zujovića, koji od mene ima više znanja i iskustva.

Proglas je umnožen i masovno rasturen po gradu. Akcija je izvedena veoma uspješno; niko nije bio uhapšen, a uzbuđenje građanstva bilo je veliko. Htio sam da sa nekim podijelim zadovoljstvo koje me je obuzelo i pošao sam Zujoviću. Ali tu me je čekalo neprijatno iznenađenje.

— Juče pre podne došao je Ignjatović — počeo je Zujović čim sam kročio u sobu. — Kako je padala kiša, bio je sav blatnjav. A, osim toga, bio je veoma potišten. Ušao je bez pozdrava. Seo je na krevet i gledao me nekako tupo, očajnički. Onda je počeo da plače... bacio se na krevet i počeo se tresti od plača. Možeš misliti kako sam se uplašio! Pomislio sam na najgore. Prišao sam mu i zapitao ga:

„Sta se dogodilo?"

„Ništa!"

„Da nije izvršena provala?"

„Nije."

„Da ti nije neko umro?"

„Nije."

„Pa šta ti je onda?"

„Ja ne valjam."

Zujović je nastavio:

— Pustio sam ga da se malo smiri. A onda sam počeo da ga ispitujem kako bih saznao šta se zapravo dogodilo. Posle izvesnog vremena počeo je pričati, zapravo, ispovedati se. Rekao mi je da oseća da nije za našu organizaciju. Priznao je kako je pre neki dan gledao tebe i mene dok smo diskutovali o proglasu. Činilo mu se da živimo sa svakom rečju, da se oduševljavamo efektom koji će proglas izazvati u gradu. Za sebe je rekao da ništa ne oseća, da mu je hladno oko srca. Bdio mi je jasno da je s njim svršeno kao sa članom Partije.

Složio sam se sa takvom ocjenom i dogovorili smo se da Ignjatovića odstranimo iz rukovodstva; za sekretara smo izabrali jednog željezničkog radnika, rodom iz Niša.

Poslije toga sam odlučio da se vratim u Beograd radi referisanja Pokrajinskom i Centralnom komitetu.

NA SASTANKU POKRAJINSKOG KOMITETA iznio sam optimističku ocjenu stanja organizacija u Zaječaru, Nišu, Leskovcu i drugim mjestima na jugu Srbije. Smatrao sam da će se organizacija uspješno razvijati. Pošto sam kod nekih članova rukovodstva, posebno kod Rankovića, osjetio izvjesnu rezervu u odnosu na moje ocjene, naveo sam i Zujovićevo mišljenje.

Đilas je napadno tražio da ponovim ono što je Zujović govorio. Učinio sam to iako nijesam shvatao smisao Đilasove intervencije.

Na sastanku sa Đilasom i Rankovićem iznio sam da je stanje organizacije u Makedoniji nezadovoljavajuće i da se može poboljšati samo ukoliko se promijeni rukovodstvo — kako pokrajinsko tako i rukovodstva po gradovima. Problem je u tome da na mjesto starih treba da dođu novi kadrovi, a od starih valja zadržati samo one koji odgovaraju novim uslovima. To se može ostvariti samo kroz borbu i akcije. Zato bi kao pomoć trebalo poslati ljude sa više znanja i više iskustva, ostavljajući im dovoljno vremena da obave taj posao.

Đilas i Ranković su poslije toga otputovali u Zagreb.

Pretpostavljao sam da će o svemu referisati u Centralnom komitetu; zato sam sa nestrpljenjem očekivao njihov povratak. Interesovalo me je kako će biti ocijenjen moj rad.

Po povratku su mi jednostavno saopštili da treba da pređem u Skoplje, gdje ću u svojstvu delegata Centralnog komiteta smijeniti Pokrajinski komitet, kao i one mjesne komitete i organizacije za koje nađem da je to potrebno; sa preostalim kadrovima valja organizovati akcije koje će pomoći da izrastu nova rukovodstva. Sa mnom je pošao i Zujović; trebalo je da mi on i dalje pomaže.

Po dolasku u Skoplje raspustili smo staro rukovodstvo. Orcetu Nikolovu dali smo zadatak da uspostavlja lične veze sa radnicima i da tako stvara grupe u svakoj većoj ili u nekoliko manjih radionica iste struke; te grupe bi organizovale razne akcije. Na tom poslu bio sam i ja angažovan. Put koji smo izabrali bio je skopčan sa velikim naporima i rizicima. Da bismo došli do pravog čovjeka, često smo morali razgovarati sa više ljudi, a to nam je oduzimalo dragocjeno vrir-

jeme i izlagalo nas opasnosti da budemo otkriveni. Želeći da što prije postignemo uspjehe, odlučili smo da sastanke održavamo preko cijelog dana, od jutra do večeri. Često nijesmo imali vremena ni da ručamo.

Odlučio sam da obiđem organizacije u unutrašnjosti kako bih prenio iskustva iz Skoplja; odabrao sam Prilep i Bitolj.

Sto se tiče Bitolja, neprijatnosti su me pratile od trenutka kada sam pokušao da uspostavim vezu sa organizacijom. Morao sam da pješačim dva kilometra izvan grada kako bih se sastao sa sekretarom organizacije.

— Pobogu čovječe, zašto si zakazivao sastanak dva kilometra od grada ... i to po snijegu! — protestovao sam.

On se, međutim, nije zbunio:

— Znam ja šta je konspiracija! Radio sam u ilegalnoj organizaciji još za vreme Đure Đakovića ...

— Ne tiče me se da li si radio „još za vreme Đure Đakovića" — oštro sam reagovao. — Ako te u gradu ne poznaju kao komunistu, onda je opasnije da se sastajemo na mjestu gdje nema žive duše... Uostalom, šta si po zanimanju?

Očigledno ga je prošla volja da konspiriše. Uplašio se mog povišenog tona, pa je odmah rekao:

— Ja sam sudija . ..

— Više neću dolaziti na sastanak van grada! — nastavio sam još odlučnijim tonom. — Sljedeći sastanak održaćemo u gradu.

Pošto nije reagovao, nastavio sam:

— Koliko ima partijskih organizacija u gradu?

Nešto se predomišljao tako da nijesam mogao ocijeniti da li organizacije uopšte postoje ili on ne zna koliko ih ima. Najzad je odgovorio:

— Četiri.

Brzo sam napravio plan rada do sljedećeg dana poslije podne; tada je trebalo da krenem za Skoplje.

— Želio bih da održim sastanke sa tri organizacije. Sa prvom bih se mogao sastati danas poslije ručka, a sa drugom poslije večere ... Treba mi obezbijediti spavanje . .. kod nekog člana Partije. Sjutra rano ujutro mogao bih održati sastanak sa trećom organizacijom, a na kraju — negdje oko 11 časova — održaćemo sastanak komiteta.

Klimnuo je glavom u znak da je sve razumio. Napomenuo sam da bi trebalo da mi plate povratnu željezničku kartu jer sam bio bez sredstava. Opet je klimnuo glavom.

Dogovorili smo se da mi poslije ručka saopšti kako će se realizovati moj plan. Sastanak je zakazan u gradu.

Međutim, poslije ručka sekretar mi je saopštio da se ne može održati sastanak sa prvom organizacijom pošto ne može sakupiti članstvo. Uveče mi je rekao da nema ništa ni od sastanka sa drugom organizacijom! Obećao je da će tek sljedećeg dana u istoj kući moći da se održi sastanak sa trećom organizacijom i sa komitetom. Nije mi našao ni prenoćište; umjesto toga, donio je novac i predložio da noćim u hotelu. Nije mi preostajalo ništa drugo nego da odem u hotel iako je to bilo veoma rizično pošto sam bio u strogoj ilegalnosti.

Sljedećeg dana čekalo me je novo iznenađenje. Sekretar je, istina, došao po mene tačno u određeno vrijeme i odveo me u kuću gdje je trebalo da se održi sastanak. Ali, u kući nije bilo nikoga, osim stanara! Tek oko 11 časova sakupilo se oko 10—15 ljudi. Nije mi bilo jasno jesu li to članovi komiteta ili partijske ćelije. Dok sam ja time razbijao glavu, sekretar mi je prišao i rekao da su svi pozvani došli i da možemo početi sastanak. Povukao sam ga u stranu i zapitao:

— Ko su ovi ljudi. .. članovi komiteta ili ćelije?

Moje iznenađenje je bilo potpuno kada sam čuo njegov odgovor.

— Ovde su i jedni i drugi.

Odmah sam rekao da neću da držim takav sastanak. Naredio sam da obavijesti prisutne da se sastanak neće održati, s tim što treba da kaže svakom članu komiteta da se vrati poslije pola sata. Htio sam bar donekle da sačuvam pravila konspiracije. No, sekretar nije tako postupio; pred svima je imenovao one koji su članovi komiteta; rekao im je da ostanu, a da se ostali raziđu jer se sastanak neće održati!

Iako u normalnim okolnostima ne bih tako postupio, ipak sam odlučio da održim sastanak sa komitetom. Vidjevši da očekuju da prvi govorim, oštro sam rekao:

— A sada, podnesite izvještaj o situaciji u gradu i o akcijama koje ste vodili...

Zgledali su se kao đaci iznenađeni profesorovim pitanjem. Najzad je sekretar odgovorio, zapravo se pobunio:

— Kakav izveštaj? Nema nikakvog izvestaja, nego ti nama iznesi šta ima novo u međunarodnoj situaciji, pa onda da se razilazimo.

Tada mi je postalo jasno zbog čega je sazvan onako širok sastanak. Ljudi su navikli da se čitav rad svodi na održavanje povremenih sastanaka na kojima bi im drug koji bi došao u „obilazak" organizacije iz „viših" foruma govorio o međunarodnoj situaciji. Nijesam imao volje da nastavim sa takvim „radom", pa sam ponovio zahtjev:

— Ne znam ništa o međunarodnoj situaciji! I neću vam ništa ni reći o tome. Ali, vi meni treba da kažete kakva je situacija u gradu. Kakvo je raspoloženje radnika? Koje snage imaju uticaja u sindikatima? Kakve su akcije izvođene?

Tada se sekretar lako lupio rukom po čelu i obratio se članu komiteta koji je bio mlađi od ostalih:

— Pre neki dan sam prolazio ulicom u kojoj se nalazi Radnički dom ... video sam da se tamo okupljaju radnici... Ti bi mogao otići i videti šta oni rade. .. tebe bi radnici primili kao svoga.

Posljednja rečenica mi je najzad otvorila oči. Morao sam ih pitati šta su po zanimanju. I, na moje veliko iznenađenje, saznao sam da ni jedan od njih nema mnogo zajedničkog sa radnicima: bili su to obućari ili krojači, imali su svoje radionice i po nekoliko najamnih radnika! Onaj koga bi radnici, navodno, „primili kao svoga" razlikovao se od ostalih po tome što je imao najmanje najamnih radnika.

Odmah sam završio sastanak i odlučio da raspustim komitet i organizacije. One, u stvari, nijesu ni postojale jer nijesu mogle da se sastanu kada sam to zahtijevao.

Iz Bitolja sam otišao u Prilep, gdje me je čekalo veoma prijatno iznenađenje. Drugovi su me prihvatili i obezbijedili mi stan. Odmah su sazvali komitet. Na sastanak je došlo pet mlađih ljudi. Nijesu tražili da govorim o međunarodnoj situaciji, nego su izložili situaciju u gradu. Sekretar komiteta, mladi duvanski radnik Pero Ivanovski — Tikvar, govorio je sa takvim poznavanjem stvari da sam neko vrijeme mislio da je intelektualac, jedan od onih koji su ponikli iz radničke sredine.

— Komitet je ranije bio sastavljen od starijih drugova — počeo je Tikvar. — Praktično, nije ni funkcionisao . .. a ni organizacije ... Sastanci bi se održavali jedino kada bi dolazio neki drug iz višeg rukovodstva . . .

— Da održi predavanje o međunarodnoj situaciji — prekinuo sam ga želeći da potvrdim svoje pretpostavke.

On se nasmijao i nastavio:

— Postavili smo zahtev starom rukovodstvu da sprovede izbore u organizacijama i da se demokratskim putem izabere novo rukovodstvo. Ali, „starci" to nisu prihvatili, pa smo sami sproveli izbore. „Starci" su se uvredili i uglavnom se pasivizirali... postali su kritičari... ne prihvataju promene...

— Samo vi radite, a oni neka i dalje pričaju — opet sam se umiješao. — Ako tako produže, završiće kao neprijatelji . ..

Tikvar je, zatim, veoma dokumentovano govorio o izuzetno teškom položaju proizvođača duvana i duvanskih radnika. Dao je veoma upečatljivu sliku kolonijalne eksploatacije koja se vrši na cijelom području Makedonije u korist „zajedničke države". Zaključio je, na kraju, da postoje velike mogućnosti za stvaranje masovnog pokreta proizvođača duvana i da će iz te borbe izrasti brojna i snažna partijska organizacija

Svidjelo mi se njegovo izlaganje! Bilo je u njemu nečega što privlači — njegova mladost, borbenost, a naročito poznavanje položaja proizvođača duvana i ocjena mogućnosti djelovanja komunista.

Ostali članovi komiteta su mi se takođe svidjeli. Jedino sam stavio primjedbu da je najmlađi od njih — Krste Crvenkovski — prerano primljen u komitet jer je još đak gimnazije. Pri tome sam se rukovodio odlukom Omladinske internationale — o kojoj mi je bilo rečeno u Beogradu — da đaci srednjih škola mogu da rade samo u omladinskim organizacijama kao mladi komunisti.

Bio sam zadovoljan ne samo komitetom nego i organizacijama koje sam obišao. Svuda sam nailazio na mlade i oduševljene ljude iz redova radnika i studenata. Stoga sam došao na ideju da te kadrove koristim pri stvaranju organizacija u drugim gradovima. Odlučio sam da Tikvar pređe u Skoplje i da zajedno sa Orcetom uđe u privremeno ruko-

vodstvo. To bi već bila dva perspektivna člana rukovodstva. Josifovskog sam poslao na nekoliko dana u Bitolj sa zadatkom da iz postojeće organizacije izabere dva-tri radnika ili studenta na koje bismo se mogli ubuduće osloniti.

Na kraju su mi kao uzgred rekli da se u Prilepu nalazi jedan stariji drug, Metodi Satorov — Sarlo, koji tvrdi da je dugo radio u Kominterni i traži vezu sa našim Centralnim komitetom. Napomenuli su da se povezao sa „starcima" koji su skinuti iz rukovodstva, pa zajedno s njima harangira protiv novog rukovodstva i njegove članove naziva „žutokljuncima". Savjetovao sam im da ne obraćaju pažnju na njega; ako je bio u Kominterni, može dobiti vezu sa Centralnim komitetom redovnim putem. Na kraju sam dodao da bi mu mogli saopštiti da ćemo početi da ga raskrinkavamo ako nastavi da ogovara novo rukovodstvo.

Po završenom poslu vratio sam se u Skoplje. I tu se situacija veoma povoljno razvijala: Orce je uspostavio veze sa radnicima gotovo u svim većim radionicama i preduzećima; grupe radnika počele su izvoditi sitne akcije; već su spremale i štrajkove. Odziv radnika bio je ogroman. Orce, na koga se svalio cio taj posao, praktično je bio pao s nogu — od jutra do večeri bio je u pokretu; postao je omiljen među radnicima. Čak su mu se počeli obraćati i neki radnici koji su smatrani kao glavni saradnici advokata Grubišića. Bilo je krajnje vrijeme da se formira mjesno rukovodstvo koje bi preuzelo poslove koji su se ogromno razgranali. Pošto smo željeli da odaberemo najbolje ljude, morali smo se orijentisati i na kadrove iz sindikata, posebno na one koji su se već afirmisali u akcijama. Ali, kada smo razgovarali 0 tome sa Orcetom, pokazalo se da su mnogi od njih povezani sa advokatom Grubišićem.

Odlučio sam da razgovaram sa nekim od tih radnika 1 da im kažem da Grubišić nema veze sa Partijom. Orce i Tikvar se nijesu slagali. Smatrali su da od toga neće biti ništa i da će ti ljudi sve ispričati Grubišiću. Ali, ja sam insistirao na mom prijedlogu. Zujović me je podržao i čak zatražio da učestvuje u jednom takvom razgovoru.

Tako je došlo do sastanka sa Milevom Sabo, radnicom koja je svojom borbenošću stekla ugled među radnicima; ona je prihvatila da se sastane s nama, ali je u svoj stan dovela inženjera Sikića i njegovu ženu. Ubrzo smo vidjeli

zašto je to uradila: nije bila toliko politički uzdignuta da bi mogla voditi razgovor s nama; skoro cijelo vrijeme je ćutala i slušala. Umjesto nje govorili su Šikić i njegova žena. No, iako su oboje bili politički uzdignuti, nijesu nam se svidjeli, dok nam se Mileva veoma svidjela. Rekao sam to Orcetu i savjetovao mu da joj pokloni više pažnje, jer ona se, po mom mišljenju, već počela kolebati u pogledu Grubišića, pa će se moći i odvojiti od njega.

Prošlo je od tog razgovora nekoliko dana, a mi još nijesmo znali kako će se držati Mileva Sabo. Najzad je došla prva vijest! Orce i Tikvar su mi saopštili, ne bez izvjesnog samozadovoljstva, kako su oni imali pravo kada su govorili da Milevu nećemo pridobiti. To me je iznenadilo, pa sam upitao:

— A na osnovu čega ste to zaključili?

— Sve je ispričala Grubišiću — odgovorili su osmjehujući se. — On je jutros sreo Orceta i rekao mu kako se mi uzalud mučimo oko Mileve jer ona neće njega napustiti.

To je djelovalo kao melem. Ipak sam bio u pravu! Samo, oni to još ne vide ...

— Pa, zar vam nije jasno da je Mileva Sabo izgubljena za Grubišića. Ona će doći nama! To što ti je govorio da je se okaniš, jasno pokazuje da se Mileva koleba i da je on pokušava zadržati.

Uvjerili su se kada je Sabo potpuno raskinula sa Grubišićevom grupom. A na to se nije dugo čekalo!

Do takvih pojava nije dolazilo slučajno: radnici su napuštah razne grupe i pojedince priključujući se snagama koje su vodile borbu za poboljšanje uslova njihova života i rada. Partija je osvajala pozicije u radionicama i preduzećima, a i u sindikatima. Akcije koje smo počeli voditi prevazišle su sva naša očekivanja. Za nepuna dva mjeseca samo u Skoplju je izbilo osam većih štrajkova; njima su rukovodile grupe radnika koje smo ranije formirali... Za razliku od ostalih krajeva Jugoslavije, svaki štrajk dobijao je izrazito politički karakter. I to ne zbog toga što smo mi tako htjeli. Naprotiv, nama je više odgovaralo da vodimo štrajkove za čisto ekonomske zahtjeve i da ne ulazimo u okršaje sa policijom. Ali, vlastima je trebalo da svaki štrajk dobije obilježje političkog sukoba. Time su one mogle opravdavati mnogo brutalnije mjere protiv štrajkača, uključujući čak

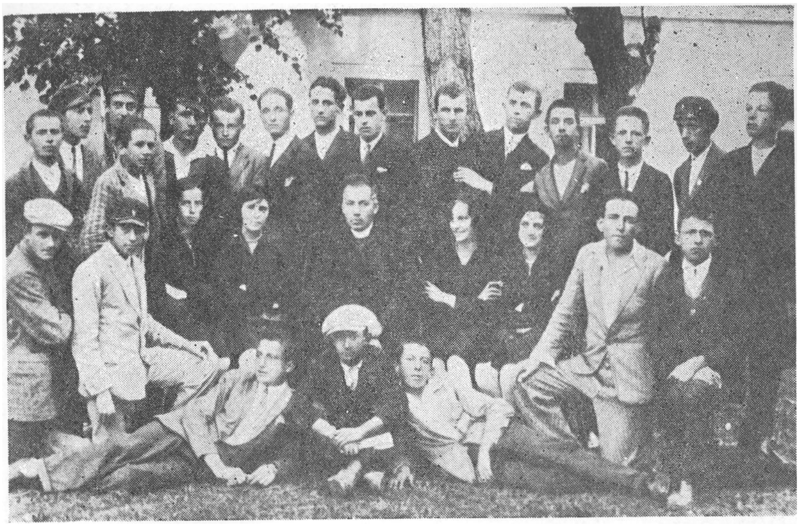
i raspuštanje sindikata . .. Morali smo da prihvatimo izazov vlasti ili da se odreknemo svake borbe, pa i štrajkova. A ovo drugo uopšte nije dolazilo u obzir! Zato se borba sve više razgorijevala i postajala oštrija. U okršaje smo morali ubacivati i naše snage sa Univerziteta. Time su štrajkovi još više dobijali politički karakter. Sukobi su se sve više produbljivali.

Talas štrajkova nije se ograničio na Skoplje; zahvatio je sve gradove u Makedoniji, posebno Prilep i Bitolj. Sve je to potvrđivalo da u Makedoniji sazrijevaju uslovi za stvaranje masovnog pokreta koji ne bi ostao samo na zahtjevima za poboljšanje materijalnog položaja radnika nego bi postavio zahtjeve da se Makedonija oslobodi od kolonijalnog iskorišćavanja i nacionalnog ugnjetavanja.

Pokret se razvijao takvom snagom da smo teškom mukom uspijevali da ga „držimo u rukama" i da spriječimo neuspjeh pojedinih akcija. Ono malo kadrova koje smo imali bili su preopterećeni i na kraju snaga. Tako su mi jednog dana javili da se Orce onesvijestio u sindikatima i da su Ijekari koji su ga pregledali rekli da je do toga došlo zbog iscrpljenosti. Meni se nešto slično desilo: na sastanku sa radnicima koji sam držao duboko u noć počeo sam buncati o biskupima, popovima ...

Sve je to signaliziralo da više ne možemo rukovoditi na stari način; što prije moramo formirati novo rukovodstvo. Odlučili smo da sazovemo šire savjetovanje aktivista iz svih gradova Makedonije. Na tom savjetovanju bi se formiralo privremeno rukovodstvo koje bi trebalo da pripremi partijsku konferenciju i tada bi se izabralo stalno rukovodstvo. Sa tim prijedlogom sam otišao na konsultovanje sa Đilasom i Rankovićem. Pored ostalog, predložio sam da Orce bude politički, a Tikvar organizacioni sekretar sve dok partijska konferencija ne izabere stalno rukovodstvo; preporučio sam da Zujović ostane kao instruktor Centralnog komiteta, u kom slučaju bih mogao da napustim Makedoniju .. . Onako uzgred, ispričao sam da neki Šarlo traži vezu sa Centralnim komitetom i da sam ga odbio.

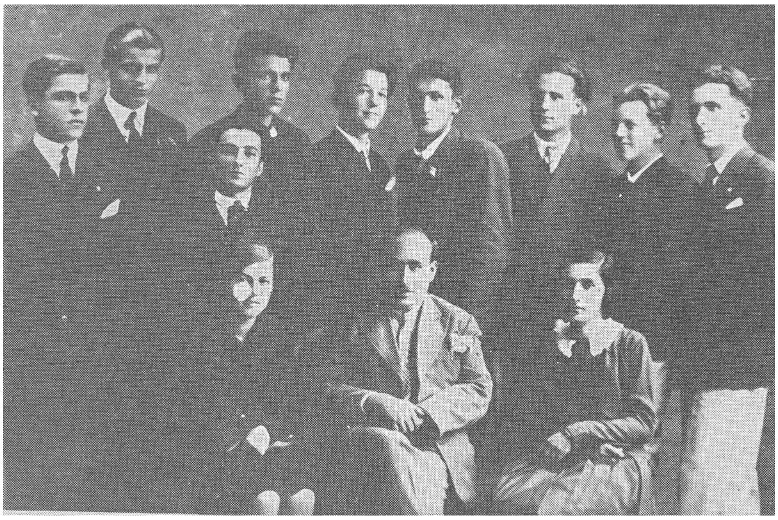
Oni su, kao obično, otputovali u Zagreb i vratili se sa jednom iznenađujućom viješću: Centralni komitet je poručivao da je Sarlo zaista proveo dugo na radu u Kominterni,

Peti razred gimnazije na Cetinju 1927. U posljednjem redu prvi s desna je Svetozar Vukmanović

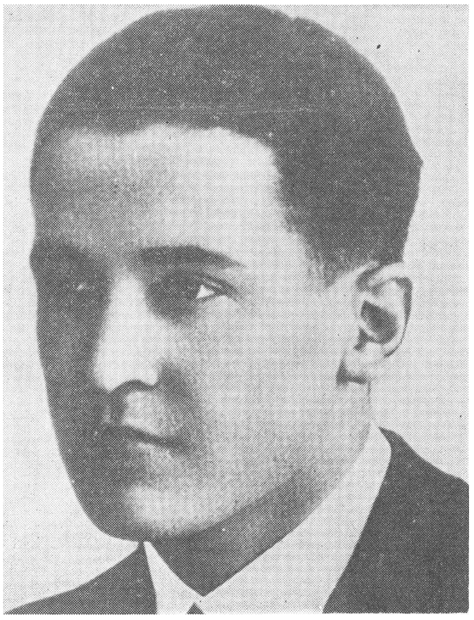
Uprava trezvenjačkog udruženja srednjih škola na_ Cetinju 1929. (prvi s desna je Svetozar Vukmanović)

Osmi razred gimnazije na Cetinju 1930. Posljednji red s lijeva: drugi — Branko Drašković, četvrti — Svetozar Vukmanović, šesti —• Filip Bajković

Grupa studenata (drugi s lijeva Svetozar) pred Studentskim domom (danas „Ivo Lola Ribar") u Beogradu 1932.

Mirko Srzentić, ubijen li studentskim demon-stracijama 1935.

Učesnici krvavih demonstracija na Belvederu 1936. u cetinjskom zatvoru

Grupa studenata na ljetovanju u Budvi 1936. U gornjem redu prvi s desna Peko Dapčević, drugi Branko Drašković. U sredini sjede, s desna: Branko Petričević, Svetozar Vukmanović i Vojo Biljanović

da je Dimitrovljev blizak saradnik i da ga treba obavezno predvidjeti za političkog sekretara novog rukovodstva. Što se ostalog tiče, Centralni komitet je odobrio sve što sam preduzeo ... Jedino je zahtijevao da ostanem u Makedoniji dok se ne formira novo rukovodstvo.

Čim sam se vratio u Skoplje, preduzeo sam sve mjere da se što prije održi predviđeno savjetovanje. Obavijestio sam drugove o odluci Centralnog komiteta u vezi sa Šarlom; naložio sam Tikvaru da ga pozove na razgovor sa mnom i Zujovićem. Tikvar je odmah izrazio nesaglasnost navodeći kako se Šarlo povezao sa „starcima" koji ništa drugo ne rade nego ogovaraju i kritikuju sve što preduzimaju postojeća rukovodstva. Čak i mene ogovaraju i svuda govore kako je u Skoplje došao neki „studenčić" da stvara Partiju i kako je on suviše „zelen" za taj posao. Nijesam se pokolebao iako sam prihvatio Tikvarove argumente. Odluke Centralnog komiteta se moraju izvršiti.

Sastali smo se sa Šarlom u gradskom parku. Mjesto sastanka izabrano je na njegov zahtjev. Došao je u planinarskom odijelu i sa planinarskom torbom na ramenima. To mi je bilo toliko smiješno da sam se jedva uzdržao da ne prsnem u smijeh. Podsjetio me je na sekretara komiteta iz Bitolja koji mi je zakazao sastanak izvan grada, i to po dubokom snijegu! Čak i takva sitnica me je navodila na zaključak da taj čovjek ima suviše zastarjela shvatanja o radu Partije u uslovima ilegalnosti. Taj me utisak nije ostavljao za cijelo vrijeme razgovora. Šatorov nije čekao da izložimo situaciju u Makedoniji, a posebno u Partiji, iako bi to bilo normalno. Naprotiv, počeo je davati nekako sa visine svoje ocjene.

— Osnovno je da se u Makedoniji stvori širok nacionalni front — iznio je svoju tezu.

Dok je on razvijao svoju misao, razmišljao sam šta hoće time da postigne. Nije mi bilo jasno zašto je „zaboravio" Partiju. Zato sam odmah intervenisao:

— Ne osporavam potrebu stvaranja šireg, nacionalnog pokreta. Pobjeda se ne može izvojevati bez takve orijentacije. Ali je isto toliko važno da se kroz tu borbu stvara partija koja će predstavljati unutrašnju, kohezionu snagu tog širokog pokreta ...

Nije se složio sa mnom, već je ostao pri svom stavu. Došlo je do žive diskusije, tokom koje je Zujović ćutao. Tek na kraju je uzeo riječ i govorio je tako uopšteno da se nije znalo šta zapravo misli.

Prvi put sam doživio nešto što kasnije neće biti tako rijetka stvar: kada komunista ne želi da se otvoreno izjasni, sklon je da svoje odgovore formuliše tako da se mogu tumačiti na razne načine. To se dešava naročito onda kada ne želi da zauzme stavove koji bi ga mogli dovesti u sukob sa višim rukovodstvom... A za Šarla je bilo izvjesno da „dobro stoji" kod Dimitrova i u Kominterni.

Poslije te intervencije i diskusije koju je ona izazvala Sarlo je nastavio svoje izlaganje.

— Nacionalni front treba da bude tako široko postavljen da okupi sve snage koje se izjašnjavaju protiv velikosrpske hegemonije ...

Nijesam se mogao uzdržati.

— Znači li to da front treba da obuhvati i one koji se izjašnjavaju za velikobugarsku hegemoniju?

— I njih — odgovor je bio sasvim jasan.

Da bi takvom svom stavu dao izvjesno „teorijsko" opravdanje, dodao je:

— ... zbog toga što velikosrpski hegemonisti predstavljaju glavnu opasnost u sadašnjem momentu.

— Ja sam jednako protiv velikosrpskih i velikobugarskih hegemonista. Mi ne bismo smjeli sarađivati ni sa jednima ni sa drugima ...

Opet sam izazvao konflikt! Očekivao sam da će Zujović bar tada biti uz mene.

— Sve zavisi od ocene situacije... u jednom periodu je pravilno sarađivati sa izvesnim snagama, a u drugom to može da bude nepravilno — zaključio je Zujović.

Sljedećeg dana održano je savjetovanje. Sarlo je izabran za političkog sekretara, a u rukovodstvo su ušli mlađi drugovi, aktivisti koji su izrasli iz borbe. Nijesam bio zadovoljan ishodom; imao sam osjećanje da će biti usporen, ako ne i zaustavljen, pokret koji se počeo lijepo razvijati. Sa takvim osjećanjem napustio sam Makedoniju.

U BEOGRADU sam jedno vrijeme bio „bez posla": mučili su me bolovi u stomaku. Pregledala me je Olga Dedijer i konstatovala da je posrijedi zapaljenje slijepog crijeva. Odmah su me pod drugim imenom strpali u Opštu državnu bolnicu. Poslije operacije kratko vrijeme sam se oporavljao. Ali, cijelo to vrijeme mučilo me je još nešto: znao sam da je, dok sam se nalazio u Makedoniji, održana partijska konferencija za Srbiju i da nijesam izabran u novo rukovodstvo. To me je veoma zaboljelo. Intimno sam nagađao da je do toga došlo zbog toga što me Ranković nije trpio u posljednje vrijeme. Otišao sam Đilasu, s kojim sam bio veoma prisan i mogao sam otvoreno da razgovaram.

— Zašto nijesam izabran u novo srpsko rukovodstvo? Svi stari članovi su izabrani . .. jedino ja nijesam. Zašto? — postavio sam mu direktno pitanje.

— Pa, mnogo nas je Crnogoraca u tom rukovodstvu, a rukovodstvo je srpsko. Trebalo je popraviti nacionalni sastav.

Dok sam ga slušao, prevršila se gorčina u meni.

— Slušaj, Đido, ništa više ne mrzim nego licemjerstvo! Veoma teško mi pada kada vidim licemjerstvo kod tebe. Ti dobro znaš da to što kažeš ne odgovara istini.. to nijesu pravi razlozi. Jer vi ste u isto vrijeme primili i neke Crnogorce. Lično nemam ništa protiv njih ... čak smatram da su dobri komunisti.

Nije reagovao, ali me je pažljivo slušao.

— Nemam ništa ni protiv toga da se ljudi u rukovodstvu mijenjaju s vremena na vrijeme — nastavio sam. — Ali to treba da važi za svakoga. Međutim, iz rukovodstva sam jedino ja ispao. Zbog svega toga sam došao do uvjerenja da postoje neki drugi razlozi... ne moram da ostanem u rukovodstvu, ali htio bih da znam razloge zbog kojih sam otpao ...

Bio je red na njega da se izjasni. A on je razmišljao. Bio je neodlučan! Mirno sam čekao da vidim hoće li kod njega prevagnuti iskrenost ili će disciplinovano ponavljati „razloge" o kojima su se, očigledno, dogovorili. Najzad se odlučio i rekao:

— Imaš pravo što tako postavljaš cijelu stvar. Istina je da razlozi koje sam ti naveo predstavljaju samo izgovor. A prave razloge si naslutio ... Tebe ne trpi Leka*.

Očekivao sam takav odgovor. Ipak, bilo mi je teško. Razočarao sam se u čovjeka za koga sam mislio da je oličenje dobrog komuniste. Razočarao sam se i u odnose koji vladaju u Partiji... u to što se ne cijene aktivnost i sposobnost pojedinca, već nešto drugo ... živio sam u ubjeđenju da sam dobro obavljao zadatke koji su mi povjeravani, rukovodstvo je uvijek bez primjedbi prihvatalo moje izvještaje, slali su me na najteže zadatke . .. svi sa kojima sam dolazio u dodir tražili su da ih ponovo posjetim i da im pomognem u radu ... I odjednom, ispadam iz rukovodstva. To nijesam mogao mirno da podnesem. Reagovao sam više osjećajno . ..

— Rekao si mi nešto što sam predosjećao. Iako nijesam vjerovao da takvi odnosi mogu biti među komunistima, sada sam saznao istinu i više nema sumnji! To teško mogu da podnesem ... osjećam da sam izgubio najdragocjenije što sam imao ... Napustiću Srbiju i otići ću u neku drugu pokrajinu. Staviću se na raspolaganje tamošnjoj organizaciji . . .

Đilas je moje riječi dočekao sa oštrinom kakvoj se nijesam nadao.

— Reaguješ kao da nijesi komunista, revolucionar — govorio je polako, analizirajući svaku moju riječ. — Komunisti su ljudi kao i svi drugi. . . imaju svoje slabosti. Niko nije savršen! Takvog nema u životu. Komunisti se razlikuju od drugih po tome što svjesno nastoje da svoje slabosti što više suzbiju. Neko to uspijeva u većoj, a neko u manjoj mjeri. Takav je život i njega treba primiti takvog kakav jeste . . .

Osjećao sam da ima pravo, ali i dalje sam emotivno reagovao.

— Ipak, napustiću Srbiju — ponovio sam tvrdoglavo.

— To ti nećeš učiniti — oštro je reagovao.

— Ja ću to, ipak, učiniti — bio sam uporan.

— Ako to učiniš, svršeno je sa prijateljstvom između nas — grubo je rekao.

*** Aleksandar Ranković.**

Nastavio je da čita knjigu; razgovor je time bio završen. Ustao sam i bez pozdrava izašao. Lutao sam cio dan po gradu, sve do kasno u noć. Ko zna po koji put sam u toku tog dana donosio tvrdu odluku da ću bez obzira na sve ipak otići iz Srbije. A onda bih se sjetio onoga što mi je Đilas rekao — da moram preći preko svega i boriti se za bolje i iskrenije odnose sa drugovima. Najzad, kasno noću, donio sam odluku da ostanem. I odmah sam pošao Đilasu iako je bilo prilično kasno. Čim me je ugledao, zadovoljno se osmjehnuo i rekao:

— Znao sam da ćeš doći!... Znači, ostaješ.

Klimnuo sam glavom. Sada kada je razum preovladao, bilo me je pomalo stid. On je to vidio, pa me je posavjetovao:

— Ti suviše osjećajno reaguješ na „nepravde" društva. Istina, brzo se i ohladiš i postupaš onako kako to dolikuje komunisti... Obavezno treba da se sastaneš sa Lekom i da sa njim otvoreno razgovaraš o svemu što se nakupilo među vama. Ništa ne smije ostati neraščišćeno. Inače, nećete moći sarađivati.

Pošto je obećao da će lično ugovoriti sastanak, pozdravili smo se i ja sam izašao na ulicu. Osjećao sam se kao čovjek koji se oslobodio nečega što ga je teško pritiskalo. Sada mi je bilo čak i neprijatno da pokrećem pitanja na sastanku do kojeg je došlo već sljedećeg dana. Međutim, Ranković me je sam oslobodio te neprijatnosti. Pošto je bio obaviješten o svemu od Đilasa, počeo je prvi da govori. Potpuno me je obezoružao:

— Ti si dobro osetio da se moje ponašanje prema tebi promenilo u poslednje vreme. Nastalo je izvesno zahlađenje sa moje strane. Tome nisi ti doprineo, nego sam ja nepravilno reagovao na neke nepromišljene Đilasove izjave u odnosu na tvoj rad i rad ostalih članova komiteta.

Htio sam da ga prekinem, nijesam ništa razumijevao. Ali, on je nastavio:

— Dok si bio član komiteta, a posebno dok si radio na Jugu, Đido je imao običaj da kaže kako niko od nas ne radi izuzev „Dugačkog".

— Kakve to veze ima sa mnom? — nijesam se mogao uzdržati. — Zar si se zbog toga ohladio prema meni?

— Ima i te kako! Ako Dido kao član rukovodstva uporno tvrdi da niko ništa ne radi osim „Dugačkog", onda je normalno očekivati izvesnu reakciju ljudi... i ona je došla u vidu nipodaštavanja uspeha koje „Dugački" stvarno postiže . .. Možeš prigovoriti da to nije komunistički. I ja ću se s tobom složiti. Samo, komunisti su živi ljudi, sa mnogim slabostima. Pa ni ja ih nisam lišen, mada nastojim da ih se oslobodim. Jedna od takvih slabosti jeste i odnos prema tebi. Ali ja sam odlučio da to preovladam. To neće biti smetnja našoj daljoj saradnji.

Zastidio sam se ... jer, ako se Ranković tako oštro odnosi prema sopstvenim slabostima, šta meni preostaje? Zar ja nemam istih takvih, ako ne i većih, slabosti?

Rastali smo se kao prijatelji.

USKORO POSLIJE RAZGOVORA sa Rankovićem Đilas mi je saopštio da po odluci Centralnog komiteta treba da odem na oporavak u banju. Energično sam odbio ističući da revolucionar bez obzira na stanje svog zdravlja ne smije ići u banju kada se sve više zaoštrava revolucionarna situacija. Đilas je pokušavao da me ubijedi kako nemam prava, ali nije uspio. Onda je došao sa novom odlukom: treba da idem u Sijarinsku Banju kod Leskovca, gdje se tog ljeta održavao kurs za proučavanje *Istorije SKP(b).* Na kurs će doći oko 100 učitelja iz cijele zemlje. Među njima ima svega 4—5 članova Partije. Moj zadatak je bio strogo određen: trebalo je svakog dana da sa rukovodstvom kursa proradim dio *Istorije* koji bi se zatim prorađivao u grupama.

Rado sam se prihvatio tog zadatka. Pružena mi je mogućnost da razgovaram sa učiteljima iz svih krajeva zemlje. Od njih ću saznati kakvo je stanje na selu, koristiću iskustvo koje su stekli u radu sa seljacima, a ja ću ih upoznati sa iskustvima koje smo stekli u stvaranju partijskih organizacija ... Ako bi mi uspjelo da od učitelja stvorim partijske aktiviste, bila bi to velika prednost za našu Partiju. No, i pored svih tih razloga, bilo mi je jasno da drugovi ipak žele da me pošalju u banju.

Povezao sam se sa organizatorom tog kursa Brankom Rakićem i pošao sam u Banju. Svi učitelji su več bili na okupu. Prijavili su se vlastima kao grupa učitelja koja je došla u Banju radi ljetovanja. Spavali su u školi; kuhinju su organizovali u svojoj režiji. Izabrali su Sijarinsku Banju jer u njoj u to vrijeme nije bilo gostiju. Iako su znali da nijesam učitelj, dobro su me primili i nijesu se raspitivali o meni. Smatrali su da sam čovjek „odozgo" i zvali su me „Dugački".

Odmah sam razradio plan da svi učesnici kursa savladaju predviđeni program — da prouče čitav „kratak kurs" *Istorije SKP(b).* Kako je za ostvarenje tako obimnog programa bilo malo vremena, odlučili smo da radimo svakog dana od tri sata ujutro do osam sati uveče — sa kratkim prekidima za doručak ručak i večeru.

Učitelje smo razdijelili po grupama, koje su imale određena mjesta u šumi. Svaka grupa imala je svog rukovodioca. Sa njima sam razrađivao dijelove koje su svakog dana imali da predaju po grupama. Zatim bih obilazio grupe da vidim kako rade. To je tražilo izuzetan napor od svih učesnika kursa. Međutim, zahvaljujući upravo tome, uspjeli smo da završimo čitav program dva dana prije kraja ljetovanja. To je, svakako, bio velik uspjeh pošto se rijetko dešavalo da se na kursevima prorade sve glave *Istorije.* S te strane mogli smo biti zadovoljni. Ali, nešto mi je ipak smetalo: učitelji će uspjeti da savladaju cio program kursa, ali to znanje će biti knjiško! Učesnici kursa neće znati da ga primijene na našu stvarnost, već će mehanički ponavljati ono što su naučili o razvoju revolucije u Sovjetskom Savezu ...

Našao sam izlaz iz te situacije: produžili smo „radno vrijeme" tako da smo imali dodatne časove od osam do jedanaest sati noću! Počeli smo održavati sastanke cijelog kolektiva i na njima voditi diskusije o stanju na selu. Učitelji su govorili o perspektivi sitnog posjeda, o mogućnostima plasmana poljoprivrednih proizvoda, o prezaduženosti seljaka kod banaka i trgovaca, o položaju bezemljaša... Potom smo razmatrali kako te probleme valja riješiti i kako seljake, u borbi za poboljšanje njihovog položaja, možemo privlačiti u Partiju. Na taj način sam sve učitelje tretirao kao članove Partije. U stvari, njih je i trebalo primiti u

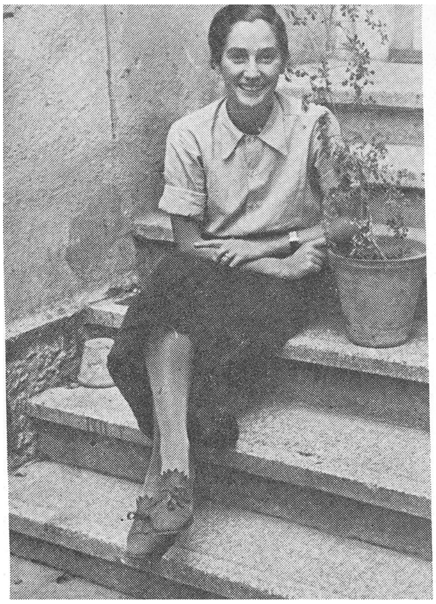
Partiju. Ja to nijesam učinio jer nijesam imao ovlašćenja; ali sam zato predložio da se to učini na terenu gdje učitelji žive. To je i sprovedeno: bezmalo svi su bili primljeni u Partiju, a više od polovine ih je izginulo u narodnooslobodilačkoj borbi.

PO POVRATKU SA KURSA saopšteno mi je da preuzmem tehniku Centralnog komiteta. Stavljeno mi je u zadatak da organizujem štamparije za Centralni komitet i za pokrajinske komitete Srbije, Vojvodine, Kosova i Metohije i Crne Gore.

Odmah sam se prihvatio posla. Prvo sam otišao u vilu gdje je bila smještena štamparija na ručni pogon. Tamo sam našao sve kako sam ostavio — mašinu i ljude. Štamparija je radila besprijekorno, samo više nije mogla zadovoljavati narasle potrebe. Dilas je od strane rukovodstva održavao vezu sa štamparijom. Što se tiče distribucije, ona je predstavljala poseban problem. Iz štamparije je izlazilo sve više materijala, dolazilo je do zastoja u njegovom rasturanju i do međusobnog upoznavanja ljudi koji su radili taj posao, a time se povećavala opasnost da policija otkrije čitavu tehniku.

Pošto sam stekao uvid u stanje, napravio sam plan reorganizacije: treba nabaviti veću i moderniju štampariju, a zatim na novoj osnovi organizovati mrežu za distribuciju materijala. Postojeću štamparsku mašinu treba prebaciti u Novi Sad i pomoći Pokrajinskom komitetu da organizuje štampariju za Vojvodinu.

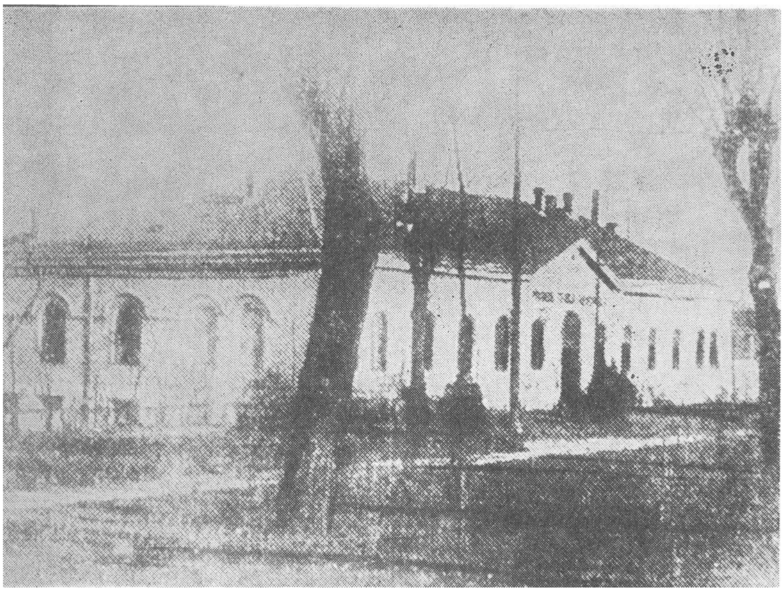
Tih dana sreo sam Ljubicu Đonović, djevojku iz susjednog sela koju sam primio u Partiju kada sam boravio u svom selu u jesen 1937. godine. Mnogo sam se obradovao tom susretu, a posebno kada mi je rekla da se konačno preselila u Beograd i da stanuje kod brata, koji radi u jednoj štampariji. Odmah sam odlučio da se upoznam sa Ljubičinim bratom i da ih oboje uključim u poslove oko tehnike. To sam joj odmah rekao; bila je zadovoljna što će ponovo obavljati partijske zadatke.

Milica Sarić, studentkinja, 1937.

Svetozar Vukmanović u vojsci 1937.

Zloglasna beogradska „Glavnjača"

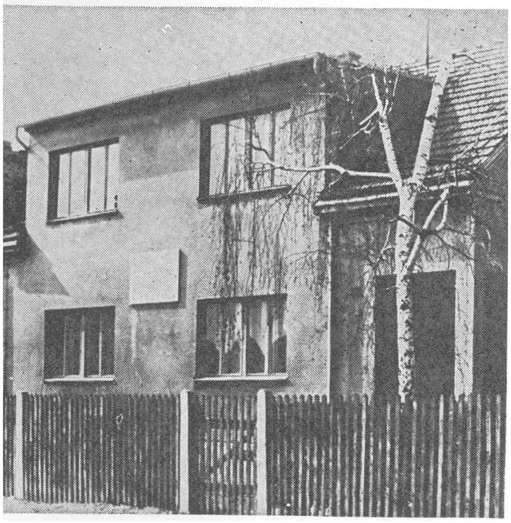
Bosa Milićević, jedna od žrtava demonstracija održanih u Beogradu 14. decembra 1939.

Zbor studenata posvečen žrtvama terora vladajućeg režima 1940.

Generalni sekretar KPJ Josip Broz Tito

Zgrada u Dubravi na periferiji Zagreba u kojoj je oktobra 1940. održana Peta zemaljska konferencija KPJ

Tako sam se upoznao sa Brankom Bonovićem* i sa Slobodanom Jovićem, koji je kao slovoslagač radio u istoj štampariji. Kod njih sam često išao i na spavanje. Tamo sam uvijek našao i nešto da pojedem kada bih ogladnio.

Preko Branka sam nabavio novu, veću štamparsku mašinu na nožni pogon. Angažovao sam bračni par Danu i Branka Maksimovića da uzmu pod zakup jednu vilu na Kotež neimaru. Sa njima me je ranije upoznao Zujović.

U podrum zakupljene vile smjestili smo štampariju. Organizator štamparije ponovo je bio Niko Vučković. Brana Perović je izostavljena jer je prešla na rad u distribuciju. Umjesto nje, angažovana je Zaga Jovanović, studentkinja iz Kragujevca, koja je te godine došla na Univerzitet.

Malu štampariju prebacili smo u Novi Sad. Jedne noći, uz pomoć nosača, donio sam je upakovanu do druma koji iz Zemuna vodi za Novi Sad. Tu ju je preuzeo Žarko Zrenjanin, sekretar Pokrajinskog komiteta za Vojvodinu.

Mnogo teži zadatak je bio organizovanje mreže za distribuciju štampanog materijala; trebalo je stvoriti posebnu organizaciju koja bi bila paralelna sa političkom i po mogućnosti što više odvojena od nje, kako bi se otklonila mogućnost da policija preko nekog zaplijenjenog materijala uspije da otkrije cijelu partijsku organizaciju.

Organizovao sam osnovni tehnički punkt koji bi prihvatao materijal iz štamparije i vršio osnovnu raspodjelu materijala na pojedine gradove u unutrašnjosti. Materijal iz štamparije do tog punkta prenosili su posebni kuriri koji su obavljali samo taj posao i nijesu se međusobno poznavali. Rukovođenje punktom povjerio sam Miri i Blažu Jankoviću. Oni su bili oslobođeni rada u štampariji. Odnosi između tog punkta i organizacije za distribuiranje materijala bili su postavljeni na sljedeću osnovu: posebni kuriri su iznosili materijal iz tog ili nekog drugog pomoćnog punkta i predavali ga kuririma iz unutrašnjosti; osim toga, postojao je tehnički punkt za grad, odakle se distribuirao materijal po gradu. Svi ljudi koji su radili u „tehnici" bili su odvojeni od partijskih organizacija, a za njih je znao samo sekretar komiteta.

*** Poginuo od okupatora za vrijeme provale u Beogradu. Proglašen za narodnog heroja.**

Nabavio sam preko Donovića dvije mašine — jednu na ručni, a drugu na nožni pogon. Prva je trebalo da bude otpremljena za Skoplje, a druga za Podgoricu. Za Kosovo sam nabavio običnu mašinu za umnožavanje (geštetner). To su zahtijevali drugovi sa Kosova pošto nijesu imali mogućnosti da organizuju štampariju.

Mašinu za Skoplje poslao sam poštom na adresu jednog obućara i deklarisao robu kao obućarski alat. A za transport druge mašine i materijala koristio sam ambulantna kola Crvenog krsta. U Crvenom krstu je, naime, radio jedan šofer koji je bio komunista; on bi nam javljao kada je dežuran i mi bismo tada telefonom tražili auto navodno radi prevoza bolesnika. Tako smo prevozili materijal iz Beograda u unutrašnjost ili obratno. Na trošarinskim stanicama niko nas ne bi kontrolisao.

Kako je transport štamparije za Crnu Goru bio komplikovan, bilo je dogovoreno da je prebacim do Peći, odakle bi je drugovi iz Crne Gore kamionom prevezli do Podgorice.

Angažovao sam automobil Crvenog krsta, natovarili smo štampariju i u prvi sumrak krenuli za Peć. Računao sam da ćemo još u toku noći stići u selo Vitomiricu blizu Peći. Tu je trebalo da ostavimo štampariju. Ali, u putu nam je pukla guma i izgubili smo oko dva sata. Pred samu zoru stigli smo u Kosovsku Mitrovicu. Dalje nijesmo smjeli jer bi seljaci mogli vidjeti da iz automobila Crvenog krsta, umjesto bolesnika, istovarujemo štampariju. Zato sam odlučio da ne idemo prema Peći, nego da štampariju ostavimo u selu Pantinu, nedaleko od Kosovske Mitrovice. U tom selu je živio moj teča Andrija Lekić, čiji su sinovi i kćeri bili komunisti. O tome sam odmah po povratku u Beograd obavijestio Pokrajinski komitet za Crnu Goru. Ali iz Crne Gore mjesecima se niko nije javljao; došla je i okupacija zemlje, a štamparija je još ležala u selu. Tek poslije naše intervencije štamparija je konačno bila prebačena.

Nasuprot tome, iz Skoplja nam je stigla poruka da je sve spremno da štamparija počne sa radom. Tražili su samo stručnu pomoć da mašinu stave u pogon. Stoga sam odlučio da pođemo Đonović i ja.

Kako nije smio da zna kuću u kojoj se nalazila štamparija, stavio sam mu crne naočari koje sam prethodno „postavio" pamukom. Ulicama Skoplja vodio sam Đonovića kao slijepog.

Đonović je ostao u štampariji nekoliko dana, za koje vrijeme je obučio Mirčeta Aceva da radi na štamparskoj mašini. Poslije toga sam ga na isti način izveo iz kuće.

Sto se tiče Beograda, odlučio sam da postojeću organizaciju tehnike prepustim Pokrajinskom komitetu za Srbiju, a da počnem stvarati posebne organizacije za potrebe Centralnog komiteta. Angažovao sam Đonovića da nabavi modernu štampariju na električni pogon; prihvatio sam i ponudu Dane i Branka Maksimovića da Partiji ustupe plac i potrebna sredstva za izgradnju vile koja bi imala tajnu prostoriju za smještaj štamparije. Angažovao sam Zoru i Stevana Krdžalića da uzmu pod zakup kuću radi smještaja nabavljene štamparije dok vila ne bude sazidana.

NEGDJE U JESEN 1940. godine Đilas mi je saopštio da u ime Centralnog komiteta treba da prisustvujem pokrajinskoj partijskoj konferenciji za Makedoniju. Ta vijest me je mnogo obradovala: ponovo ću vidjeti drugove sa kojima sam radio, saznaću koliko su napredovali u omasovljavanju Partije, koliko su uspjeha imali u štrajkovima i drugim akcijama. U Skoplju sam razgovarao sa Žujovićem i ostalim drugovima. Htio sam da doznam da li je Sarlov dolazak na funkciju političkog sekretara doveo do snažnijeg razvoja organizacije ili je, pak, izazvao stagnaciju i opadanje onog poleta koji smo ostvarili. No, oni su bili prilično zakopčani. Ipak, iz diskusija sam mogao zaključiti da je polet u akcijama donekle jenjavao.

Na konferenciji sam doznao da se priprema Peta zemaljska konferencija KPJ. Naime, za nju su birani delegati. Pretpostavljao sam da ću prisustvovati i toj konferenciji, mada me je čudilo što nijesam nigdje bio izabran za delegata — ni u Srbiji ni u Makedoniji! A dosta sam radio i na jednom i na drugom terenu ... Ipak, pred samo održavanje Pete zemaljske konferencije pozvan sam da joj pri-

sustvujem u svojstvu posmatrača. Međutim, na samoj konferenciji prihvaćeno je da mi se prizna status punopravnog delegata...

Konferencija je trajala tri dana. Za sve to vrijeme nijesmo smjeh izlaziti iz kuće koja se nalazila u predgrađu Zagreba. Bilo nas je preko stotinu delegata u toj maloj kući. Zato smo morah spavati na podu, zbijeni kao sardine.

Vrijeme je brzo prolazilo: sastanci su se održavah tokom cijelog dana, sa izvjesnim prekidima. Najprije su čitani referati, poslije čega bi nastajala diskusija. Delegati nijesu mnogo istupah na samoj konferenciji, već pretežno za vrijeme odmora, ručka ili večere. To je dolazilo usljed toga što je većina delegata učestvovala prvi put na takvim konferencijama, pa su se teško odlučivah da uzmu učešća u diskusiji na plenarnim sastancima.

U sličnoj situaciji sam se i ja našao. Nijesam se usuđivao da istupim iako sam osjećao da bih imao mnogo šta da kažem. Slušajući referate, imao sam osjećaj da bi se mnogo više moglo govoriti kako je došlo do omasovljenja Partije u posljednje vrijeme, da bi se moglo konkretnije ukazati na korake koje treba preduzeti kako bi se taj razvoj još više ubrzao. Ali nedostatak smjelosti pratio me je od djetinjstva: uvijek sam imao tremu kada je trebalo da istupim javno. I tek kada bih počeo da govorim, trema bi polako nestajala...

Dugo sam se kolebao da li da istupim. Najzad sam zatražio riječ; govorio sam o iskustvima iz rada na teritoriji Srbije i Makedonije; iznio sam kakvo je stanje bilo prije nepunu godinu dana i kakav je napredak postignut u međuvremenu ... Buran razvoj Partije objašnjavao sam pogoršanjem materijalnog položaja radnih masa u gradu i na selu, ali i promjenom strukture same Partije, jer smo se u procesu borbe oslobađah starih, neaktivnih članova i zamjenjivah ih novima, koji su nicali iz borbe ... Svoje izlaganje sam završio riječima:

— Moramo se smjelije povezivati sa radnicima. Članovi rukovodstva, kada dođu na teren, ne smiju se sastajati samo sa mjesnim rukovodstvima ili, u najboljem slučaju, sa članovima Partije, nego sa što širim krugom radnika. Tako će sticati potreban uvid u situaciju na terenu.

Pri tome ne treba da se plaše da će ih otkriti policija ... Radnici sa simpatijama gledaju na Partiju i žele da na neki način pomognu borbu koju ona vodi... Ne može se osporiti da Partija u organizacionom pogledu zaostaje za potrebama čitavog pokreta. Zato je neophodno da se ubrza tempo partijskog rada. Komunisti ne mogu imati lični život... svaki djelić vremena moraju davati pokretu. A takvih komunista mi već imamo ... Orce Nikolov je bio toliko iscrpljen da je pao u nesvijest...

Time sam završio. Osjećao sam kao da sam skinuo teret koji me je pritiskao. Ali, poslije mene je uzeo riječ jedan delegat iz Slovenije.

— Ako bismo prihvatili ovakvu orijentaciju i ovakav „tempo rada", izložili bismo se opasnosti da policija otkrije našu organizaciju i poruši sve što bismo izgradili takvim previše forsiranim radom ...

Tako je prvi put nastao konflikt na konferenciji. Pojavila su se dva različita stava u jednom od veoma važnih pitanja koja se odnose na našu dalju aktivnost. Tada je intervenisao generalni sekretar Centralnog komiteta — Tito.

— Meni se sviđa ono što je govorio onaj drug... — pokazao je rukom prema meni, ali nije znao kako se zovem. Onda je za momenat zastao i dodao... — Tempo! Orijentacija koju on predlaže neće povećati, nego, obrnuto, smanjiće opasnost od provaljivanja policije u našu organizaciju. Policija najlakše otkriva naše organizacije onda kada su začaurene, kada nisu povezane s masama. Naravno, ne treba ljude dovoditi do toga da padaju u nesvijest. Partijski kadrovi su dragocjeni i njih treba čuvati.

Od tada su me svi učesnici konferencije počeli nazivati imenom koje mi je dao Tito. Taj nadimak mi je ostao do današnjeg dana.

Tom Titovom intervencijom prevaziđen je spor koji je nastao mojim istupanjem na konferenciji.

Osim tog, došlo je do još jednog konflikta na konferenciji. Ovoga puta između Sarla i Dilasa. U razgovoru za vrijeme pauze Šarlo je iznio stav da svi kolonisti koji su dobili zemlju u Makedoniji treba da se isele.

Tome se odmah usprotivio Dilas.

— Znači li to da treba da napuste zemlju i oni kolonisti koji su u međuvremenu postali komunisti?

— Svi — odgovorio je Sarlo bez dvoumljenja.

— Ja se s tim ne slažem — oštro je reagovao Đilas. — To je nacionalistički stav!

Taj oštar konflikt Tito je morao da rješava: njegov stav nije ostavljao mjesta dvoumljenju — bio je isti kao i Đilasov. Ali, dobio sam utisak da se Sarlo nije složio. Tito nije htio da ga istjeruje na čistinu; izgledalo mi je da izbjegava da zaoštri konflikt sa Sarlom. To mi je bilo veoma krivo. Strasno sam želio da se sa Sarlom raščisti ne samo taj nego i mnogi drugi njegovi stavovi.

Na kraju konferencije je izabrana Kandidaciona komisija; u nju smo ušli Krsto Popivoda, jedan drug iz Slovenije i ja. Kada smo se povukli sa Titom u jednu sobu da bismo se dogovorili o kandidatima, Tito nam je predao listu sa imenima kandidata za članove Centralnog komiteta. To nijesu bila prava imena, nego pseudonimi, pa nijesam znao koga predlažem. Mi smo prihvatili listu bez diskusije jer, konačno, Titu je Kominterna povjerila da sastavi Centralni komitet. Tu listu smo predložili konferenciji i ona je jednoglasno prihvaćena.

ZNAO SAM DA PARTIJA PRIPREMA velike demonstracije radnika i studenata protiv skupoće i protiv neprekidnog pogoršavanja položaja radnika. Međutim, nijesam pretpostavljao da će vlada nastupiti protiv demonstranata sa takvom oštrinom. I to vlada koja je pretendovala da uvede demokratske slobode i da riješi nacionalno pitanje!

Demonstracije su bile zakazane za 14. decembar na Slaviji. Meni i Dilasu je bilo zabranjeno da učestvujemo, ali, kako nijesam mogao izdržati da budem daleko od mjesta demonstracija, izašao sam sa Đilasom na Tašmajdan, koji je tada bio pust i neuređen. Sjeli smo na stijene i osluškivali ... U početku se čula samo neka udaljena buka iz pravca Slavije. A onda se sve više primicala! Izgledalo je da se demonstranti kreću Hartvigovom ulicom* prema Tehničkom

*** Danas ulica Borisa Kidriča (prim. red.).**

fakultetu. Odjednom je počela pucnjava! Prvo mitraljeski rafali, a onda pojedinačni pucnji, koji su se sve više približavali Tehničkom fakultetu. Izgledalo je da policija pojedinačno ubija demonstrante. Bilo je jezivo to slušati! Činilo nam se da svaki metak pogađa nekog od naših drugova ... možda Leku, koji rukovodi tim demonstracijama. .. ili Sunju, koja se nalazi među demonstrantima ... ili Đura Strugara ... ili... Osjećali smo se kao da svaki metak direktno pogađa nas. I u tom haosu čuo sam Đilasa kako govori:

— Njihovi meci pogađaju naše drugove, ali sahranjuju i iluzije masa da će vlada dati slobodu i demokratiju, da će obezbijediti poboljšanje njihovog materijalnog položaja ...

U prvom trenutku nijesam shvatao šta hoće da kaže, ali mi je ubrzo postalo jasno ...

Drugi dio

BORBA ZA VLAST

GLAVA I

BURA NA POMOLU

Martovske demonstracije • Sta se događalo 27. marta 1941. godine • Moj prvi govor građanima Beograda i Titovo reagovanje • Iznevjerene nade u sklapanje sporazuma sa SSSR • Beograd pod kišom bombi i u moru plamena • Savlađujem strah od bombardovanja • Susret sa majkom u aprilskom ratu • Kapitulacija i povratak u Beograd

JOS OD ANŠLUSA AUSTRIJE bilo je jasno da se Hitler neće zaustaviti na granicama naše zemlje. Opasnost od najezde na nas povećavala se sa sve novim Hitlerovim osvajanjima po Evropi. Ostajalo je samo da se vidi da li će uspjeti da nas bez rata porobi kao što je učinio sa Mađarskom, Rumunijom i Bugarskom ili će morati ratovati kao u Poljskoj, Belgiji, Holandiji i Francuskoj, odnosno intervenisati vojnom silom kao što se to desilo u Danskoj i Norveškoj.

Izbor načina porobljavanja tuđih zemalja nije zavisio od Hitlerove volje, pa ni od volje vladajućih krugova u pojedinim državama. Volja naroda i njegova spremnost da se suprotstavi porobljavanju i politici koja tome vodi — bili su glavni činioci u donošenju istorijskih odluka. Za naše narode dilema se sastojala u tome da li se suprotstaviti pokušajima Hitlera da uz pomoć domaćih vladajućih krugova izvede mirno porobljavanje naše zemlje. Ako se prije martovskih dana i moglo posumnjati da će mase biti spremne da se oružjem suprotstave pokušaju porobljavanja naše zemlje, to se ne bi moglo reći za Partiju u cjelini i njeno rukovodstvo. Ono je od početka Hitlerove ekspanzije upozoravalo da ćemo joj se jednog dana morati suprotstaviti svim sredstvima.

Taj dan je došao kada je predsednik vlade Dragiša Cvetković otišao u Beč da sklopi sporazum o pristupanju Jugoslavije Trojnom paktu. Bilo je to 25. marta 1941. godine. Partija i njeno rukovodstvo nijesu se kolebali. Bili su dosljedni svom dotadašnjem stavu. Pozvali su narod na masovne demonstracije, koje su počele istog dana i trajale sve dok nije oborena vlada koja je potpisala sramni pakt.

U to vrijeme radio sam na organizovanju partijske tehnike, na štampanju i rasturanju partijskih proglasa, letaka itd. Zbog toga nijesam smio da učestvujem u demonstracijama i akcijama koje bi mogle dovesti do mog hapšenja. Nijesam prisustvovao ni sastancima rukovodstava kada je analizirana situacija i donesene odluke o preduzimanju akcija. Sve mi je to, naravno, teško padalo, bio sam nekako odsječen od događaja. Istina, obavještavali su me redovno o akcijama koje su pripremane. Tako sam saznao i za demonstracije povodom pristupanja Trojnom paktu.

Osjećao sam da se približuju veliki događaji. Prekršio sam obavezu i izašao na ulicu. Pošao sam prema dijelovima grada gdje je trebalo da se održe demonstracije. Ubrzo sam naišao na prve grupe demonstranata; bilo ih je nekoliko hiljada: uzvikivali su parole protiv vlade, protiv pristupanja naše zemlje Trojnom paktu ... Građani su otvarali prozore svojih stanova i čuli su se uzvici odobravanja. Organi vlasti nijesu se suprotstavljali demonstrantima. Sve je to bilo novo i neobično: nikada naše demonstracije nijesu bile tako masovne, nikada nas građanstvo nije tako podržavalo — i, što je najvažnije, prvi put policija nije stupila odmah u akciju! Sve je to jasno govorilo da su na pomolu burni događaji.

27. MART JE BIO SUNČAN i neobično topao dan. Iz stana sam izašao nešto poslije osam časova i krenuo prema centru grada. Uz put sam sretao manje grupe demonstranata. Nosili su transparente sa natpisima: „Živeli saveznici", ,,2iveo kralj" . . . Vidio sam i slike kralja Petra. Nijesam shvatao šta se događa; od prolaznika sam saznao da su svrgnuti namjesnici i da je kralj proglašen punoljetnim, da je obra-

zovana nova vlada sa generalom Dušanom Simovićem na čelu i da su u nju ušli šefovi svih političkih partija koje su ranije sačinjavale blok Udružene opozicije. Cak i Maček! Vlada, navodno, treba da raskine sporazum o pristupanju Jugoslavije Trojnom paktu.

Čim sam zadovoljio radoznalost, pošao sam sa grupom demonstranata. Bio sam oprezan i držao se uvijek po strani. Pravio sam se da ne učestvujem u demonstracijama, a ipak nijesam mogao da izostanem! Tako sam mogao da pratim ono što se događalo na ulicama Beograda.

U grupama demonstranata se iz časa u čas mijenjao odnos snaga; komunisti su na klasičan način preuzimali rukovođenje demonstracijama. Prvo su počeli da se javljaju kao govornici i da daju ton demonstracijama, tako da su postepeno nestajali drugi agitatori, a sa njima i kraljeve slike. Na transparentima su se pojavile nove parole: „Živelo prijateljstvo sa Sovjetskim Savezom", „Ziveo Sovjetski Savez", „Bolje rat nego pakt", „Bolje grob nego rob" ...

Borbeno raspoloženje nevjerovatno je raslo u masama. Komunisti su potpuno ovladali demonstracijama. Govornici su isticali zahtjev da se zaključi savez sa Sovjetskim Savezom. Masa je snažno prihvatila taj zahtjev. To je bio izraz povjerenja u snagu Sovjetskog Saveza, shvatanja da se jedino tako možemo spasiti katastrofe koja se nadvila nad našu zemlju. Demonstracije su poprimile izrazito antifašistički karakter. Razbijen je izlog njemačkog turističkog biroa.

Oko podne u demonstracijama je učestvovalo preko 50.000 građana, što je za ono vrijeme bio veoma impozantan broj.

Povorke demonstranata su se kretale Aleksandrovom ulicom i zaustavile se pred Tehničkim fakultetom. Opet su počeli da se smjenjuju govornici — sve sam ih znao sa Univerziteta. Toliko puta sam slušao njihove vatrene govore u Fizičkoj sali Univerziteta. Bili su dobri govornici, ali — istini za volju — studente je lako „zapaliti". Bilo mi je drago kako se u novonastaloj situaciji uglavnom uspješno snalaze. Naš rad na Univerzitetu dao je dobre rezultate! Brinulo me je samo to što su naši drugovi na izmaku snaga: govore od ranog jutra i glas ih izdaje. A narod traži nove govornike, jer se poslije toliko godina čuje riječ istine!

Počeo sam da se probijam kroz redove demonstranata. Htio sam da dođem do mjesta sa koga se govorilo. Nijesam imao namjeru da govorim. To mi je, uostalom, bilo izričito zabranjeno. Htio sam jednostavno da se vidim sa drugovima. Međutim, čim su me ugledali, oduševljeno su me pozdravili i zahtijevali da govorim. Objašnjavao sam im da mi je to zabranjeno, da čak ne bih smio biti na ulici. A oni su se smijali govoreći:

— Zar i na to misliš u ovom trenutku? Vidiš li da mase hoće revoluciju ...

Nijesam se mnogo opirao. Vjerovatno sam podsvjesno želio da me „prinude" da govorim.

Sjećam se da su me podigli na ruke i da sam se snažnim, odmornim glasom obratio okupljenim demonstrantima:

— Obrazovana je nova vlada — rekao sam dok je u meni raslo uzbuđenje. — No, ona će voditi staru politiku. To dokazuje njen sastav... snage koje u njoj učestvuju nijesu u stanju da promijene dosadašnju politiku. A mi tražimo vladu koja će promijeniti stanje, koja će odmah mobilisati sve što je patriotsko u ovoj zemlji i imati snage da izvrši čišćenje državnog aparata i vojske od petokolonaša i izdajnika, od svih koji nijesu za borbu u ovim odsudnim časovima! Što se tiče spoljne politike, potrebna nam je vlada koja će imati smjelosti da zaključi savez o uzajamnoj pomoći sa Sovjetskim Savezom ...

Završio sam uzvikom: „Da živi savez sa Sovjetskim Savezom!" Izazvao sam oduševljenje prisutnih; ljudi su imali bezgranično povjerenje u snagu Sovjetskog Saveza. Tome smo i mi mnogo doprinijeli našom propagandom. Bio sam zadovoljan efektom mog govora.

Prije završetka mitinga obavijestili smo građane da će se oko šest časova poslije podne održati nov zbor kod Vukovog spomenika.

Dok se nepregledna masa ljudi razilazila, saopštiše mi da treba da prisustvujem sastanku partijskog rukovodstva za Srbiju na kome se pretresa novonastala situacija.

Okupili smo se u jednom stanu u Molerovoj ulici i tu zaključili da odmah štampamo proglas koji ćemo dijeliti na zakazanom zboru kod Vukovog spomenika. Čitav taj posao bio je povjeren meni...

Tog poslijepodneva doživio sam nešto o čemu dan ranije nijesam mogao ni sanjati: svratio sam u jednu mljekarnicu i na stolovima ugledao letke Pokrajinskog komiteta Komunističke partije! Ljudi koji su ulazili u mljekarnicu da nešto pojedu slobodno su čitali letke i ostavljali ih na stolovima. I ja sam tako postupio. Rasturanje proglasa takođe smo izvršili neometano; proglas smo štampali u ilegalnoj štampariji i automobilom ga donijeli pred Vukov spomenik, gdje smo ga dijelili građanima a da policija uopšte nije intervenisala. Inicijativu za dalje štampanje proglasa preuzeli su još neki drugovi (Svabić).

Odsustvo policije u toku čitavog dana najviše me je iznenadilo. Ranije ni jedna akcija nije mogla da prođe a da snage unutrašnje bezbjednosti ne počnu hapsiti, premlaćivati, pa čak i ubijati. Sada ih nigdje nema! Izgleda da stvarno počinje revolucija. Narod više neće da živi na stari način, a snage poretka više nijesu u stanju da vladaju na taj način. U mojoj glavi počeše da se roje misli: ako je to revolucija, da li ima uslova da uspije? Sta je sa vojskom? Kako će se ona držati? Vidim, ona je izašla na ulice: manje vojne jedinice i tenkovi zaposjeli su sve strateške tačke Beograda. Narod ih pozdravlja i skandira: „Vojska s narodom, narod s vojskom!". To nije samo poziv vojsci da se pridruži pokretu naroda za odbranu zemlje. To je izraz vjerovanja da jedino vojska može da spriječi porobljavanje zemlje ... Da li bi bilo pravilno, razmišljao sam dalje, da se orijentišemo na to da revolucionarnim putem uzmemo vlast? Da li time ne bismo odbili one snage koje su spremne da se bore protiv osvajača i koje su protiv profašističkog režima, ali koje nijesu za vlast komunista ... Međutim, ni nastala situacija nije zadovoljavajuća: svrgnut je režim koji se oslanjao na sile osovine; došle su na vlast snage koje se izjašnjavaju protiv takve politike... Sve je to tačno, ali Hitler neće dozvoliti da mu tako lako propadne plijen koji je već imao u rukama. On će ranije ili kasnije intervenisati vojnim snagama ... To znači da se moramo spremati za odbranu ... Na koje snage možemo računati? Narod je spreman da se bori, ali to se ne bi moglo reći i za vladajuće krugove, a još manje za vrhove vojske. Oni nijesu spremni da daju oružje u ruke naroda. Zato ih treba ukloniti i osloniti se na one

snage koje su spremne da se svim sredstvima bore za nezavisnost zemlje ...

Znao sam da priprema za odbranu zemlje i čišćenje državnog aparata i vojske zahtijevaju određeno vrijeme i da taj zadatak može uspješno obaviti samo revolucionarna vlada, koja je nezamisliva bez učešća komunista.

Razmišljanja su me dovela do istog stava koji sam zauzeo u govoru pred Tehničkim fakultetom. Nova vlada se ne razlikuje od stare vlade. Zato i ona mora da ode s vlasti...

Odlučio sam da iskoristim prvu priliku i da bolje obrazložim svoje stavove... Nijesam morao dugo da čekam. Prilika mi se ubrzo pružila. Narod kod Vukovog spomenika nije htio da se raziđe iako je lista govornika bila iscrpljena; rukovodstvo je odlučilo da se na trgu Slavija održi novi, veliki zbor. Dilas mi je rekao da se pripremim pošto ću govoriti u ime Komunističke partije Jugoslavije ...

NEŠTO OKO OSAM ČASOVA uveče otvoren je veliki zbor kojim su završene veličanstvene demonstracije bezmalo svih odraslih građana Beograda. Bilo je prisutno preko 100.000 građana, gotovo polovina ukupnog stanovništva Beograda!

Savlađujući uzbuđenje izazvano time što sam prvi govornik i što se obraćam tolikom broju građana, gromko sam uzviknuo:

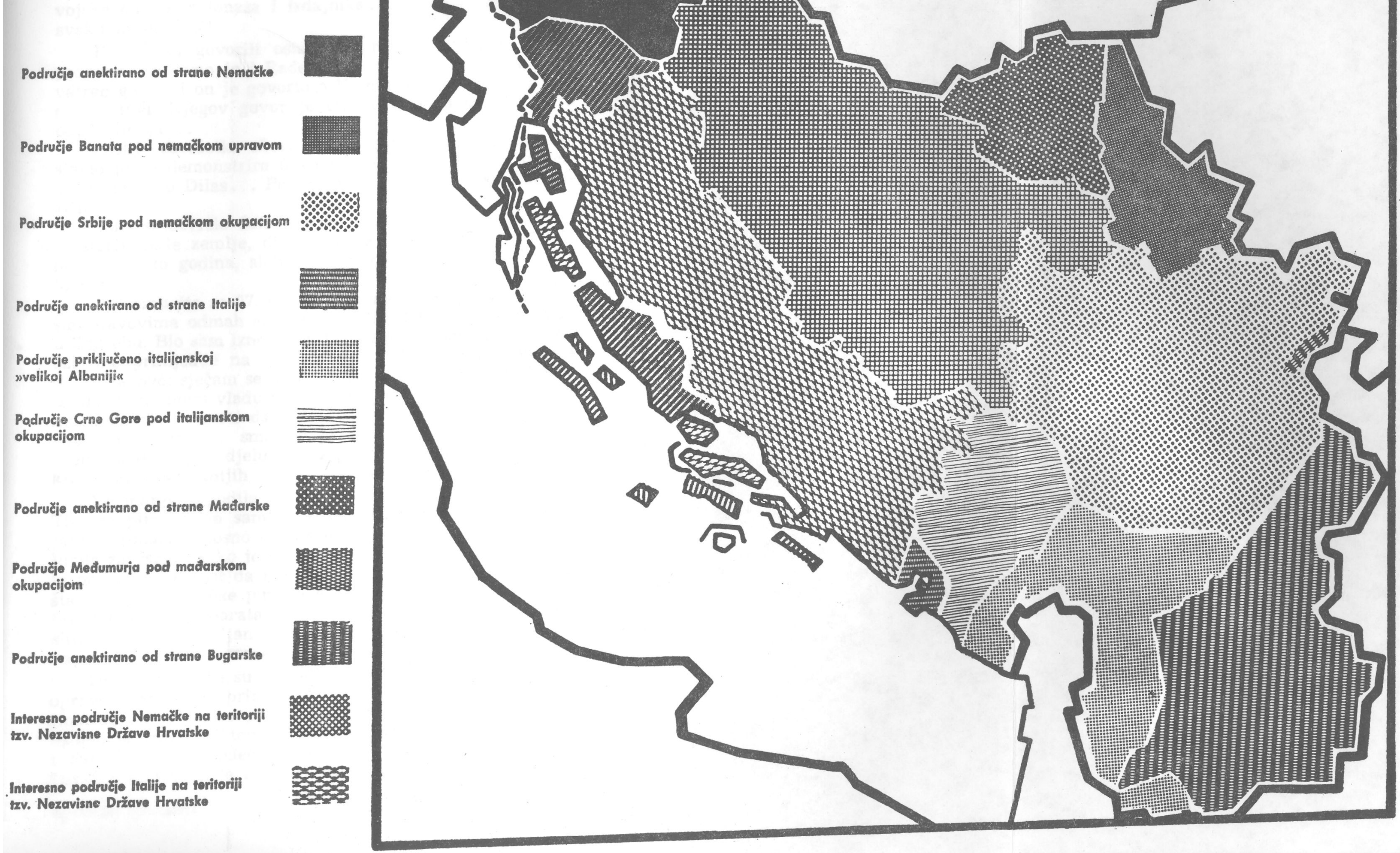
— Govorim u ime Komunističke partije Jugoslavije...

Prekinula me je bura oduševljenja. Bio sam iznenađen. Naviknut na ilegalne konferencije, nijesam ni slutio da Partija uživa takve simpatije. Ponovio sam misao da se nova vlada ne razlikuje od stare i da će voditi istu politiku, ali sam dodao zahtjev da komunisti uzmu učešća u novoj vladi. U vezi s tim sam rekao:

— Ne mogu zamisliti novu vladu bez učešća predstavnika Komunističke partije. Samo uz učešće komunista zemlja se može pripremiti za odbranu ...

Opet odobravanje! A ja sam, ponijet oduševljenjem, govorio o potrebi zbijanja svih patriotskih snaga radi odbrane zemlje, kao i o potrebi čišćenja državnog aparata i

PODELA JUGOSLAVIJE POSLE OKUPACIJE APRILA 1941.

vojske od petokolonaša i izdajnika.. . Masa je odobravala svaku moju riječ!

Poslije su govorili ostali govornici. Na kraju, izvan programa, govorio je i Rade Končar. On je održao kratak, vatren govor. I on je govorio o Komunističkoj partiji i njenoj politici. Njegov govor je takođe ponovo izazvao buru oduševljenja ...

Poslije završetka zbora jedan manji dio omladine nastavio je da demonstrira ulicama sve do Kalenićeve pijace. Tu je govorio Đilas ... Poslije njegovog govora smo se razišli.

Tako se završio dan koji će ostati kao značajan datum u istoriji naše zemlje, dan kada se u Beogradu, prvi put poslije toliko godina, slobodno zborovalo i nesmetano djelovalo.

O svemu što se 27. marta dešavalo u Beogradu i o našim stavovima odmah smo obavijestili Tita, koji se nalazio u Zagrebu. Bio sam iznenađen kada sam saznao da Tito ima ozbiljne primjedbe na stavove rukovodstva, a posebno na moje stavove: sjećam se da nam je poručivao da je naš stav u odnosu na novu vladu potpuno pogrešan. Pitao se kako ja mogu unaprijed znati da će nova vlada voditi istu politiku kao i prethodna... smatrao je da novoj vladi treba dati vremena da se na djelu pokaže, pa je, ukoliko ona zaista krene stopama ranijih vlada, argumentovano napasti.

Ne manje pogodila me je i druga kritička primjedba. Tito se pitao zašto sam prekršio direktivu da ne smijem javno istupati, odnosno zašto sam se ponašao kao da je revolucija završena (kako je samo pogodio moje misli!) i kao da je prestala opasnost da me policija prepozna kada obilazim štamparije i tehničke punktove. Otkrivanje štamparije i čitavog tehničkog aparata Partije predstavljalo bi u nastaloj situaciji veoma ozbiljan udarac za čitav naš pokret — poručivao nam je Tito.

Obje primjedbe su mi teško padale. Doduše, vidio sam opravdanost druge primjedbe, ali sam u odnosu na prvu smatrao da ja imam pravo. Stoga sam jedva čekao da se nađem sa drugom Titom i da mu iznesem svoj stav. To sam i učinio kada je, sljedećeg dana, Tito došao u Beograd i održao šire savjetovanje sa aktivistima iz cijele Srbije u cilju

razrađivanja stavova u novonastaloj situaciji. Iznio sam Titu svoju sumnju u opravdanost njegove prve primjedbe. On me je pažljivo saslušao, a zatim rekao da ne vodim dovoljno računa o tome da ono što je meni jasno ne mora da bude jasno masama. Po njegovom mišljenju, mase uglavnom zaostaju u shvatanjima iza avangarde; zato revolucionar mora biti strpljiv i aktivno uticati da situacija što prije sazri; nikada ne smije suviše istrčavati jer će se tako izolovati od masa i sigurno biti tučen. Revolucionar mora uvijek imati na umu da mase hoće da se na djelu uvjere u ispravnost onoga što on govori...

Sa tih nekoliko rečenica potpuno me je razoružao, ali i naoružao novim saznanjima koja su mi i te kako pomogla da se snalazim u burnim događajima koji su nailazili.

DANI KOJI SU USLIJEDILI potvrdili su moje sumnje. Nova vlada nije imala vremena, a nije ni htjela da počne sa pripremama za odbranu zemlje. Umjesto toga, zauzela je stav da ničim ne izazove Hitlera. To je bilo najgore što se moglo učiniti u datim uslovima.

U vremenskom tjesnacu u kome se našla trebalo j« da vlada preduzme sve drugo samo ne ono što je činila: nije smjela da se orijentiše na odbranu granica i teritorije. Bilo je jasno da se manja i slabo naoružana jugoslovenska vojska ne može oduprijeti snažnijem i bolje naoružanom protivniku. Trebalo je osposobiti vojne jedinice da samostalno vode borbu u planinskim predjelima. Možda se moglo nešto učiniti da vojnici budu prekomandovani u jedinice koje bi dejstvovale bliže njihovim domovima. Komandni kadar morao se korjenito zamijeniti mlađim kadrovima, spremnim da se i pod nepovoljnijim uslovima uhvate u koštac sa neprijateljem. Moralo se poći na saradnju sa Komunističkom partijom. Ona je već svom članstvu naredila da se javlja u vojne jedinice. Vlada, očigledno, nije bila spremna da preduzme sve te mjere, već se radije orijentisala na kratkotrajan rat, s tim da se odmah povuče u inostranstvo i da tamo sačeka pobjedu saveznika, koji bi je vratili na vlast.

Atmosferu grozničavog iščekivanja pojačavalo je i to što su svako veče zavijale sirene za vazdušnu uzbunu i što je protivavionska artiljerija izvodila vježbe. To je bio jedini znak da se nešto preduzima za odbranu zemlje. Istina, sprovođena je i djelimična mobilizacija, ali time je samo izazvana opšta zbrka.

Nasuprot takvom držanju vlade, rukovodstvo Partije izgradilo je jasnu liniju: svi članovi Partije morali su odmah da se jave na mobilizacijska mjesta i da u slučaju rata pružaju primjer kako se brani otadžbina. Mi se nijesmo kolebali kao, recimo, rukovodstvo KP Francuske, već smo rat odmah proglasili odbrambenim.

Uoči 6. aprila sastao sam se sa Dilasom. Izgledao je veoma zadovoljan i veselo mi je saopštio da više neću morati da se bavim ilegalnim štamparijama. Smatrao je da ćemo uskoro raditi legalno . . . raspolagati velikim, modernim štamparijama. Ništa nijesam shvatao. U prvi mah sam pomislio da se šali; volio je da ponekad zbunjuje ljude. Zato sam ga zapitao:

— Šta bi tako važno moglo da se dogodi i da promijeni naš položaj? . . . Zar ne vidiš da svakog momenta može izbiti rat... Očekujemo rat, a ti govoriš o nekakvoj legalnosti Partije!

Đilas je ćutao i zagonetno se smješkao. Kada je vidio da je proizveo željeni utisak, saopštio mi je da vlada još iste večeri treba da zaključi sporazum o uzajamnoj pomoći sa vladom Sovjetskog Saveza.

Vijest me je mnogo iznenadila. Nijesam mislio da će se vlada ipak odlučiti na takav korak. Inače, smatrao sam da je to realna mogućnost da se spriječi porobljavanje naše zemlje. Vjerovao sam da je snaga Sovjetskog Saveza ogromna i da je dovoljno da on uzme u zaštitu neku zemlju pa da se Hitler ne usudi da je napadne. Istina, bunilo me je što nije tako postupio kada je Hitler napao Čehoslovačku i Poljsku, ali pravdao sam to time što te zemlje nijesu tražile pomoć.

Dok sam o tome razmišljao, sjetio sam se onoga što mi je Đilas rekao na početku razgovora: sklapanjem sporazuma ulazimo u period legalizacije Komunističke partije. To mi nije bilo sasvim jasno.

— Kakve veze ima sklapanje sporazuma sa legalizacijom Partije? Zar će to imati uticaja i na unutrašnjem planu?

Gledao me je superiorno i, rekao bih, podsmješljivo. Počeo je da objašnjava kako saradnja naše vlade sa vladom Sovjetskog Saveza mora da se odrazi i na unutrašnjem planu. Štaviše, moguće je da se naša Partija ne samo legalizuje nego i da uđe u vladu!

Shvatio sam' logiku njegovog razmišljanja. Ali nije mi išlo u glavu da će snage koje su na vlasti sada ići na saradnju s komunistima. Gotovo dvije decenije odbijale su svaku saradnju sa nama... A možda će, posumnjao sam, promijeniti stav u situaciji koja je teška i za njih i za nas. Jer, ako sarađuju sa vladom Sovjetskog Saveza, zašto to ne bi mogli uraditi i sa KP Jugoslavije?

Nastojao sam da ne razbijam glavu takvim mislima. U tom trenutku bilo je važno samo to da vlada zaključi sporazum i da tako spriječi Hitlera da napadne našu zemlju!

Dilas mi je konačno saopštio i razlog našeg sastanka: odlučeno je da se sljedećeg dana održe masovne manifestacije, najmasovnije koje je Beograd ikada vidio. Beograđani treba da pozdrave zaključivanje sporazuma. U ranim jutarnjim časovima sastaće se aktivisti iz svih rejona Beograda da bi se dogovorili o organizovanju manifestacija. Sastanak je zakazan za šest časova u malom parku na kraju Krunske ulice.* Moj zadatak je bio da organizujem štampanje proglasa koji će Đilas pripremiti.

Oprostili smo se negdje oko ponoći. Đilas mi je u šali rekao da će to biti posljednji proglas koji ću štampati u ilegalnim štamparijama, koje zatim možemo pretvoriti u muzeje!

Nikako nijesam mogao da se uživim u njegove riječi, ali sam ćutao. A čitavo to vrijeme zlokobno su zavijale sirene i tutnjala je protivavionska artiljerija.

U RANO JUTRO 6. APRILA stotine aktivista iz svih rejona Beograda okupilo se na zakazanom mjestu. Svi su bili obaviješteni o predstojećim manifestacijama i lica su im sijala od zadovoljstva.

*** Sada ulica Proleterskih brigada.**

Dočekala me je neprijatna vijest: Đilas md je saopštio da je, umjesto sporazuma o uzajamnoj pomoći, sklopljen samo ugovor o prijateljstvu sa Sovjetskim Savezom. To me je razočaralo. Shvatio sam da se Sovjetski Savez ne obavezuje da brani Jugoslaviju ako ona bude napadnuta. Ipak, tješio sam se, možda će i ugovor o prijateljstvu djelovati na Hitlera da nas ne napadne. Ponijet takvim razmišljanjima, postavio sam pitanje Đilasu:

— Sta je našoj vladi smetalo da sklopi sporazum o uzajamnoj pomoći kada je već išla na sporazum o prijateljstvu?

Đilas mi je mirno odgovorio, kao da saopštava najnormalniju stvar:

— Vlada Sovjetskog Saveza nije htjela da ide na sklapanje takvog sporazuma.

— Ne razumijem... zašto? — promrmljao sam.

Đilas je nastavio mirnim glasom, a njegove riječi su odzvanjale u mojim ušima:

— Vlada Sovjetskog Saveza je ocijenila da ne bi trebalo suviše da se vezuje za sudbinu Jugoslavije. Sudbina naše zemlje u ovom momentu nije toliko važna za stvar socijalizma da bi se Sovjetski Savez morao angažovati...

Objašnjenje mi je izgledalo logično, mada sam očekivao da će Sovjetski Savez drugačije postupiti, da neće napustiti mali narod koji se odupro pritisku velike i uz to fašističke sile. Ali nijesam sumnjao u dobre namjere Sovjetskog Saveza, jer sam u Partiji vaspitavan da interese Sovjetskog Saveza poistovjećujem sa interesima socijalizma.

Nešto kasnije našli smo se Đilas, Rade Končar, neki drugovi i ja. Počeli smo razgovore o manifestacijama koje treba organizovati. Namjeravali smo da ih održimo po svaku cijenu, bez obzira na to što je zaključen samo ugovor o prijateljstvu sa SSSR. Nijesmo obraćali pažnju na stalno zavijanje sirena i na učestalu paljbu protivavionske artiljerije: mislili smo da se vježbe nastavljaju. Nijesmo se mnogo uznemiravali ni kada je osjetno ojačala artiljerijska paljba.

Na nebu su se pojavili avioni... mnogo aviona ... I dok su se prolamale strahovite eksplozije, mi srno stajali na uglu ulice koja gleda na park. Odjednom nas je zaglušio stravičan, prodoran pisak iznad naših glava: jedan avion se strelovitom brzinom spuštao pravo na nas. Još nesvjesni šta se

događa oko nas, ugledali smo kako se višespratnica, nedaleko od nas, ruši kao da je od karata...

Tek tada smo shvatili opasnost. Sklonili smo se pod nadstrešnicu za kišu, nekoliko metara iza ugla gdje smo ranije stajali. Kao da nas je ona mogla zaštititi!

Sljedeća bomba je pala na mjesto gdje smo se nalazili samo nekoliko trenutaka ranije. Komadi bombe su zviždali oko nas. Ušli smo u kuću i ostali u hodniku. Bombe su padale svuda oko nas...

Izbezumljene žene u kućnim haljinama, sa malom djecom na rukama, jurile su niz stepenice, prema podrumu. Zavladala je potpuna panika, a mi i dalje stojimo u hodniku! Neko reče da legnemo. Svi su se povinovali toj naredbi, osim mene. Nijesam tako postupio ne zato što sam bio hrabar, mada strah još nijesam osjećao, već zbog toga što mi se nije htjelo da isprljam tek sašiveno odijelo koje sam napravio da ne bih padao u oči kada sam se kretao kroz najotmjenije dijelove grada gdje su se nalazile naše štamparije i ostali tehnički punktovi. Odjednom mi je palo na pamet da ne smijem isprljati novo odijelo jer se kasnije neću moći pojaviti u rejonu gdje su naše štamparije!...

Strahovita eksplozija prekinula je moje razmišljanje... Činilo mi se da čitava višespratnica pada na nas ...

Kada sam se osvijestio, vladala je potpuna pomrčina; osjećao sam sarmo miris baruta. Neko je kresnuo palidrvcem, ali prestrašen glas je kriknuo: „Vatra!" I sve se opet utišalo. .. Pokušao sam da ustanem. Osjetio sam bol u predjelu čela. Opipao sam rukom i osjetio nešto ljepljivo. Sigurno krv! Ustao sam... Nigdje nikog! Svi su pobjegli i ostavili me samog. Ali ne.. naišao sam na Vuleta Antića, aktivistu iz Botiča. On nije ranjen, ali je bio strašno uplašen . ..

Kada smo izašli na svjetlo dana, vidio sam da mi je odijelo upropašćeno, ali nijesam znao kolika mđ je rana na čelu. Osjećao sam jedino da mi krv teče niz lice... Tek tada sam osjetio strah.

Bombe počeše ponovo da padaju na okolne zgrade. Sklonili smo se u jednu prizemnu kafanu na Kalenićevoj pijaci. Strah me nije napuštao ... osjećao sam se kao da se nalazim u nekoj rupi iz koje ne mogu pobjeći... Instinktivno sam se uputio u Novopazarsku ulicu broj 22 — kod Milice Sarić. Računao sam da ću tamo naći svoje drugove.

I ranije sam po nekoliko puta, gotovo svakodnevno, navraćao kod Sarićevih. Priroda moga posla zahtijevala je da održavam mnogo sastanaka; vrijeme između sastanaka redovno sam provodio u stanu porodice Sarić. Ako ne bih našao Milicu ili Đura Strugara, jednostavno bih sio na ponuđenu stolicu i sačekao vrijeme do narednog sastanka. A onda bih ustajao i odlazio, često bez pozdrava. To je Miličinog oca strahovito ljutilo. Zato joj je prigovarao da njeni drugovi ne znaju ni da se pozdrave kada uđu u kuću. Nasuprot njemu, Miličina majka Natalija pokazivala je veliko razumijevanje; osjećao sam da bi učinila sve da nam pomogne. Posebno mi je bilo prijatno što od mene nije očekivala da pričam ...

Zatekao sam samo Milicu i njenu majku. Kada su me ugledale sveg krvavog, uplašile su se misleći da je moja rana ozbiljna. Odmah su md oprale krv sa lica. Srećom, bio sam lakše ozlijeđen.

Ubrzo sami se smirio... Miličina majka je često prilazila prozoru i gledala kako njemački avioni bacaju „tepihe" bombi na centar grada i oko željezničke stanice. Vikala je i psovala Hitlera. Prošao me strah! Možda i zato što je prestalo bombardovanje tog dijela grada i što se više nije čuo stravičan zvižduk bombi.

Nešto kasnije došao je Vlado Popović. Znao je da kod Sarićevih dolaze rukovodeći drugovi i nadao se da će tako najlakše uspostaviti veze. Držao se besprijekorno. .. kao da nije bilo bombardovanje! To je kod mene izazivalo osjećaj divljenja, ali i zavisti. Pitao sam se otkuda mu takva hrabrost. Zaključio sami da se hrabrost stiče kroz praksu. Vlado je ratovao u Španiji i tamo doživio toliko bombardovanja da su ona za njega postala obična stvar. Meni se nešto slično dogodilo. Kada sam prvi put rasturao ilegalne letke po parkovima i dvorištima, kada sam ih ubacivao kroz otvorene prozore kuća — osjećao sam strah. Kasnije, kada sam se „ispraksirao", nosio sam kofere ilegalnog materijala, i to preko Terazija! Nijesam se uopšte plašio mada me je beogradska policija poznavala. Ako sam uspio da preodolim taj strah, zar to ne važi i za ovaj od bombardovanja?

U novonastaloj situaciji trebalo je prije svega da uspostavim vezu sa ostalim rukovodećim drugovima kako bismo se dogovorili šta sada valja činiti. Rekao sam Vladi da znam gdje stanuje Đilas, ali sam odmah dodao da se stan nalazi

u centru grada i da ga vjerovatno tamo nećemo naći. Cim sam to izrekao, shvatio sam da se izgovaram, da se u stvari plašim da ponovo idem u dio grada koji je doživio najteže bombardovanje. Ljut na sebe, odmah sam dodao da bi trebalo da odemo do stana, da ga ipak pokušamo pronaći. Vlado je prihvatio moj prijedlog.

KRENULI SMO PREMA CENTRU GRADA. Avioni su se opet pojavili i počeli da prosipaju smrtonosni tovar. .. Iza ugla jedne ulice iskočio je preplašen čovjek koji je histerično vrištao:

— Evo ih, avioni!...

Ustuknuo sami, ali istog trenutka osjetih na ramenu blagu i čvrstu Vladinu ruku.

— Moraš se savladati, Tempo!

Postidio sam se i odlučio da savladam strah... Iako su bombe padale oko nas, išli smo bez zastajkivanja. To je već bio napredak za mene! Stigli smo do Đilasovog stana, ali ga nijesmo zatekli. Stan je bio pust...

Vratili smo se u Novopazarsku ulicu. Niko nije navraćao ni kod Sarićevih. Znači, nijesmo uspjeli da uspostavimo vezu sa drugovima. Rekoh Vladi da sam se prije bombardovanja dogovorio sa Đilasom da se u 11 časova nađemo u ulici Majke Jevrosime da bi mi predao tekst proglasa. Ali odmah sam dodao da ne vjerujem da će on doći na zakazano mjesto pošto se ono nalazi u centru grada. Te riječi su mi prosto same izletjele. Možda i iz straha što ću ponovo morati da idem u centar grada. Sve me je to razbjesnilo. Naglo sam ustao i rekao Vladi da ću sam otići na sastanak ...

Prizori na koje sam nailazio probijajući se prema centru grada bili su strašni. Činilo mi se da je cio grad razrušen i u plamenu. Bilo je ulica čijim se pločnicima nije moglo ići jer su na obje strane ulice zgrade gorjele kao velike buktinje.

Bombardovanje nije prestajalo. Strah me nije prošao, ali ipak sam savladao nerve. Kada sam stigao u ulicu gdje je trebalo da se sastanemo, Đilasa nijesam našao. Čekao sam ga desetak minuta poslije ugovorenog roka, a onda sam se

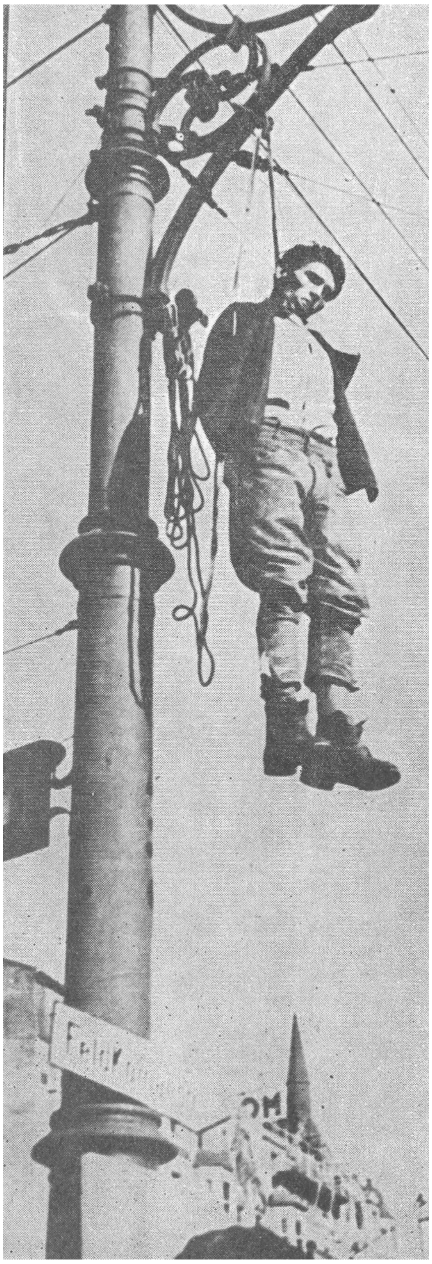
Na ulicama Beograda 27. marta 1941.

Beograd poslije bombardovanja 6. aprila 1941.

Njemački tenkovi ulaze u Beograd u aprilu 1941.

Vješala na Terazijama u ljeto 1941.

istim putem vratio u Novopazarsku. ulicu. Tu mi saopštiše Đilasovu poruku da dođem na sastanak Pokrajinskog komiteta koji treba da se održi poslije podne na poljani kod ciglane Šićanskog.

Na sastanku je odlučeno da se svi komunisti koji su pozvani u vojsku odmah jave na svoja mobilizacijska mjesta, a oni koji još nijesu pozvani da se prijavljuju kao dobrovoljci. Rukovodeće jezgro (Končar, Đilas, Zujović, Cana Babović i još neki) trebalo je da se povuče u jedno selo ispod Avale. Dilas mi je u ime Centralnog komiteta naredio da otputujem za Crnu Goru i da sam ocijenim da li treba da se javim u vojsku. Ukoliko tamo bude oformljeno jezgro koje će rukovoditi organizacijama na terenu, onda mogu da se javim u vojsku. Ali, ako to ne bude urađeno, imao sam zadatak da oformim to jezgro.

U PODGORICI sam- saznao da je već organizovano rukovodeće jezgro. Nijesami se mnogo zadržavao u gradu; pošao sam da se javim u vojsku. Kako me je put vodio pored mog sela, svratio sam da se vidim s majkom. Godinama se nijesmo vidjeli. Zatekao sam je u kući. Nije znala ništa 0 sudbini moga brata Luke, koji je živio sa svojom porodicom u Skoplju. Ni moja strina, koja je stanovala u susjedstvu, nije znala šta je sa njenim sinom Milom, koji se već nalazio na frontu. Bile su zabrinute. Naučile su one na ratove i na okupacije. Čitava mladost im je prošla u ratnim godinama 1 pod okupacijom. U tim uslovima su i rađale i podizale svoju djecu. Ali, sadašnji rat je bio nešto drugo: sada u rat treba da idu njihova djeca! Bile su spremne da žrtvuju sve samo da bi sačuvale svoju djecu.

U jednom trenutku majka me je zapitala:

— A šta će biti s nama, sine?

Znao sam da se brine šta će biti sa mnom i sa Lukom. Jer, znala je ona da poslije ratova dolazi do društvenih potresa koji razdvajaju braću, djecu od roditelja. Tako je bilo i poslije prošlog rata, tako će biti i nakon ovog rata. Poslije prvog svjetskog rata došlo je u Crnoj Gori do formiranja dva

nepomirljiva tabora. Jedan dio stanovništva se izjasnio za ujedinjenje Crne Gore sa Srbijom, ali na federalnoj osnovi budući da se radi o dva naroda. Drugi su takode bili za ujedinjenje sa Srbijom, ali na centralističkoj bazi jer se radi o jednom narodu. Tabori su bili nepomirljivi; ljudi su ležali po zatvorima, a mnogi su platili glavom svoje političko ubjeđenje. Majka se bojala da se to ne ponovi. Naravno, bila je svjesna da će doći do sukoba između komunista i antikomunista. Ta podjela nije mimoišla ni njenu djecu! Luka je bio ubijeđeni antikomunista, a ja zagriženi komunista. Nepomirljivost ta dva tabora nije izmakla njenom oku, mada nije imala ni jednog razreda osnovne škole. Bojala se međusobnog obračunavanja koje bi pogodilo njenu djecu.

Iako sam znao šta hoće da dozna svojim pitanjem, nijesam htio da joj direktno odgovorim. Samo sam odbrusio:

— Ova zemlja će biti ruska!...

Ali ona se nije dala zbuniti. Htjela je da dozna istinu do kraja.

— A šta će onda biti sa Lukom?

Nijesam mogao mimoići odgovor, a nijesam mogao ni da je obmanjujem. Zato sam kratko i strašno grubo odgovorio˙

— On će vjerovatno biti strijeljan...

Poblijedjela je. Jedva se držala na stolici. Ali nije htjela da odustane od daljih pitanja.

— A ako oni pobijede?

Nijesam imao kud. Nastavio sam grubim glasom:

— Onda će oni mene strijeljati!

Glava joj je klonula. Jedva je disala. Samo je promrmljala:

— Pa meni onda nikad neće biti dobro...

Osjetio sam> tugu zbog bola koji sam joj nanio. Ali tu nijesam mogao da postupim drugačije. Morao sam reći istinu ma koliko ona bila gorka. Pred nama su žestoki revolucionarni okršaji, a ni jedna revolucija se ne izvodi u rukavicama, pa neće ni ova naša... Neće biti samilosti prema nama komunistima; nećemo je imati ni mi prema našim protivnicima, bez obzira na srodstvo ...

SLJEDEĆEG DANA poranio sam i krenuo u Kotor da se javim u vojsku. Stigao sam uveče jer sam cijelog dana pješačio. Ali, zakasnio sam! To isto veče je potpisana kapitulacija. Vlada i kralj su pobjegli u inostranstvo. Kotor je bio pun svijeta koji se spremao da podmornicama bježi u inostranstvo. Neki prijatelji mi rekoše da mogu obezbijediti da se i ja ukrcam' u jednu od podmornica. Odbio sam ističući da je moje mjesto u zemlji i da ću se zajedno s narodom boriti protiv okupatora. Odlučio sam da se ne javljam u vojnu jedinicu jer nijesam želio da me okupator odvede u zarobljeništvo. Namjera mi je bila da se pješice probijem preko planine do mojeg sela. A tamo ću se već snaći.

Sljedećeg dana ukrcao sam se na jedan kamion i stigao oko podne na Cetinje. Stanovništvo je već provalilo u vojne magacine i uzimalo oružje, brašno i ostalu vojnu opremu. Moj rođak Jovan Vukmanović i ja uzeli smo po jednu pušku i dosta municije, a zatim pošli prema našem selu.

Ponovo sam bio s majkom. Ona se razvedrila; stigla je Lukina porodica iz Skoplja. To ju je donekle uspokojilo. Brinula se šta će biti sa mnom Rekao sam joj da neću dugo ostati u selu; otići ću tamo gdje sam potreban, gdje ću moći da se borim. Primila je to s tugom. Nije pokušavala da me odvrati; znala je da bi to bilo bezuspješno.

U selu je postojala partijska ćelija koju sam organizovao još 1933. godine i koja je od tada neprekidno funkcionisala. Odmah sam se sastao sa komunistima i predložio im da prikupe oružje koje se nalazi u selu i da ga sklone na mjesto za koje bi znao samo jedan član koga odredi organizacija. Prijedlog je bio jednoglasno prihvaćen. Oružja je bilo dosta jer su seljaci koji su napustili vojne jedinice da ne bi pali u zarobljeništvo nosili sa sobom i puške. To su u stvari bile pripreme za oružanu borbu koja je trebalo da počne onda kada partijsko rukovodstvo donese takvu odluku.

Upravo sam se spremao da pođem iz sela kad mi stiže Đilasova poruka da hitno dođem u stan Blaža Jovanovića kod Podgorice. Začudilo me otkud Đilas u Crnoj Gori; dogovor je bio da on ostane u Beogradu, a ja da pođem u Crnu Goru. Ipak, bilo mi je drago što ćemo se sastati. Kasno uveče stigao sam u Blažov stan. Pored Blaža, zatekao sam Dilasa, Đura Strugara i još neke drugove.

Nije bilo teško dogovoriti se kako da postupimo. Sa terena su izvještavali da je većina partijskih ćelija postupila kao i ona u mom selu. Time se obezbjeđivalo da oružje ne padne u ruke okupatora kada on počne da ga prikuplja pod pretnjom najstrožih kazni za one koji bi se oglušili o njegove naredbe. Složili smo se da pokrajinsko rukovodstvo treba svim organizacijama da uputi direktivu za prikupljanje oružja i da koordinira tu akciju. Najteže je bilo odlučiti šta da radimo Đilas, Đuro Strugar i ja. Mi nijesmo bili članovi PK KPJ za Crnu Goru. Đuro i ja smo energično zahtijevali da odmah otputujemo za Beograd i da nastavimo poslove koje smo ranije obavljali. Ostali su se kolebali. Tek kada sam zaprijetio da ću poći i bez njihove saglasnosti, jer odgovaram za štamparije i tehnički aparat Centralnog komiteta koji je ostao obezglavljen mojim odlaskom, svi su se saglasili da nas trojica krenemo za Beograd. Putovali smo željeznicom preko Hercegovine i Bosne, kroz tek stvorenu „Nezavisnu Državu Hrvatsku". Na stanicama smo viđali ustaše, ali nas niko nije zaustavljao.

U Beograd smo stigli krajem aprila. Sastali smo se sa Rankovićemi; on se vratio iz Zagreba i opet preuzeo dužnost sekretara PK KPJ za Srbiju. Pored njega, zatekli smo Ivana Milutinovića, Sretena Žujovića, Ivu Lolu Ribara i ostale drugove. Ja sam se prihvatio mog starog posla: rada u tehnici CK KPJ.

GLAVA II

SUDBONOSNA ODLUKA

Beorganizujem partijsku tehniku • Tito zahtijeva efikasniji rad ilegalnih štamparija • Vila-štamparija na Banjičkom vencu • Naša ocjena 22. juna 1941. godine • Prva razočarenja • Donosimo odluku o oružanom ustanku

STANJE TEHNIČKOG APARATA PARTIJE bilo je više nego kritično. Za kratko vrijeme mog odsustva sve je dekonspirisano — i kuće u kojima su bile štamparije i tehnički punktovi. Za njih je znalo više ljudi nego što je to dozvoljeno. Morao sam sve iznova reorganizovati; promijeniti stanove, ljude. Zato sam prionuo na posao. Čekanje bi moglo biti pogubno.

Kuća u kojoj se nalazila štamparija Pokrajinskog komiteta KPJ za Srbiju bila je do te mjere dekonspirisana da je trebalo mijenjati ne samo nju nego i ljude koji su bili njeni zakupci. U to vrijeme sam saznao da Ciril Žužek, službenik pošte na željezničkoj stanici, koji je inače radio u tehničkom aparatu Partije, ima vilu na Avalskom drumu. Zamolio sam ga da u njoj instaliramo štampariju. Razumije se, on je pristao i time je već bio riješen prvi problem. Trebalo je samo naći bračni par koji bi fiktivno uzeo pod zakup prizemlje vile i u njemu izgradio sklonište u koje bi bila smještena štamparija. Odabrao sam pouzdane aktiviste — doktora Gerića i studentkinju Branu Perović. Rekao sam da se fiktivno vjenčaju i da se pred spoljnim svijetom ponašaju kao muž i žena. Predviđao sam da doktor kasnije otvori i ordinaciju. Tako bi se još više mogao zakamuflirati.

Kod „bračnog para" se ilegalno uselio Vladeta Popović, španski borac, koji je trebalo da radi kao slovoslagač u štam-

pariji. U slučaju policijskog pretresa on se morao povući u sklonište.

Sklonište smo izgradili ispod stepeništa koje je vodilo na gornji sprat; u njega se ulazilo kroz pokretni pod ostave za namirnice. Na kraju smo instalirali štampariju. Sve je bilo spremno za rad. Štampariju sam tada predao Pokrajinskom komitetu KPJ za Srbiju.

Što se tiče štamparije Centralnog komiteta KPJ, morao sam ne samo mijenjati zgradu i ljude nego i nabaviti novu štampariju. Doduše, ni stan ni njegovi zakupci — Zora i Stevan Krdžalić — nijesu bili dekonspirisani, ali su se uplašili kada su ostali bez veze, odnosno kada sam naglo otišao da se javim u vojsku. Niko od rukovodećih drugova koji su ostali u Beogradu nije ih obišao. Stoga su jednog dana jednostavno demontirali štampariju i dio po dio iznosili iz kuće i ostavljali po parkovima i manjim zamračenim ulicama. Tako su uništili našu dragocjenost, najmoderniju tehniku koju smo s velikim naporom nabavili.

Dogodila mi se još jedna neugodnost u vezi sa štamparijom. U novu zgradu gdje je trebalo da bude smještena nova štamparija udarila je bomba prilikom bombardovanja. Zgrada je bila izgrađena do krova, a bomba je srušila cijelu jednu stranu zgrade. Trebalo je sve početi iznova: opraviti i dovršiti vilu, izgraditi tajno sklonište u vili, nabaviti novu štampariju, naći pogodan bračni par koji će zakupiti vilu, obezbijediti stručno osoblje koje će raditi u štampariji...

Uslovi da se ostvare ti zadaci postali su u međuvremenu izuzetno složeni i otežani. Okupator je, naime, zaprijetio da će strijeljati svakog ko bude uhvaćen da prodaje ili kupuje mašine za štampanje knjiga, brošura, letaka. Morao sam mnogo rizikovati da bih obavio taj posao.

OKUPACIJA JE IZAZVALA burno vrenje u narodu: političke snage su se polarizovale na one koje su bile za saradnju sa okupatorima i na one koje su se izjašnjavale za borbu protiv okupatora. Organizacije KPJ su prikupljale i sakrivale oružje, vršile neophodne pripreme za otpočinjanje oružane borbe u pogodnom trenutku. Radi usklađivanja tih

aktivnosti stvoren je Vojni komitet pri Centralnom komitetu, na čijem čelu se nalazio Tito.

Pripreme za oružanu borbu su me privlačile. Štampanje i rasturanje partijskih materijala izgledalo mi je suviše monotono. Pošto-poto htio sam da učestvujem u akcijama. Zato sam od Centralnog komiteta tražio da budem prebačen na drugi posao, po mogućstvu u Vojni komitet. Odgovor je ubrzo stigao. Bio je negativan! Tito mi je poručivao preko Rankovića da se ne slaže da napustim vođenje tehnike. Po njegovom mišljenju, upravo taj rad ima izuzetan značaj za omasovljenje Partije, jer ljudi moraju biti pravovremeno informisani o razvoju situacije, stavovima koje zauzima Partija.. .

Polaskalo mi je što Tito pridaje tako velik značaj poslu koji mi je povjeren. Ali najviše sam se obradovao kada mi je Ranković na kraju razgovora saopštio da Tito uvažava moju žalbu da se osjećam izolovan radeći na tehnici i da ću ubuduće redovno prisustvovati sastancima Politbiroa Centralnog komiteta KPJ.

Bio sam zadovoljan što ću učestvovati u radu najvišeg rukovodstva. To je bilo najveće priznanje za moj dotadašnji rad.

Na jednom od sastanaka Tito je tražio da referišem o stanju partijske tehnike. Spremno sam odgovorio da je stanje veoma pozitivno. Da bih istakao koliko smo napredovali, uporedivao sam postojeću organizaciju sa onom iz vremena prije 1938. godine.

— Uspjeli smo da stvorimo dvije ilegalne štamparije u Beogradu. Istovremeno smo organizovali ilegalne štamparije u Makedoniji, Vojvodini i Crnoj Gori, a na Kosovu i Metohiji imamo punkt opremljen geštetnerima. Osim toga, uspostavljene su veze sa 3—4 legalne štamparije u kojima štampamo polulegalne brošure.

Činilo mi se da Tita ne interesuju mnogo ti uspjesi. Nijesam se prevario. On me je prekinuo i rekao da je sve to tačno. ali da nivo tehnike ne odgovara trenutnim potrebama.

Takva ocjena me je zaprepastila; osjećao sam se kao čovjek koji je dugo živio u iluzijama da postiže izvanredne rezultate i odjednom saznaie grubu stvarnost da sve što je uradio ne vrijedi mnogo. Pokušao sam da oponiram:

— Pa, mi uspijevamo da svakih desetak dana otpremimo organizacijama nove partijske materijale. U gradove redovno šaljemo kofere materijala. Zar to nije ogroman napredak prema stanju od prije 1937. godine? Ranija rukovodstva su uspijevala da štampaju jedan do dva letka godišnje...

Tito me je opet prekinuo.

— Ne bih htio — rekao je — da vršim takva upoređe-Tija... Razumije se, ne bismo se mogli zadovoljiti time da objavljujemo jedan ili dva proglasa godišnje, kao što je to nekada bilo... Problem je u tome što tehnika kojom raspolažemo ne zadovoljava sadašnje potrebe .. .

Vidio je da sam ostao neubijeđen. Zato me je upitao:

— A koliko ti vremena treba da štampaš proglas i da ga rasturiš posredstvom tehničkog aparata?

Počeo sam glasno računati:

— Dok složimo tekst, izvršimo korekturu i štampamo .. . treba nam desetak dana. A onda još toliko da rasturimo proglas ...

Nasmijao se i rekao da je problem upravo u tome: dok štampamo i rasturimo proglas, prođe dvadesetak dana, a za to vrijeme on postane neaktuelan. Međutim, mi, kao politička partija, moramo brzo reagovati na događaje koji se munjevito odvijaju.

Morao sam priznati da je u pravu ma koliko mi je to bilo teško. Osim toga, nijesam bio sasvim ubijeđen da se nešto može promijeniti u dotadašnjem načinu rada. Stoga sam rekao da ću vidjeti šta se može učiniti.

HTIO SAM što prije da raščistim da li se Titovi zahtjevi mogu ispuniti. Odmah sam se sastao sa Brankom Đonovićem i upitao ga da li se može nabaviti moderna štamparija. Upozorio sam ga na opasnost kojoj se izlaže ako ga njemački okupatori uhvate da kupuje mašine za štampanje. Ali on se samo nasmijao:

— Za koga me smatraš... Zar se revolucionar smije plašiti opasnosti?

— Dobro, dobro — odgovorio sami kroz smijeh. — Nemoj da se vrijeđaš. Ja te smatram revolucionarom, ali upamti da revolucionar ne smije da se izlaže opasnosti ako nema nikakvih izgleda na uspjeh ...

Dok je Branko tragao za štamparijom, ja sam ubrzavao radove na oštećenoj vili u koju je trebalo da bude smještena štamparija Centralnog komiteta.

Nekoliko dana kasnije Branko me je obavijestio da može nabaviti ne jednu, nego dvije štamparije! Jednu veliku na električni pogon i drugu manju na ručni pogon. Donio mi je čak i prospekte! Na moj upitni pogled odgovorio je smiješeći se:

— Budi bez brige. Ne izlažem se opasnosti...

Prospekte sam pokazao Titu. Htio sam da čujem njegovo mišljenje. I dok sam se trudio da mu objasnim kako će mašine funkcionisati, nastojeći da prepričam ono što mi je Branko rekao, Tito me prekide i poče on meni tumačiti kako će mašine raditi!

Odobrio je kupovinu upozoravajući me da dobro pazim prilikom kupovine i transporta da nas policija ne otkrije jer bi šteta bila dvostruka: stradali bi ljudi, a izgubili bismo i mašine koje su nam neophodne.

Kada sam polazio, Tito me zapita ko će raditi u novoj štampariji... da li će to biti grafički radnici? Odgovorio sam da u štamparijama rade provjereni komunisti koji se tokom vremena obučavaju. Na to je Tito primijetio da time nećemo ništa promijeniti. Moderne mašine bez stručnih ljudi ne mogu dati željen rezultat. Savjetovao mi je da nađem najmanje dva grafička radnika — slovoslagača i mašinistu.

Ponovo sam se našao sa Brankom Đonovićem i prenio mu da može kupiti štamparske mašine. Dogovorili smo se da mašine privremeno sklonimo dok ne bude gotova vila. I dok smo o tome raspravljali, odjednom pomislih da bi upravo on mogao raditi na novoj mašini. Pa, on je mašinista, i to veoma stručan! Revolucionar koga sam ja primio u Partiju. Radim sa njim dosta dugo. Sve uslove ispunjava.

— Da li bi bio spreman da radiš u novoj štampariji? — iznenada sam ga upitao. — Ako bi prihvatio, uveo bih te u zgradu gdje će biti smještena štamparija... ali iz te zgrade nećeš izlaziti do kraja rata... Koliko će to trajati, ni sam ne znam ...

Ni trenutak nije oklijevao:

— Ja sam revolucionar i spreman sam na sve opasnosti i žrtve.

Bio sam više nego zadovoljan. Imao sam već jednog stručnog radnika i revolucionara. A bio mi je „pred nosom"! Nijesam ga znao koristiti za pravi posao.

Poslije sam dosta lako našao i drugog grafičara. Sa Brankom je stanovao njegov drug, slovoslagač Slobodan Jović. Radili su u istoj štampariji. Ja sam ga često sretao kod Branka, ali nikada nijesam pomislio da bi se i on mogao koristiti u našim štamparijama.

— Sta misliš o Slobodanu? — zapitao sam Branka. — Da li bi on dolazio u obzir za rad u štampariji?

— Kako da ne! — odgovorio je bez oklijevanja. — Samo ga treba pitati.

Dogovorili smo se da Branko razgovara sa Slobodanom. I već sjutradan me je obradovala vijest da je i Slobodan odmah pristao.

Dakle, bili su obezbijeđeni svi uslovi da stvorimo štampariju koja će zadovoljiti potrebe Partije. Baš onako kako je zahtijevao Tito.

Ostalo je još da se dovrši zgrada i da nađem bračni par koji bi je legalno zakupio. A to je relativno lako riješeno.

Cim je zgrada bila dovršena, trebalo je ugraditi tajne prostorije. Zamisao je bila da se podrum pregradi tako da bude zazidana strana okrenuta prema brdu što se pružalo iza vile. Izgledaće kao da zgrada ima manji podrum. U tajne prostorije ulazilo bi se odozgo, iz stana, i to kroz plakar za odjeću i druge stvari. Pod plakara bio bi pokretan. Kada bi mašine radile, sve bi bilo hermetički zatvoreno. Inače, pod plakara bi se otvarao i prostorije bi se provjetravale i ljudi izlazili u stan... Taj projekat je dao slikar Đorđe Andrejević — Kun. On je istovremeno radio na izradi lažnih legitimacija i pasoša.

Vlasnici vile, Dana i Branko Maksimović, uz Kunovu stručnu kontrolu i uz pomoć Branka Đonovića i Slobodana Jovića, izgradili su tajne prostorije.

Sto se tiče „zakupca" vile, i to je relativno brzo riješeno. Angažovao sam Mila Boškovića; sa njim sam učio gimnaziju na Cetinju. On se po završetku medicinskih studija

u Italiji vratio u zemlju i zaposlio se na Veterinarskom fakultetu. Kad sam objasnio šta se od njega traži i kakvim se opasnostima izlaže, prihvatio je bez dvoumljenja. Ali, pošto nije bio oženjen, odlučio sam da se fiktivno vjenča sa studentkinjom Zagom Jovanović, koja je do tada radila u jednoj od ilegalnih štamparija. Drugovi koji su radili u tehničkom aparatu znali su Zagu po izuzetnoj hrabrosti: kada joj je štamparska mašina presjekla prst, ona nije ni jauknula! Dakle, ta djevojka će biti „gazdarica" vile. Kasnije je u štampariju došla Ljubica Đonović, sestra Brankova, takođe komunista. Ona je bila „kućna pomoćnica", a zadatak joj je bio da iznosi štampani materijal i da ga predaje na punktove, odakle je on bio rasturan.

Zamisao druga Tita bila je ostvarena za nepun mjesec dana. Stvorena je štamparija Centralnog komiteta koja je za sve vrijeme okupacije ostala neotkrivena! To je danas Muzej ilegalnih partijskih štamparija na Banjičkom vencu.

U RANO JUTRO 22. JUNA 1941. GODINE svratio sam do Đure Jovanovića, čiji se stan nalazio blizu Auto-komande. Trebalo je da se dogovorimo o prebacivanju štamparske mašine za Vojvodinu; bila je to ona mašina koju smo nabavili zajedno sa modernom mašinom namijenjenom za štampariju Centralnog komiteta. Htjeli smo da pomognemo vojvođanskom rukovodstvu jer im je policija otkrila raniju štampariju.

Đura me je dočekao sav uzbuđen: čuo je na radiju da je Njemačka napala Sovjetski Savez i da se borbe vode na granici. Vijest me je toliko iznenadila da sam zaboravio zašto sam došao; nijesam se čak sjetio ni da pitam koja je radio-stanica objavila vijest. Pohitao sam Đilasu, koji je stanovao u blizini. Zatekao sam ga u krevetu. Spavao je. Onako bunovnom ispričah šta sam čuo od Đure. Nije se mnogo uzbudio; u stvari, nije povjerovao mojim vijestima. Želio je da zna koja je radio-stanica objavila vijest o napadu. Pošto to nijesam znao, upitao me je da li sam lično vijest čuo preko radija. Kada sam odrečno odgovorio, okrenuo se na drugu stranu, sa očiglednom namjerom da pro-

duži spavanje, i pospan reče da su to obične, čaršijske vijesti.

Bio sam ljut na samog sebe zbog brzopletosti. Vijest je svakako istinita; Dura me ne bi prevario. Pokušao sam da to objasnim Đilasu. Ali, on nije imao volje da nastavi razgovor ...

Vratio sam se u stan Đure Jovanovića i ljutito rekao da hoću lično da se uvjerim u istinitost vijesti koju mi je saopštio. Pogledao me je začuđeno. Ali po izrazu mog lica shvatio je da ne treba ništa da pita. Otvorio je radio i počeo tražiti stanice. Najprije je uhvatio Berlin, ali stanica je emitovala samo muziku. Iz Moskve se takođe čula muzika! To me je demoralisalo. Počeo sam nervozno šetati po sobi. Zaključio sam da ipak reagujem nestrpljivo i brzopleto. Umjesto da lično provjerim istinitost onoga što mi je saopštio Jovanović, ja sve primam zdravo za gotovo. Đilas je bio u pravu kada je onako postupio.

Đura je nastavio da traži radio-stanice. Pošlo mu je za rukom da uhvati emisiju Radio-Budimpešte. Upravo su javljali da se borbe vode duž cijele evropske granice Sovjetskog Saveza. Shvatio sam da je Njemačka ipak napala Sovjetski Savez!

Ponovo sam otišao Đilasu. On je još spavao. Probudio sam ga i rekao mu sa neskrivenim samozadovoljstvom:

— Tačno je ono što sam ti maloprije rekao... Njemačka je napala Sovjetski Savez. U to sam se lično uvjerio slušajući Radio-Budimpeštu ...

Skočio je kao oparen... Pošli smo do Tita; on je stanovao takođe u blizini Auto-komande u stanu željezničkog činovnika Savićevića. Domaćini nam rekoše da je rano ujutro izašao i da se još nije vratio.

Vratili smo se u Đilasov stan, gdje nas je već čekala Titova poruka: javljao je da se za poslije podne saziva sastanak Politbiroa u Molerovoj ulici (u stanu gdje je ilegalno živio Ivan Milutinovic).

Sastanku su, kao i ranije, pored Tita, prisustvovali Ranković, Đilas, Milutinović, Zujović, Lola Ribar i ja. Razgovor je tekao spontano. Svi su govorili o ratu i njegovim perspektivama. Vladala je optimistička atmosfera; skoro svi su smatrali da se rat neće voditi na teritoriji SSSR i da će

biti kratkotrajan. To je bila zvanična sovjetska verzija koja je široko prodrla u redove KPJ i u koju smo svi vjerovali.

— Za dva mjeseca Crvena armija će biti u Jugoslaviji — konstatovao je Đilas.

— Opet će sav teret borbe za socijalizam pasti na leđa radničke klase Sovjetskog Saveza — dodao je Žujović.

— Zao mi je što nećemo imati mogućnosti da i mi pokažemo ono što možemo — rekao je Ranković.

Đilas je ponovo uzeo riječ:

— Ali, da se ne desi da se neki njemački avion probije na teritoriju Sovjetskog Saveza i da nanese štetu?

— To se ne može dogoditi! — odgovorio mu je Žujović. — Ti, Đido, ne shvataš kolika je moć sovjetske armije...

Svi su se složili s njim. Samo je Tito bio cijelo vrijeme nekako uzdržan. Slušao nas je bez komentara. Bio mi je zagonetan i dosta zakopčan. Na kraju je rekao:

— Biće tu još dosta posla za sve nas.

Ja se nijesam izjašnjavao. Ne što nijesam vjerovao u ono što su ostali tvrdili, nego što nijesam imao nikakve predstave o snazi sovjetske armije. Ipak, bunila me je činjenica da je Hitler prvi napao. Pitao sam se da li može do te mjere pogriješiti da počne rat koji se neće voditi na teritoriji Sovjetskog Saveza.

Pri kraju sastanka Đilas je predložio da svakog dana izdajemo saopštenja o napredovanju Crvene armije. I to dva puta dnevno! Tekstove bi on pripremao, a ja da obezbijedim štampanje i rasturanje. Prijedlog je prihvaćen. Zaključili smo da Centralni komitet uputi proglas narodima Jugoslavije sa pozivom da se pripremaju za oružanu borbu protiv okupatora, a da partijske organizacije pristupe stvaranju partizanskih odreda koji bi bili spremni za borbu kada to bude potrebno.

SUROVA STVARNOST ubrzo je razbila naše iluzije. Već nakon dva-tri dana njemački radio je javljao da se borbe vode na sovjetskoj teritoriji. A onda su došle vijesti o zauzimanju gradova dosta udaljenih od granice. Uvjere-

nje da će se od prvog dana borbe voditi van teritorije Sovjetskog Saveza sasvim je splasnulo i ustupilo mjesto znatnom razočarenju ne samo u narodu već i među članovima Partije.

Za tadašnje raspoloženje karakterističan je razgovor koji sam vodio sa čovjekom u čijem sam se stanu krio. Jedno veče rekao mi je:

— Hoću s tobom da raščistim ... Govorio si pre rata da je Sovjetski Savez nepobediv i da se, ukoliko ga neko napadne, borba nikada neće voditi na njegovoj teritoriji... I ja sam u to verovao. A šta se sada događa? Nemci prodiru u Sovjetski Savez gotovo bez otpora. To nije front, to je testo!

Nijesam znao šta da odgovorim. A takva i slična pitanja postavljali su mi ne samo građani nego i mnogi partijski aktivisti. Sve češće sam dolazio u neugodan položaj: kako objasniti raskorak između onoga što sam ranije govorio, a što ljudi pamte, i razvoja operacija na sovjetsko-njemačkom frontu? Pošto je među nama bilo drugova koji su se borili u Španiji, potražio sam pomoć u prvom redu od njih. Računao sam da se oni kao iskusni ratnici razumiju u vještinu ratovanja. Na žalost, ni oni nijesu bili u stanju da daju zadovoljavajući odgovor. Jedino je Blagoje Nešković donekle zadovoljio moje zahtjeve. Rekao mi je da se prodiranje Nijemaca može objasniti posebnom taktikom Crvene armije; ona namjerno pušta njemačke armije da duboko zađu u sovjetsku teritoriju. Međutim, neće im dozvoliti da se razviju u širinu. Tako će njemačke snage biti sabijene u uske koridore, lako odsječene od pozadine i sistematski uništavane. To će se primijeniti u datom trenutku ...

Istina, time se nije objašnjavalo kako to da se borbe ipak vode na sovjetskoj teritoriji, ali je moglo poslužiti kao objašnjenje činjenice da njemačke armije gotovo bez otpora prodiru u SSSR. Razumije se, takvo objašnjenje moglo je samo privremeno zadovoljiti; ukoliko su njemačke armije uspijevale da proširuju klinove i da cijelim frontom prodiru nezadrživo na istok, utoliko se takvo objašnjenje pokazivalo neodrživije. Svakome je postajalo jasno — čak i onima koji se mnogo ne razumiju u vojne stvari — da je Crvena

armija slabija i da se ne može oduprijeti ofanzivi njemačkih armija.

To gorko saznanje izazvalo je izvjesnu uznemirenost među partijskim kadrovima, a u građanstvu čak i izvjesnu demoralizaciju. Suviše dugo smo bili vaspitavani da vjerujemo u nepobjedivost Crvene armije. Odjednom Crvena armija se pokazala nedorasla da spriječi vođenje rata na sovjetskoj teritoriji. Sve je to imalo odraza na držanje partijskih kadrova i naroda. Počele su se zanemarivati obaveze; zapostavljen je rad na pripremama za oružanu borbu. Umjesto toga, pažnja je bila usmjerena na sovjetske frontove.

Ni ja nijesam bio izuzetak. Vjerovao sam u nepobjedivost Crvene armije, u svaku riječ Staljina, Molotova i drugih sovjetskih rukovodilaca. Smatrao sam klasnim neprijateljem svakog koji bi posumnjao u njihove riječi ili u njihove postupke. Ali ti prvi dani rata naučili su me da realnije gledam, da realnije ocjenjujem riječi i postupke. Nit koju sam godinama izgrađivao počela je da se kida...

SPECIJALNA POLICIJA i Gestapo su od prvog dana napada na Sovjetski Savez organizovali hajku na komuniste. Agenti su se kao bijesni psi razmiljeli ulicama Beograda, hapsili svakog koga su znali kao komunistu i predavali okupatoru, koji ih je strijeljao po kratkom postupku. Zbog toga je rukovodstvo Partije dalo direktivu da se komunisti, naročito poznati, ne smiju kretati po gradu, sem u slučaju krajnje nužde. Poslove smo svršavali preko naših aktivista koje policija nije poznavala i koji su se mogli slobodno kretati ulicama grada. Obavještavali smo se preko ceduljica koje su nam ti ljudi donosili u stanove. Sastanke smo izbjegavali; bilo je predviđeno da se oni održavaju samo kada je potrebno donijeti neku krupnu odluku.

Uoči 4. jula dobio sam ceduljicu od Tita. Javljao je da će se narednog dana održati sastanak Politbiroa.

Vijest me nije iznenadila. Sastanak se morao održati jer je situacija iz dana u dan postajala sve složenija. Radio-Moskva je pozivao narode Evrope na oružani ustanak

protiv fašističkih osvajača. U našoj zemlji zaveden je strašan teror nad radnicima, građanima, komunistima. Osjećali smo da moramo kazati komunistima i masama šta treba da se radi. Sve to me je uvjeravalo da će na sastanku biti donijeta sudbonosna odluka ... Nijesam se prevario!

Kada sam ulazio u vilu Vladimira Ribnikara, gdje je održan sastanak, dočekao me je Tito i veselim glasom saopštio da je dosta bilo poslova sa štamparijama i da sada treba uzeti puške u ruke. Tito me je time odmah uveo u suštinu problema o kome će se diskutovati na sastanku. Znao sam dobro šta znače njegove riječi. Do tada smo se pripremali za oružanu borbu, a sada valja preći u akciju. Dakle, donijećemo odluku od koje će zavisiti sudbina svih naroda Jugoslavije ... I ja ću u tome učestvovati! To saznanje me ispunjava ponosom, ali i izvjesnim nespokojstvom. Imam svega 29 godina.. . zar je moguće da tako mlad učestvujem na istorijskom sastanku? Da li ću odgovoriti zadacima koje dobijem? No, ubrzo sam se smirio. Počeo sam trezvenije da razmišljam: istina, mlad sam, a možda i nedorastao, ali i ostali u rukovodstvu su mladi. Skoro svi smo istih godina! Osim Tita ... ali on ima ono što nama nedostaje . . . ogromno revolucionarno iskustvo. Ako se to iskustvo sjedini sa našom mladošću i entuzijazmom, moramo uspjeti...

Sjeo sam i pogledom se pozdravio sa ostalima... sa Rankovićem, Đilasom, Žujovićem, Lolom Ribarom. Nema jedino Milutinovića... Poslije izvjesnog vremena javiše da nije došao na zakazano mjesto. Nijesmo se mnogo uznemirili jer smo svi često mijenjali stanove, pa smo smatrali da ga drugarice koje su nosile poruke nijesu mogle pronaći. Riješili smo da počnemo sastanak bez njega.

Tito je prvi uzeo riječ i svojim prijedlozima dao ton sastanku. Obično nije čekao da se prethodno svi izjasne, pa da onda daje neku vrstu rezimea.

U jednoj jedinoj rečenici iznio je suštinu onoga što treba činiti. Rekao je da je dosta diskusija o sovjetskom frontu i da treba pustiti sovjetske drugove da sami rješavaju svoje probleme. A oni će ih, u to je bio ubijeden, riješiti i bez nas. Potrebno je da prekinemo sa pričama o situaciji u drugim zemljama, o tome zašto komunisti tamo ne organizuju

Zgrada na Banjici, u Beogradu, u čijem podrumu je Svetozar Vukmanović uoči ustanka organizovao ilegalnu štampariju CK KPJ

Vrhovni komandant NOVJ Josip Broz Tito

oružanu borbu. Svako treba da rješava „svoje frontove"! Da sređuje stvari u sopstvenoj kući. To važi i za nas... i tada uspjeh neće izostati...

Tito me je time oslobodio tereta koji me je pritiskao. Mnoge stvari su me zbunjivale. Na mnoga pitanja sam tražio odgovore. Ne samo za stanje na sovjetskom frontu nego i za stanje u evropskim zemljama, posebno u Francuskoj. Zašto komunisti ćute? Zar su toliko slabi da ne mogu organizovati ni manje oružane akcije... I to u trenutku kada Moskva poziva na oružani ustanak. Zbunjivala me je nemoć francuskih komunista, čija je Partija bila najmasovnija u Evropi. Osim toga, bilo je poznato antifašističko i antinjemačko raspoloženje francuskog naroda... Ali, poslije Titovih riječi sve je to otpalo.

Titova intervencija me je impresionirala. Pogodio je upravo ono što je narod u tom trenutku osjećao. Kao da je čitao njegove misli, a narod je instinktivno osjećao da se ne smije izgubiti povjerenje u snagu Crvene armije, da se ne smije ostati pasivan u toj istorijskoj situaciji...

Takav utisak potvrdile su nove Titove riječi o tome da se nalazimo na istorijskoj prekretnici... Ako fašizam pobijedi, socijalizam i demokratija biće potisnuti decenijama, a možda i čitavo stoljeće... našu sudbinu moramo vezati za sudbinu Sovjetskog Saveza... što bude s njima, neka bude i s nama!

Pomislio sam u jednom trenutku da Tito suviše dramatizuje stvari. No, odmah sam se korigovao... ipak je bilo neophodno to reći. Trebalo nas je podstaći da shvatimo svu ozbiljnost situacije.

Tito je zatim iznio procjene o uslovima za pokretanje oružane borbe. Iznenadio sam se kada je rekao da će rat dugo trajati i da se moramo orijentisati na dugotrajnu oružanu borbu. Ta ocjena je odudarala od stavova koje smo iznosili na sastanku od 22. juna! Dakle, to je bio razlog što je onda Tito ćutao i onako se zagonetno držao!

Tito je nastavio da analizira situaciju i napomenuo je da postoje svi uslovi da Partija pokrene mase u oružanu borbu protiv okupatora. Ona se već afirmisala kao jedina patriotska snaga koja stoji na pozicijama odbrane nezavisnosti zemlje...

žnosti. Jer, ako se prevari u procjeni snaga koje će se sudariti, završiće svoju revolucionarnu aktivnost kao avanturista. Ali, ako se njegove procjene pokažu pravilne i uspjele u toj borbi, potvrdiće se kao veliki revolucionar. A takvi trenuci su rijetki!

Na kraju Tito je izložio konkretne zadatke koji stoje pred nama:

— Oblici borbe zavise od uslova koji postoje u raznim dijelovima zemlje. Ima krajeva gdje je stanovništvo u cjelini neprijateljski raspoloženo prema okupatorima, a ima i takvih gdje stanovništvo još gaji iluzije o „oslobodilačkoj" misiji okupatora. Osim toga, pojedini ravničarski krajevi nijesu najpogodniji za razvijanje borbe, što nije slučaj sa brdskim terenima. Tamo gdje postoje uslovi, treba odmah prići organizovanju manjih, lako pokretljivih partizanskih odreda. Oni treba da budu sposobni da iznenada, snažno udare po neprijatelju i da se onda brzo prebacuju na druge terene, daleko od izvršene akcije. Svojom pokretljivošću ovi odredi moraju biti sposobni da izbjegnu svako opkoljavanje i uništenje od strane neprijatelja. S druge strane, tamo gdje ne postoje uslovi za partizansko ratovanje, treba organizovati manje, uglavnom diverzantske grupe. To posebno važi za gradove ...

Osjećao sam da ulazimo u rješavajuću fazu borbe, o čemu sam neprekidno maštao od dana kada sam stupio u redove revolucionara. Ono o čemu sam nekada maštao, što sam saznavao iz knjiga, sada treba pretvoriti u stvarnost! To će biti prelomna tačka u mom životu... hoću li se i u njoj potvrditi kao revolucionar? Hoću li se snaći? Iako mi je bilo onemogućeno da završim školu za rezervne oficire, tješio sam se da mi to znanje ne bi mnogo pomoglo da savladam vještinu partizanskog ratovanja. Nema drugog izlaza nego da ratno iskustvo steknem kroz borbe u koje ulazimo! ...

Misli su letjele na krilima razigrane mašte, a Tito je završavao svoje izlaganje. Predložio je određene mjere: partijske organizacije se moraju prilagoditi ratnim uslovima; biće znatno otežano održavanje sastanaka partijskih organizacija i rukovodstava; borba će zahtijevati da pojedini odgovorni ljudi donose i takve odluke koje u normalnim

prilikama donose samo rukovodstva; zato će biti neophodno da oni dobiju izvanredna ovlašćenja za donošenje odluka koje nameće situacija.

Tito je na kraju iznio prijedlog da se odmah otpočne sa oružanim akcijama. Bili smo svjesni istorijskog značaja odluke koju treba donijeti. Gutali smo, ali ne zato što se ne slažemo. Jer nije bilo ni jednog među nama koji nije prihvatao Titove prijedloge. Ćutali smo, impresionirani veličinom tog istorijskog trenutka. Smatrali smo da naše riječi neće moći dovoljno da izraze šta smo osjećali u tom trenutku. To se jasno vidjelo na našim licima.

Tito je predložio, i to je prihvaćeno, da pojedini članovi rukovodstva dobiju izvanredna ovlašćenja da sami mogu donositi odluke, mimo rukovodstva na terenu, radi organizovanja oružane borbe u raznim dijelovima zemlje. Tako je odlučeno da Đilas ide u Crnu Goru, a Zujović u Srbiju. Kada je došao red na mene, Tito je zaustio:

— A Tempo će ići...

Nestrpljivo sam ga prekinuo:

— U Makedoniju ...

Strašno sam želeo da idem u Makedoniju. Znao sam da su tamo uslovi za organizovanje oružane borbe izuzetno teški, možda najteži. Volio sam da pođem tamo gdje je najteže.

Tito se nije složio sa mojom jasno izraženom željom. Mirno je nastavio:

— ... u Bosnu i Hercegovinu.

Naravno da sam prihvatio. U Beogradu su ostali, pored Tita, Ranković, Milutinović i Lola Ribar.

Sa sastanka smo otišli „kao na krilima". Osjećali smo da je najzad nađen izlaz iz zamršene situacije. Više nijesmo vidjeli nikakve prepreke za organizovanje oružane borbe. Zvuči nevjerovatno, ali mi smo se već ponašali kao ljudi koji samo treba da odu na teren pa će odmah stvoriti vojsku. Opraštajući se sa Đilasom i Zujovićem, u šali sam im rekao da ćemo se idući put na čelu organizovanih vojnih jedinica naći negdje na tromeđi Srbije, Bosne i Crne Gore.

Tako je počela naša revolucija!

GLAVA III

PRIPREME ZA USTANAK

Odlazak iz Beograda • Kakvo sam stanje zatekao u Sarajevu • Prve vijesti o borbama i naše procjene situacije • Organizacione mjere za otpočinjanje oružane borbe

OSTAVLJENO MI JE samo nekoliko dana da izvršim potrebne pripreme za put u Sarajevo. Računao sam da ću izvjesno vrijeme morati ilegalno da živim u Sarajevu. Stoga sam se morao pobrinuti da nabavim isprave koje bi mi osigurale maksimalno obezbjeđenje od eventualnih hapšenja od strane ustaša. Napravio sam poseban plan u tu svrhu.

Kako su ustaše vodile u Bosni politiku fizičkog istrebljenja srpskog stanovništva, bilo je jasno da moje isprave ne smiju nositi srpsko ime. Odlučio sam stoga da uzmem muslimansko ime. Predstaviću se kao učitelj iz Prijepolja koji je otpušten iz službe u Srbiji. Stavio sam da sam rodom iz okoline Prijepolja zato što se taj kraj nije nalazio u sastavu „Nezavisne Države Hrvatske" pa je bilo teško provjeravati istinitost navoda u legitimaciji. Što se tiče „otpuštanja" iz službe, htio sam time da izazovem saosjećanje vlasti NDH za jednog Muslimana koji je samo zbog toga što je Musliman otpušten iz službe u Srbiji! Naime, ustaše su proglašavale Muslimane „cvijetom hrvatske nacije" i nastojale su sitnim ustupcima pridobiti muslimansko stanovništvo, posebno inteligenciju.

Utvrdivši tako moje „lične podatke", dao sam da mi se izradi legitimacija. To nije bilo teško budući da smo imali dobro organizovanu specijalnu službu za izradu lažnih legitimacija, pasoša i drugih isprava.

Sa učiteljskom legitimacijom mogao sam dobiti ulaznu vizu „Nezavisne Države Hrvatske"; vize je u Beogradu izdavao „Hrvatski klub". Poslije izvjesnog provjeravanja procedure oko izdavanja vize, odlučio sam da lično odem u klub. Sve se završilo kako sam planirao. Imao sam autentičnu potvrdu zvaničnog organa NDH da je moja legitimacija ispravna.

Preostalo mi je samo da se oprostim od bliskih drugova i prijatelja koji su ostajali u Beogradu ili odlazili u druge krajeve zemlje.

Sa tugom sam se opraštao od onih koji su ostajali u gradu, u osinjaku okupatora. Možda se više nikada nećemo vidjeti! Svima nam predstoje teški dani...

U SARAJEVO SAM STIGAO vozom preko Višegrada. Situacija u gradu bila je mnogo teža od one u Beogradu. Neobuzdanom teroru okupatora i ustaša nijesu bili izloženi samo komunisti i rodoljubi nego i srpsko stanovništvo u cjelini. Ustaše su svake noći vršile pretrese stanova srpskih porodica i odvodile u nepoznatom pravcu odraslo stanovništvo. Sirile su se glasine kako ustaše ubijaju svakog koga odvedu; pričalo se da su seljaci u nekim krajevima Hercegovine (Nevesinje, Gacko) ustali da brane svoje živote od ustaškog noža. Te činjenice priznavala je i zvanična štampa: novine su pisale da su u tim borbama poginule neke ustaške glavešine poslate da vojskom uguše pobune. Ustaše su, doduše, tvrdile da je pobuna ugušena, ali u narodu se širio šapat da borbe još traju.

U takvoj atmosferi počelo je i masovno iseljavanje srpskih porodica u Srbiju. Ljudi su ostavljali imovinu, domove, sela, samo da bi spasli svoje glave. Komunisti su ostajali na svojim mjestima i vršili pripreme za oružani ustanak. Oni su se krili po domovima prijatelja i čekali na odluku rukovodstva o oružanom ustanku.

Sastanak Pokrajinskog komiteta održan je neposredno poslije mog dolaska u Sarajevo. Njemu su prisustvovali Isa Jovanović, Đuro Pucar, Uglješa Danilović, Avdo Humo i Boriša Kovačević. Iznio sam sve što je rečeno na sastanku Po-

litbiroa KPJ u Beogradu. Zatim smo prešli na ocjenu situacije u Bosni i Hercegovini i na donošenje odluka neophodnih za organizovanje oružanog ustanka.

IZ DISKUSIJE KOJA SE RAZVILA na sastanku dobio sam prve utiske o situaciji u toj pokrajini. Svi su učestvovali u diskusiji i međusobno se dopunjavali. Ta razmjena mišljenja veoma je karakteristična i stoga je navodim po sjećanju.

— Ustaško rukovodstvo želi da izgradi rasističku državu. To se može vidjeti iz izjave ministra pravosuđa Mile Budaka date preko radija: „Jedan dio Srba ćemo pobiti, drugi raseliti, a ostatak ćemo prevesti na katoličku vjeru i tako pretvoriti u Hrvate."

— To što je Budak javno rekao već se sprovodi. Vrše se masovni pokolji sveštenika, učitelja i uopšte uglednijih ljudi iz redova srpskog stanovništva. Već se zna, iako se to krije, da su takvi pokolji izvršeni nad uglednijim ljudima u svim krajevima Bosne i Hercegovine. Ovakvim represalijama ustaše žele da obezglave i zaplaše srpsko stanovništvo, da ga prisile ili da pređe u katoličku vjeru ili da se iseli u Srbiju.

— Srpske seljačke mase su u većini bile pod uticajem Zemljoradničke partije. Rukovodstvo te partije je emigriralo, a narod prepustilo samom sebi; komunisti su ostali sa narodom.. . Sada se pruža istorijska šansa za komuniste da se stave na čelo masa koje će poći u borbu za odbranu golih života... Neki rukovodeći ljudi iz Zemljoradničke partije ostali su sa narodom. Sa njima treba uspostaviti kontakt i zajedno ići u borbu ...

— Neće biti teško mobilisati srpsko stanovništvo, ali biće teškoća da se spriječi međusobna borba. Muslimansko i hrvatsko stanovništvo bilo je u neravnopravnom položaju u predratnoj Jugoslaviji. Ustašama je uspjelo da pridobiju neke slojeve ovog stanovništva obećavajući im kuće, zemlju i drugu imovinu srpskih porodica koje budu poklane ili protjerane u Srbiju. Može se očekivati da će, kao odgovor na to. doći do represalija srpskih ustanika nad Muslimanima i Hrvatima.

—- Nije dovoljno spriječiti bratoubilačku borbu... To je tek preduslov da se muslimansko i hrvatsko stanovništvo uključe u borbu. Naš cilj mora biti ovo drugo! A to nije nemoguće jer je i to stanovništvo obezglavljeno, napušteno od svojih ranijih političkih rukovodstava.

— Ako bi nam pošlo za rukom da bar u prvo vrijeme neutrališemo hrvatsko i muslimansko stanovništvo — to bi bio naš veliki uspjeh. Onda bismo mogli računati da ćemo vremenom uspjeti da ga privučemo sasvim na našu stranu.

Pošto sam saslušao drugove koji su na taj način ocjenjivali nastalu situaciju, postavio sam im pitanje:

— Kakva su iskustva u tom pogledu iz borbi koje se vode u Hercegovini?

— Nijesmo uspjeli da doznamo — odgovorio je Isa.

— Znate li bar da li se borbe i dalje vode na tom terenu? — insistirao sam.

— Ne, ni to ne znamo — priznao je Isa.

— To je neshvatljivo! — nijesam se mogao uzdržati. — Borbe se vode na velikom dijelu teritorije, a vi ne znate ni šta se dešava! To je čudno...

— Pokušali smo da uhvatimo vezu sa ustanicima, ali nijesmo uspjeli — objašnjavao je Isa. — Poslali smo tri druga sa zadatkom da se probiju do njih, ali oni su se vratili ne obavivši zadatak.

— Ne mogu a da ne posumnjam u kvalitete tih komunista — opet sam oštro reagovao. — Kako nijesu uspjeli da se probiju... to je običan kukavičluk. Da su ozbiljno pokušali da se probiju, morali bi uspjeti... ili bi bili uhapšeni, pa možda i ubijeni ...

Svi su ćutali kao da su se osjećali krivi što kao rukovodstvo nijesu uspjeli da prate i utiču na razvoj borbe na teritoriji kojom rukovode.

Da bih prekinuo neprijatnu tišinu, pokušao sam da rezimiram diskusiju i da formulišem neposredne zadatke.

— Da bismo uspjeli u borbi, nužno je da idemo na najširu mobilizaciju, u prvom redu srpskog stanovništva. Treba prihvatiti svakoga ko se izjašnjava za borbu protiv okupatora i ustaša, ali i onemogućiti one snage koje hoće da izazovu bratoubilački rat. To je ključni problem! Ukoliko to

postignemo, utoliko je veća sigurnost da ćemo uspjeti u borbi.

Pošto su se svi složili sa takvim stavom, nastavio sam:

— Ako želimo da muslimansko i hrvatsko stanovništvo pređe na našu stranu u bližoj ili daljoj perspektivi, partizanski odredi moraju izbjegavati napade na muslimanska i hrvatska sela. Čak ne bi trebalo da traže ni hranu ni odjeću iz tih sela. Sav teret borbe u prvo vrijeme treba da padne na leđa srpskih seljaka. Muslimanskim i hrvatskim selima moramo garantovati potpunu bezbjednost. Kada to obezbijedimo, onda ćemo pozivati Muslimane i Hrvate u zajedničku borbu protiv okupatora i ustaša, kao i protiv onih koji pokušavaju da istrebljenjem drugih narodnosti pretvore Bosnu i Hercegovinu u čisto hrvatsku ili čisto srpsku pokrajinu. Zajedničkom borbom treba osigurati zajednički život svih naroda koji žive na ovoj teritoriji.

Pošto smo tako utvrdili političku platformu, ostalo je da vidimo kojim snagama raspolažemo da ostvarimo tu politiku. Ocjenu stanja Partije dao je Isa Jovanović.

Partijske organizacije postoje samo u većim gradovima — u Sarajevu, Tuzli, Zenici, Bijeljini, Banja Luci, Prijedoru, Drvaru, Mostaru, Trebinju. Ima i manjih organizacija — na Romaniji, u Semberiji, u Sekovićima, na Kozari. ..

Ti kratki i dosta šturi podaci poražavajuće su djelovali na mene. Za trenutak sam posumnjao u ispravnost odluke da se ide na oružani ustanak. U normalnim prilikama to bi bilo pravo samoubistvo, Partija bi doživjela krah. Ali stvar je u tome što sada prilike nijesu normalne. Seljaci se sami dižu na oružani ustanak, brane živote i imovinu. Ukoliko komunisti, bez obzira na to što ih je malo, ne uđu u borbu i ne pokušaju da se stave na njeno čelo, to će učiniti druge snage. Komunisti će propustiti istorijsku šansu koja im se upravo sada pruža... Mali broj komunista nije nepremostiva zapreka za naš uspjeh; uticaj komunista u masama je mnogo veći nego što bi se dalo zaključiti samo na osnovu broja članova Partije. To se, uostalom, moglo vidjeti u Beogradu za vrijeme martovskih demonstracija ... Tek kad uđemo u borbu, možemo računati da će se Partija omasoviti, pošto samo u borbi izrastaju novi kadrovi...

DONIJELI SMO ODLUKU da se cijela teritorija Bosne i Hercegovine podijeli na četiri osnovna područja — Sarajevsku i Tuzlansku oblast, Bosansku krajinu i Hercegovinu. Na tim područjima će se formirati oblasni vojni štabovi za rukovođenje oružanom borbom; partizanski odredi trebalo bi da predstavljaju male i lako pokretljive vojne jedinice; njihov glavni zadatak mora biti da parališu željeznički i drumski saobraćaj, da unište rudnike, željezare, industrijska postrojenja ... Da bi mogli opstati, odrede bi u prvo vrijeme trebalo formirati u blizini radničkih centara i mjesta naseljenih srpskim stanovništvom . . . Ocijenili smo da oblasni štabovi vjerovatno neće moći efikasno rukovoditi svim odredima koji će se formirati na njihovim teritorijama. Zato smo išli na formiranje podštabova na užim područjima ...

Uočili smo opasnost za uspjeh oružanog ustanka ako se prekinu veze između štabova i partizanskih odreda. To bi omogućilo okupatorima da na užem sektoru koncentrišu jače snage i unište partizanski odred koji dejstvuje na tom području. Zato smo odlučili da uspostavimo dvostruke veze između štabova: preko terena i preko partijskih organizacija u gradovima (posebno preko Sarajeva, Tuzle, Banja Luke i Mostara).

Razradili smo osnovnu organizaciju štabova i odreda za svako područje. Ali smo ipak ostavili da se konačna odluka donese na sastancima koji će se održati u svakoj oblasti sa partijskim aktivistima.

Na sastanku je bilo govora i o kadrovima koji moraju da ponesu glavni teret sprovođenja u život usvojenih odluka. Budući da je nedostatak kadrova osnovni problem u svim oblastima, zaključili smo da ne dolazi u obzir razmještaj kadrova, već da se svaka oblast orijentiše na postojeće kadrove i na nove kadrove kroz borbu izrasle.

Konstatovali smo da izvjesni problemi mogu nastati uslijed toga što je samo jedan dio kadrova srpske narodnosti, dok su ostali Muslimani i Hrvati. Kako će se borci u prvo vrijeme regrutovati gotovo isključivo iz redova srpskog stanovništva, odlučili smo da naši rukovodeći kadrovi koriste pseudonime.

Na kraju smo donijeli odluku da u cilju efikasnijeg rukovođenja po jedan član rukovodstva stalno boravi u glav-

nim gradovima oblasti (Mostar, Tuzla i Banja Luka), dok bi ostali formirali u Sarajevu revolucionarni centar za rukovođenje borbom na teritoriji cijele Bosne i Hercegovine. Saglasili smo se da u Banja Luku ode Đuro Pucar, u Tuzlu Uglješa Danilović, a u Mostar Avdo Humo. U Sarajevu, pored mene, ostali su Isa Jovanović i Borisa Kovačević.

Poslije nekoliko dana Borisa je izrazio želju da ide na Romaniju jer se teško može kretati po gradu, a nije spreman da sjedi u zatvorenoj sobi. Mi smo izašli u susret njegovoj želji, pa smo kooptirali Lepu Perović, koja je bila sekretar Mjesnog komiteta Sarajeva.

GLAVA IV

NEUSPJEH U ZENICI

Moja maštanja i razočarenja u partijsko rukovodstvo Zenice • Raskorak između stvarnosti i knjiških predstava o revoluciji o Sa strepnjom očekujemo vijesti o diverziji u Zenici • Upadam u ustašku blokadu • Oslobađanje uhapšenih drugova • Analiza neuspjeha diverzija u Zenici

JOŠ DOK SAM SE SPREMAO da krenem za Bosnu, moja mašta je intenzivno radila. Znao sam da se u Bosni nalaze veliki metalurški i rudarski centri u kojiima je zaposleno preko 10.000 radnika, od kojih dobru polovinu vjerovatno sačinjavaju kvalifikovani i polukvalifikovani radnici. Eto radničke klase koja će postati osnovna snaga revolucije pred kojom stojimo! U to nijesam sumnjao. Uostalom, pročitao sam mnogo knjiga o oktobarskoj revoluciji i dobro upamtio da su radnički odredi ne jedanput spasavali sudbinu revolucije. Za razliku od seljaštva, koje je kolebljivo i koje tokom revolucije prelazi s jedne na drugu stranu, radnička klasa mora biti za revoluciju jer ona nema šta da izgubi osim svojih okova. Sve je to davalo krila mojoj mašti: već sam zamišljao kako će proleterski bataljoni i brigade iz industrijskih basena širiti plamen revolucionarne borbe ne samo po Bosni i Hercegovini nego i po čitavoj našoj zemlji, kako će organizovati borbu seljačkih masa i oživljavati je tamo gdje ona ugasne. To mora da ise dogodi i kod nas jer se isto desilo u zemlji oktobarske revolucije, koja nam je svima služila za ugled!

Razumljivo je onda što sam odmah po dolasku u Sarajevo i poslije sastanka Pokrajinskog komiteta zatražio od Ise Jovanovića da me poveže sa nekim iz Zenice koji dobro poznaje stanje u željezari, rudniku, elektrani. Jovanović me

je povezao sa metalskim radnikom Stevom Vranićem; on je neko vrijeme bio sekretar partijske organizacije u Zenici, a tada je radio na aerodromu u Rajlovcu. Informacije koje sam dobio bile su djelimično ohrabrujuće; nacionalna pripadnost stanovništva i u zeničkom kraju se odražavala na spremnost za oružanu borbu. Srpske mase su bile spremne da krenu u oružanu borbu, ali one su bile u manjini; to se, međutim, ne bi moglo reći za hrvatske i muslimanske mase, koje su bile u većini. Radništvo je prije rata bilo podijeljeno i pripadalo je različitim sindikalnim organizacijama. To im ipak nije smetalo da 1937. godine organizuju osmodnevni generalni štrajk, koji, mada nije uspio, ipak je bio najkrupnija revolucionarna akcija u čitavoj zemlji od vremena uvođenja diktature. Neposredno pred rat izvršena je obnova organizacije Komunističke partije; ona je sada brojala oko 50 članova, a u SKOJ-u se nalazilo oko 70 omladinaca. Ti podaci su me ipak ohrabrili. Imati preko 120 komunista i komunističkih omladinaca u jednom kolektivu koji je izveo jednu od najrevolucionarnijih akcija u zemlji, davalo je nade da ćemo i sada postići velike uspjehe.

Sastao sam se i sa Vojoon Ljujićem, radnikom iz Sarajeva; trebalo je da on pođe u Zenicu i da sa tamošnjim rukovodstvom organizuje partizanski odred. Dogovorili smo se da se u Zenici unište po mogućnosti sva industrijska preduzeća i da se prekine željeznički saobraćaj rušenjem mostova. Poslije tih akcija trebalo se povući u obližnja sela i organizovati partizanski odred koji bi bio pod komandom štaba Sarajevske oblasti na Romaniji, Naglasio sam da treba dejstvovati hitno, ali ne brzopleto. Potreba za bržim dejstvovanjem stalno me je progonila; osjećao sam svu ozbiljnost situacije u kojoj se našla prva zemlja socijalizma, a sa njom i cio međunarodni radnički pokret. Činilo mi se da je izgubljen svaki dan koji prođe bez borbe. Mada svjestan da bez dobrih priprema nema uspjeha u borbi, ipak sam insistirao da se pripreme svedu na najmanju mjeru.

Nekoliko dana poslije razgovora sa mnom Ljujić se vratio iz Zenice. Sastao se sa Jovanovićem i sa mnom u gradskom parku. Saopštio nam je da se svi članovi Mjesnog komiteta suprotstavljaju direktivi da se onesposobi zenička industrija, navodno, zato što će nam ta industrija biti potrebna u socijalizmu! Diverzija bi nanijela teške štete rad-

nicima i komunistima; oni bi ostali bez posla; a sve to nam nije ni potrebno jer će Crvena armija brzo osloboditi našu zemlju. Slušajući takvo rezonovanje, bio sam zaprepašćen, iznevjeren u svojim maštanjima. Gruba stvarnost me je spustila na zemlju! Ipak, kolebao sam se u ocjeni: je li to strah od revolucije i od žrtava koje treba podnijeti ili političko sljepilo ne dozvoljava da se vidi kako Nijemci duboko prodiru u sovjetsku zemlju i da rat ne može biti brzo završen? Tražio sam od Ljujića podrobnija obavještenja — da li je dolazio u dodir sa širim članstvom, da li se ono slaže sa rukovodstvom? Odgovorio mi je da je pokušao sazvati konferenciju čitavog članstva, ali mu je to onemogućeno; priznao je da se sastao samo sa komunistom Mratinčevićem; on je ranije isključen kao frakcionaš i ima uz sebe grupu komunista koji su takođe isključeni iz Partije. Ta grupa bezrezervno prihvata da izvede diverzije, da se zatim povuče u brda i da dejstvuje kao partizanski odred. Slušajući to, bio sam u dilemi: ko je frakcionaš, a ko treba da bude u rukovodstvu revolucionarne organizacije — da li sadašnje rukovodstvo koje odbija da se uključi u oružanu borbu ili „frakcionaška" grupa koja je spremna da našu liniju sprovede u život. Zatražio sam od Ljujića da mi iznese plan akcije koji je predložio zeničkom rukovodstvu. On mi je rekao da po tom planu mjesno rukovodstvo treba da organizuje vojnu obuku partijskog kadra, da formira nekoliko borbenih grupa koje će se osposobiti za izvođenje diverzija. Pošto se sprovede obuka, treba da se pristupi rušenju električne centrale. To bi dovelo do prekida rada u rudniku i željezari. Zatim treba da se pređe na rušenje željezničkog mosta na pruzi Slavonski Brod—Sarajevo, čime bi se za duže vrijeme prekinuo saobraćaj na toj pruzi. Postoji i mogućnost da se izvrši napad na Radnički dom, u kome je smještena veća količina oružja. Dom je slabo branjen i može se zauzeti na prepad. Zaplijenjenim oružjem mogli bi se naoružati svi članovi Partije i omladina. To bi već bio krupniji partizanski odred koji bi mogao čak i Zenicu zauzeti na prepad.

Nije mi se svidjelo izvođenje obuke i formiranje udarnih grupa. Smatrao sam da se time odugovlači izvođenje glavne akcije. Sumnjičavo sam gledao i na samog Ljujića! Da on ne odugovlači sa izvođenjem akcija? Poslije trenutnog

kolebanja odlučio sam da pozovem na razgovor nekog iz zeničkog rukovodstva. Posavjetovao sam (se sa Jovanovićem i on se složio. Zakazali smo sastanak za prekosutra; pored Jovanovića, Ljujića i mene, prisustvovao bi i taj drug iz Zenice.

U međuvremenu sastavio sam izvještaj za Tita. Iznio sam čitavu situaciju u najvažnijem industrijskom basenu Bosne. Nijesam mogao da prikrijem izvjesnu notu razočarenja zbog neuspjeha, osjećao sam se odgovoran za taj neuspjeh iako nijesam učestvovao u stvaranju zeničke organizacije.

NA ZAKAZANI SASTANAK došao je Hen, jedan od najaktivnijih članova Mjesnog komiteta u Zenici. Ja sam se već bio smirio; govorio sam kao da se ništa nije desilo. Najprije sam istakao da je najvažniji zadatak da se uništi sve što može da služi okupatoru i da mu pomogne da pobijedi na Istočnom frontu; ako uništimo željezaru, biće manje čelika koji je Nijemcima neophodan za rat; ako porušimo željezničke mostove, otežaćemo transport hrane i raznih sirovina; ako organizujemo partizanski rat na našoj teritoriji, okupatori će znatne snage angažovati kod nas. To bi bila prava i efikasna pomoć sovjetskom narodu u borbi koja je istovremeno i naša. Jer, ako bi Nijemcima uspjelo da unište prvu zemlju socijalizma, onda bi time bila nanijeta neprocjenjiva šteta borbi za socijalizam u ostalim zemljama. Zato ne bi trebalo da se osvrćemo na žrtve koje ćemo morati podnijeti. Kako možemo — nastavio sam — da vodimo računa o industriji koja će nam biti potrebna u socijalizmu kad Sovjetski Savez uništava Dnjeprostroj, ponos prve petoljetke, kada uništava sve što se ne može evakuisati na istok samo da ne bi koristilo njemačkom okupatoru? Moramo sve učiniti da pobijedimo, a onda ćemo lako izgraditi nova preduzeća, nove željezare, i to mnogo veće i modernije.

Moje izlaganje nije naišlo na Henovo protivljenje. Cak sam u njegovim očima vidio izvjesno odobravanje. To me je ohrabrilo, pa sam odmah prešao na pretresanje mogućnosti za izvođenje akcija. Uzeo sam olovku i papir i počeo pisati šta se može od predloženih akcija izvršiti i kako ih treba

izvršiti. Saglasili smo se da treba uništiti centralu, izvršiti iznenadni noćni napad na Radnički dom, zaplijeniti oružje i osloboditi uhapšenike.

Odahnuo sam! Ipak sam se prevario u ocjeni zeničkog rukovodstva.

Ljujić je ponovo pošao za Zenicu, ovog puta sa Henom. Mislio sam da ćemo najzad uspjeti. Nema razloga da ne uspjemo. Ali, prevario sam se! Ljujić se vratio, a da nije ništa uradio: zeničko rukovodstvo je opet odbilo da izvrši akciju, samo pod drugim izgovorom; poručivali su da će rušenje postrojenja i obustavljanje proizvodnje ostaviti radnike bez posla i da će ih onda ustaše i Nijemci lakše mobilisati protiv komunista.

Bilo mi je jasno da se ne radi o nerazumijevanju situacije, nego o najobičnijem oportunizmu. Rekao sam Ljujiću da više ne odlazi u Zenicu, nego da se stavi na raspolaganje štabu Sarajevske oblasti. Ipak sam poručio da diodu na razgovor najodgovorniji drugovi iz zeničke organizacije. Htio sam lično da im kažem šta mislim o njihovom držanju. Isa Jovanović je takođe htio da se s njima sastane; bio je ogorčen jer je mnogo truda uložio u stvaranje zeničke organizacije, a na kraju doživio je razočarenje ...

Tih dana sam dobio odgovor od Tita na moj prvi izvještaj o držanju zeničkog rukovodstva. Odgovor je bio oštar.

— Ćudi me — poručivao je Tito — da u našoj Partiji postoji organizacija koja smatra da ne treba rušiti preduzeća i sve što može koristiti okupatoru... Takve organizacije treba raspustiti, a odgovorne rukovodioce strijeljati zbog izdaje Partije...

To pismo sam umnožio i sa mojim izvještajem Titu uputio organizacijama na terenu. Htio sam da se odgovorni drugovi upoznaju sa Titovim stavom jer su stizale vijesti o sličnom držanju pojedinih organizacija.

NAJZAD SMO SE SASTALI u parku Isa Jovanović i ja sa predstavnicima zeničkog rukovodstva. Tog puta su došli Logomerec i Hen — dva najodgovornija člana rukovodstva. Bio sam uzbuđen i pokušavao sam da se savladam. Rekao

sam im da u ime Centralnog komiteta raspuštam partijsku organizaciju u Zenici, a njima dvojici predstoji strijeljanje jer su izdali Partiju u najodlučnijem času — kada treba da ostvari ono za šta se spremala od svog nastanka. Završio sam time da ih niko nije tjerao da ulaze u Partiju, ali, kada su to dobrovoljno učinili, moraju snositi sve posljedice za neizvršavanje preuzetih obaveza.

Nastao je neugodan tajac. Osjećao sam da je u mojim riječima bilo primjese ogorčenja i razočarenja u Zenicu, u njenu partijsku organizaciju, u njenu radničku klasu. Zeničand su ćutali pognute glave. Isa Jovanović je odobravao, ali je bio tužan. Boljelo ga je držanje rukovodstva jedne od najvećih organizacija. Da bih nekako popravio težak utisak, dodao sam da, ukoliko hoće, mogu da izvrše neku akciju i da se povuku u partizanski odred. No, u svakom slučaju, oni više nijesu članovi Partije!

Time sam lim još jednom pružio šansu. Jovanović je odmah dodao da nas mogu obavijestiti preko Vranića o rezultatima akcije ako se na to odluče ... Zatim smo se razišli.

Razmišljao sam mnogo poslije tog susreta: naša stvarnost se nikako ne poklapa sa onim što sam čitao o oktobarskoj revoluciji. Jedno je knjiško znanje, a drugo je život, stvarnost. Oktobarska revolucija se razvila kroz borbu protiv nastavljanja rata, a ova naša treba da se razvije nastavljanjem rata protiv okupatora. Prva se razvila kroz štrajkove i demonstracije, a naša revolucija treba da se razvije kroz partizanski rat. Prva se oslanjala prije svega na radničku klasu, koja je na svojim leđima iznijela glavni teret revolucije, a u našoj revoluciji, izgleda, glavni teret će pasti na leđa seljaštva, i to onog najsiromašnijeg . .. Možda tu negdje leže razlozi takvog držanja radnika i komunista Zenice? A možda u tome što su radnici većinom Muslimani i Hrvati? Na ta pitanja nijesam umio da odgovorim...

NAJZAD SU STIGLE povoljne vijesti iz Zenice. Rukovodstvo raspuštene organizacije javljalo je da su odlučili da izvrše diverziju u električnoj centrali. Ubaciće eksploziv u kotao centrale; to će dovesti do prekida rada čeličane, že-

ljezare i rudnika uglja. Komunisti će organizovati partizanski odred koji će dejstvovati u zeničkom kraju.

Bio sam zadovoljan! Konačno je pobijedila revolucionarna svijest. Ali bio sam pomalo i tužan. Zar je moralo da dođe do onakvog nagađanja i teških riječi? Nijesmo morali izgubiti toliko dragocjenog vremena! Ipak, dobro je što je sve ostalo na oštrim riječima. Nije me mnogo bunilo što su odustali od rušenja željezničkog mosta i od napada na ustaški logor. Možda nemaju snaga ili povjerenja u sebe!

Isa Jovanović i ja smo sa nestrpljenjem očekivali izvještaje iz Zenice. Preko Vranića dobili smo poruku da će u prvu nedjelju doći neko iz rukovodstva da nas izvijesti o svemu što je urađeno; u to vrijeme ostali će se već nalaziti u brdima i dejstvovati kao partizanski odred. Sastanak je zakazan u jednoj poslastičarnici. Radovali smo se kao djeca. Bio sam toliko nestrpljiv da sam htio da pođem sa Isom i da lično razgovaram sa glasnikom iz Zenice. To utoliko prije što su putnici koji su tih dana prolazili željeznicom kroz Zenicu tvrdili da su čuli pucnjavu u gradu. Sve nas je to jako uzbuđivalo.

Na moju žalost, u posljednjem trenutku sam bio spriječen da odem na sastanak — morao sam da se vidim sa jednom ženom koja je tih dana stigla iz Crne Gore. Naime, Tito mi je naložio da se na svaki način povežem sa Đilasom i da što prije javim zašto od njega nema vijesti; istovremeno trebalo je da obavijestim Tita kako se razvija oružana borba u Crnoj Gori.

Dogovorio sam se sa Jovanovićem da se sastanemo odmah poslije ručka u njegovom stanu i da sa Lepom Perović, kojoj smo ostavili poruku da dođe, pretresemo situaciju poslije akcije u Zenici.

ISA JOVANOVIĆ se još prije rata prijavio pod imenom Franjo Rudelić. Važio je za uglednog mirnog građanina, a kao Hrvat stekao je puno povjerenje ustaških vlasti. Živio je na posljednjem spratu velike stambene zgrade. Kad god su ustaše dolazile da hapse stanare (Srbe, Jevreje), uvijek su zvale za svjedoka Franju Rudelića.

Za Jovanovićev stan i njegovo lažno ime znali smo samo Lepa Perović i ja. Stoga sam smatrao da je to potpuno bezbjedno mjesto. Jedino sam osjećao nelagodnost pri pomisli da mogu naići u trenutku kada ustaše hapse nekog od stanara iz te velike zgrade. U takvim slučajevima ustaše blokiraju čitavu zgradu i ispituju svakog ko naiđe. Unaprijed sam smislio da kažem kako sam pošao Pranji Rudeliću. Ali nevolja je bila u tome što nikako nijesam uspijevao da zapamtim ime pod kojim je Jovanović bio prijavljen! Zato sam prije svakog odlaska u posjetu kontrolisao sebe tako što sam ponavljao to ime.

Činio sam to i kada sam, prema dogovoru, pošao poslije ručka Isi Jovanoviću. Na moje veliko iznenađenje, čim sam kročio u zgradu, ugledao sam u hodniku veću grupu građana i jednog ustašu sa pušikam u rukama! Bilo mi je jasno da sam upao u blokadu.

Dok me je ustaša pitao gdje idem, munjevito mi je bljesnula misao da blokada može da bude i zbog Jovanovića. Dakle, ne smijem reći da idem njemu! Ustaša je ponovio pitanje, a ja nijesam znao šta da kažem, pa sam počeo mucati:

— Idem tu ...

— Gdje?

— Idem jednom prijatelju ...

— Kojem?

Primijetio sam na vratima obližnjeg stana mesinganu pločicu sa imenom Majsner. Ne razmišljajući mnogo, rekoh:

— Idem Majsneru . ..

— Zašto njemu?

Opet pitanje na koje nemam odgovora! Mahinalno sam odgovorio:

— Idem u posjetu ... nedjelja je ... prijatelji smo!

Cim sam to rekao, shvatio sam da sam pogriješio. Majsner će sve demantovati kada nas kasnije budu suočili! Ne primjećujući moju zabunu, bar se meni tako učinilo, ustaša reče:

— Imate li legitimaciju?

— Imam!

— Dajte mi je!

Bez oklijevanja pružio sam učiteljsku legitimaciju; sjetio sam se da sam „učitelj", otpušten u Srbiji iz službe

zbog toga što sam Musliman... da sam došao u Sarajevo da tražim službu jer i u Prijepolju progone Muslimane. Sinulo mi je da sam te navode mogao upotrijebiti umjesto glupog objašnjenja da sam Majsnerov prijatelj.

Ustaša je počeo prelistavati legitimaciju. Odjednom iz nje ispade fotografija Rade Hamovića koju sam uzeo od njega da bih izradio lažnu legitimaciju radi prebacivanja u partizanski odred. Fotografija je privukla pažnju ustaše; — neko vrijeme ju je razgledao i najzad reče:

— Ja poznajem ovoga čovjeka!

— Može biti — trudio sam se da mirno govorim, mada se u mom glasu osjećala nesigurnost. Uostalom, možda ustaša zaista poznaje Hamovića jer je on bio oficir sa službom u Sarajevu! Celo mi se orosilo pri pomisli šta će se desiti ako je Hamović prepoznat. Srećom, ustaša je ubrzo raspršio moju trenutnu sumnjiu.

— On je srpski žandarm!

— Ne, nije žandarm — odgovorio sam mnogo samouvjerenije.

Video sam da ne poznaje Hamovića. Ustaša je vjerovatno bio zbunjen što mu nije uspjelo da se pokaže kao vješt policajac koji odmah otkriva neprijatelja. Nije ni pogledao moju legitimaciju, nego je vratio, zajedno sa fotografijom Hamovića, i naredio:

— Stani tamo ... među građane!

— Zašto da stanem?

Odlučio sam da iz odbrane i izvjesne zbunjenosti predem u napad, da se bunim protiv postupka prema jednom učitelju, intelektualcu i mirnom građaninu, koji je uz to Musliman i čije je pravo da bude bolje tretiran u državi koja pretenduje da je hrvatska i muslimanska! Čuvši te moje riječi, ostali građani počeše da se bune što i oni stoje, pa mi rekoše da se i ja povinujem naređenju. Poslušao sam ih negodujući i dalje. A ustaša nikako da me ostavi na miru!

— Ko je taj Majsner?

— Kako. . . ko je? — htio sam da dobijem u vremenu.

Nijesam znao ni ko je ni šta je. Ustaša je bio veoma precizan:

— Je li Hrvat?

— Jeste, Hrvat je!

Smatrao sam da mogu da kažem da je Hrvat jer prezime nije srpsko. Istina, sudeći po prezimenu, Majsner može da bude Nijemac, Jevrej ... ali nijesam imao vremena da ulazim u takve pojedinosti. Uostalom, izgledalo je da je ustaša odgovorom uglavnom zadovoljan.

— A šta je po zanimanju? — odjednom me upita.

— Ne znam!

Ocijenio sam da više ne smijem ponoviti da sam pošao Majsneru, da se odranije poznajemo. Umjesto toga, reći ću da prvi put dolazim Majsneru, i to radi zaposlenja; ostao sam bez posla u Srbiji, a ne mogu da se vratim u Prijepolje zbog terora četnika nad Muslimanima. Jednom riječju, držaću se plana koji sam skovao još u Beogradu. Samo, da li je ustaša zaboravio na moju raniju izjavu?

— Kako ne znaš šta je po zanimanju, a ideš njemu? — prekinuo je ustaša moja razmišljanja.

— Ja ga ne poznajem... pošao sam njemu radi protekcije ... da nađem zaposlenje!

Na sreću, ustaša nije primijetio promjenu moje taktike i zagrizao je bačenu udicu:

— Zašto dolaziš Majsneru kada za to postoji Radnička komora?

Laknulo mi je čim sam čuo novo pitanje jer je i ustaša prihvatio da razgovaramo o zapošljavanju. Tada sam nadugačko počeo da objašnjavam da u mom slučaju Radnička komora ne može intervenisati jer sam po zanimanju učitelj, dok se Radnička komora stara o radnicima. Slušao me je pažljivo; imao sam utisak da je radnik i da zna samo kako se zapošljavaju radnici.

I dok sam ja naširoko pričao, odjednom se na vratima Majsnerovog stana pojavi čovjek u poštanskoj uniformi. Ustaša se okrete i oslovi čovjeka:

— Kako se zovete?

— Majsner.

— A vi ste, dakle, taj Majsner!

— Da, ja sam!

— A poznajete li vi ovoga čovjeka?

— Ne, prvi put ga vidim!

Vidio sam da se Majsner uplašio, a da ustaša počinje da likuje što je najzad otkrio nešto krupno.

— Kako da ne poznajete ovoga kada je pošao vama?

Majsner je živo reagovao, krenuo prema meni i uzviknuo:

— Zašto lažete, gospodine? Pa mi se uopšte ne poznajemo!

Očekivao sam da će Majsner tako reagovati. Stoga sam se mirno obratio ustaši:

— Pa, već sam rekao da ovog čovjeka ne poznajem ... on je u pravu kada kaže da se ne poznajemo ...

Htio sam da elimdnišem Majsnera kao neprijatelja jer sam vidio da on spasava svoju glavu.

— A zašto ste onda pošli njemu? — uporno je ponavljao ustaša.

— Radi zaposlenja — mirno sam odgovorio:

— A ko vas je poslao Majsneru?

Pitanje je bilo neočekivano. Opet sam počeo mucati:

— Iz Beograda sam ...

Majsner se preplašio da ću ga uvaliti u nepriliku i odmah me je prekinuo:

— Lažete, gospodine, nikoga ne poznajem u Beogradu!

Njegova intervencija mi je ipak dobro došla. Dobio sam u vremenu, tako da sam mogao natenane da pričam sopstvenu verziju događaja. Pored ostalog, tvrdio sam kako sam u Beogradu otišao u Hrvatski klub i tamo dobio vizu, kako su mi rekli da je dobro što sam odlučio da idem u Nezavisnu Državu Hrvatsku, gdje ću svakako biti dobro primljen, da ću naći posao; na moju žalbu da nikoga nemam u Sarajevu, rečeno mi je da se obratim nekom Majsneru koji stanuje u blizini parka i vrlo je poznata ličnost u Sarajevu.

Moju dosta dugačku povijest pažljivo su slušali i Majsner i ustaša. Bar se meni tako činilo! Kada sam završio, bili su nekako zbunjeni. Majsner se prvi prenuo i zapitao molećivo:

— A da li su vas uputili baš u ovu ulicu, u ovu kuću?

Shvatio sam da se Majsner zapravo plaši da ne bude doveden u vezu sa nekim iz Beograda.

— Ne, nijesu! — energično sam odgovorio. — Meni su jedino rekli da Majsner stanuje u blizini parka, da treba samo da se raspitam i da će me prolaznici uputiti. I evo već četiri-pet dana lutam ovuda i pitam ljude za Majsnera.

Niko nije znao da mi kaže gdje stanuje taj Majsner. Tek maloprije neki prolaznici me uputiše ovamo ...

— Znači, u Beogradu vam nisu rekli za ovu kuću? — prijateljskim glasom me je pitao Majsner.

— Ma ne, nijesu!

— Pa to onda nisam ja, jer u Sarajevu ima mnogo Majsnera.

— Sigurno! Vi ste poštar i teško biste mi mogli pomoći oko zaposlenja — ohrabrivao sam Majsnera.

Majsner je bio spasen; ustaša mu je rekao da može ići. Ali ja sam i dalje bio na meti!

Ustaša objesi pušku o rame, priđe mi i stade me pretresati. Vjerovatno se sjetio da je učinio ozbiljan propust što me do tada nije pretresao.

— Da nemate bombe, revolvere? — zapitkivao je pipajući me.

— Gospodine, šta vi mislite?!

— Da nemate sitno, sitno pisano?

— A zašto bi mi to trebalo?

Mirno sam odgovarao jer slučajno nijesam imao kod sebe ni oružje ni pisani materijal. Ipak, uznemirio sam se. Pustio je Majsnera... znači nije mu više sumnjivo da li idem Majsneru. . . Sve je to nejasno! Opet poče da me obliva znoj. Znam da to može pobuditi novu sumnju, ljutim se na sebe, a graške znoja još snažnije izbijaju!

— Nešto se znojite, gospodine! — cerio se ustaša. — Izgleda da vam nije čista savjest!

Očekivao sam takvo reagovanje, ali me je iznenadilo što se u tom trenutku umiješala jedna žena iz grupe građana koja je stajala u uglu:

— I ja sam to primijetila!

Sta da radim? Da se opravdavam ... ali to bi bila propast! Ne, ne smijem se braniti. Moram preći u napad i optužiti ih za nemoguć odnos prema jednom mirnom građaninu, koji je uz to žrtva samo zato što je Musliman.

— Da, znojim se! — počeh vikati. — I vi biste se znojili da ste na mom mjestu. Jedva sam iz Srbije glavu izvukao! Ostao sam bez igdje ičeg. U rodni kraj ne smijem da idem jer poklaše sve što je muslimansko, a u mojoj rođenoj državi ovako se postupa prema meni. Volio bih da vidim ko bi drugačije reagovao na ovakav postupak.

Osjetio sam da se ustaša počeo kolebati. Zatražio mi je ponovo legitimaciju. Izvadio sam je, ali sam htio da uzmem fotografiju Rade Hamovića. On je to primijetio i ponovo zatražio fotografiju.

— Ja ovoga čovjeka poznajem — nastavio je staru priču.

— Vi tog čovjeka ne znate — odlučno sam odgovorio.

— On je Srbin! — bio je uporan.

— Da, Srbin je, ali mi je u Srbiji glavu spasao i ja ga poštujem . . .

Ne smijem sve negirati! Ne smijem biti mekušac koji se povinuje tuđim mislima. Moram ostaviti utisak čovjeka koji govori istinu bez obzira na to da li je ona povoljna za njega. Tada mogu računati da će ustaša povjerovati kako sam slučajno naišao u ovu kuću. Međutim, ustaša je nastavljao sa ispitivanjem:

— Vaša legitimacija služi samo za popust na željeznici. Za utvrđivanje identiteta morate imati drugu legitimaciju. .. gdje vam je ona?

— Ne, državni službenici bivše Jugoslavije imali su samo legitimacije koje im istovremeno služe i za popust na željeznici i za utvrđivanje identiteta — samouvjereno sam govorio.

— Nije tačno — bunio se ustaša. — Evo, ja sam radnik i imam jednu legitimaciju za utvrđivanje identiteta, a drugu za popust na željeznici.

Umjesto mene odgovorila je jedna žena koja je pažljivo pratila naš duel:

— Ja sam profesor i imam samo jednu legitimaciju. Isto je i sa učiteljima; legitimacija nam služi za popust na željeznici i za utvrđivanje identiteta.

Shvatio sam da pred sobom nemam profesionalnog ustašu, nego radnika koji se iz nekih razloga opredijelio za taj pokret. Uostalom, to mi je svejedno; više me zanima da li je Musliman. Ako je Musliman, može me čak pustiti! To bi bilo izvanredno, toliko dobro da nijesam smio ni misliti o tome.

— Vi stanujete kod Sabljakovića? — trgao me je iz razmišljanja ustašin glas.

— Da, tamo stanujem!

— I prijavljeni ste tamo?

— Pa vidite prijavu!
— A sada tražite posao?
— To sam vam već rekao!

Ponovo komplikacije! Otkrio je da stanujem kod Sabljakovića, u stvari komuniste koji je po zadatku Partije prišao ustašama i postao ravnatelj na željeznici. Zaista sam kod njega stanovao i uredno bio prijavljen kao učitelj, Musliman *iz* Sandžaka. On će to potvrditi, ali, da li će znati da kaže da tražim Majsnera radi zaposlenja? Očigledno je da neće jer on o mom izgovoru ništa ne zna! Uostalom, pitaće ga zašto mi kao ugledna ličnost nije našao zaposlenje.

Sav sam se ohladio pri toj pomisli i opet graške izdajničkog znoja! Srećom, ustaša nije primijetio moju zbunjenost. Bilo je očigledno da i on o nečemu razmišlja. Videći njegovu upornost, pomislih da bi možda bilo bolje da pokušam sa bjekstvom. Ta me je misao toliko obuzela da sam zaboravio na razgovor sa ustašom i sav se unio u procjenjivanje da li ću uspjeti da u dva skoka dođem do kapije, da je otvorim i da izletim na ulicu prije nego što ustaša opali iz puške. Zanijet tim smjelim planom, nijesam ni čuo kada je ustaša rekao:

— Možete ići!

Tek kada su građani povikali da sam slobodan, osvijestio sam se i pogledao ustašu. On je klimnuo glavom i rekao:

— Da, slobodni ste! Možete ići!

Pošao sam prema vratima. Imao sam neprijatan osjećaj da će mi pucati u leđa, ali, umjesto toga, čuo sam dosta ljubazan glas:

— Pa, nemojte drugi put ovako da upadate u stupicu ...

Kročio sam na suncem obasjanu ulicu, na slobodu! Išao sam polako, ali me je sve više hvatao strah da će se ustaša predomisliti. Ubrzavao sam korak, dok najzad ne potrčah iz sve snage. Ljudi su se u čudu osvrtali za mnom.

Poslije izvjesnog vremena stao sam. Bio sam van opasnosti i osjećao se lak kao pero. Ali, tada me poče pritiskati svom silinom nova misao: zašto je blokirana kuća u kojoj stanuje Jovanović... šta je sa njim... šta je sa Lepom, koja je trebalo da dođe na sastanak... šta se desilo u Zenici ... jesu li izvršili diverziju ... kome da pođem da bih saznao šta se dogodilo a da ne upadnem u novu stupicu? ...

ODLUČIO SAM DA POTRAŽIM nekoga iz Mjesnog komiteta. Preko njih ću brzo saznati šta se dogodilo u toku ovog neprijatnog dana. Oni imaju dobre veze sa svim društvenim slojevima, pa čak i sa ustaškom policijom, u koju su ubacili neke naše ljude.

I nijesam se prevario! Drugovi iz Mjesnog komiteta su već sve znali. Dok sam slušao njihov izvještaj preda mnom su se nizali događaji kao na filmskoj traci: na sastanak sa Jovanovićem došao je provokator, ubačen u naše redove; on je otkrio ustaškoj policiji u Zenici cio plan i ljude koji su se spremali da onesposobe centralu... svi su uhapšeni. Provokator je zatim došao „na vezu" u Sarajevo da bi otkrio rukovodstvo za Bosnu i Hercegovinu. Tako je uhapšen Jovanović; kod njega je nađena legitimacija na ime Franje Rudelića i uredna prijava stana. Ustaše su odvele Jovanovića u glavni zatvor, a kuću u kojoj je stanovao blokirali čekajući ko će doći u stan. Prva je naišla Lepa. Zaustavili su je i pitali kuda ide. Ona je odgovorila da traži stan. Nijesu joj povjerovali i počeli su je pretresati. Na nesreću, imala je kod sebe cedulju koja nije smjela da padne u ruke policiji! Koristeći zbunjenost ustaša, Lepa je progutala cedulju. Odveli su je u zatvor koji je bio smješten u zgradi bivše Bogoslovije. Zatim sam naišao ja; drugovi su znali da sam se izvukao i tražili su me po gradu ...

Odmah smo se dogovorili da po svaku cijenu oslobodimo Isu i Lepu. Sto se tiče Ise, drugovi su smatrali da će to teže ići pošto je odveden u glavni zatvor, dok Lepa može biti lakše oslobođena jer u njenom zatvoru nema čak ni rešetaka na prozorima!

Sa Lepom i Isom već je bila uspostavljena veza preko naših simpatizera koji su radili u ustaškoj policiji i preko porodica ostalih uhapšenika koje su svojima donosile hranu u zatvor.

Lepi smo poručili da se noću, kada nema stražara, spusti kroz prozor prema ulici. Tamo su je sačekali naši drugovi i ona je bila na slobodi!

Zatvor u kome se nalazio Isa bio je savremeno izgrađen i iz njega se nije moglo pobjeći. Zato smo Isi poručili da simulira ludilo kako bi ga preselili u duševnu bolnicu, gdje

smo imali naših simpatizera koji bi mu lako organizovali bjekstvo. No, Isa nam je odgovorio da ne umije da simulira ludilo i da ne prihvata plan; javio je da ima ranu na nozi i da može postići da ga naoružan žandarm sprovodi svakog dana od zatvora do bolnice radi previjanja. Računali smo da ga prepadom naše oružane grupe oslobodimo. Ta akcija, na žalost, krivicom mjesne organizacije nije ostvarena.

Ipak, Isa je bio oslobođen; pred strijeljanje bio je prebačen u zgradu gdje se nekada nalazila Bogoslovija. Sam je organizovao bjekstvo koristeći podrumski prozor. Sa njim su na slobodu izašla još tri rukovodeća druga, takođe osuđena na smrt. To je ozbiljno pojačalo naše redove za zadatke koji su stajali pred nama.

KADA SAM SE KASNIJE podrobnije obavijestio o svemu što se dogodilo u Zenici, saznao sam sljedeće:

Logomerec i Hen su poslije razgovora sa Isom i sa mnom sazvali rukovodstvo organizacije i podnijeli izvještaj. Saopštili su ljudima da je organizacija raspuštena, a njen stav okvalifikovan kao izdaja. Napomenuli su da im je ostavljena mogućnost da izvrše diverziju i da se zatim prebace u partizane; ukoliko tako postupe, može doći u obzir skidanje kazne. Saznao sam takođe šta su govorili o meni; za njih sam bio „jedan dugački drug" iz Beograda, anarhista koji govori da revolucionarni sud Partije strijelja komuniste koji odbiju da prihvate oružanu borbu, tretira ih kao izdajnike.

Pošto su saslušali izvještaj, članovi rukovodstva su jednoglasno odlučili da odmah izvrše diverziju u elektrani i da odu u partizane. Ali nijesu uspjeli! Jedan od njih — upravo onaj koji je dobio zadatak da ubaci eksploziv u kotao centrale — bio je u službi ustaša. Otkrio je cio plan ustašama; oni su sve pohapsili, a najaktivnije ubili, pogotovo Srbe.

O tim događajima sam dugo razmišljao. Nijesam znao objasniti protivrječno držanje rukovodstva. Uporno su odbijali da izvrše diverzije iako je bilo relativno lako ubaciti eksploziv u kotao elektrane. Navodili su stotinu razloga da bi opravdali svoje držanje. Tek kada su se suočili sa našim

odlučnim stavom, prihvatili su da izvrše direktivu. I mnogi su poginuli smrću heroja!

Koliko god sam razmišljao o tome, uvijek sam dolazio do istog zaključka: ne može se poreći da je bilo oportunizma u držanju čitavog rukovodstva, ali mora se priznati da su i objektivni uslovi rađali taj oportunizam. U Zenici su bili nepovoljni]i uslovi za razvoj oružane borbe nego u mnogim drugim krajevima Bosne i Hercegovine: stanovništvo je većinom bilo muslimansko i, kao ni hrvatsko stanovništvo, nije bilo spremno da uđe u borbu. Radnici su regrutovani pretežno sa sela. Sve je to uticalo da ustanak u Zenici zakasni.

GLAVA V

OFANZIVA

U očekivanju prvih borbi • Narodni ustanak u Bosanskoj krajini i početne greške • Pouka koju sam stekao iz susreta sa ustaničkom vojskom u oslobođenoj Rogatici • Akcije u Tuzlanskoj oblasti • Naše akcije da spriječimo međusobni pokolj stanovništva u istočnoj Hercegovini i taktika okupatora ® Prve klice nove vlasti • Diverzija u Sarajevu • Savjetovanje u Stolicama • Razgovori sa četničkim komandantima

NA SASTANKU PARTIJSKOG RUKOVODSTVA dogovoreno je da se što prije počne sa oružanom borbom u čitavoj Bosni i Hercegovini. Stoga su ljudi odmah otišli na teren. Međutim, prolazili su dani, a vijesti o borbama nije bilo. To me je uznemiravalo. Osjećao sam odgovornost prema ljudima u drugim krajevima koji će početi ranije sa borbom i biće izloženi represalijama okupatora.

Kada sam počeo mirnije da razmišljam i računam koliko je vremena potrebno da se izvrše sve pripreme, shvatio sam da u najboljem slučaju borbe ne mogu početi prije konca jula. Činilo mi se da je to strašno kasno. Zato sam forsirao drugove iz sarajevskog Oblasnog štaba da odmah izađu na teren i da što prije počnu sa akcijama. Oni su imali preimucstvo u odnosu na ostale štabove: Romanija je blizu, a stanovništvo je u većini srpsko . .. Pokušaj nije uspio i tako nije iskorišćena šansa koja im se pružala. .. Borbe su ranije počele u drugim mjestima.

BORBE SU POČELE NAJPRIJE oko Drvara. Snažnim napadom partizana oslobođeni su 27. jula Drvar i Oštrelj. Borbe su se prenijele u okolinu Bosanskog Petrovca, Bosan-

skog Grahova i Glamoča. Nešto kasnije su se razvile oko Prijedora, Bosanske Đubice i Bosanske Kostajnice (Kozara), a zatim južno od Banja Luke, u rejonu Jajca, Mrkonjić Grada, Kotor Varoši i Prnjavora. Gotovo cijela Bosanska krajina bila je obuhvaćena oružanim ustankom.

Prije nego što su počele borbe, a odmah poslije sastanka održanog sa aktivistima Bosanske krajine, došao je u Sarajevo Đuro Pucar i tražio odgovor na problem koji je u međuvremenu iskrsao. Naime, zaključili smo da treba stvarati male, lako pokretljive odrede, ali na terenu je sasvim drugačija situacija: sve odraslo srpsko stanovništvo hoće da se bori.. . Kako postupiti u takvim uslovima?

Problem je bio nov za mene. Nijesam o njemu do tada razmišljao mada je iskustvo iz Hercegovine, gdje se sav narod digao na oružje, dovoljno rječito govorilo o njegovom postojanju! Vremena za razmišljanje nema, već treba donositi odluku. .. Tito je daleko i ne možemo tražiti savjet od njega. Moram sam odlučiti. Jer takva su moja ovlašćenja koja sam dobio na sastanku Politbiroa od 4. jula.

Pucaru sam rekao da u situacija kada sve odraslo stanovništvo želi da stupi u partizanske odrede treba stvarati krupne vojne jedinice, sa čvrstom organizacijom i odgovarajućim štabovima. To je jedini način da se preovlada seljačka stihija.

Odluka koju sam na svoju ruku donio bila je sasvim suprotna onoj za koju se opredijelio Đilas. Suočen sa opštenarodnim ustankom, a držeći se stava zauzetog u Beogradu, Đilas je naredio „demobilizaciju", odnosno vraćanje boraca u sela, pod izgovorom da nije vrijeme za oružani ustanak i da treba zadržati male, brzo pokretljive partizanske odrede. U odredima su ostali samo poznati komunisti. Iako vrlo brzo povučena, ta odluka je izazvala veoma negativne posljedice: narod je to shvatio kao kapitulaciju i okrivio komuniste da su se izvukli ostavljajući stanovništvo na milost i nemilost Italijanima.

Pucar je otišao u Krajinu sa novim direktivama i uskoro su počele borbe. Međutim, iz prvih izvještaja koje nam je Pucar slao iz Banja Luke nikako nijesmo mogli shvatiti šta se stvarno dešava u Krajini. Imali smo utisak da ništa nije sprovedeno od onoga o čemu smo se dogovorili u pogledu organizacije odreda, viših štabova, a posebno u po-

gledu obezbjeđivanja veza između štabova. Naime, izvještaji su se u osnovi bazirali na pričanju putnika koji su dolazili iz okoline Drvara i Prijedora. Mi nijesmo mogli biti time zadovoljni, pa smo pismom intervenisali predočavajući da takva slaba organizacija može imati nedogledne posljedice po razvoj oružane borbe. Od Pucara smo dobili odgovor da se slaže sa našim zamjerkama i da je preduzeo odgovarajuće mjere da se stanje popravi.

Međutim, greške učinjene na početku teško su se ispravljale. O tome su svjedočili kasniji Pucarovi izvještaji.

Partizanski odredi nijesu bili raspoređeni duž komunikacija koje vode od Banja Luke prema unutrašnjosti. Stoga nijesu mogli da spriječe transport vojnih jedinica, hrane i ostalih potreba za garnizone po gradovima. Da je bilo postupljeno onako kako smo se dogovorili, okupatori i ustaše bi morali napuštati gradove i čitave teritorije, ne bi mogli vršiti represalije nad mirnim stanovništvom. Na žalost, borbe su dobile frontalan karakter: vodile su se za odbranu pojedinih gradova ili sela. To je dalo mogućnost okupatorskim i ustaškim snagama da se koncentrišu tamo gde im je najpovoljnije i da nanose poraze partizanskim snagama. To se u stvari dogodilo na području Prijedora. O tome je javljao Pucar u svom prvom izvještaju:

„U Prijedoru i okolini ubijeno je 650 ljudi, žena i djece. To je djelo podivljalih ustaša. Poslije ovoga pokolja ustašama je oduzeta vlast i u gradu gospodari vojska. Neka sela još uvijek stoje u našim rukama. U tim selima su organizovane zajedničke kuhinje. Organizovana je zajednička žetva i vršidba. Pod rukovodstvom naše čete stoji sedam sela u kojima ustaša nema, a nema ni druge koje vlasti, osim naših drugova. Koliko će se dugo moći održati u ovom položaju, ovisi o navali na njih. Svakako da jačoj sili neće moći odoljeti. Moraće se povući dublje u Kozaru...

Veliki dio seljaka, pa i cijela sela, jako je zaplašen i pokazuje slabije oduševljenje za borbu nego što je bio slučaij ranije. Vrlo česti su oni koji vele da je ova borba došla prerano i da je trebalo još sačekati „dok se Rus približi nama". Mnogi vjeruju u razoružanje ustaša i da će se prema Srbima primijeniti pravedniji zakon i da neće biti iseljavani i proganjani. Pod tim i takvim dojmom neki se vraćaju kućama i predaju čak i oružje (slučaj oko Sanskog

Mosta i nekih sela oko Prijedora). Naši borci i drugovi sada nemaju onu pomoć u selu koju su imali ranije, a to im veoma otežava i opstanak po šumama..."

Bilo mi je jasno da do promjene raspoloženja kod seljaka dolazi usljed neuspjeha naših akcija. Tu neće mnogo pomoći orijentacija da se pojača rad na selu; korjenite promjene u držanju seljaka mogu se postići samo ako obezbijedimo stalne uspjehe u akcijama. A to je moguće jedino na komunikacijama, gdje su naši odredi u stanju da iznenade neprijatelja i da na taj način steknu predmućstvo. Neprijatelju onda preostaje ili da napušta teritoriju i gradove prema kojima vode komunikacije ili da se utvrđuje na svakom kilometru.. . Nama odgovara i jedno i drugo jer u svakom slučaju imamo preimućstvo.

Mnogo više me je zabrinula vijest da su okupatori išli na ukidanje ustaške vlasti u Prijedoru i da je čitavu vlast u gradu preuzela regularna vojska NDH. Ukoliko okupator počne stvarati stanje u kojem će se prema Srbima „primjenjivati neki pravedniji zakon", to može da pokoleba veliki dio seljačkih masa i da ugrozi razvoj oružane borbe!

U oba slučaja vidio sam izlaz u uspješnim akcijama. Stoga sam uputio pisma Pucaru i drugovima u Krajini (štabovima četa, Oblasnom štabu) ističući važnost takve organizacije odreda i štabova koja bi pokrivala sve komunikacije i cijelu teritoriju Krajine. Čak sam, saglasno takvoj koncepciji razvoja borbe, sugerisao raspored četa i odreda.

Poslije tih intervencija stanje se počelo mijenjati, ali dosta sporo. Veza sa odredima u okolini Drvara, Jajca i Mrkonjić Grada uspostavljena je tek početkom septembra, što je značilo da mjesec dana i nešto više odredi nijesu imali nikakve veze sa štabom za Bosansku krajinu niti sa Glavnim štabom za Bosnu i Hercegovinu.

Iz izvještaja koje sam naknadno primio bilo je vidljivo da na terenu dolazi do iskrivljavanja usvojene linije, što je moglo da ugrozi sudbinu ustanka... U područjima gdje je uticaj komunista bio jači ispoljilo se „ljevičarenje": ustanici se proglašavaju vojskom kojom rukovodi Komunistička partija; cilj borbe je uspostavljanje vlasti radnika i seljaka ... A u područjima gdje komunisti nijesu imali uticaja borba se nije povela protiv okupatora i ustaša, nego protiv „balija", „Turaka" ... Morao sam odmah intervenisati pismima uka-

zujući da sudbina ustanka u Krajini zavisi od toga koliko će komunisti uspjeti da obezbijede sprovođenje linije o kojoj smo se dogovorili ...

Poslije mjesec dana i nešto više od početka borbi u Bosanskoj krajini mogao sam da izvučem glavne zaključke: oružani ustanak je, očigledno, uzeo široke razmjere; obuhvaćene su bezmalo sve srpske mase; vojni uspjesi su vanredno veliki, ali, politički gledano, postignuto je veoma malo! Još nijesmo uspjeli da ljudstvo prihvati liniju narodnooslobodilačke borbe. Taj cilj je ostvaren samo na uskom pojasu koji se proteže od Drvara preko Podgrmeča pa do Kozare.

U SARAJEVSKOJ OBLASTI borbe su počele 1. avgusta na Romaniji. Tu je bio smješten i Oblasni štab. Formirana su tri odreda. Prvi je formiran na teritoriji između Sarajeva, Višegrada i Vlasenice (Romanijski). Nešto kasnije, uz pomoć tog odreda, borbe su se proširile na teritoriju južno od Sarajeva, sve do sjeverne Hercegovine. Tamo je formiran drugi odred (Kalinovički). Istovremeno su odredi koji su formirani u blizini Sarajeva — u rejonu Semizovca — proširili dejstva prema Varešu i Olovu, a kasnije i prema Zenici. Tako je bio obuhvaćen oružanom borbom i rudarsko-metalurški basen Zenice i Vareša.

Svim odredima su bili postavljeni u osnovi isti zadaci: rušenje i onesposobljavanje komunikacija u cilju sprečavanja transporta okupatorskih vojnih jedinica, jedinica domobranske vojske i ustaša; odredi su imali da onemoguće snabdijevanje garnizona i gradova, da organizuju samoodbranu sela preko manjih seoskih straža i da obezbijede obavljanje poljskih radova, posebno žetve.

Kada su se počeli izvršavati ti zadaci, rezultati nijesu izostali: uskoro su bili blokirani putevi i pruge koji vode od Sarajeva preko Pala prema Goraždu, Rogatici i Višegradu, kao i putevi iz Sarajeva preko Romanije prema Rogatici i Vlasenici. Nešto kasnije blokiran je put Sarajevo—Kalinovik, a ugroženi su bili pruga i put Sarajevo—Mostar i Sarajevo—Zenica. Praktično, Sarajevo je bilo opkoljeno!

Napadajući neprijatelja iz zasjeda, naši odredi su se snabdijevali oružjem i municijom i ujedno ovladavali ratnim iskustvom. Tako su se osposobljavali da oslobađaju veće gradove i da dočekuju krupnije vojne jedinice neprijatelja.

Pod pritiskom naše ofanzive neprijatelj je počeo napuštati gradove. Nije mu ni preostajalo ništa drugo. Doduše, neki garnizoni su pokušavali da ostanu u gradovima, ali tada su partizani organizovali napade i oslobađali gradove! Tako se pojavila slobodna teritorija koja je povezala sva tri odreda oko Sarajeva.

Sa vojne tačke gledišta, mogli smo biti sasvim zadovoljni. Samozadovoljstvo su ispoljavali svi štabovi, posebno Oblasni štab. Ali, kada sam iz Sarajeva izašao na oslobođenu teritoriju i kada sam se susreo sa jedinicama „naše" partizanske vojske, samozadovoljstvo koje me je ranije obuzelo polako je nestalo.

Stigao sam u tek oslobođenu Rogaticu; tu je komandant Slaviša Vajner — Čiča postrojio vojsku i predao mi raport. Poslije obilaska jedinica održao sam govor. Iznenadilo me je što moje riječi ne izazivaju gotovo nikakvo odobravanje ljudstva. Do tada sam vjerovao da nijesam loš govornik; a i radilo se o stvarima koje bi morale izazvati oduševljenje! Govorio sam o uspjesima koje su partizani postigli u borbama širom Jugoslavije. Ljudstvo je ipak ćutalo; ni jednog znaka odobravanja! Tek kada sam počeo govoriti o uspjesima koje su postigli partizani i četnici Vlade Zečevića u zapadnoj Srbiji, nastala je izvjesna živost. Neko je iz stroja dobacio:

— Jedva jednom da pomeneš i četnike ...

Osjećao sam se neprijatno. Očekivao sam da vidim našu, partizansku vojsku koja je oslobodila jedan grad, a susreo sam se sa vojskom koja nije naša mada stoji pod našom komandom. Prekinuo sam govor i pozvao komandanta i komesara odreda:

— Hoću da razgovaram sa komandantima i komesarima četa i bataljona! Smjesta ih pozovite! — strogo sam naredio.

— Pa, mi nemamo komesare ni u četama ni u bataljonima — nasmijao se Čiča.

— Kako to? — odmah sam reagovao.

— Jednostavno, nemamo ni jednog komunistu u četama i bataljonima ...

— Dobro, onda pozovite komandante i komandire — rekoh shvatajući situaciju.

Stigli su odmah. Pošto smo se pozdravili, sjeli su na ponuđene stolice. Nastao je tajac. Posmatrao sam ih — sve mlađi ljudi, seljaci. Impresionirala me je njihova odlučnost. Ali na kapama nema petokrakih zvijezda! Umjesto njih, kokarde bivše kraljevske vojske. Imao sam osjećaj kao da su preda mnom tuđi ljudi. Najzad sam progovorio oporim, neprijatnim glasom:

— Naš znak nije kokarda, nego petokraka zvijezda!

Oni su se trgli. Nijesu očekivali takav početak razgovora. Pogledali su se međusobno. A onda je jedan rekao tihim ali odlučnim glasom:

— Samo s nas mrtvih možete skinuti ove kokarde! Mi smo se pred jevanđeljem kleli na vjernost.

— Kokarde nose četnici. Ako ste četnici, zašto ne idete majoru Todoroviću, u njegov štab? — upitao sam ih još uvijek grubim glasom.

— A ne! — brzo su reagovali. — Ne idemo mi k njemu. Tamo su oficiri koji se bore za staru Jugoslaviju.

Došao je red na mene da se iznenadim. Ti ljudi nijesu partizani, ali nijesu ni četnici! Sta su onda? To pitanje mi se sve više nametalo.

— A za šta se borite?

— Borimo se za slobodu, ali i da se više nikada ne povrati stara Jugoslavija. Ona nas je i dovela do ovoga ...

— A zašto ste pod Cičinom komandom? — nastavio sam sa pitanjima.

— Zato što je među prvima u svim borbama ... brine se o vojnicima kao o svojim drugovima ... zato ostajemo pod njegovom komandom.

Bio sam razoružan njihovim argumentima. Oni se bore za oslobođenje, za nešto što neće biti stara Jugoslavija. A kakva treba da bude ta nova Jugoslavija, oni nijesu znali. Njihovo saznanje o tome šta treba mijenjati u staroj Jugoslaviji sazrijevaće naporedo sa razvojem borbe. Ako je tako, zašto da ne budu u našim redovima, makar i sa četničkom kokardom! Brzo sam donio odluku:

— Ostanite u našim redovima! Čak i sa tim kokardama.

Nijesam sumnjao u ispravnost onoga što sam učinio, ali me je brinulo kako postići da ljudi koji su pošli u borbu za nešto novo dođu do saznanja za šta se treba boriti. Bili su nam potrebni takvi komunisti koji će znati da se približe tim ljudima, da kao Čiča i njegovi drugovi iz štaba kroz borbu steknu njihovo povjerenje! Ali, gdje naći takve kadrove? Oni koji dolaze iz Sarajeva suviše su mladi i neiskusni, naučeni na udoban život. Ljudi ih ne primaju. Razbijajući glavu tim pitanjima, uvijek sam dolazio na isto: kadrovi se moraju naći među ljudima koji trenutno nose kokarde! Za to treba mnogo predanog rada. To je najteži zadatak koji je stajao pred nama. Ako ga uspješno riješimo, obezbijedićemo pobjedu revolucije. To mi je bilo jasno poslije prvog susreta sa ustaničkom vojskom.

U TUZLANSKOJ OBLASTI borbe su buknule takođe početkom avgusta. Odmah su oslobođeni Sekovići, a nešto kasnije i Vlasenica. Akcije su izvedene pod rukovodstvom Oblasnog štaba, ali, za razliku od stanja na Romaniji, nijesu svi ustanici priznavali komandu partizanskog štaba. Tako su se ustanici podijelili na četnike i partizane. Četnici su dejstvovali u rejonu Han Pijeska, Drinjače, Bratunca, Srebrenice ... U ostalim područjima dejstvovali su odredi koji su priznavali komandu partizanskog štaba za Tuzlansku oblast ... I jedni i drugi vodili su borbu protiv ustaša; postavljali zasjede na komunikacijama; napadali izolovane garnizone ... Položaj ustaških garnizona u Srebrenici, Drinjači, Bratuncu, Vlasenici i Han Pijesku postao je neodrživ; ustaše su morale napustiti te gradove i u njih su ušle četničke snage pošto partizanskih odreda nije bilo u neposrednoj okolini ... Tako je stvorena slobodna teritorija od Drinjače sve do Sarajeva. Četnici su držali onaj dio koji se neposredno graniči sa Srbijom.

Dok su se vodile prve borbe na Romaniji, oko Vlasenice i Sekovića, iz Sarajeva su svakog dana upućivana vojna pojačanja u pravcu Romanije. To me je mnogo zabrinjavalo jer ostale krajeve istočne Bosne nije zahvatio ustanak. Ako

tako potraje, može da dođe u pitanje sudbina ustanka u cjelini. Okupatori i ustaše će koncentrisati sve snage na uskom sektoru gdje se vode borbe nastojeći da uguše ustanak. Ništa ne vrijedi ako se poslije toga borba rasplamsa na nekom drugom području. Okupatori mogu primijeniti istu taktiku i tako redom gušiti svaki naš pokušaj!

Ocijenio sam da moram dejstvovati; hitno sam tražio izvještaj od Uglješe Danilovića želeći da saznam zašto akcije nijesu istovremeno otpočele na širem području — onako kako smo se dogovorili.

Izvještaj je bio uznemiravajući: nema izgleda da akcije uskoro počnu u ostalim područjima; Oblasni štab se povukao u Šekoviće i odatle rukovodi akcijama; izgleda da su zapostavljena ostala područja sa kojima je izgubljena svaka veza! Najzad, Danilović je javljao kako je Todor Vujasinović, navodno, sklopio sporazum sa seljacima na Ozrenu da se ne počinje sa borbom dok se ne obavi žetva.

Smatrao sam da je to prevršilo svaku mjeru i zato je moja reakcija bila oštra, a možda i nedovoljno promišljena. Uputio sam pismo Uglješi ocjenjujući kao izdaju navodni Vujasinovićev sporazum sa seljacima. Naložio sam da se provjeri da li je stvarno došlo do takvog sporazuma; u slučaju da jeste, zahtijevao sam da Vujasinović bude izveden pred revolucionarni sud.

Nije mi bilo lako da donesem takvu odluku; radilo se o čovjeku koji je sve dao za revoluciju, a sada treba da postane njena žrtva! To bi bilo surovo i nečovječno. Tako sam reagovao u prvom trenutku. Ali, javili su se i drugi argumenti: ukoliko je Vujasinović stvarno postupio onako kako stoji u izvještaju, to će dovesti do poraza naših snaga na drugim područjima, odvešće u smrt mnoge revolucionare. Takve postupke moramo spriječiti, pored ostalog i drastičnim kaznama, inače će se oni sve češće ponavljati donoseći nove poraze i gubitke života! Revolucija se, očigledno, ne može izvoditi u rukavicama ...

Na sreću, stvar se ubrzo razjasnila. Na Ozren je upućen član Oblasnog štaba Pašaga Mandžić; on je javio da je do zakašnjenja došlo zbog toga što nijesu izvršene pripreme za istovremeni napad na sve gradove tog područja... To je već nešto drugo i ne može se kvalifikovati kao izdaja. Istina,

došlo je do izvjesnog odlaganja, ali akcije koje su izvedene poslije naše intervencije potpuno su opravdale to odlaganje. U snažnom dvodnevnom napadu oslobođeni su Doboj (djelimično), Maglaj, Gračanica i Petrovo Selo; prekinuta je željeznička pruga između Doboja, Zenice i Vareša, kao i prema Tuzli; uništeno je preko 100 vagona municije koja je trebalo da bude otpremljena za Njemačku. Najvažnije od svega je bilo to što smo stvorili uporište oslobodilačkih snaga u neposrednoj blizini pruge Doboj—Zavidovići, te smo mogli danonoćno da je napadamo i ometamo transport.

U Posavini su se oformili partizanski odredi — javljao je Danilović. Samo, za razliku od ostalih krajeva, odredi su počeli sa sitnijim akcijama: obarali su telefonske i telegrafske stubove, rušili mostove na drumovima, postavljali zasjede, napadali žandarmerijske stanice ... Priliv novog ljudstva bio je ravnomjeran; vršila se diferencijacija među ljudima već prilikom dolaska u odrede. Partizanima su pristupili seljaci koji su se opredijelili da se bore do kraja, dok zemlja ne bude potpuno oslobođena, dok ne bude osigurano da se više nikada ne povrati stara Jugoslavija. Partizanski odredi su se razvijali postepenije nego u drugim krajevima, ali zato je diferencijacija ljudstva bila mnogo veća.

ZA RAZLIKU OD DRUGIH KRAJEVA, u Hercegovini zadatak komunista nije bio da pokreću mase na oružanu borbu protiv ustaša. Narod se listom digao na oružje; komunisti su imali da uđu u borbu i da postepeno preuzmu rukovodstvo.

Da bi se taj zadatak izvršio, bilo je neophodno prethodno upoznati situaciju — saznati koje se snage bore, za kakve ciljeve, protiv koga... Umjesto toga, mi smo iz Mostara slali komuniste-Muslimane sa zadatkom da preuzmu rukovodstvo u ustanku. Međutim, doživljavali smo razna iznenađenja i neuspjehe. Tako se gubilo dragocjeno vrijeme. I tek kada se dogodilo da ustanici ubiju neke naše aktiviste, shvatili smo da se u istočnoj i južnoj Hercegovini vode borbe ne samo protiv ustaša i domobranske vojske nego i protiv Muslimana. To je bila posljedica politike ustaša, koji su

htjeli da granične krajeve prema Crnoj Gori pretvore u „čisto" hrvatske; stoga su počeli sa pokoljima viđenijih Srba, pri čemu su računali da će se preostalo srpsko stanovništvo iseliti u Srbiju i da će se na njihova imanja naseliti Muslimani. Na tom pitanju ustašama je uspjelo da pridobiju mnoga muslimanska sela. Srbi su, pak branili svoju imovinu i živote. Tako je došlo do krvavog obračuna između muslimanskog i srpskog stanovništva.

Poslije prvih okršaja došlo je do svojevrsnog primirja. Srpsko stanovništvo se povuklo u brda i organizovalo samoodbranu. Ustaše i domobranska vojska zaposjeli su gradove i komunikacije, kao nekada, u vrijeme turske okupacije.

Tokom avgusta komunisti iz Mostara su uspjeli da se preko Trebinja povežu sa zbjegovima i da počnu raditi na ponovnom pokretanju masa na oružanu borbu.

Borbe su počele koncem avgusta i zahvatile gotovo cijelu istočnu i južnu Hercegovinu. Ali i tog puta one su poprimile pogromaški karakter protiv muslimanskog stanovništva. Ništa nije moglo spriječiti pokolj Muslimana u borbi oko Berkovića; nekoliko četa u kojima su komunisti imali uticaja nijesu mogle da ubijede ostale čete da ne vrše pokolj niti su bile spremne da ih u tome spriječe. Tako se dogodilo da ustanici rade upravo ono što je najviše koristilo ustašama. Vješto koristeći situaciju u kojoj se našlo muslimansko stanovništvo, ustaše su počele da ga naoružavaju i organizuju za borbu.

Stanje je bilo do te mjere zaoštreno da je prijetila opasnost da budu zaklani i komunisti-Muslimani koji su slati iz Mostara da se uključe u odrede. Do toga je u nekoliko slučajeva i došlo! Da se to ne bi ponovilo, Humo je odlučio da sve Muslimane upućuje u odrede prema Konjicu, gdje nije bilo takve zaoštrenosti između Srba i Muslimana. Ali, time nije bio riješen problem kako zaustaviti međusobnu borbu Srba i Muslimana na području Nevesinja, Gacka, Trebinja, Bileće. Na taj teren trebalo je slati što više komunista-Srba koji bi mogli tokom vremena preuzeti rukovodstvo u ustanku. Zato je Humo predložio da se Uglješa Danilović odmah uputi u Hercegovinu, a sa njim što više komunista-Srba. Prihvatio sam Humin prijedlog i pozvao Uglješu Danilovića iz Tuzle. Upoznao sam ga sa stanjem u

Hercegovini i predložio mu da od ljudstva koje prihvata da vodi borbu protiv okupatora i ustaša, ali ne i protiv Muslimana, formira posebne odrede, makar i male u početku. Ako tako ne postupimo, ustanak može doći u pitanje jer će se snage ustanika iscrpljivati u borbi protiv Muslimana, a okupatori i ustaše će mirno sjediti u gradovima.

Uglješa se u potpunosti složio sa mojim prijedlozima i otišao na teren. Nešto kasnije poslao sam za njim grupu španskih boraca koji su tih dana stigli u Sarajevo. Učinili smo sve da pomognemo području gdje smo u tom trenutku najslabije stajali.

Uglješa se najprije zadržao u okolini Konjica; tu se sastao sa rukovodećim ljudima iz sjeverne Hercegovine. Njihova analiza situacije bila je povoljna: neprijateljske snage su neznatne, svega nekoliko žandarmerijskih stanica; raspoloženje srpskog stanovništva je za borbu i nema one zaoštrenosti između srpskog i muslimanskog stanovništva. Jednom riječju, stekli su se svi uslovi za otpočinjanje oružane borbe. Nedostajalo je samo nešto iskusnijih kadrova, ali njih su odmah poslali iz mostarske organizacije i borbe su počele . ..

Poslije uspješno obavljenog posla Uglješa je produžio za istočnu Hercegovinu, ali je kasno stigao: borbe su već prestale; dogodilo se ono čega sam se bojao i u odnosu na Krajinu — naime, kada su ustanici mogli da oslobode cijelu istočnu Hercegovinu, na scenu su stupile jedinice italijanskog okupatora i zaposjele sve gradove i glavne raskrsnice puteva. Ustaničke snage nijesu vodile borbu protiv okupatorske vojske, već su se povukle u sela zadržavajući oružje.

Računica okupatora bila je jasna: pošto je srpsko stanovništvo ustalo protiv ustaške vlasti, koja mu ugrožava imovinu i živote, trebalo je smijeniti vlast ustaša i garantovati sigurnost srpskim seljacima. U takvim uslovima doći će do izvjesne ravnoteže: ustanici bi držali vlast u srpskim selima, ustaše u hrvatskim i muslimanskim, a italijanski okupatori u gradovima.

Ocjenjujući da glavnu opasnost predstavljaju komunisti, okupatori su predvidjeli odgovarajuće mjere: povezali su se sa srpskom čaršijom, sa bogatim ljudima i obećali im poslove i bogaćenje; za uslugu su tražili od njih da utiču na stanovništvo da ostane mirno i da se ne upušta u „avanture"; isto-

vremeno su stavili do znanja da će na svaku „avanturu" odgovoriti represalijama protiv mirnog stanovništva.

Međutim, situacija na terenu se nije razvijala onako kako su predviđali okupatori. Danilović je javljao da je srpsko stanovništvo, koje čini ogromnu većinu u istočnoj Hercegovini, neprijateljski raspoloženo prema okupatoru i da u njemu vidi glavnog krivca za pokolj. Problem je u tome što ljudi još nijesu spremni da se bore protiv okupatora jer se ne osjećaju dovoljno jaki, a, osim toga, plaše se represalija.

Sve što je Danilović javljao ubjeđivalo me je u to da sam pravilno postupio kada sam mu savjetovao da iz redova ustanika izdvoji seljake koji prihvataju da vode borbu protiv okupatora i ustaša, ali ne i protiv Muslimana i Hrvata.

Njegovi izvještaji potvrđivali su da ustanku u Hercegovini prijeti opasnost: novoformirani odredi su neaktivni, a to je pogubno za oružani ustanak. Zato sam naredio da odmah počnu sa rušenjem komunikacija i sa postavljanjem zasjeda na drumovima. Podvukao sam da se ne treba plašiti represalija. One su mač sa dvije oštrice: zastrašuju stanovništvo, ali ga istovremeno primoravaju da se brani. Od aktivnosti partizanskih odreda zavisi kakav će biti stav stanovništva. Ocijenio sam situaciju u Hercegovini poslije dolaska italijanskih okupatora kao situaciju u kojoj ima elemenata stagnacije, ali ne i kapitulacije jer mase nijesu predale oružje okupatorima.

RAZVOJ BORBE, a posebno protjerivanje okupatorske i ustaške vojne sile iz sela, a kasnije i iz gradova, otvorili su problem vlasti: stara se raspadala, a nove još nije bilo! Takvo stanje nije moglo dugo trajati. I to ne samo zato što mnoge odnose među stanovništvom može rješavati jedino vlast nego u prvom redu zbog toga što se vodio rat, što je postojala vojska koju treba ishranjivati i pomagati.

Problem se mogao riješiti na dva načina: ili radi kontinuiteta obnoviti vlast koja je postojala u staroj Jugoslaviji ili organizovati novu vlast koja bi bila rezultat volje ustaničkog stanovništva.

Nijesam se dvoumio. Iako smo proklamovali da se borimo za oslobođenje zemlje, a da će o oblicima vlasti odlučivati sam narod poslije oslobođenja, to nikako nije značilo da treba uspostavljati staru vlast. Ako bismo tako postupili, išli bismo protiv interesa borbe koju smo otpočeli, ne bismo stekli podršku narodnih masa, koje očekuju od borbe ne samo da se zemlja oslobodi od okupatora nego da se više ne povrati stara Jugoslavija.

Osim toga, naša borba traži žrtve od svakog čovjeka; ako bismo dopustili da teret vođenja ovoga rata padne na siromašne, a da bogatiji koriste borbu radi daljeg bogaćenja, izgubili bismo povjerenje naroda jer on očekuje ne samo da oslobodimo zemlju nego i da poslije oslobođenja zemlje izgradimo socijalno pravednije društvo.

Iz svih tih razloga smatrao sam za potrebno da oblasnim rukovodstvima uputim pismo koje bi sadržalo osnovne principe na kojima treba da počiva naša vlast na oslobođenoj teritoriji: svaki partizanski odred mora se postarati da se na oslobođenoj teritoriji formiraju organi vlasti; ne bi se smjeli obnavljati organi stare vlasti jer je ona kompromitovana u očima naroda; zato treba stvarati narodne odbore kao organe nove vlasti. Teret izdržavanja vojske mora biti ravnomjerno raspoređen na sve stanovnike, srazmjerno njihovom imovnom stanju; oštro treba kažnjavati one koji budu pokušali da špekulišu i da se bogate kroz borbu i na njen račun. Svim porodicama koje su ostale bez radne snage mora se pomoći da saberu ljetinu, a one koje nemaju od čega da žive treba zbrinjavati. Neophodno je suzbiti oštrim mjerama širenje lažnih vijesti i potkopavanje jedinstva naroda u borbi protiv okupatora; sudski kažnjavati sve koji budu špijunirali u korist okupatora, koji budu ma čim pomagali okupatora, jer to su neprijatelji narodnooslobodilačke borbe. Vojno-pozadinske komande treba odvojiti od organa narodne vlasti, ali obezbijediti da njihovi komandanti ulaze u narodne odbore.

Bilo mi je jasno da se tim unose izvjesni klasni momenti u oslobodilačku borbu i da će to dovesti do diferenciranja u našim redovima. Ali, to je neizbježno! Staviše, ukoliko se taj proces bude brže odvijao, utoliko će se postizati veći uspjesi u oslobodilačkoj borbi.

NAS CILJ JE BIO uništavati sve što može koristiti okupatoru — počevši od njegove žive sile pa do komunikacija, industrijskih i rudarskih postrojenja. Radi toga smo organizovali partizanske odrede, dok smo u gradovima imali diverzantske grupe.

Sve je to tražilo da i organizacije komunista u gradovima dobiju novu ulogu; one su se morale osposobiti da izvode diverzantske akcije i da partizanskim odredima koji dejstvuju u okolini grada šalju sanitetski i drugi materijal. U odrede je trebalo slati i nove borce iz redova radnika i omladine kako bi se što više omasovili i kako bi se popunili politički svjesnim borcima. Tako bi se odredi pretvarali u vojne jedinice koje neće odložiti oružje dok ne budu ostvareni ciljevi borbe.

Sarajevska organizacija nije bila u tom pogledu nikakav izuzetak; morao sam usredsrijediti svoje napore da joj pomognem da se osposobi za novu ulogu. Stupio sam u tješnji kontakt sa Mjesnim komitetom i saznao da u željezničkoj radionici i ložionici ima oko 50 članova Partije. To me je oduševilo. Odmah sam naredio da se ti komunisti upute na teren južno od Sarajeva i da formiraju partizanski odred. Sto se tiče komunista iz ložionice, dao sam zadatak da prethodno podmetnu mine u lokomotive i tako ih unište, a onda da se povuku u partizane i priključe drugovima iz željezničke radionice.

Na moje veliko iznenađenje, nekoliko dana kasnije saopštili su mi da veći broj komunista odbija da izvrši zadatak. Poslije zeničke to je druga organizacija koja odbija da ispuni svoje obaveze. Morali smo odlučno reagovati. Raspustili smo organizaciju u željezničkoj radionici i formirali novu od pet članova. U novu organizaciju su ušli samo oni komunisti koji su prihvatali da izvrše sve zadatke koji im budu postavljeni. Organizaciju u ložionici nijesmo morali da raspuštamo jer su komunisti ipak izvršili diverziju i povukli se u partizane. No, slabo postavljene mine pričinile su malu štetu. Osim toga, neki komunisti su se vratili iz partizana poslije nekoliko dana. Zbog toga su, razumljivo, isključeni iz Partije.

Na mjesto raspuštenih organizacija stvarale su se nove. Tako se još jednom potvrdila stara istina da se revolucionarni kadrovi rađaju samo kroz borbu i da u revolucionarnim okršajima mora otpasti sve što je prišlo Partiji iz špekulantskih razloga.

POČETKOM SEPTEMBRA Tito me je pismom obavijestio da će se u najskorije vrijeme održati savjetovanje Glavnog štaba i Centralnog komiteta sa izaslanicima iz svih pokrajina. Na savjetovanju će se utvrditi opšti plan operacija, izvršiti raspodjela nadležnosti, a biće govora i o strukturi vojnih formacija.

Cim sam dobio pismo, preduzeo sam mjere za sprovođenje zadataka: dogovorio sam se sa sarajevskom organizacijom da nam obezbijedi izlazak iz Sarajeva i vezu sa našim odredom koji je kontrolisao teritoriju udaljenu svega pola sata hoda od grada; zatim sam stavio u zadatak Romanijskom odredu da nam obezbijedi prebacivanje do rijeke Drine jer Tito je javljao da će se savjetovanje održati negdje u zapadnoj Srbiji, u blizini Drine.

Kada je stiglo i pismo iz Zagreba u kojem mi javljaju da zajedno stižu delegati iz Hrvatske i Slovenije, sve je bilo spremno.

Sačekao sam Radu Končara i Vladu Popovića iz Hrvatske, Mihu Marinka i Franca Leskošeka iz Slovenije, pa smo istog dana uveče krenuli na put.

Iz Sarajeva su nas pratila dva kurira koji su redovno održavali vezu sa našim odredima na Romaniji. Bili su to mladi radnici Hodžić i Dovajdžija, nedavno primljeni u Partiju. Kada sam im, nešto ranije, rekao da treba da prate nekoliko članova Centralnog komiteta do slobodne teritorije i da se glavom ne šale, oni su se samo nasmijali. Bili su sigurni da nam se ništa ne može dogoditi.

Pošli smo slobodnom teritorijom prema Romaniji i na samim obroncima planine sreli čete Romanijskog odreda koje su tu presjekle drum što vodi od Sarajeva preko Romanije prema Vlasenici i dalje prema Drini i Zvorniku.

Na Romaniji nam se pridružio Slobodan Princip — Seljo. Čezama smo nastavili prema Drini. Od Han Pijeska ušli smo

na četničku teritoriju. Velike razlike nijesam primijetio; štaviše, prvu petokraku zvijezdu vidio sam u Vlasenici, u četničkom centru!

Prešli smo Drinu kod Ljubovije. Četničke straže su nas propustile bez zadržavanja. Najzad smo stigli u Stolice, gdje treba da se održi savjetovanje. Vidjeli smo i prve partizanske odrede koji ne liče mnogo na one u Bosni: u Srbiji svi borci nose petokrake zvijezde na kapama, daju utisak da znaju za šta se bore i da će se boriti do kraja!

Otvarajući savjetovanje, Tito je dao ocjenu situaoije naglašavajući da je razvoj borbe potvrdio cjelishodnost odluke da se digne oružani ustanak.

Dok je Tito govorio, razmišljao sam kako su različiti putevi revolucije: oktobarska revolucija došla je kao rezultat prerastanja štrajkova i demonstracija radnika u oružani ustanak; njena sudbina se rješavala u gradovima; u nas, pak, uspjeh oružanog ustanka zavisi od toga da li će radničke, a posebno seljačke mase biti spremne da vode dugotrajnu borbu protiv okupatorskih snaga, i to u selima i brdima, a ne u gradovima, gdje su okupatorske snage veoma jake. Ocjena da se mase mogu pokrenuti pokazivala je da naše rukovodstvo ima dovoljno revolucionarne smjelosti i zrelosti, da je spremno da krene putem kojim do tada niko nije išao.

Iz razmišljanja me je prenuo Tito; čuo sam ga kako govori da je za uspjeh naše borbe odlučujuće onemogućiti okupatorima da izazovu bratoubilačku borbu među našim narodima.

Osjetio sam da je ušao u glavni problem; ako okupatorima to uspije, mogu mirno sjediti u gradovima, nesmetano iskorišćavati naša prirodna bogatstva, posmatrajući kako se mi međusobno istrebljujemo.

Tito je objašnjavao kako okupatori pokušavaju da stvore kod Srba uvjerenje da su Hrvati i drugi narodi koji su bili u sastavu stare Jugoslavije krivi za aprilski poraz i za sve nedaće koje su se sručile na srpski narod. Tom taktikom oni nastoje da borbu koju je počeo srpski narod protiv okupatora usmjere protiv Hrvata i Muslimana. I obrnuto, pokušavaju da stvore kod Hrvata i Muslimana uvjerenje da

borba koja se vodi protiv okupatora ima u stvari *za* cilj obnavljanje stare Jugoslavije.

Govorio je kao da je cijelo vrijeme bio sa mnom u Bosni! To su bili problemi sa kojima smo se upravo suočavali.

Po Titovom mišljenju, veoma je važno da se od samog početka borbe odnosi među narodima Jugoslavije izgrađuju na bazi ravnopravnosti. Na oslobođenim teritorijama treba formirati narodnu vlast; vojne jedinice bi se nalazile pod komandom nacionalnih glavnih štabova, koje takođe treba odmah formirati. Glavni štabovi bi bili pod komandom Vrhovnog štaba Jugoslavije.

Njegovo rasuđivanje me je zadovoljilo. Pokušavao sam da sagledam sve teškoće na koje ćemo naići već na prvim koracima: četnici će nas optuživati da branimo „Turke" i da smo protiv Srba, a ustaše će pokušati da prikažu kako između nas i četnika nema razlika, bar što se tiče odnosa prema Muslimanima i Hrvatima. Međutim, i pored toga što to može da izazove kolebanje u masama i da dovede do privremenog osipanja, u perspektivi će svi narodi shvatiti da njihov interes nije u međusobnom istrebljenju, nego u zajedničkom životu. Istina, dok ljudi dođu do tog saznanja, pašće još mnoge žrtve.

Ponovo me je vratio u stvarnost Titov glas: pozitivno je ocjenjivao orijentaciju na krupne vojne jedinice, ali je osudio prerano formiranje brigada i divizija. Iznio je mišljenje — i to je prihvaćeno — da osnovna jedinica naše vojske treba da bude partizanski odred koji se dijeli na bataljone i čete.

Odluka koju sam donio pokazala se, dakle, kao pravilna. Istina, nije trebalo ići i na formiranje brigada i divizija. A takvu sam direktivu uputio drugovima u Krajini. To sam uradio jer mi je Pucar javljao da samo u rejonu Drvara i Prijedora ima po nekoliko hiljada boraca.

Tito je razmotrio i problem stvaranja nove vlasti. Ocijenio je kao pravilnu orijentaciju da se na oslobođenoj teritoriji formiraju narodni odbori kao organi nove, narodne vlasti, ali se nije složio da u odbore automatski ulaze i komandanti mjesta. Smatrao je da bi to ličilo na svojevrsne komesare u organima vlasti.

Shvatio sam da se to odnosi na mene jer sam zahtijevao da komandanti mjesta obavezno ulaze u sastav narodnih odbora; želio sam da time učvrstim vezu između vojnih i civilnih vlasti.

Poslije Tita uzeo je riječ Zujović; on je iznio kako su u Srbiji rasli partizanski odredi: u početku mali, lako pokretljivi, odredi su izvodili sitne akcije; kasnije su prerastali u krupne vojne jedinice, sposobne da neprijatelju zadaju osjetne gubitke. Opštenarodni ustanak zahvatio je cijelu zapadnu Srbiju, Šumadiju, Toplicu i Jablanicu.

I ja sam istupio. Za razvoj borbe u Bosni i Hercegovini rekao sam da se razlikuje od razvoja u Srbiji. U nekim dijelovima Bosanske krajine, u Sarajevskoj i u Tuzlanskoj oblasti ustanak je izbio kao erupcija, ali pod organizovanim rukovodstvom komunista. Međutim, u Hercegovini i u nekim drugim područjima ustanak je izbio bez organizovanog uticaja komunista. Samo na Romaniji i u Posavini partizanski odredi su se razvijali postepeno kao i u Srbiji. Zaključio sam da je ustanak zahvatio bezmalo sve krajeve Bosne i Hercegovine.

Vlado Popović i Rade Končar rekli su da se u Hrvatskoj ustanak razvio samo u krajevima koji su naseljeni srpskim stanovništvom; u krajevima sa hrvatskim stanovništvom još nije izvršen ozbiljniji prodor.

Tito ih je prekinuo jednom upadicom. Skrenuo je pažnju da se ne može prvo ići sa diverzijama u gradovima, pa tek onda sa partizanskim odredima, već da se obje aktivnosti moraju razvijati uporedo.

Iz te upadice zaključio sam da Tito ima ozbiljnije primjedbe na rad drugova u Hrvatskoj. Nije mi bilo poznato o čemu se zapravo radi, ali sam znao da su hrvatski drugovi kritikovani zato što su pokušali da izdvoje Drvar i okolinu ispod komande bosanskog štaba i da tu teritoriju stave pod komandu Glavnog štaba Hrvatske pod izgovorom da Drvar već mjesecima nema veze sa bosanskim rukovodstvom. Tito im je prebacio što nijesu pomogli Bosancima da uspostave veze sa Drvarom i na kraju je primijetio da u Hrvatskoj ima dovoljno krajeva gdje treba razviti oružani ustanak, umjesto da se preotima „tuđa" teritorija.

Na kraju je Miha Marinko izložio da se u Sloveniji još vrše političke pripreme za oružanu borbu. To se čini preko

Osvobodilne fronte, koja je obuhvatila većinu slovenačkog naroda. Još nijesu otpočele šire oružane akcije, ali po gradovima dejstvuju naoružane grupe aktivista, koje likvidiraju sluge okupatora i izvode diverzije.

Tito je ponovo intervenisao ističući da ni Slovenija ne bi smjela zaostajati u razvijanju oružane borbe i da političke pripreme ne treba dugo da se otegnu.

Složio sam se s tom Titovom primjedbom. To isto sam rekao Leskošeku još prilikom izlaska iz Sarajeva na oslobođenu teritoriju...

Dobar dio svog izlaganja Tito je posvetio saradnji sa četnicima; iznio je osnovne principe na kojima treba da se zasniva ta saradnja. Da bi bile uspješne, akcije protiv okupatorskih snaga moraće da budu koordinirane. Iz toga proizlazi potreba formiranja zajedničkih operativnih štabova. Partizani, kao i četnici, moraju se snabdijevati hranom i drugim potrebama od stanovništva. Teret izdržavanja vojske ne smije biti neravnomjerno raspoređen na stanovništvo. Moraju se koordinirati snabdijevanje i ostali poslovi, što bi bila nadležnost zajedničkih komandi u pozadini. Na oslobođenoj teritoriji mora postojati vlast; bez nje ne može opstati ni jedno selo, grad, opština. Ne smije se dozvoliti da se obnavlja stara, kompromitovana vlast, već treba stvarati uslove da narod bira svoju vlast, narodne odbore.

Poslije Titovog izlaganja niko se više nije javljao za riječ. Svi smo se sa njim složili.

Sljedećeg dana smo se razišli.

Rodoljub Colaković je, na svoj zahtjev, oslobođen dužnosti člana Glavnog štaba Srbije i upućen na rad u Bosnu; pošao je sa nama — sa Principom, Marinkom, Leskošekom i Vladom Popovićem. Končar je krenuo drugim putem, preko Srema.

Vraćali smo se naoružani novim iskustvima i novim saznanjima.

COLAKOVIC, PRINCIP I JA sastali smo se u Drinjači sa majorom Jezdimirom Dangićem; on je došao u istočnu Bosnu tek pošto su ustanici oslobodili i njegovo rodno mjesto — Bratunac. Na tom terenu ustanak je počeo akcijama par-

tizana na Romaniji, u Sekovićima i Vlasenici. Ali, kako nije bilo komunista na području Srebrenice, Drinjače, Bratunca i Han Pijeska, organizatori ustanka bili su pojedini ugledniji seljaci. U rejonu Han Pijeska se pojavio Aćim Babić, privatni preduizimač u eksploataciji šumskog bogatstva, a u rejonu Drinjače se istakao Pero Đukanović, seljak i nosilac Karađorđeve zvijezde. Tako je ta teritorija došla pod vlast ljudi koji nijesu priznavali komandu partizanskih štabova. Na tu teritoriju je došao Dangić; njega je poslao Draža Mihailović da formira četnički štab za istočnu Bosnu.

Sastanak je održan u komandi mjesta; sa četničke strane su prisustvovali Dangić, Pero Đukanović i kapetan Sergije Mihailović, koji je došao iz Srbije zajedno sa Dangićem.

Uzeo sam prvi riječ i iznio principe na kojima bi trebalo da bude zasnovana naša saradnja, a koji su usvojeni na savjetovanju u Stolicama. Naglasio sam da se borba vodi protiv okupatora, ustaša i njihove države, a ne protiv Muslimana i Hrvata.

Dok sam izlagao principe na kojima treba da počiva naš sporazum, Dangić me je često prekidao. Izjavljivao je da prihvata svaku tačku sporazuma koji sam predlagao. To me je iznenadilo jer sam očekivao pregovaranje, natezanje. Naišao sam, međutim, na sasvim drugačiju situaciju. Četnici prihvataju naše prijedloge bez prigovora! Pitao sam se zašto to čine; da li je kod njih ipak preovladao patriotizam ili se tu krije nešto drugo.

Neko je predložio da uputimo zajednički proglas narodima Bosne i Hercegovine. Prihvatili smo prijedlog jednoglasno i ovlastili Čolakovića i Dangića da napišu koncept proglasa. Tekst je bio odličan, potpuno na našoj liniji. Prihvaćen je takođe jednoglasno. Sve me je to zaista iznenadilo. Osjećao sam potrebu da razgovaram sa Čolakovićem. Čim smo ostali sami, upitao sam ga:

— Šta misliš, je li ovo dobro?

— Mislim da jeste — odgovorio mi je sigurnim glasom — jer narod očekuje ovakav sporazum.

Ja, međutim, nijesam bio baš tako siguran. Nešto me je uznemiravalo; ali šta — to nijesam znao.

GLAVA VI

STAGNACIJA

Ponovni boravak u Sarajevu i dogovor o novoj ulozi organizacija u gradovima • Razmimoilaženja oko saradnje sa četnicima • Susret sa Titom u Uzicu, glavnom gradu partizanske države • Analiza pojave četništva u Bosni i problemi saradnje sa tim pokretom • Korijeni neslaganja sa četnicima • Kako se u Bosni odrazio napad četnika na partizane u Srbiji • Nova taktika bosanskih četnika u vrijeme ofanzive Nijemaca na partizane u zapadnoj Srbiji • Tito nije zadovoljan razvojem situacije u Bosni • Kriza u istočnoj Bosni • Konferencija u Han Pijesku i lažna obećanja četnika

POSLIJE SPORAZUMA u Drinjači i kratke posjete Birčanskom odredu rastao sam[1] se od Colakovića. On je ostao da sa Principom organizuje Glavni štab partizanskih odreda za Bosnu i Hercegovinu i da sa četničkim rukovodstvom formira zajednički operativni štab za istočnu Bosnu. Ja sam pošao za Sarajevo da bih uredio sve poslove oko prebacivanja Pokrajinskog komiteta na slobodnu teritoriju i da bih se sa drugovima koji ostaju u gradovima dogovorio o zadacima organizacija u neprijateljskoj pozadini.

ClM SAM STIGAO U GRAD, Humo i ja sazvali smo sastanak Mjesnog komiteta. Iznio sam mišljenje da izvođenje diverzija po gradovima nije više cjelishodno: poslije svake diverzije vrše se represalije nad stanovništvom, često dolazi i do razbijanja naših organizacija, a, što je najvažnije, šteta koja se nanosi okupatorima nije naročito velika. Htio sam

da moju ocjenu potkrijepim primjerima, pa sam naveo diverziju u željezničkoj radionici. Ukazao sam da mnogo štete okupatoru nijesmo napravili, ali su zato mnogi radnici i komunisti bili uhapšeni. Osim toga, sami radnici nerado prihvataju diverzije. Neki su odbili da izvrše diverzije u Zenici i Sarajevu i mi smio ih isključivali iz organizacije, a kada su ti isti radnici kasnije otišli u partizane, veoma su se dobro držali! Zaključak koji sam izveo iz takve analize bio je da mnogo više štete možemo nanijeti neprijateljskim snagama ako se naši aktivisti budu povezivali sa ljudima iz neprijateljskih vojnih jedinica, ako budu saznavali raspored, kretanje, planove neprijateljskih snaga. Uporedo sa razvojem borbe, a posebno sa uspjesima koje budu partizani postizali, stvaraće se sve povoljniji uslovi za prelazak pojedinaca ili dijelova domobranske vojske na stranu partizana.

Ukazao sam da su naši odredi sastavljeni u osnovi od seljaka, da u nekim odredima nema ni jednog komuniste, nema onog revolucionarnog jezgra koje bi trebalo da održi odred u najtežim iskušenjima koja nam tek predstoje, a o čemu svjedoče nastojanja okupatora da se nagode sa seljacima-Srbima pod uslovom da se obustavi borba. Ukoliko bi im to uspjelo, došlo bi do izolacije komunista i ustanak bi krahirao. Smatrao sam da partijske organizacije u gradovima mioraju pridobiti što više radnika, a posebno omladinu, za odlazak u partizanske odrede.

Na kraju sam istakao da borbe koje vode naši odredi svakim danom postaju sve teže... neprijateljske snage ne napuštaju svoja uporišta pri prvim napadima partizana, kao što su to činile na početku ustanka... one se utvrđuju i uporno brane. Svaki okršaj izbacuje iz stroja mnogo boraca, a sanitetskog osoblja i sanitetskog materijala nema dovoljno! Stoga je od izuzetne važnosti da organizacije iz gradova šalju odredima sanitetski materijal i sve što je potrebno ranjenicima. Posebno je značajno pridobiti i uputiti u odrede što više sanitetskog osoblja.

Članovi Mjesnog komiteta su se saglasili sa prijedlozima koje sam iznio, odnosno sa izmijenjenom ulogom naših organizacija koje djeluju u pozadini neprijatelja.

SVE POSLOVE U SARAJEVU obavio sam za petnaest dana. Potom sam ponovo krenuo na Romaniju. Uputio sam se pravo u štab Romanijskog odreda; tu sam zatekao političkog komesara Goranina u razgovoru sa grupom oficira bivše jugoslovanske vojske. Svi su bili u uniformama. To mi je bilo čudno, pa sam pozvao komesara u stranu.

— Ko su ovi ljudi? — zapitao sam.

— To su oficiri koje nam šalje štab.

— Koji štab?

— Zajednički četničko-partizanski štab.

— A što će vam oficiri? — nastavio sam da ispitujem.

— Tražili smo oficire za naše bataljone i čete jer uopšte nemamo vojnih stručnjaka.

— A gdje je Glavni štab?

— Nema Glavnog štaba — odgovorio je Goranin. — Postoji samo zajednički četničko-partizanski štab; on se nalazi u selu Milićima, nedaleko od Vlasenice.

Bilo mi je jasno da se preko zajedničkog štaba vrši infiltracija četničkih oficira u naše redove. Iako nijesam znao za direktivu Draže Mihailovića da oficiri stare vojske treba da prelaze u Bosnu i preuzimaju komandne pozicije u ustaničkim vojnim jedinicama, ipak sam dobro ocijenio šta je posrijedi. Četnici su spretno koristili precjenjivanje uloge vojnih stručnjaka koje se bilo uvriježilo kod naših kadrova u partizanskim odredima. Htio sam da taj njihov manevar odmah onemogućim; nijesam se čak ni posavjetovao sa komesarom, već sam[1] jednostavno ušao u sobu gdje su sjedili oficiri.

— Vi želite da stupite u naše redove? — zapitao sam ih.

— Da, želimo da budemo raspoređeni u jedinice ovog odreda.

— A kakav je vaš odnos prema kralju? — presjekao sam njihove riječi iznenadnim pitanjem.

— Mi se borimo za kralja i otadžbinu! — spremno su odgovorili.

— A mi se borimo samo za otadžbinu! — odbrusio sam. — Prema tome, vi idite u štab i neka vas rasporede u četničke odrede. Onda možemo i da sarađujemo... a neka na-

rod poslije oslobođenja zemlje odluči da li želi da se kralj vrati.

Time je naš razgovor bio završen. Pošto sam sa komesarom detaljno pretresao situaciju na „frontovima" i stanje u odredu, krenuo sam u Miliće.

U štabu nijesam našao ni jednog predstavnika partizana. Stvarni „gazda" bio je načelnik štaba, kapetan Sergije Mihailović; on je okupio oko sebe oficire bivše vojske. Kao načelnik štaba, Mihailović je obavljao sve poslove u ime štaba: naručivao je oružje i municiju iz naše fabrike oružja u Užicu, raspodjeljivao po svom nahođenju oružje za četničke i partizanske odrede. On je čak vršio raspored oficira koji su dolazili iz Srbije po nalogu Draže Mihailovića i upućivao ih u partizanske odrede! Sve u svemu, četnici su se lijepo smjestili u „zajedničkom" štabu.

Kada sam zapitao da li ima u štabu predstavnika partizana, odgovoreno mi je nekako s visine da nema nikog jer se svi nalaze u agitaciji. Jedva sam doznao da se Čolaković nalazi na frontu prema Kladnju, a Princip na frontu prema Rogatici.

Nije mi preostajalo ništa drugo nego da ih sačekam, pa da sa njima porazgovaram o nastaloj situaciji sa kojom se nikako nijesam slagao.

Prvo sam se sastao sa Colakovićem; skrenuo sam mu pažnju da to što je stvoreno nije u skladu sa sporazumom niti sa stavovima savjetovanja u Stolicama. Dogovor je bio da formiramo operativni štab koji treba da koordinira akcije protiv okupatora. Umjesto toga, stvoren je štab koji potpuno rukovodi četničkim i partizanskim odredima, a u njemu dominiraju četnički oficiri. Ako se nastavi sa takvim „rukovođenjem", možemo očekivati da će se partizanski odredi utopiti u ustaničke družine kojima će rukovoditi oficiri. A onda nema ništa od naše revolucije! Zatim sam ispričao šta sam vidio u štabu Romanijskog odreda i u „zajedničkom" štabu.

Čolaković je odgovorio da preuveličavam to što još nije formiran Glavni štab. Nije sumnjao u tačnost mojih navoda, ali je smatrao da prvenstvenu važnost treba dati frontu.

— Potrebno je da što prije oslobodimo Zvornik i da se spojimo sa Majevičkim odredom — ubjeđivao me je Čolaković. — Ako bismo oslobodili Kladanj i Olovo, spojili

bismo se sa Ozrenskimi odredom i izbili širokim frontom na prugu koja vodi od Doboja prema Zenici i Sarajevu. Osim toga, prodrli bismo u tuzlanski basen i došli u dodir s radnicima. Zato sam smatrao za potrebno da obiđem front prema Zvorniku i prema Kladnju.

— Ti govoriš — rekao sam Colakoviću — kao da raspolažemo vojnim jedinicama koje mogu zauzimati utvrđene gradove. A mi takvih jedinica za sada nemamo. Držimo sa četnicima front oko Zvornika, a grad ne možemo zauzeti! To isto važi i za Kladanj, Rogaticu. Trošimo dragocjenu municiju, gubimo ljude. Neprijateljske snage u gradovima se sve više oslanjaju na muslimansko stanovništvo koje je pobjeglo ispred četničkog noža; one se utvrđuju, bore do posljednjeg čovjeka. Mi smo prisiljeni da naše snage držimo prikovane za frontove. Radimo ono što odgovara okupatorima i ustašama. A to su već elementi stagnacije. Pa ni u pogledu organizovanja vlasti u pozadini, ne ostvaruje se ono što je bilo predviđeno sporazumom; narod ne bira slobodno odbore kao organe vlasti na teritoriji koju su četnici oslobodili; nema ni zajedničkih komandi u pozadini iako smo i to predvidjeli.

— Preuveličavaš značaj vlasti u pozadini — govorio je Čolaković. — Važnije je da potiskujemo snage okupatora i njihovih slugu. Tako ćemo najviše pomoći Crvenoj armiji. Pitanje vlasti će se ionako rješavati poslije rata.. .

— Ne može se tako ocjenjivati pitanje vlasti u pozadini — živo sam reagovao. — Ako ne držimo vlast u pozadini, ne možemo računati da ćemo pobjeđivati i na frontovima. Osim toga, nećemo moći mobilisati ljudstvo ako ono ne bude sigurno da se poslije oslobođenja zemlje neće pojaviti stara vlast. Već sada se mora pokazati narodu, posebno Muslimanima i Hrvatima, da će se u oslobođenoj zemlji promijeniti odnosi među narodima. Bez toga ne možemo računati da će se narod masovno priključiti našoj borbi i da će izdržati sve teškoće na koje će naići u borbi.

— Znači li to da treba prekinuti svaku saradnju sa četnicima? — zapitao me je Čolaković.

— Možemo da nastavimo sa saradnjom, samo ne na sadašnjoj osnovi! — odgovorio sam ne baš mnogo uvjerljivo.

Na kraju razgovora imao sam osjećanje da se nijesmo sporazumjeli. Pošto se radilo o krupnim stvarima od kojih je zavisio dalji razvoj oružane borbe, odlučio sam da obavijestim Tita o tome da Čolaković i ja imamo različita gledišta o daljoj saradnji sa četnicima i o ulozi pozadine. Tito je brzo reagovao i pozvao nas da odmah dođemo u Užice.

Princip, koji je kasnije došao sa rogatičkog fronta, isticao je važnost zauzimanja Rogatice, Višegrada, Goražda, Foče, čime bi se slobodna teritorija u istočnoj Bosni povezala sa oslobođenim krajevima zapadne Srbije, Sandžaka, Crne Gore i Hercegovine.

TITO NAS JE PRIMIO u zgradi gdje je bio smješten Vrhovni štab. Pažljivo je saslušao naša izlaganja, a onda rekao:

— Neprihvatljivo je da u Bosni primjenjujete liniju koja bi se razlikovala od linije usvojene na savjetovanju u Stolicama. Sa četnicima treba sarađivati, naravno — sa onima koji hoće da vode borbu protiv okupatora. Ali mi se ne smijemo identifikovati sa njima. U pozadini se ne smije obnavljati stara vlast; narodima mora biti jasno da se neće povratiti stara Jugoslavija poslije oslobođenja zemlje. Moramo nastojati da se prihvate narodni odbori kao organi nove vlasti. Neprihvatljivo je što ste napustili taktiku partizanskog ratovanja i što vodite frontalne borbe radi odbrane slobodne teritorije. Takva taktika najviše odgovara neprijateljskim snagama. One su bolje naoružane i raspolažu sa više municije. Dobro bi bilo da razmislite zašto dolazi do takvih pojava. Da li su one posljedica uticaja oficira bivše jugoslovenske vojske ili rezultat nesnalaženja naših kadrova ...

Sastanak se brzo završio i mi smo izašli u grad.

Kakva razlika od vremena kad sam prije rata dolazio u ovaj grad i stvarao partijske organizacije. Tada je to bila učmala palanka, a sada na svakom koraku osjećamo da se nalazimo u glavnom gradu prve partizanske države. Narodna vlast već funkcioniše, stvara se neka vrsta srpske vlade sa Dragojlom Dudićem i Petrom Stambolićem na čelu. Izlaze

i novine: *Borba* — organ naše Partije. Centralni komitet se nalazi u zgradi pored Vrhovnog štaba. Gradom prolaze naše oružane snage, jedinice Užičkog partizanskog odreda; svi nose petokrake zvijezde i svuda se ore revolucionarne pjesme koje smo mi pjevali na Univerzitetu! Ispunjava me radost, ali to svečano raspoloženje podgriza saznanje da u Bosni nije tako. Istina, imamo brojne partizanske odrede koji postižu velike uspjehe, ali u Bosni se rijetko može vidjeti petokraka zvijezda i čuti revolucionarna pjesma.

Razmišljajući o tome, počela mie je gristi savjest što Titu nijesam iznio pravo stanje u Bosni. Sastanak je završen nekako na brzinu. Tito može ostati u uvjerenju da su bosanski partizanski odredi isti kao ovi u Srbiji. To ne bi bilo dobro!

Riješio sam da zatražim još jedan razgovor sa Titom. Podrobno sam izlagao stanje u Bosni, ali se nijesam mogao osloboditi neugodnog utiska da me Tito ne sluša dovoljno sabrano. Kao da mu saopštavam poznate stvari! Bio sam ljut na sebe što ne umijem da ga zainteresujem za prilike u Bosni.

— Ima li kod tebe neko pogodno mjesto za smještaj Vrhovnog štaba? — odjednom me je prekinuo.

Gledao sami ga začuđeno. Tito je produžio ne čekajući moj odgovor:

— Ovdje će doći do zastoja... do oseke revolucije. Vjerovatno ćemo morati da pođemo u krajeve gdje vi sada dejstvujete.

Nijesam- shvatao o čemu govori. Kako da se napušta teritorija gdje je dominantan uticaj komunista i u pozadini i u odredima! Vojni uspjesi nijesu mali; slobodna teritorija se prostire gotovo do Beograda. Valjevo i Kraljevo su opkoljeni i njihovo oslobođenje uskoro očekujemo. Zašto napuštati sve to i krenuti tamo gdje se nalazi uglavnom naoružani narod?

Na moje glasno razmišljanje Tito kao da nije obraćzo pažnju, već je ponovio:

— Ipak nam pripremi dobru bazu . ..

IZ UZICA SMO SE VRATILI istog dana. Čolaković je ostao u Milićima sa zadatkom da nastavi saradnju sa četnicima, ali na novim osnovama: zajednički štab trebalo je pre-

tvoriti u operativni štab koji bi koordinirao naše akcije. Ja sam krenuo na Romaniju da formiram naš Glavni štab i da pripremim savjetovanje aktivista iz istočne Bosne, Krajine i Hercegovine.

Prvo je održano savjetovanje sa grupom aktivista iz istočne Bosne. Nešto kasnije došli su rukovodeći drugovi iz Krajine i Hercegovine. Na tim savjetovanjima pretresana je pojava četništva u Bosni i naš odnos prema četnicima. Složili smo se da se pojava četništva ne može objasniti samo time što se pokrenula „čaršija", bogati seljaci, sve ono što je predstavljalo vlast u staroj Jugoslaviji. Svi ti elementi su se uplašili da će izgubiti imanja i položaje ako komunisti preuzmu rukovodstvo ustankom. Zato su prešli na suprotnu stranu. Doduše, ti elementi predstavljaju samo rukovodeći sloj četništva, dok njegovu masovnu bazu čini jedan dio seljaštva. Seljaci su se digli na ustanak jer im je okupator ugrožavao život i imovinu, ali jedan dio nije spreman da ide u borbu do kraja. Čak je sklon da se nagodi sa okupatorima i ustašama. O tome svjedoči svojevrsno primirje između ustanika i italijanskih okupatora u Hercegovini i u jednom dijelu Krajine. Ustanici drže sela, a italijanskom okupatoru su prepušteni gradovi i komunikacije.

Ako bi na sličan način postupili njemački okupatori u krajevima koje oni drže, to bi neizbježno dovelo do neutralisanja dijela seljaštva; nastupila bi stagnacija. Uostalom, elementi stagnacije su već bili uočljivi tamo gdje partizanski odredi frontalno brane slobodnu teritoriju; nastaje prećutno primirje — partizani više ne napadaju okupatorske i ustaške snage, već se zadovoljavaju time što ih okupator ne uznemirava na slobodnoj teritoriji. To kod boraca stvara iluziju da su postigli ono radi čega su pošli u borbu; splašnjava spremnost za borbu i nastaje ona opasna situacija u kojoj sazrijeva raspoloženje u narodu da se prihvate lažna obećanja okupatora.

Izlaz iz te situacije ležao je u napuštanju taktike frontalne borbe, čak i po cijenu toga da slobodna teritorija ne bude zaštićena od upada neprijateljskih snaga. Istovremeno valjalo je obnavljati iznenadne akcije duboko u neprijateljskoj pozadini. To je dalo ogromne rezultate u početku ustanka, a opet će uspjeti ako se u odredima formiraju jezgra

boraca koji će htjeti da se odvoje od svojih domova i da se otisnu na širu teritoriju.

Analizirajući uzroke koji su doveli do pojave i širenja četništva, uočili smo i neke specifičnosti. U Srbiji četnici u prvo vrijeme nijesu išli na otvorenu saradnju sa okupatorom, ali se nijesu ni borili protiv njega. Orijentisali su se na čekanje da oslobođenje zemlje bude ostvareno kada pobijede saveznici na glavnim frontovima. U Bosni četnici takođe nijesu napadali okupatorske snage, ali su se uhvatili u koštac sa ustašama. To im je obezbijedilo podršku onih seljaka koji su se radi odbrane golih života morali dići na oružje. Pri tome četnici su naglašavali da se ne bore protiv okupatora, već jedino protiv Muslimana i Hrvata, da bi Bosna postala srpska. A to je već konveniralo i okupatorima. Oni su imali računa čak i da pomažu takvu borbu četnika.

Akcije četnika, razumljivo, nijesu ostale bez uticaja na muslimansko stanovništvo. Ono je bilo izloženo fizičkom istrebljenju. Na oslobođenoj teritoriji se našlo u istom položaju u kome je bilo srpsko stanovništvo na početku oružane borbe. Razlika se ogledala u tome što je tada srpsko stanovništvo bilo bez ikakve pomoći sa strane, dok su Muslimanima pritekli u pomoć okupatori i ustaše; oni su ih naoružali i organizovali u vojne jedinice. Tako je stvorena muslimanska milicija; ona se nije ograničila samo na odbranu svojih sela nego je primjenjivala četničku taktiku i upadala u srpska sela vršeći pokolj i pljačku srpskog stanovništva. Stvoreno je stanje koje je konveniralo okupatorima i ustašama; oni su mogli mirno da sjede u gradovima i da s vremena na vrijeme podstiču jednu ili drugu stranu na međusobno istrebljivanje.

Situacija je bila utoliko teža što se ni naše, partizanske snage nijesu uspjele distancirati od takve aktivnosti četništva. Mnoge snage koje su stajale pod partizanskom komandom odnosile su se prema muslimanskom stanovništvu kao i četnici. Izuzetak su predstavljale samo one jedinice u kojima je bio jači uticaj komunista. Ali, i ti odredi su se kompromitovali u očima muslimanskog stanovništva jer su zajedno sa četničkim jedinicama učestvovali u oslobađanju pojedinih mjesta; pri tome je redovno dolazilo do pljačkanja i ubijanja muslimanskih porodica.

Na savjetovanju je ocijenjeno da se u interesu daljeg razvoja oružane borbe partizanski odredi moraju sasvim razgraničiti od onih odreda koji, iako stoje pod partizanskom komandom ne vode borbu protiv ustaša i okupatora, nego protiv „Turaka". Zaključili smo da sa četničkim odredima partizani ne treba zajednički da napadaju mjesta naseljena muslimanskim stanovništvom jer tom stanovništvu prijeti opasnost od pokolja.

SPORAZUM SA ČETNICIMA bio je još jednom stavljen na probu u oslobođenoj Rogatici. Varoš je oslobođena u zajednici sa malim snagama četnika. To nas je obavezivalo da i vlast u pozadini organizujemo u saradnji sa njima.

Narod je izabrao odbor kao organ nove vlasti, a Romanijski partizanski odred je imenovao komandanta mjesta, dok su četnici izabrali njegovog zamjenika. Sve je to bilo u skladu sa sporazumom.

Nešto kasnije četnici su organizovali svoj odred iako nijesu imali dovoljno ljudstva. U „odredu" je bilo nekoliko desetina žandarima koji su zajedno sa komandantom odreda došli iz Srbije. Nijesmo protestvovali jer su po slovu sporazuma imali pravo da organizuju svoj odred. Sukob je izbio tek kada je odred počeo sa svojom „djelatnošću": grupe četnika su jednostavno počele da pljačkaju muslimanska sela; upadali su noću u nezaštićena sela i silom uzimali sve što bi našli po kućama. Ako bi im se seljaci suprotstavljali, oni su ih premlaćivali, ubijali. To je bio dobro smišljen plan za razbijanje naših odreda. Partizani nijesu smjeli pljačkati; za najmanju krađu bile su predviđene oštre kazne. Muslimanska sela bila su tako potpuno zaštićena. Čak smo uspjeli da pridobijemo Muslimane da stupe u naše odrede: stvorili smo četu sastavljenu od Muslimana, računajući pri tome da će ona brzo prerasti u bataljon. Četnici su upravo to htjeli da spriječe, i to tako što bi privukli borce iz naših odreda dozvoljavajući im da pljačkaju po muslimanskim selima. Time bi bila stvorena nesigurnost kod muslimanskog stanovništva, koje bi bilo prinuđeno da napušta svoje domove i da traži zaštitu od ustaša. Četnici su pribjegli takvoj

taktici jer su smatrali da je za njih opasna tendencija povećanja broja Muslimana koji se priključuju partizanima.

Taktika četnika nije ostala bez rezultata: muslimanske porodice su počele ostavljati svoje domove i bježati na teritoriju koju su držale ustaše. Javljali su se i znaci neposlušnosti i nediscipline u redovima partizana. To mie je prinudilo da stupim u akciju kako bih spriječio nepovoljan razvoj situacije. Pozvao sam komandanta Romanijskog odreda i naredio mu da povuče dvije čete sa fronta i da ih uputi u Rogaticu, gdje je trebalo da pohapse četnike za koje se dokaže da su pljačkali muslimanske kuće u gradu i po selima. Potom sam sa Čolakovićemi i komesarom Romanijskog odreda krenuo u Rogaticu.

U gradu smo se odmah našli sa četničkim komandantom kapetanom Mihailovićem. Komesar je iznio sasvim konkretno i dokumentovano šta su četnici radili sa muslimanskim porodicama. Ali Mihailović je za sve to imao veoma kratko objašnjenje:

— To što mi radimo nije pljačka, nego način redovnog snabdijevanja naše vojske. Pošto komanda mjesta ne snabdijeva naše ljude hranom, odjećom i oružjem, mi smo prinuđeni da to uzimamo od stanovništva, u prvom redu od onog dijela stanovništva koje je neprijateljski raspoloženo prema nama.

Odgovorili smo da se snabdijevamo u akcijama protiv neprijateljske vojske i zapljenom imovine neprijatelja narodnooslobodilačke borbe, kao i zapljenom državne imovine. Ako smo prinuđeni da vršimo rekviriranje od stanovništva, onda teret ravnomjerno raspoređujemo na svakog stanovnika u srazmijeri sa njegovim materijalnim mogućnostima bez obzira na nacionalnu i vjersku pripadnost. Takođe smo naglasili da je tretiranje muslimanskog stanovništva kao neprijateljskog protivno sporazumu koji smo potpisali. Naš zajednički proglas podjednako poziva muslimansko i srpsko stanovništvo da pođe u oružanu borbu protiv okupatora. I upravo u trenutku kada muslimansko stanovništvo počinje masovno pristupati narodnooslobodilačkom pokretu, ono se proglašava u cjelini za neprijateljsko.

Četnici su ostali gluvi na sve naše riječi. Nije nam preostajalo ništa drugo nego da primijenimo silu, da oružjem

zaštitimo muslimansko stanovništvo i da to objasnimo narodu. Nestrpljivo sam očekivao kada će se pojaviti dvije naše čete koje su trebale da naprave red u Rogatici. To utoliko prije što ću na zboru građana govoriti o nastalomi neslaganju izmieđu nas i četnika; računao sam da će nam poći za rukom da raskrinkamo ponašanje četnika prema muslimanskom stanovništvu i da opravdamo silu koju namjeravamo primijeniti.

Pred samo održavanje zbora komandant Romanijskog odreda mi je saopštio da su naše čete odbile da izvrše naređenje i da neće da štite „Turke". Bilo md je jasno da smo za taj momenat izgubili bitku i da je beskorisno održavanje zbora. Međutim, zbor se više nije mogao odgoditi. Stoga smo svi izašli pred okupljeni narod. Prvo sam ja govorio. Upozorio sam prisutne na posljedice ako dozvolimo da bilo četnici bilo partizani pljačkaju muslimansko stanovništvo. Rekao sam da bi se naša borba pretvorila u međusobno istrebljenje naroda koji su vijekovima zajedno živjeli na ovom tlu.

— Ne zaboravite da se rat još nije završio — opominjao sam na kraju govora. — Ratna sreća je veoma promjenljiva... vi ste sada jači i možete pljačkati i ubijati muslimansko stanovništvo... ali, da li ćete to biti u stanju sjutra? Vodite o tome računa da se situacija može promijeniti i da vam Muslimani mogu vratiti milo za drago...

Poslije mene o potrebi jedinstva govorio je Čolaković. I njegov govor je bio veoma ubjedljiv. Ali okupljeni narod je dosta hladno primio naša izlaganja jer su zboru prisustvovali pretežno Srbi; Muslimani nijesu smjeli ni da se pojave; plašili su se represalija četnika. A mi nijesmo imali vojne snage da ih zaštitimo! Nije nam preostajalo ništa drugo nego da i dalje intenzivno radimo na stvaranju jedinica koje će biti spremne da se bore za zaštitu stanovništva bez obzira na to da li su u pitanju Srbi ili Muslimani, bez obzira na to da li opasnost dolazi od ustaša ili od četnika.

NA ROMANIJI smo raspravljali šta preduzeti poslije našeg neuspjeha u Rogatici. I upravo tada je stiglo pismo od Tita. On nas je obavještavao da su izmieđu 1. i 2. novem-

bra snage Draže Mihailovića iznenada napale Užice. Napad je odbijen, ali su borbe još u toku. Kako su naše snage u Srbiji angažovane u borbama protiv Nijemaca oko Kraljeva i Valjeva, Tito je tražio iz Bosne pomoć u jačini od jednog bataljona.

Pismo nas je stavilo pred nove probleme. Nekoliko dana ranije nijesmio mogli naći ni jednu četu iz našeg najboljeg odreda kako bismo zaštitili muslimanska sela od pljačkaša, a sada treba poslati čitav bataljon u Srbiju da se bori protiv četnika sa kojima md sarađujemo u Bosni!

Ocijenili smo da je situacija veoma ozbiljna i da se događaji u Srbiji moraju neizbježno odraziti i na naš položaj u Bosni. Svi smio se saglasili da je nerealno vjerovati da u Bosni možemo naći snage koje bi prihvatile da pođu u Srbiju i da se bore protiv četnika. I to ne samo zbog toga što u Bosni sarađujemo sa četnicima nego i zbog toga što je među srpskim stanovništvom za sada gotovo nemoguće mobilisati bilo partizane protiv četnika bilo četnike protiv partizana. I pored toga, zaključili smio da Čolaković krene u Šekoviće i da vidi da li se otuda ili sa Majevice može neka jedinica poslati u Srbiju.

Najnoviji događaji su nas ubijedili da treba ubrzati proces diferencijacije koji je već otpočeo među svim ustaničkim snagama. Nikome ne koristi jedinstvo koje tolerira postojanje snaga koje neće da vode borbu protiv okupatora, odnosno koje borbu protiv ustaša pretvaraju u borbu protiv muslimanskog i hrvatskog stanovništva. Takvo jedinstvo ne razvija, nego vuče natrag oružani ustanak.

Međutim, neophodna diferencijacija nije se smjela ubrzavati primjenom sile jer bi izazvala obrnut efekt — izolovala bi seljačke mase od nas. Naime, u narodu su se već počeli javljati znaci izvjesnog zamora od borbi, raspoloženje da se postigne kompromis sa okupatorima. Valjalo je, dakle, tražiti bolje rješenje.

Što sam više razmišljao o tome, sve više sam bivao ubijeđen da je dotadašnja saradnja sa četnicima u stvari dovela do usporavanja procesa diferencijacije, posebno u četničkim redovima, a samim tim i do usporavanja razvoja ustanka.

U četničkim redovima sve su više sazrijevali uslovi za ubrzavanje diferencijacije: bio je primjetan sukob između seljaka koji su podigli ustanak u svojim krajevima i oficira bivše jugoslovenske vojske koje je Draža Mihailović slao da preuzmu rukovodstvo ustankom u Bosni. Taj sukob nije nastao samo zbog toga što su oficiri potiskivali lokalne komandante nego i zato što su oficiri održavali veze sa okupatorima i izbjegavali da napadaju gradove u kojima su se nalazile okupatorske snage. Lokalni komandanti, pak, htjeli su da oslobode gradove kako bi otklonili opasnost koja je odatle prijetila njihovim selima. Oficiri nijesu bili omiljeni u masama zbog toga što su se mnogi od njih zavlačili u pozadinu po raznim štabovima i komandama. Čim bi neprijateljske snage počele sa ofanzivnim akcijama, oni bi bježali u Srbiju. Međutim, mi nijesmo sagledali tu podvojenost niti smo produbljivali diferencijaciju u četničkim redovima jačanjem saradnje sa lokalnim komandantima.

Saradnja sa četnicima dovela je do usporavanja procesa diferencijacije i u partizanskim odredima: naši odredi su se vezali, zajedno sa četnicima, za odbranu slobodne teritorije ili za opsadu pojedinih mjesta. To je usporavalo stvaranje pokretnih jedinica koje bi bile spremne da vode borbu i van svoga područja. Osim toga, usporavalo je i diferencijaciju u odnosu prema Muslimanima ...

Suočeni sa činjenicom da je u Srbiji izbio sukob između četnika i partizana, znali smo da se on ne može lokalizovati. Istina, vjerovali smo da, isto onako kao što mi ne možemo naći partizansku jedinicu koja bi se borila protiv četnika, isto tako ni četničko rukovodstvo ne može gurnuti četnike protiv partizana.

Da bismo izašli iz takve situacije, predložio sam da raskinemo dotadašnju saradnju sa četnicima. To će, istina, biti u izvjesnoj mjeri nepopularno u srpskim masama. One se osjećaju ugrožene i zato traže jedinstvo po svaku cijenu. Ali, da bi se izbjeglo da se partizani pojave kao cjepači jedinstva, trebalo je izgraditi posebnu platformu na kojoj bi se stvaralo jedinstvo na sasvim novoj osnovi. Kao baza za novu platformu mogao je poslužiti zahtjev da se saradnja u Bosni nastavi samo sa onim četničkim snagama koje osude

Dražu Mihailovića kao izazivača bratoubilačke borbe u Srbiji i koje odbijaju da ostanu pod njegovom komandom!.

Svi su se sa tim složili, pa sam predložio da se sazove konferencija komandanata i komandira svih četničkih i partizanskih četa i bataljona. Mi bismo iznijeli našu platformu i pokušali da produbimo jaz koji već postoji izmieđu oficira i lokalnih četničkih komandanata. Odlučeno je da Čolaković, koji ionako ide za Šekoviće, istovremeno svrši i taj zadatak.

ČETNICI SU PRIHVATILI sazivanje konferencije i ona je zakazana za 16. novembar u Vlasenici. Njeno održavanje je najbolje dokazivalo koliki je bio pritisak iz baze da se očuva postignuto jedinstvo. Na konferenciju su došli svi komandanti i komandiri četničkih i partizanskih bataljona i odreda. Bio je to impozantan skup komandnog kadra sa tog područja.

Čolaković je govorio među prvima. On je istakao da se jedinstvo može održati samo ako se obje strane pridržavaju sklopljenog sporazuma. Završio je govor a da ni riječju nije pomenuo naše uslove za saradnju sa četnicima, o čemu smo se dogovorili na Romaniji. To mie je iznenadilo jer je bilo veoma važno da izađemo sa tim uslovima. Čolaković je najpogodniji za to: Bosanac je, bio je dugo godina na robiji i uživa veliki ugled u narodu ...

Poslije Colakovića uzeo je riječ Dangić. On je patetično govorio o tome kako je srpski narod izložen istrebljenju od strane „Turaka" i ustaša, kako ga treba povesti u borbu da se osveti za sve što je pretrpio. Ni jednom riječju nije pomienuo okupatora, ali je istakao da se treba pridržavati sporazuma sklopljenog u Drinjači.

Uplašio sam se da će konferencija uzeti neželjen obrt. Jedva sam dočekao da dobijem riječ i da pokušam izmijeniti njen tok ...

— Četnici pod komandom Draže Mihailovića su iznenadno napali partizane i Vrhovni štab u Užicu — bile su moje prve riječi. — Oni nijesu htjeli da počnu borbu protiv okupatora pod izgovorom da još nije vrijeme, a sada su zaključili da je došlo vrijeme da napadnu partizane, i to

neposredno pred njemačku ofanzivu koja je u toku! Time su četnici izazvali bratoubilačku borbu u Srbiji, pojavili su se kao prethodnica okupatora.

— U Bosni takođe ima četničkih snaga i komandanata koji izbjegavaju sukobe sa okupatorskim snagama — nastavio sam sa ocjenom situacije u Bosni. — Pitam se ko nam garantuje da nas te snage neće napasti u pogodnom momentu, pogotovo ako dobiju naređenje od Draže Mihailovića. Sa takvim snagama ne može biti nikakve saradnje. Saradnja se može uspostaviti samo sa onim četničkim jedinicama koje otvoreno i javno osude Dražu Mihailovića kao izazivača bratoubilačke borbe u Srbiji i koje se izdvoje ispod njegove komande.

Dok sam govorio, primijetio sam komešanje među četnicima, posebno među oficirima. Na moje posljednje riječi Dangić je poskočio i prekinuo me uzvikujući:

— A ko si ti?

Mislio je da će me zbuniti jer su se mnogi naši drugovi pojavljivali pod pseudonimom — i to ne samo Hrvati i Muslimani nego i Srbi. To im je bila navika iz perioda ilegalne borbe.

— Ja sam Svetozar Vukmanović — odgovorio sam mirno. — A zovu me inače Tempo ...

— A odakle si? — produžio je Dangić sa ispitivanjem.

Znao sam šta smjera, ali sam ipak rekao istinu.

— Ja sam iz Crne Gore ...

Slavodobitno je pogledao i povikao:

— Idi u Crnu Goru! Sta ćeš ovdje?

Zadovoljno je sjeo na svoje mjesto. Čulo se odobravanje, mahom od oficira. Za trenutak sam sačekao sa odgovorom; nadao sami se da će se javiti neko od partizana i reći da se ovdje nalazim po njihovoj volji. Kako se niko nije oglasio, odgovorio sam oštro:

— Mene je Partija poslala... Jedino mie ona može povući ...

Ta izjava je dočekana sa velikom vikom, iz koje se ipak razabirao Dangićev glas:

— Eto, opet partija! A one su nas upropastile ...

Odgovorio sam glasno da bi me svi čuli:

— Nijesu sve! Komunistička partija je jedina povela borbu protiv okupatora i spasila narod, posebno srpski, od istrebljenja.

Nastala je opšta pometnja: jedni su vikali, pretežno četnički oficiri, da neće politiku jer nas je ona upropastila; drugi su, opet, odgovarali, pretežno partizanski komandanti, da nije svaka politika rđava...

Dangić nije izdržao; ustao je i viknuo:

— Ko je četnik, za mnom!

Začudo, poslušala ga je samo nekolicina! Pošto njegov pokušaj da razbije konferenciju nije uspio, riječ je uzeo Slaviša Vajner — Čiča. Dok je on govorio, vladala je tišina; vidjelo se da uživa nepodijeljeno poštovanje svih prisutnih komandanata. I on je govorio o potrebi jedinstva optužujući četnike da krše sporazum.

Interesantno je bilo izlaganje majora Todorovića. On je rekao da ne predstavlja ni četnike ni partizane, već jugoslovensku vojsku „koja nije prestala da se bori" i kao neutralan u sukobu između partizana i četnika ponudio se da bude posrednik. Predložio je da se formira komisija koja bi izradila platformu za ujedinjenje svih snaga koje se bore za oslobođenje zemlje. Komisija bi bila sastavljena od po jednog predstavnika partizana i četnika i njega kao predstavnika jugoslovenske vojske.

Prijedlog je bio prihvaćen. Četnici su za svog predstavnika odredili Peru Đukanovića, jednog od četničkih komandanata sa kojima se moglo veoma dobro sarađivati. Mi smo odredili Slavišu Vajnera — Čiču. Konferencija je prekinuta dok komisija ne izradi prijedlog platforme.

Kad je komisija završila rad, njeni članovi su izašli u hodnik i čekali da se sakupe svi koji učestvuju na konferenciji. Bio sam nestrpljiv, pa sam prišao Vajneru i zapitao ga:

— Jesi li uspio da prihvate naše stavove?

— Potpuno — odgovorio je samopouzdano.

Držao je u ruci komadić papira na kome su bile ispisane osnovne tačke nove platforme.

— Daj da vidim — zatražio sam dokument od Vajnera.

Nije bio sklon da mie posluša:

— Pričekaj! Čućeš za koji čas na konferenciji.

Ali ja nijesam htio da čekam! Energično sam zahtijevao da odmah vidim dokument. On mi ga je konačno ćlao. Kada sam vidio šta u njemu piše, bio sam toliko iznenađen da sam nekontrolisano uzviknuo:

— Ja ovo ne prihvatam! To je ravno izdaji.

Kad su čuli te riječi, četnički komandanti su se odmah okupili oko nas i počeli su vikati na mene:

— Odlazi u Crnu Goru! Zašto si došao da kvariš naše odnose? Mi smo svi za sporazum, a ti hoćeš sve da pokvariš ...

Prišao je Čolaković i zapitao me o čemiu se radi. Odgovorio sam da dokument sadrži takve stavove koje nikada ne mogu prihvatiti. Citirao sam iz cedulje stavove o tome da se osuđuje bratoubilačka borba u Srbiji, da se bosanski ustanici izdvajaju ispod komande Draže Mihailovića, ali ostaju i dalje s njim u vezi; bosanski partizani se takođe izdvajaju ispod komande Vrhovnog štaba, ali ostaju i dalje s njim u vezi.

Cim je vidio o čemu se radi, Čolaković je izbjegao da se raspravljamo pred četnicima. Zatražio je da se hitno okupe članovi Pokrajinskog komiteta koji prisustvuju konferenciji.

Sastanak je održan u susjednoj sobi. Čolaković je prvi govorio i izjavio da u cijelosti usvaja predloženi dokument jer se pri njegovom sastavljanju vodilo računa o specifičnosti situacije u Bosni. Osim toga, njegovo sprovođenje će ipak dovesti do izolacije Draže Mihailovića.

Ja sam ponovio da ne prihvatam formulaciju kojom se odgovornost za sukob u Srbiji pripisuje partizanima i četnicima. Mi istinu ne smijemo prećutati, a istina je da su četnici napali partizane, i to uoči njemačke ofanzive. Politički je štetno to prećutati. Za mene je bilo neprihvatljivo i da se izdvajamo ispod komande Vrhovnog štaba, makar samo na papiru.

No, i pored svih tih argumenata, prisutni članovi Pokrajinskog komiteta su se saglasili sa Čolakovićem. Vidjevši da sam ostao usamljen, smatrao sam za potrebno da izjavim:

— Vi svakako možete prihvatiti ovaj dokument. Ja vas u tomie neću ometati, ali izjavljujem da se ne slažem ni sa dokumentom ni sa vašom odlukom.

Kada su naši predstavnici potražili četnike, njih više nije bilo! Oni su takođe održavali sastanak svog užeg rukovodstva. Dangić je rukovodio sastankom na kome je dogovoreno da se ne prihvati predloženi dokument...

Četničko rukovodstvo je na tom sastanku formiralo „unutrašnju upravu" za istočnu Bosnu. Usvojen je i dokument 0 poretku koji treba da bude uspostavljen na toj teritoriji: zabranjuje se svaka politička propaganda, kako u vojsci tako i u pozadini; ne priznaje se ni jedna partija... borba se vodi za oslobođenje srpskog naroda; zabranjuje se naoružavanje Muslimana; omogućava se četnicima i partizanima da se izjasne da li žele da ostanu u četničkom ili partizanskom odredu; niko se ne smije prisilno zadržavati u odredu .. . sve one koji budu pokušali da pređu iz Srbije u Bosnu, bez obzira na to da li se radi o četnicima ili partizanima, treba razoružati; Bosance uputiti četnicima ili partizanima, prema tome za koga se izjasne; ostale vratiti u Srbiju; zabranjuje se prelazak iz Bosne u Srbiju naoružanim četnicima 1 partizanima.

Pravi smisao takvih mjera mogao se shvatiti ako se imalo u vidu da su one donijete u toku njemačke ofanzive na zapadnu Srbiju. Četničko rukovodstvo je znalo da Nijemci raspolažu velikim snagama i ocijenilo je da će partizani morati da se povlače u Bosnu. Otuda naređenje da se oni razoružavaju i da se vrate u Srbiju — pravo u ruke Nijemcima! Da bi se to kamufliralo, predviđeno je da se na isti način postupi sa četnicima. Ali to je bilo bez značaja jer je njemačka ofanziva bila usmjerena protiv partizana, a ne protiv četnika. Uostalom, nešto kasnije četničke snage su prešle u Bosnu pod komandom vojvode Đekića i majora Račića i niko ih nije razoružao.

Četničko rukovodstvo je bilo ubijeđeno da će partizani u Srbiji doživjeti slom i da će to izazvati paniku među bosanskim partizanima. U takvoj situaciji se moglo očekivati da će mnogi htjeti da pređu u četnike jer ih Nijemci tada neće dirati. Otuda stav da treba omogućiti slobodan prelazak iz partizana u četnike, i to sa oružjem. A da bi se i to zakamufliralo, zauzet je stav da treba omogućiti i slobodan prelazak četnika u partizane. Međutim, dobro se znalo da do toga neće doći tokom njemačke ofanzive koja je uperena

protiv partizana. Zabrana političke propagande imala je za cilj da se onemogući narodu da sazna pravo stanje stvari; trebalo je od naroda sakriti pripreme za saradnju sa okupatorima ...

POKUŠAJ ČETNIKA da zauzmu Užice propao je; partizani su prešli u kontranapad, razbili četnike i zauzeli Požegu, Ljuboviju, varoši koje su do tada držali četnici, izbili su na Drinu sa namjerom da pređu u Bosnu i da raščiste sa Dangićevim četnicima u Bratuncu i Srebrenici. Bilo je to upravo uoči održavanja konferencije u Vlasenici. Čolaković je izišao pred partizane kod Ljubovije i objasnio im da nije vrijeme da prelaze u Bosnu jer neposredno predstoji održavanje konferencije četnika i partizana. Tito je, naravno, odmah saznao za to; uputio mi je pismo kojim osuđuje Čolakovićev postupak i naređuje da ga odmah uputim u Užice. Pokazao sam pismo Čolakoviću i rekao da ćemo odmah po završetku konferencije zajedno ići u Užice.

Na sastanku kod Tita referisao sam o situaciji u Bosni i o mjerama koje smo preduzeli u vezi sa sukobom do kojeg je došlo izmieđu četnika i partizana u Srbiji. Izložio sam šta smo htjeli da postignemo organizovanjem konferencije u Vlasenici. Na kraju sam obavijestio o razmimoilaženju između mene i Pokrajinskog komiteta. Zatim je govorio Čolaković. On je isticao da se situacija u Bosni razlikuje od situacije u Srbiji i da to zahtijeva da budemo što širi u saradnji sa četnicima.

Tito nas je saslušao, a zatim rekao da je iluzija misliti da se Dangić i njegovo oficirsko rukovodstvo razlikuju od Draže Mihailovića; oni, vjerovatno, sada ne mogu napasti partizane zbog raspoloženja naroda, ali će to učiniti prvom prilikom; pravilna je bila orijentacija da se pojača saradnja sa lokalnim komandantima koji su podigli ustanak u svojim krajevima i koji i sada vode borbu. Obraćajući se Čolakoviću, Tito je sporazum o izdvajanju bosanskih partizana ispod komande Vrhovnog štaba ocijenio kao politički štetan, kao pokušaj četnika da zabiju klinove u naše redove.

Tito je i mene kritikovao.

— Ni ti nemaš mnogo razloga da budeš zadovoljan. Misliš da si se odužio savjesti revolucionara kada si se ogradio i izrazio neslaganje sa predloženim sporazumom. Zaboravio si da imaš ovlašćenja Centralnog komiteta da spriječiš donošenje odluke koja bi bila na štetu oružanog ustanka. Imao si ovlašćenja da raspustiš partijske organizacije, komitete, čak i Pokrajinski komitet.

Time se, u stvari, završio naš razgovor. Prije nego što smo se razišli zamolio sam da me oslobode dužnosti delegata Centralnog komiteta. To sam obrazložio mojim zdravstvenim stanjem i okolnošću da su veze između Pokrajinskog i Centralnog komiteta znatno olakšane. Tito se složio sa mojom molbom. Rekao je da preuzmem dužnost komandanta Glavnog štaba Bosne i Hercegovine, dok će Čolaković biti politički komesar Glavnog štaba i ući u Pokrajinski komitet.

Automobilom smo krenuli za Bosnu, u susret novim burnim događajima ...

JOS DOK SMO BORAVILI U UZICU, dobili smo naređenje da pripremimo jedinice koje će sa bosanske strane učestvovati u napadu na Višegrad. Sa druge strane učestvovaće srpske i sandžačke partizanske jedinice. Zadatak je bio da se oslobodi Višegrad i da se na taj način spoji slobodna teritorija zapadne Srbije, istočne Bosne i Sandžaka. Počeli smo sa pripremama odmah po povratku na Romaniju. U jeku priprema stigla je vijest iz četničkog štaba u Vlasenici da su Nijemci zauzeli Užice i da su partizanske snage razbijene. Vijest se veoma brzo širila u narodu, pronosili su se glasovi da u Srbiji nema više partizana i da je Vrhovni štab likvidiran. Te vijesti su pronosili četnici, ali su ih potvrđivale grupe partizana i pojedinci koji su se povlačili iz Srbije u Bosnu. Kod nas su stigli Koča Popović, Dobrivoje Vidić i ostali. Svi su potvrdili da je Užice zauzeto i da se ne zna šta je sa Vrhovnim štabom. Četnici su neke grupe partizana i pojedince razoružavali i predavali Nijemcima...

Nastala je sasvim nova situacija u istočnoj Bosni; ona se mnogo promijenila u odnosu na situaciju prije njemačke

ofanzive u zapadnoj Srbiji. Tada je zapadna Srbija bila partizanska, najvažniji gradovi bili su u našim rukama. Uticaj takve partizanske Srbije na istočnu Bosnu bio je ogroman: u naše odrede stupali su seljaci koji su dotle bili više naklonjeni četnicima nego partizanima; četnički oficiri koji su dolazili iz Srbije nijesu uspijevali da privuku ni jednog borca iz naših redova. Nama je uspijevalo da privučemo na našu stranu čak i neke četničke jedinice. A onda su se stvari odjednom izmijenile: zapadna Srbija nije više partizanska, u očima masa ona je postala četnička. Stvarao se utisak da partizana više nigdje nema. To je išlo na ruku četničkoj propagandi da borci treba da napuste partizanske odrede prije nego što Nijemci dođu u Bosnu.

Četničkoj propagandi koristio je i odnos njemačkih okupatora prema četnicima. Nijemci nijesu uznemiravali četnike i dozvoljavali su im da zadrže teritorije koje su do tada kontrolisali pod uslovom da ne napadaju njemačke jedinice. To je bio zarazan primjer za borce partizanskih odreda, za sve koji su se zasitili borbe; računali su da će se borba brzo završiti pobjedom Rusa, a kako se ona otegla, bili su spremni da se nagode s Nijemcima. To utoliko prije što su naši borci pošli u borbu da zaštite svoje živote i imovinu. Ako im okupatori garantuju živote pod uslovom da pređu u četnike, naći će se mnogi koji će to i učiniti. Očigledno, nastajali su teški dani za dalji razvoj borbe u Bosni!

Četničko rukovodstvo je preduzelo još jedan korak: pozvalo je iz Srbije dva četnička odreda. Jedan od njih, pod komandom majora Račića, prodirao je u pravcu Vlasenice i Han Pijeska, a drugi, kojim je komandovao vojvoda Đekić, nastupao je u pravcu Rogatice i Prače. Bilo je jasno da nastoje da obuhvate cijelu teritoriju istočne Bosne. Te četničke snage nijesu uopšte napadale partizane; čak je najavljivano da žele saradnju sa nama. Smatrali su, vjerovatno, da u narodu ne bi bili dobro primljeni kao izazivači sukoba; u tom slučaju bi postojala opasnost da izazovu suprotan efekt, to jest da se učvrste partizanski odredi. Četnici su, očigledno, imali drugu taktiku: čekati da vrijeme i Nijemci učine svoje. U međuvremenu su akcije usmjerili na ustaška i muslimanska uporišta. Zauzeli su Goražde i Foču i na taj način stvorili uporišta za prodiranje prema Herce-

govini, Crnoj Gori, Sandžaku. To su im[1] omogućili italijanski okupatori.

Pošto su zauzeli i Olovo, pred četnicima se otvorila dolina Krivaje, sve do Zavidovića. Svuda su pljačkali i palili muslimanska sela, ubijali i klali ljude, žene i djecu. Sve su to radili pod parolom da Bosna treba da bude srpska, računajući da će tako privući što veći broj boraca iz partizanskih odreda. Da bi u tome imali što više uspjeha, širili su glasine da će im Nijemci prepustiti istočnu Bosnu. Nijemci su u stvari to obećali i dali su im oružje za borbu protiv Muslimana i Hrvata! Istovremeno su ustašama rekli da Bosna treba da bude hrvatska i dali su im oružje za borbu protiv Srba. Nijemcima je odgovaralo međusobno klanje našeg stanovništva. To im je omogućavalo da drže vlast i da pljačkaju naša bogatstva.

Morali smo preduzimati mjere da onemogućimo namjere četnika. Poslali smo Kostu Nađa na područje Pala. Njegov zadatak je bio da pokuša zauzeti Pale i da postavlja zasjede duboko u pozadinu neprijatelja, sve do samog Sarajeva. Naredio sam Hasanu Brkiću, političkom komesaru odreda „Zvijezda", da prodre u rudarsko-topioničarski basen Zenice i da oslobodi Vareš. Ako bi nam to uspjelo, popunili bismo naše jedinice radnicima, stvorili revolucionarno jezgro u njima.

Brkiću smio poslali kao pojačanje muslimansku jedinicu, koja je u međuvremenu prerasla u bataljon. Računali smo da će ta jedinica imati više uspjeha u mobilizaciji muslimanskog stanovništva u rejonu Zenice.

Tih dana javljeno mi je iz Rogatice da se među četnicima priča kako su se crnogorski partizani pojavili na Metaljci, u blizini Cajniča. To me je navelo da im uputim poziv da pošalju dva bataljona u Bosnu. Htio sam da pokažem narodu da još ima partizana i da nijesu svi uništeni. Računao sam da će se time povratiti samopouzdanje onih boraca koji su ga počeli gubiti. Pozvao sam Vajnera i rekao mu da pošalje pismo štabu partizanskog odreda na Metaljci i da traži od njih da upute dva bataljona u pravcu Foče i Goražda.

Nekako u to vrijeme stigao je Uglješa Danilović iz Hercegovine. Iz njegovog izvještaja proizlazilo je da se u Herce-

govini postepeno izlazi iz stagnacije izazvane dolaskom italijanskih okupatora. Uspjeli su da od naoružanog naroda organizuju manje partizanske odrede koji već vode borbe protiv okupatora i sarađuju sa crnogorskim partizanima.

Ni tu se nijesam dvoumio: naložio sam Principu da se na svaki način probije u Hercegovinu, da se poveže sa crnogorskim partizanima i da ih ubijedi da pošalju dva bataljona prema Foči i Goraždu.

Čim sam obavio te poslove, odlučio sam da krenem prema Varešu. Činilo mi se da se tamo bije bitka od koje zavisi da li ćemo se izvući iz stagnacije. Pokušaj da zauzmemo Pale završen je neuspjehom. Ali, kada sam došao u Srednje, nedaleko od Vareša, javljeno mi je da nije uspio ni napad na Vareš! U tom je stiglo pismo od Čolakovića kojim je tražio da se hitno vratim na Romaniju. Nijesam prihvatio poziv; htio sam da ostanem i da vidim kako će proći drugi napad koji je po mom naređenju trebalo izvršiti na Vareš. Tada je došlo drugo pismo od Čolakovića. Naglašavao je da je veoma važno da se odmah vratim na Romaniju. Odlučio sam da to odmah učinim.

U štab sam stigao sljedećeg dana rano ujutro, ali nijesam nikoga zatekao: svi su otišli u Han Pijesak na pregovore sa Dangićem i njegovim štabom. Ostavili su poruku da dođem i ja jer se radi o važnoj stvari. Bio sam iznenađen i ljut. Zašto su pošli na pregovore? Zašto se već jednom ne odvoje od Dangića i njegovih oficira? Nijesam imao kud i krenuo sam čezama prema Han Pijesku. Stigao sam upravo na početak konferencije.

KONFERENCIJA JE SAZVANA na inicijativu četničkog rukovodstva. Tvrdili su da imaju sigurna obavještenja da će Nedićeva vojska preći Drinu i ući u istočnu Bosnu tokom decembra. Zato su predlagali da se sastanemo i uskladimo stavove.

Prije početka konferencije vođen je nevezan razgovor. Kako je to bio naš prvi susret poslije raskida na konferenciji u Vlasenici, razgovor je bio protkan uzajamnim peckanjem. Prvi je počeo Dangić. On je očigledno bio zadovoljan razvo-

jem situacije u istočnoj Bosni poslije našeg neuspjeha u zapadnoj Srbiji. Obratio mi se s osmjehom:

— I vi ste neki politički ljudi! Uporno branite „Turke". Zbog toga ste ostali bez Srba koji napuštaju vaše odrede. A „Turke" nijeste pridobili... oni su otišli ustašama.

U njegovim riječima bilo je nešto istine, ali sam bio uvjeren da je to privremena tendencija. Zato sam mirno i sa samopouzdanjem odgovorio:

— Nemojte se veseliti prije vremena! Ko se posljednji smije, najslađe se smije!

A onda sam iznio ozbiljne optužbe na račun četnika:

— Istrebljivanjem muslimanskog i hrvatskog stanovništva u Bosni vi ste doveli do toga da ustanak preživljava izvjesnu krizu. Muslimanska i hrvatska sela su se organizovala i naoružala. Stvorili su miliciju radi odbrane, isto kao što su učinili Srbi kada su bili ugroženi. Ustašama je uspjelo da stvore „Crnu legiju", najelitniju jedinicu sastavljenu većinom od Muslimana i Hrvata koji su bježali ispred vašeg noža! Sada se borba vodi između jednog i drugog dijela stanovništva, a to nije dobro ni za srpski ni za druge narode u Bosni i Hercegovini!

Dangić nije htio da ulazi u tu diskusiju. Cutao je neko vrijeme, a onda odjednom rekao:

— Vi ste trockisti! Ja ću vas tužiti Staljinu...

Kada smo to čuli, prvo smo se iznenadili, a onda smo se nasmijali. Ali, on se nije zbunio, nego je nastavio:

— Da, vi ste trockisti! Vi ne priznajete kralja i našu legalnu vladu u Londonu, a nju priznaju saveznici... pa i sam Sovjetski Savez!

Odgovorio sam oštro:

— Kralj i vlada su napustili zemlju. Oni za sada nemaju pravo da govore u ime naroda. Poslije oslobođenja, ako im narod da povjerenje, moći će da govore u njegovo ime.

Odgovorio sam tako iako sebi nijesam mogao objasniti kako je moguće da Moskva, a ne samo London, govori o tome da snage pod komandom Draže Mihailovića vode borbu protiv okupatora. Znao sam da Moskva ima radio-vezu sa našim Vrhovnim štabom i da mora biti upoznata sa stvarnom situacijom u našoj zemlji. Pa ipak produžava da hvali snage pod komandom generala Mihailovića! Zašto? Na to pitanje

nijesam znao da odgovorim, a nijesam smio posumnjati u ispravnost politike koju je Staljin vodio.

Poslije čarkanja prešli smo na pitanja zbog kojih je sazvana konferencija. Dangić nas je obavijestio da raspolaže obavještenjima o dolasku nedićevaca u istočnu Bosnu. Iznio je i svoj stav o tome kako treba da se odnosimo prema njima:

— Nedićevci su naša braća. Istina, zabludjela braća, ali ipak braća. Narod u Bosni neće htjeti da vodi borbu protiv njih. Prema tome, nećemo ni mi da vodimo borbu ...

Da bi razjasnio ono što njegov komandant nije smio otvoreno da kaže, kapetan Ćuković, koji je nezvanično prisustvovao sastanku, odlučno je izjavio:

— Moja puška neće pucati na brata Srbina!

Odmah mi je postalo jasno zašto je došlo do tog sastanka. Četnici u stvari žele da pred narodom dobiju pokriće za izdaju koju, očigledno, pripremaju. Nije mi jedino bilo jasno jesu li toliko naivni pa misle da je naša situacija tako teška da moramo prihvatiti i ovakve njihove prijedloge. A možda se nešto drugo krije iza zahtjeva za održavanje konferencije?

— Nedićevci nam nijesu nikakva braća — presjekao sam kapetana. — Oni su obične sluge okupatora i protiv njih se treba boriti kao protiv okupatora.

— Mi ćemo se boriti protiv svakog pokušaja Nijemaca ili nedićevaca da uđu na našu slobodnu teritoriju — odlučno je reagovao Čolaković. — Ako ne budemo imali dovoljno snage da držimo front, povući ćemo se u šume i odatle voditi borbu protiv neprijatelja.

Četnici su se samo zgledali, a onda je progovorio major Todorović:

— Partizani i vojni četnici, koje ja predstavljam, ne mogu stupati ni u kakve pregovore sa okupatorima i njihovim pomagačima, ali četnici mogu primjenjivati taktiku kakva je nužna da bi spasli stanovništvo od uništenja. Stoga predlažem da se partizani i vojni četnici povuku sa ove teritorije i da pođu u krajeve koji još nijesu oslobođeni. Četnici mogu ostati na ovoj teritoriji i postići kompromis sa nedićevcima ako je to potrebno radi spasavanja stanovništva.

Poslije tih riječi shvatio sam pravi smisao održavanja konferencije. Četnici su se nadali da će nas moći navesti da napustimo teritoriju koju smo držali i da je prepustimo

njima. Pošto sam prozrio njihove namjere, odgovorio sam mirno i kratko:

— Mi možemo napustiti ovu teritoriju samo pod borbom!

Svi su zaćutali. Izgledalo je da je diskusija završena. Ali Todorović je izašao sa novim prijedlogom:

— A možda bismo mogli da se obratimo narodu proglasom u kome bismio otvoreno rekli da su nedićevci neprijatelji kao i okupatori, ali, kako narod neće da se bori protiv njih, mi se povlačimo u šume?

Brzo sam reagovao:

— Zašto unaprijed da kažemo da narod neće da se bori? Zašto unaprijed da kapituliramo? Ako smatramo da su nedićevci zaista neprijatelji, treba da se obratimo narodu i da ga pozovemo u borbu protiv tih neprijatelja. A zatim da se postaramo da naše snage prekopaju i zakrče drumove kako neprijateljske snage ne bi mogle da prođu.

Uglješa Danilović me je snažno podupro, a za njim i ostali drugovi iz naše delegacije. Četnicima nije preostalo ništa drugo nego da prihvate naše stavove ili da se konferencija završi bez sporazuma. Ja sam intimno očekivao ovo drugo, ali, na moje potpuno iznenađenje, četničko rukovodstvo se bez mnogo natezanja saglasilo sa našim stavovima. Prihvatilo je i formulacije koje su do tada uporno odbijane. Sastavili smo zajednički dokument u kome su se nalazile i ovakve izjave: „eventualni prelaz Nijemaca ili nedićevaca preko Drine neprijateljski je akt prema narodu ... Smatramo da smo dužni pružiti otpor gdje god i kada god bude moguće, naprežući sve snage da naše formacije ubijedimo u potrebu ovog otpora".

Međutim, uskoro je četničko rukovodstvo pogazilo dokument koji smo zajednički potpisali!

Mjesec dana kasnije Nijemci su ušli u istočnu Bosnu, a četnici su dobili naređenje od svog rukovodstva da ne pružaju nikakav otpor jer Nijemci traže samo partizane.

GLAVA VII

PLIMA I OSEKA

Tito na čelu Proleterske brigade u istočnoj Bosni • Savjetovanje u Ivančićima • Njemačko-ustaška ofanziva i propuštena šansa da izolujemo četničko rukovodstvo od naroda • Ponovni dolazak proleterskih brigada u istočnu Bosnu i formiranje Prvog bosanskog udarnog bataljona • Povlačenje sa Ozrena

U JANUARU 1942. GODINE komandant mjesta iz Rogatice javio md je telefonom da Tito dolazi sa Proleterskom brigadom i da hitno krenem njemu u susret. Ta vijest me je jako obradovala jer je nađen izlaz iz komplikovane situacije u kojoj srno se nalazili poslije povlačenja naših snaga iz zapadne Srbije. Odmah sam pošao čezama u Rogaticu ...

Uz put sam sretao grupe seljaka i boraca naših odreda. Već su saznali za dolazak „Crnogoraca", kako su zvali proletere. Bile su vidne promjene: na kapama boraca pojavile su se petokrake zvijezde, a kraj puta su ležale bačene kokarde! To su bili spoljni znaci onoga što se dešavalo u glavama seljaka koji nikako nijesu umjeli da ocijene na čijoj će strani da „pretegne" — na četničkoj ili partizanskoj. Zato su za svaki slučaj imali pri sebi i petokrake zvijezde i kokarde.

Sa Titom sam se sreo pred veče istog dana. Prve moje riječi nakon pozdravljanja bile su:

— Stari, vaš dolazak spasao je ustanak u istočnoj Bosni!

On mie je pogledao kao da provjerava značaj mojih riječi. A onda se obratio Rankoviću, Kardelju i ostalima kratkim pitanjem:

— Jeste li čuli šta kaže Tempo?

Nijesam odmah shvatio šta je time želio reći. Kasnije sam saznao da je Tito jedini zahtijevao da se krene prema

istočnoj Bosni kada su u Sandžaku odlučivali u kom pravcu da krenu. Svi ostali su predlagali pokret prema Crnoj Gori navodeći da je situacija tamo mnogo povoljnija, da su partizanski odredi organizovaniji i politički svjesniji.

Upoznao sam Tita sa stanjem u istočnoj Bosni poslije povlačenja naših snaga iz zapadne Srbije. Dok sam govorio o kolebanju jednog broja boraca, primijetio je da sam potišten. Rekao mi je da to ne treba minogo da me zabrinjava jer su za vrijeme revolucije u Rusiji čitavi pukovi prelazili s jedne na drugu stranu!

Veče smo proveli zajedno, a sljedećeg dana sam krenuo na Romaniju da pripremim sve što je potrebno za smještaj Vrhovnog štaba.

NA SAVJETOVANJE u Ivančićima bili su pozvani politički i vojni rukovodioci iz odreda, kao i sekretari i članovi okružnih komiteta iz istočne Bosne. Savjetovanju je prisustvovao i Tito. Razmatrano je stanje u vojnim jedinicama i u pozadini.

Drugovi iz pozadine su iznosili da vlast nije organizovana, da su pljačkanje i paljenje muslimanskih sela redovna pojava; svakodnevno se događa da jedinice napuste front i krenu na muslimanska sela izjednačavajući se tako sa četničkim odredima. Muslimansko stanovništvo je prisiljeno da bježi u gradove, gdje ga ustaše prihvataju i od odraslog ljudstva stvaraju svoje najelitnije jedinice.

Predstavnici vojnih jedinica su izvještavali da disciplina ljudstva slabi i da je znatan broj onih koji izjavljuju da više neće da budu partizani. Disciplinske mjere su neefikasne jer ljudstvo prijeti da će otići četnicima.

Sve to je svjedočilo da ustanak u istočnoj Bosni preživljava izvjesnu krizu. Valjalo je stoga preduzeti korake da se iz krize izađe. To je učinio Tito kada je na kraju savjetovanja, između ostalog, rekao da ljudima koji ne žele da budu ni partizani ni četnici treba omogućiti da budu u našim redovima kao dobrovoljci. Dakle, pored partizanskih, treba stvarati i dobrovoljačke odrede. Tito je takođe naglasio da će razvoj oružane borbe sve više zavisiti od toga u kojoj se

mjeri budu uključivale, pored srpskih, hrvatske i muslimanske mase. Da bismio to ostvarili, Tito je istakao potrebu stvaranja udarnih vojnih jedinica koje će biti sposobne da iznenadnim napadima zauzimaju veća okupatorska i ustaška uporišta, ali koje isto tako moraju da budu u stanju da zaštite muslimansko i hrvatsko stanovništvo i da obezbijede poštovanje narodnooslobodilačke vlasti u pozadini.

Te Titove riječi dale su širi značaj savjetovanju u Ivančićima.

DESETAK DANA po dolasku Vrhovnog štaba i Proleterske brigade u istočnu Bosnu dobili smo obavještenja da se priprema nova njemačka ofanziva sa ciljem da se unište naše snage na tom području. U vezi s tim održan je sastanak kod Tita. Riješeno je da Kardelj i Lola Ribar otputuju u Zagreb i da tamo uspostave punkt Centralnog komiteta koji bi povezivao Sloveniju, Hrvatsku i Srbiju, a preko nje i Makedoniju.

Meni je naloženo da odem u Sarajevo, i to sa dva osnovna zadatka: da osposobim sarajevsku organizaciju da dostavlja Vrhovnom štabu obavještenja o kretanjima neprijateljskih snaga i da snabdijeva naše jedinice sanitetskim i drugim potrebnim materijalom; s druge strane, valjalo je organizovati rad na pridobijanju oficira iz domobranskih jedinica. Potonji zadatak imao je prioritetan značaj jer smo računali da promjena naše politike u odnosu na četništvo mora povoljno da se odrazi na raspoloženje muslimanskih i hrvatskih masa koje se nalaze u domobranskoj vojsci. Pored toga, trebalo je da se liječim u gradu.

Nekoliko dana po mome dolasku u Sarajevo počele su opsežne pripreme za njemačko-ustašku ofanzivu na slobodnu teritoriju istočne Bosne. Izvođena je mobilizacija radno sposobnog stanovništva za opravku pruga i drumova. Po tome smo zaključili da je cilj ofanzive ovladavanje komunikacijama od Sarajeva prema Rogatici i Višegradu, kao i prema Vlasenici i Zvorniku. Rekvirirane su skije i skijaška oprema, što je govorilo o namjeri da njemačka potjerna odjeljenja krenu u akcije van glavnih komunikacija. O svemu tomie smo obavijestili Vrhovni štab.

Okupator je nastojao da uhvati u obruč naše snage koje su dejstvovale na teritoriji između Tuzle i Zvornika, odnosno Sarajeva i Višegrada. Njemačke snage nadirale su iz svih pravaca. Vrhovni štab je donio odluku da se ne prima frontalna borba, nego da se jedinice Proleterske brigade i mjesni odredi razmjeste duž komunikacija i da napadaju neprijateljske kolone, a sam se na čelu jednog bataljona Proleterske brigade probio usiljenim maršem iz obruča i prešao željezničku prugu Sarajevo—Višegrad. Nekako u isto vrijeme stigle su u rejon Foče i crnogorske jedinice. Oslobođeni su Foča i Goražde, stvorena je nova slobodna teritorija; odatle je kasnije Vrhovni štab koordinirao akcije partizanskih snaga na području Sandžaka, Crne Gore, Hercegovine i istočne Bosne. Taj korak Vrhovnog štaba bio je veoma dalekosežan; on je doveo do toga da se neprijateljska ofanziva na istočnu Bosnu pretvori u našu ofanzivu, pri čemu smo, za razliku od zapadne Srbije, zadržali teritoriju.

Nešto drugačije se razvijala situacija na terenu koji je bio obuhvaćen obručem njemačke ofanzive. Dijelovi Proleterske brigade sa nekim lokalnim jedinicama pružali su otpor okupatorskim snagama koje su nadirale prema Romaniji, a zatim su se povukli dalje od drumova. Nijemci su pomoću skijaških odjeljenja pokušali da uđu dublje u našu teritoriju. Doživjeli su poraz na Romaniji, ali su istovremeno nanijeli teške gubitke bataljonu Proleterske brigade koji se povukao u šume oko Han Pijeska. Tom prilikom poginulo je oko 40 boraca, zajedno sa rukovodstvom bataljona, a život je izgubio i komandant Romanijskog odreda, legendarni Slaviša^-Vajner — Čiča.

Nijemci više nijesu ni pokušavali da dublje zalaze u našu teritoriju, ali su se naše snage ipak povlačile. Romanija je napuštena, prvi put od početka oružane borbe! Jedino je Birčanski odred izveo vješt manevar i u toku same ofanzive iznenadio kolonu domobrana; zarobio je čitavu jedinicu i zaplijenio dosta oružja.

Četničko rukovodstvo je naredilo svojim odredima da se povuku sa komunikacija i da ne daju otpor njemačkim trupama sa obrazloženjem da Nijemci dolaze da unište partizane i da će poslije sva teritorija pripasti četnicima. Međutim, dogodilo se upravo suprotno: sa Nijemcima su došle

najelitnije ustaške jedinice, među kojima i zloglasna Francetićeva „Crna legija", sastavljena većinom od Muslimana i Hrvata koji su svojevremeno pobjegli od četničkog terora.

Kada su Nijemci otišli, ostavili su za sobom ustaše, koji su se okomili na srpska sela isto onako kako su to ranije činili četnici po muslimanskim selima. Dogodilo se ono na šta smo upozoravali: kada su četnici, kojima su se priključivali i partizani, pljačkali i palili muslimanska sela, mi smo govorili da to ne rade; ratna sreća se može promijeniti. Seljaci su tek tada shvatili da ih je četničko rukovodstvo prevarilo, a oficiri pobjegli u Srbiju, ostavljajući narod na milost i nemilost ustašama.

Stab brigade, zajedno sa Glavnim štabom, donio je odluku o povlačenju preko Igmana u pravcu Vrhovnog štaba. I to u trenutku kada je prestala njemačka ofanziva i kada su njemačke jedinice napuštale teritoriju istočne Bosne. Time je naš pokret na čitavoj toj teritoriji bio vojnički i politički obezglavljen upravo u vrijeme kada su se pružale veoma povoljne mogućnosti da raskrinkamo i izolujemo četničko rukovodstvo od naroda.

Cim sam saznao za te događaje, hitno sam izvijestio Tita ocjenjujući odluku o povlačenju kao veoma štetnu. Istovremeno sam predložio da se obrazuje štab za istočnu Bosnu sa Principom na čelu, koji bi objedinjavao aktivnost partizanskih odreda na toj teritoriji; takođe sam predložio da se vrate dva bataljona Proleterske brigade na teren istočne Bosne.

Nekako u to vrijeme dobio sam izvještaje iz Bosanske krajine. Pucar je javljao da su se i tamo pojavili četnički odredi i da ljudstvo prelazi iz partizana u četnike, posebno južno i istočno od Banja Luke. To me je zabrinulo jer sam smatrao da neće biti dobro ako partizani ostanu samo na uskom pojasu cd Drvara preko Podgrmieča do Kozare. Stoga sam Titu predložio da u Krajinu pođe Nađ; on bi sa Osmanom Karabegovićem obrazovao štab za Bosansku krajinu. Za Hercegovinu sam predložio da se formira poseban štab koji bi koordinirao aktivnost svih partizanskih jedinica južno od Sarajeva.

Na kraju sam tražio od Tita da mi dozvoli da iz Sarajeva odem na teren istočne Bosne pošto sam izvršio postav-

ljene zadatke u gradu, a istočna Bosna je ostala bez rukovodećih kadrova.

Na moje prijedloge Tito je odgovorio u osnovi pozitivno: složio se da napustim Sarajevo i izađem na Romaniju, ali nije pristao da vrati dva bataljona Proleterske brigade. Ocijenio je da je bila pogrešna odluka o povlačenju brigade i Glavnog štaba sa Romanije. Naglasio je da se ta greška miože umanjiti ako se narodu objasni da je brigada izvršila planiran taktički pokret radi čišćenja terena i zaustavljanja neprijatelja u njegovom nadiranju prema Foči i Trnovu.

Čim sam dobio pismo od Tita, napustio sam Sarajevo i krenuo na Romaniju.

KADA SAM SE NA ROMANIJI sastao sa drugovima iz odreda koji su tu dejstvovali, uvjerio sam se da je stanje mnogo gore nego što mi se činilo dok sam bio u Sarajevu. Ne samo da naši štabovi nijesu organizovali u toku ofanzive nikakve akcije u pozadini neprijatelja nego to nijesu činili ni poslije ofanzive! Okupatori su napuštali pojedina mjesta i u njih su po pravilu ulazili četnički odredi. Ustaše su ostale u Rogatici, Podromaniji i Sokocu. Nadirući prema Han Pijesku, napadali su i palili okolna srpska sela, a mi nijesmo preduzimali nikakve akcije!

I u četničkim redovima su nastupile promjene. Većina ljudstva bila je sklona da prestane sa borbom. Čak nije pružen nikakav otpor kada je „Crna legija" ušla u Han Pijesak. Poraslo je nepovjerenje prema oficirima koji su pobjegli u odsudnom trenutku. U takvoj situaciji četnici su počeli postavljati za komandante ljude iz svoje sredine — većinom dobre i poštene borce. Taj proces je prisilno prekinut: iz Srbije su se vratili oficiri i doveli četničku udarnu brigadu: pomoću nje su uspostavili svoju vlast; svuda su smijenjeni komandanti izabrani od boraca i postavljeni pouzdani oficiri. Time je još više produbljen jaz između boračkog sastava četničkih odreda i oficira koji su došli sa strane.

Izlaz iz takve situacije bio je, očigledno, u stvaranju udarnih četa i bataljona od ljudstva iz odreda koje je bilo spremno da nastavi i oživi borbu. Odmah sam preduzeo

mjere u tom pravcu i izdao direktivu da se prikupi najbolje ljudstvo iz Romanijskog odreda i odreda „Zvijezda" kako bi se formirao udarni bataljon sa kojim bismio mogli napadati veća uporišta okupatora i suprotstaviti se pljačkama i nasilju četničke udarne brigade.

O svemu tome obavijestio sam Tita i ponovo tražio da pošalje dva bataljona; smatrao sam da bi to ubrzalo proces diferencijacije koji je bio u toku i olakšalo oživljavanje oružane borbe.

Nekoliko dana kasnije na Romaniji sam našao Uglješu Danilovića; on je došao iz Foče i saopštio mi da je Tito odlučio da cijelu brigadu pošalje na ovaj teren, a njemu je dao zadatak da ga izvijesti o raspoloženju u četničkim odredima, posebno o tome koje će snage dati otpor dolasku brigade. Danilović je već bio poslao izvještaj; u njemu je pesimistički ocjenjivao da bi svi odredi dali otpor eventualnom dolasku brigade. Nijesam se složio sa takvom ocjenom. Riješio sam da napišem Titu izvještaj; u njemu sam iznio da, ukoliko čitava akcija bude uperena samo protiv oficira, na brigadu neće opaliti ni jedna puška domaćih četnika; boriće se samo žandarmi i četnici koji su došli sa oficirima iz Srbije.

Poslije nekoliko dana odlučio sam da lično odem Titu i da ga usmeno obavijestim o situaciji u četničkim odredima. Kada sam stigao u Foču, proleterske brigade su već bile u pokretu prema Rogatici jer je Tito u međuvremenu odlučio da pošalje i drugu brigadu. Na brzinu sam podnio izvještaj i odmah krenuo natrag. Tito mi je stavio u zadatak da sa Prvim bosanskim udarnim bataljonom, koji treba da formiram čim stignem u Srednje, krenem prema Vlasenici u susret proleterskim brigadama.

Pošao sam najprečim putem prema odredu „Zvijezda"; tu je trebalo da formiram Prvi bosanski udarni bataljon. Dok sam se bavio time, brigade su bez borbe zauzele Vlasenicu, Srebrenicu, Drinjaču i Bratunac. Četnici nijesu opalili ni jednu pušku! Čak se ni oficiri ni žandarmi nijesu suprotstavili, nego su, zajedno sa četničkim rukovodstvom, radije pobjegli u Srbiju.

U Vlasenici sam se sastao sa rukovodstvom brigada. Zatekao sam i Čolakovića; on se kretao sa brigadama. Svi su

bili raspoloženi da odmah krenu prema Majevici. Posebno je Čolaković na tome insistirao. Nijesam se složio pošto sam smatrao da postignute uspjehe treba učvrstiti. Istina, četničko rukovodstvo i oficiri su pobjegli u Srbiju, ali otišlo je svojim kućama i boračko ljudstvo iz četničkih odreda. Putevi prema Han Pijesku i Zvorniku su potpuno otvoreni i ustaše mogu svakog časa provaliti; pravo je čudo što do sada to nijesu učinili. Vjerovatno se još ne usuđuju zbog prisustva brigada. Ali, šta će se dogoditi ako brigade odu, a mi ne uspijemo da prikupimo ljudstvo i da ga organizujemo u dobrovoljačke odrede? Ustaše će provaliti na slobodnu teritoriju, pa će ispasti da su im brigade otvorile put. Da se to ne bi desilo, tražio sam vremena da prikupimo četničko ljudstvo i da ga organizujemo za borbu protiv ustaša. Ukazivao sam da se ne radi o ljudstvu koje je neprijateljski raspoloženo prema nama; ono se, istina, razbježalo, ali ne zato da bi vodilo gerilsku borbu protiv brigada, nego zbog toga što se bojalo da će ih brigade razoružavati, a neke i strijeljati. Kada se uvjere da brigade tako ne postupaju, neće proći mnogo vremena, a oni će se vratiti na položaje prema ustašama i mi ćemo moći da ih organizujemo u dobrovoljačke jedinice.

Nijesam uspio da ih ubijedim i zato sam odlučio da o svemu izvijestim Tita. Ali, umjesto odgovora, u Vlasenicu je stigao Ranković sa Titovim naređenjem da uzme na odgovornost i mene i rukovodstvo brigada! Mene zbog toga što nijesam dao tačnu ocjenu o stanju u četničkim odredima (ljudstvo se razbježalo kućama), a rukovodstvo brigada zato što nije izvršilo njegovo naređenje da se zaustavi pokret prema Vlasenici. Kako je još na putu, oko Han Pijeska, utvrdio da smo uspjeli da prikupimo ljudstvo koje je bilo pobjeglo kućama, Ranković je ocijenio da je otpao razlog zbog kojeg je trebalo da mene uzme na odgovornost. Isto se pokazalo i u odnosu na rukovodstvo brigada jer se utvrdilo da ono nije dobilo naređenje o komie je Tito govorio... Ranković mi je ispričao da se situacija znatno pogoršava u Crnoj Gori, gdje četnici potiskuju naše snage. Slično je i u Hercegovini. Stoga mora hitno da se iz istočne Bosne povuku obje brigade. Odgovorio sam' da je to prerano jer još nije-

smo uspjeli da konsolidujemo novoformirane jedinice, ali s obzirom na stanje u Crnoj Gori i Hercegovini saglasio sam se da su brigade tamo potrebnije.

U MEĐUVREMENU se produbio sukob između četnika i partizana na Majevici. Četnici su iskoristili okolnost što je naš štab ostao bez zaštite, pa su iznenada izvršili napad na sjedište štaba i pobili sve ljudstvo koje su zatekli. Tom prilikom poginuli su i komandant i komesar odreda. Doznavši o uništenju štaba, partizani su se brzo okupili i cio dan vodili borbu sa četnicima, ali, kada im je nestalo municije, povukli su se na teritoriju Birčanskog odreda. Stigli su upravo kada se Proleterska brigada spremala za pokret. S obzirom na nastalu situaciju, odlučili smo da se od ljudstva odreda formira Drugi udarni bataljon.

Namjeravao sam da sa Prvim udarnim bataljonom krenem na teritoriju Ozrenskog partizanskog odreda i da pokušam srediti stanje izazvano pojavom četničkih elemenata koji su unosili razdor i nedisciplinu. Drugovi iz rukovodstva odreda uvjeravali su me da će sama pojava „brigade" brzo promijeniti situaciju: u odredu ima svega 40—50 četnika koji teroriziraju ostalo ljudstvo; kada bi „brigada" došla, odmah bi joj prišlo preko 200 boraca, dok bi se četnici razbježali. To je bilo veoma primamljivo! Računao sami da bismo za desetak dana mogli omasoviti brigadu i vratiti se. Međutim, nijesam bio siguran da u međuvremenu ne bi došlo do neželjenih pojava na teritoriji koju već kontrolišemo. Poslije dužeg kolebanja ipak sam odlučio da krenemo na Ozren. Kasniji razvoj događaja pokazao je da sam pogriješio!

Poslije napornog marša od nekoliko dana stigli smio na 'teren Ozrenskog odreda. Odmah smo se sastali sa komandantom odreda Vujasinovićem. On je očekivao da ćemo doći sa brigadom, a ne samo sa jednim bataljonom. Predložio je da se zadržimo izvjesno vrijeme i da učestvujemo u borbama protiv okupatora i ustaša, da se afirmišemo u narodu i među borcima. Računao je da bismo se mogli popuniti novim ljudstvom, a zatim izvršiti čišćenje raznih četničkih eleme-

nata koji su se pojavili u odredu. Osjećao sami da je Vujasinović u pravu. Uostalom, tako sam i ja rezonovao kada sam tražio da Proleterska brigada ostane duže na Romaniji. Naime, stvar mi je pri polasku na put predstavljena tako kao da je dovoljno da se samo pojavi naša „brigada" pa da nam odmiah pride najmanje 200 boraca!

Međutim, uvjerio sam se da nam je potrebno najmanje mjesec dana jer nam niko od novih boraca ne prilazi. Sve je to govorilo da nije trebalo da dolazim i da pokrećem bataljon sa Romanije. Ali, umjesto da iz toga izvučem logičan zaključak i da se vratim neobavljenog zadatka, odnosno da poslušam Vujasinovićev savjet i da ostanem nešto duže, upao sam u novu grešku. Odlučili smo da odmah pohapsimo nekoliko ljudi koji su unosili razdor u odred i da ih izvedemo pred sud, a da sa bataljonom obiđemo sve jedinice odreda na položajima prema okupatoru i ustašama. Poslije toga bismo u sjedištu štaba odreda održali savjetovanje sa komandantima bataljona i komandirima četa. Tom prilikom bismo izvršili reorganizaciju odreda i smijenili neke komandire i komandante.

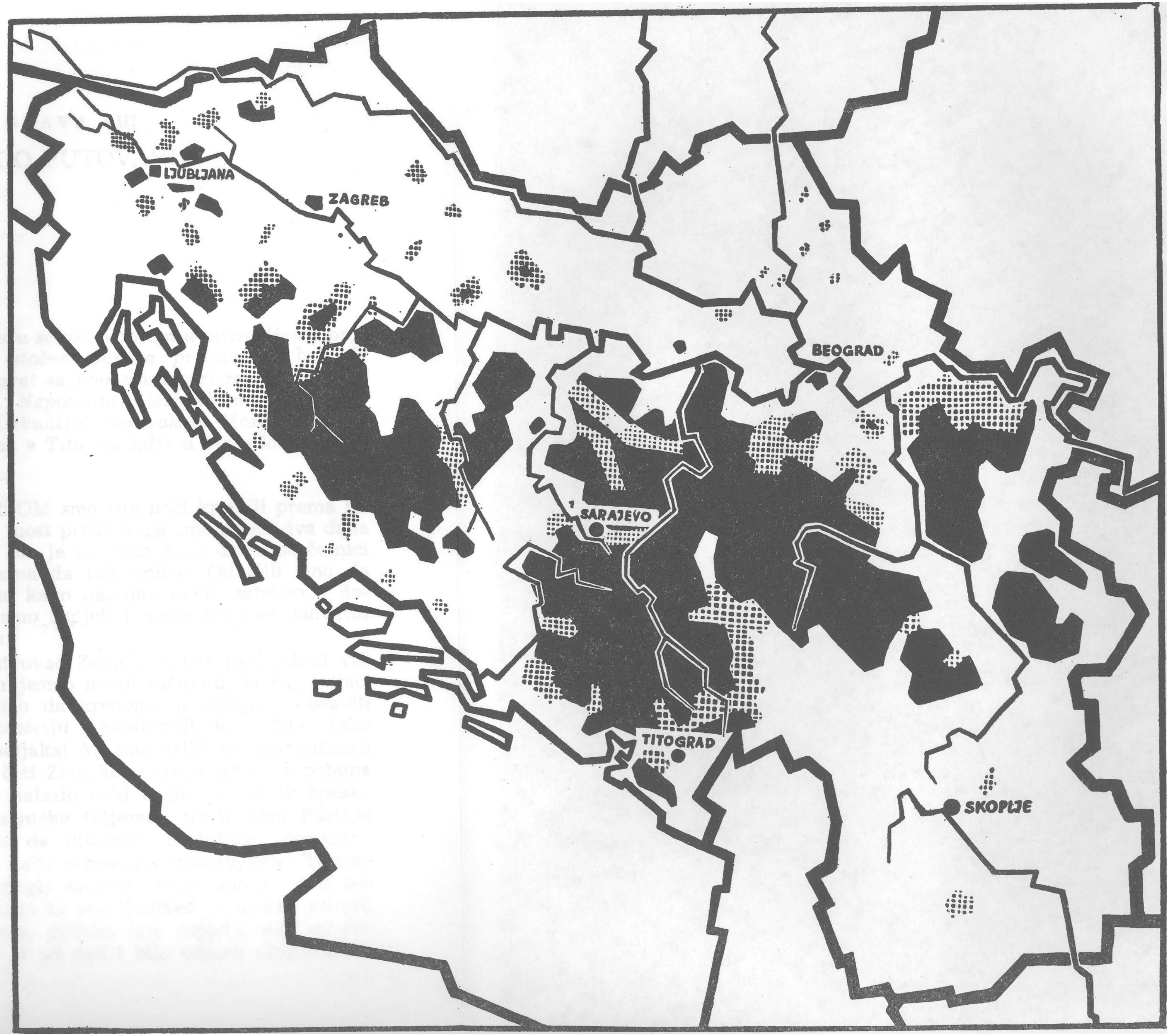
Obilazak jedinica na položajima uglavnom je dobro prošao. Primali su nas na izgled prijateljski, održali smo i mitinge sa borcima, ali sam čitavo vrijeme imao neprijatan utisak da se ne nalazim među svojima. Umjesto da se obezbijedimo od mogućeg iznenadnog napada, prilično smo se raskomotili kada smo došli u sjedište štaba odreda. Zato nas je nespremne zatekao napad bataljona na čijem se čelu nalazio četnički nastrojen komandant. Naš bataljon je bio primoran da se povuče u neredu. Srećom, brzo smo se reorganizovali i prešli u protivnapad. Razbili smo četnike i ponovo zauzeli selo u komie je bilo sjedište štaba.

Umjesto konferencije koja je trebalo da se održi upravo tog dana, okupili smo se radi dogovora o tome šta nam valja činiti. Vujasinović je predlagao da sa udarnim bataljonom pođemo u poteru za napadačima, da ih kaznimo i time učvrstimo disciplinu u odredu. Navodio je da je u napadu učestvovao samo jedan bataljon, dok su se ostali držali pasivno. Nijesam osporavao Vujasinovićeve navode, ali sam ukazao da nam se niko nije ni pridružio. Čak niko nije došao ni na konferenciju! Sve je to govorilo da bismo lako mogli biti

OSLOBOĐENA I POLUOSLOBOĐENA TERITORIJA JUGOSLAVIJE U JESEN 1941. GODINE

Poluoslobođena teritorija

Oslobođena teritorija

izolovani i primorani da se po Ozrenu ganjamo sa četnicima koji dobro poznaju teren i imaju jatake u svim selima. Naglasio sam da naši borci dolaze iz drugih krajeva i da se ne zna kako bi se držali bataljoni koji su sada neutralni. Ukoliko bi nas i oni napali, mogli bismo se naći u veoma nezgodnom položaju: na jednoj strani opkoljeni četnicima, a na drugoj odvojeni dolinom Krivaje i Konjuhom od ostalih naših snaga. Na tako uskom prostoru za manevrisanje miogli bismo biti uništeni. Zbog svih tih razloga odlučio sam da se istog dana prebacimo na teren Zeničkog odreda.

Vujasinović je predlagao da ostane u štabu sa grupom boraca Ozrenskog odreda; smatrao je da ga četnici neće napasti i da će nesmetano obavljati funkciju komandanta odreda. Pošto sam bio ubijeđen da bi ga četnici odmah ubili, naredio sam da se i on povuče sa nama.

GLAVA VIII

DUGO PUTOVANJE

Četnici otvoreno sarađuju sa okupatorom u operacijama protiv partizana • Šesta istočnobosanska proleterska brigada • Kriza u brigadi i susret sa sremskim partizanima • Rizičan *silazak u Tuzlu • Nepoznata djevojka me spasla od* ustaša *u Sarajevu • Uzbudljiv boravak u Mostaru • Zarobljenik partizana • Tito me šalje u Makedoniju*

USILJENIM MARSOM smo iste noći krenuli prema rijeci Krivaji. Međutim, most preko koga smo prešli dva dana ranije bio je porušen! Bio je to jasan znak da su se četnici sporazumjeli sa ustašama da nas unište. Odlučili smo da odmah popravimo most kako nas dan ne bi zatekao u dolini Krivaje. U tome smo uspjeli i neometano se dohvatili planina zeničkog kraja.

Kraj gdje je dejstvovao Zenički partizanski odred veoma je siromašan, te nijesmo mogli računati da nas seljaci ishranjuju. Odlučili smo da krenemo u akciju: zaustavili smo željezničku kompoziciju i zaplijenili dosta žita. Tako nijesmo pali na teret seljaka! Ali smo naišli na neprijatnosti druge vrste: u jednoj četi Zeničkog odreda izbila je pobuna na čijem se čelu nije nalazio neki bogati seljak ili špekulant, nego radnik iz zeničke željezare, uz to član Partije! Pobunjenici su izjavili da otkazuju poslušnost komesaru i štabu odreda, ali da i dalje priznaju komandu Tita i Tempa. Naravno, to nas nije moglo zavarati; znali smo da je to bio samo taktički potez kako bi sve ljudstvo u odredu preveli na svoju stranu. Srećom, pobuna nije uspjela: više od polovine ljudstva ostalo je uz nas i bilo odmah uključeno u bataljon.

Time nijesu prestala iznenađenja koja su nas pratila: u to vrijeme stigao je na taj teren i Glavni štab sa Drugim udarnim bataljonom i Omladinskom četom. Oni su se povukli sa teritorije odreda „Zvijezda" jer su sva tri bataljona tog odreda prešla u četnike.

Održali smo sastanak rukovodstva da bismo pretresli nastalu situaciju. Drugovi su me upoznali sa događajima na terenu Vlasenice i Romanije. Ustaše su bez borbe ušle u Vlasenicu, Srebrenicu, Drinjaču, Bratunac. Dobrovoljački odredi nijesu htjeli da se bore, već se ljudstvo razišlo kućama. Slično se desilo i na Romaniji, u odredu „Zvijezda": borci partizanskih odreda su se razišli svojim kućama ili su prešli u četnike. Jedino je ostala Omladinska četa i Drugi udarni bataljon sa Majevice.

Te pojave, po našoj ocjeni, značile su da je i kod jednog dijela partizana preovladala tendencija da se obustavi borba, i to na liniji da se okupatorima i ustašama prepuste gradovi i komunikacije, a vlast u selima da ostane u rukama ustanika. Ti borci su bili spremni da pređu u četnike pošto prethodno likvidiraju političke komesare i komuniste koji su došli iz gradova ...

Ipak, konstatovali smo, situacija nije tako crna kao što izgleda: najborbeniji i politički najuzdignutiji dio ljudstva nije prišao četnicima; od tog ljudstva stvorili smo udarne bataljone koji mogu činiti brigadu u jačini od 500 do 600 boraca. Ocijenili smo da ni ostalo ljudstvo nije u osnovi neprijateljsko iako je prišlo četnicima. Napori četničkog rukovodstva da likvidiraju komesare i komuniste i time prekinu mostove između nas i boračke mase nijesu uspjeli — borci su prešli u četnike, ali nijesu postali naši neprijatelji...

Takva je bila situacija koncem aprila 1942. godine. Ona je bila utoliko komplikovanija što ništa nijesmo znali o sudbini Vrhovnog štaba i glavnine naših snaga. Znali smo samo da su okupatori i četnici vršili ofanzivu na području Foče, Hercegovine i Crne Gore. Trebalo je odlučiti kuda da krenemo jer nijesmo mogli da ostanemo u zeničkom kraju: stanovništvo je siromašno i ne može da ishranjuje toliko ljudstvo, a i teren je suviše uzan za manevrisanje krupne jedinice.

Odbacili smo varijantu da se vratimo na Romaniju, gdje, po našoj ocjeni, trenutno nijesu postojale mogućnosti za oživljavanje ustanka. Ostalo nam je da se probijemo u Krajinu, odakle smo upravo dobili izvještaj o previranju u redovima partizana, posebno u rejonima prema rijeci Bosni. Htjeli smo da se spojimo sa krajiškim partizanskim jedinicama i da pomognemo da se zaustavi nepovoljan razvoj u Krajini. Kasnije bismo se vratili u istočnu Bosnu ojačani krajiškim jedinicama.

Nijesmo uspjeli da pređemo rijeku Bosnu jer je voda bila duboka i brza; čamci koje smo sami napravili odmah su tonuli. Trebalo je opet odlučiti kuda da krenemo. Čolaković je predložio da se probijemo preko Konjuha na Majevicu i dalje u Semberiju. Naveo je i razloge — stanovništvo nam je naklonjeno, hrane ima dovoljno ... Čolaković je u više navrata predlagao da se snažnije orijentišemo prema Semberiji, Bijeljini. Cvijetin Mijatović ga je u tome podržavao. Mislio sam da tako govore zato što su rodom iz tih krajeva. Međutim, ovog puta počeo sam da se kolebam. Možda su ipak u pravu?

Prihvatili smo Čolakovićev prijedlog i odlučili da se probijemo preko Konjuha.

PREŠLI SMO BEZ BORBE planinu Konjuh i put Kladanj—Tuzla. Približili smo se teritoriji koju je ranije držao Sekovićki odred. Kretali smo se oprezno jer nijesmo znali da li odred nije slučajno prešao u četnike. Najzad smo susreli prve partizanske straže i saznali da je odred čitav! To je bilo prijatno iznenađenje. Riješili smo da izvjesno vrijeme ostanemo na toj teritoriji sa ciljem da oživimo ustanak po mogućstvu u cijeloj istočnoj Bosni.

Poslije odmora trebalo je da brigada, koju smo stvorili sredinom aprila, počne sa akcijama protiv ustaša i time prekine primirje uspostavljeno između četnika i ustaša. Htjeli smo da ponovo uvedemo seljake u borbu, svjesni da je to moguće jedino ako nam akcije budu uspješne. Takođe smo željeli da produbimo diferencijaciju koja se ispoljava u četničkim redovima. Naime, neki četnički odredi su otvoreno

sarađivali sa ustašama uzimajući obavezu da progone partizane i naše simpatizere. U tom cilju formirani su četnički „udarni bataljoni" na Majevici, Ozrenu, u Spreči. Ti bataljoni su progonili partizane i vršili teror nad stanovništvom. Uporedo sa borbom protiv tih četničkih odreda namjeravali smo da pokušamo sarađivati sa onima koji budu spremni da se bore protiv ustaša.

Diferencijacija se mogla primijetiti i u redovima muslimanske milicije. Stvorena da bi branila sela od napada četnika, ona se u većini orijentisala u tom pravcu, ali bilo je i takvih njenih jedinica koje su upadale u susjedna srpska sela i pljačkale da bi se osvetile četnicima za ono što su oni radili u muslimanskim selima. Diferencijacija se ispoljavala i u odnosu prema partizanima: kroz neka sela mogli smo slobodno prolaziti jer nas milicija nije napadala. Doduše, nijesu htjeli da se bore sa nama protiv ustaša, ali nijesu ni sa ustašama napadali naše jedinice. Bilo je, opet, sela u kojima smo morali voditi borbu pri svakom prolasku. Stoga smo odlučili da otvorimo borbu protiv jedinica milicije koje se neprijateljski odnose prema nama, a da uspostavljamo što bliže kontakte sa jedinicama koje su prijateljski raspoložene.

Uspostavili smo kontakt sa našim drugovima koji su ostali na Majevici, Romaniji... Tako smo ustanovili da stanje nije ni izdaleka onako loše kako nam je izgledalo kada smo se povlačili. Svuda su ostale grupe partizana okupljene oko pojedinih rukovodećih drugova; nijesu vodile nikakve borbe, ali samo njihovo prisustvo svjedočilo je da je narod uz nas iako je prestao sa borbom.

SREDINOM JUNA doznali smo da se Tito i. Vrhovni štab sa pet brigada nalaze u okolini Vrbniče. Ofanziva okupatora i četnika protiv naših snaga na teritoriji Crne Gore, Sandžaka i Hercegovine trajala je više od dva mjeseca i primorala nas na povlačenje. A tada je došlo do onoga što smo već iskusili u istočnoj Bosni: ljudstvo iz partizanskih odreda prelazilo je u četnike, a ostajali su samo oni koji su bili spremni da se bore na drugim terenima. Od tog ljudstva su

stvorene brigade — i to dvije iz Crne Gore, a jedna iz Sandžaka. Pošto ljudstva iz Hercegovine nije bilo dovoljno da se formira brigada, stvoren je samo bataljon.

Ofanziva je prestala, a naše snage nijesu bile uništene. Naprotiv, bile su spremne za prodor na nova područja...

Odlučio sam da se sa jednom desetinom boraca probijeni do Vrbniče i da se sastanem sa Titom. Poveo sam i Vujasinovića. Prešao sam Romaniju i Jahorinu i stigao u jedno selo u blizini Trnova. Tu sam od seljaka saznao da su partizanske brigade prešle preko Treskavice i Bjelašnice prema Igmanu.

Uputili smo se tim pravcem. Na Igman smo stigli dva dana poslije napada na prugu Konjic—Sarajevo. Kada smo saznali da je pruga na cijeloj dužini uništena i da su zauzete sve željezničke stanice i Konjic, bilo mi je jasno da je time počela naša ofanziva na terenima centralne Bosne i Krajine.

Tita sam našao u selu Seonici, blizu Ostrošca. Mnogo se obradovao kada me je vidio jer je vjerovao da smo svi likvidirani. Tim veće je bilo njegovo iznenađenje kada sam ga obavijestio da smo stvorili brigadu.

— To će biti šesta brigada — radosno mi je saopštio.

Nije mi bilo pravo. Brigadu smo stvorili sredinom aprila 1942. godine, kada još nijesu postojale treća, četvrta ni peta brigada. Zato sam računao da će naša brigada biti treća... A izlazi da smo tek šesti! Ipak sam se morao pomiriti sa svršenom činjenicom ...

Obavijestio sam Tita o stanju u istočnoj Bosni. Iznio sam stavove koje smo zauzeli u odnosu na četnike i muslimansku miliciju da bismo ubrzali proces diferencijacije u njihovim redovima. Nijesam zaboravio da pomenem ni akcije koje smo vodili. On se u osnovi složio sa svim što smo preduzimali. Kada sam rekao da smo mogli postići i veće uspjehe da nije bilo oportunizma u odnosu na četnike, prekinuo me i kazao:

— Oportunizam je, svakako, loš. Protiv njega se treba boriti... Međutim, sektaštvo ostavlja mnogo teže posljedice ...

Začuđeno sam ga pogledao. Shvatio je moj pogled i na njemu svojstven način počeo mi je primjerom objašnjavati razliku:

— Samo sa jednom desetinom prošao si skoro javno kroz sela koja ste napustili.. . Pokušaj da to uradiš u Crnoj Gori ili Hercegovini! Diferencijacija je postepen proces i ona sporo sazrijeva u masama. Ako se proces nasilno ubrzava, posljedice mogu biti veoma loše.

Shvatio sam da je kritikovao stanje u Crnoj Gori i Hercegovini, gdje je rukovodstvo pokušalo da represalijama zaustavi proces jenjavanja ustanka. Zaboravilo se da ustanak može da se održi samo neprekidnim i uspješnim akcijama, a ne strijeljanjem onih koji se kolebaju. Takav teror mora imati negativne posljedice po razvoj oružanog ustanka.

Poslije dva-tri dana rastao sam se od Tita. On je krenuo prema Prozoru, a ja za Šekoviće.

ŠESTU ISTOCNOBOSANSKU proletersku brigadu formirao sam 2. avgusta 1942. godine. Učinio sam to u ime Vrhovnog komandanta. Poslije svečanosti sastao se Glavni štab da bismo analizirali rezultate ostvarene za dva mjeseca boravka na tom terenu. Bilans nije bio naročito povoljan: nije nam uspjelo da oživimo oružanu borbu; snage brigade su se pokazale nedovoljne i nedorasle da zauzimaju gradove i veća uporišta okupatora i ustaša; napadi na Vlasenicu, Miliće i neka druga ustaška uporišta nijesu uspjeli; grupe partizana koje su se nalazile na terenu nijesu se mogle pokrenuti da vrše napade i da postavljaju zasjede na drumovima; izgovarale su se da je za izvođenje takvih akcija potrebno imati obezbijeđenu pozadinu. Bilo je očevidno da ponovno oživljavanje ustanka na tom području zavisi od toga da li će naše snage postići krupnije uspjehe u borbama — da oslobode neki veći grad, da potisnu krupniju neprijateljsku jedinicu. A za takve akcije snage brigade bile su nedovoljne... Zato smo odlučili da se probijemo do Semberije i iz tamošnjih sela dobijemo nove borce za brigadu. Tako se sa nekoliko mjeseci zakašnjenja počeo ostvarivati naš prvobitni plan.

Prvi pokušaj probijanja pored mjesta Zivinica nije uspio. Otkriveni smo prije vremena, pa smo odlučili da se vratimo ... Pripremali smo se da se probijemo drugim pravcem, ali nas je preduhitrila ofanziva na Šekoviće. Jake okupator-

ske i ustaške snage krenule su na Šekoviće iz svih pravaca sa ciljem da nas opkole i unište brigadu. Mi smo vještim manevrom izbjegli opkoljavanje, zašli u pozadinu neprijatelja, napali i spalili dvije željezničke stanice na uskoj pruzi Han Pijesak—Zavidovići. Nigdje nijesmo naišli na neprijateljske snage jer su sve pošle prema Šekovićima. Mogli smo zauzeti i Vlasenicu, ali za to nam je nedostajalo smjelosti . ..

Kada su se okupatorske snage povukle iz Šekovića, brigada se ponovo uputila na taj teren.

Na putu za Šekoviće, dok se brigada odmarala na Milan-planini, Hasan Brkić i još neki politički rukovodioci iz brigade saopštili su mi da je prethodne noći dezertirala grupa boraca sa Romanije. Takođe su me obavijestili da komunisti u brigadi predlažu da se brigada razbije na manje grupe partizana koje bi otišle u svoje krajeve i tamo nastavile borbu.

Nijesam ništa rekao, samo sam naredio da se brigada postroji. Uzeo sam zastavu brigade u ruke i pred strojem održao kratak govor:

— Dok borci ostalih brigada pišu svojim pobjedama najslavnije stranice naše revolucionarne borbe, dotle u našoj brigadi pojedini borci dezertiraju. A pojavilo se i mišljenje da brigadu treba razbiti na grupe ... Pred prvim teškoćama brigada je kapitulirala! Sramota, Šesta brigada... — od bijesa sam pljunuo, a zatim, kada sam se pribrao, nastavio sam mirnijim glasom. — Ako ima boraca koji bi htjeli da idu kućama, neka to otvoreno kažu! Pustiću ih, i to sa oružjem ... Neka nas ostane samo deset, mi ćemo ovu zastavu ipak časno iznijeti pred druga Tita.

Brigada je ćutala. Niko se nije oglasio, pa smo nastavili put prema Šekovićima.

Odlučili smo da se probijemo na Majevicu dolinom rijeke Spreče. Znali smo da dolinu drži muslimanska milicija, neprijateljski raspoložena prema nama. A iznad doline, na vrhovima Majevice, nalazio se četnički odred vojvode Kerovića, jedan od onih koji su se obavezali ustašama da preko „svoje" teritorije neće propustiti partizane. Taj odred je prvi u Bosni napao partizane kada je mučki likvidirao štab Majevičkog odreda.

Krenuli smo noću dolinom Spreče i odmah upali u okršaj. Kroz borbu smo se probijali čitavu noć. Tek u zoru, kada smo se dohvatili obronaka Majevice, borba je prestala. Podijelili smo se u tri kolone i krenuli uz Majevicu, čiji su vrh već bili posjeli četnici. Negdje na sredini planine uručeno nam je pismeno upozorenje četničkog vojvode; poručivao nam je da će otvoriti vatru ako učinimo još jedan korak . .. Odmah zatim stigla je druga poruka; upućivali su je sami četnici; uvjeravali su nas da njihove puške neće pucati na brata Srbina!

Ocijenili smo da četnici neće zapodjenuti borbu. Ipak smo se oprezno kretali. Htjeli smo da izbjegnemo svako iznenađenje... Na samom vrhu pomiješali smo se sa četnicima! Borci, posebno Majevičani iz našeg Drugog bataljona, rukovali su se sa poznanicima koje su našli među četnicima. Neki četnici su davali municiju našim borcima govoreći da znaju kako nemamo municije jer smo je istrošili u borbi sa ustašama prethodne noći. Tu smo doznali da je vojvoda naredio da nas napadnu, ali da su borci odbili da izvrše njegovo naređenje. Vidjevši to, odlučio je da nas zaplaši, te nam je poslao pismeno upozorenje.

Poslije malog zastanka produžili smo put niz Majevicu, prema ravnici. Znali smo da su u brdima seljaci četnički raspoloženi, a da je stanovništvo u ravnici masovno za partizane. Ipak, i u brdima su nas seljaci prijateljski primali iznoseći voće, rakiju i druge ponude. Naši borci su sve odbijali. Kada sam to primijetio, zaustavio sam kolonu i zapitao borce:

— Zašto ne uzimate ono što vam nude?

— Nećemo da četnici vide da smo gladni — odgovorili su, ne bez ponosa.

Kako smo se približavali ravnici, raspoloženje stanovništva se bitno mijenjalo. U svakom selu stanovništvo je masovno izlazilo u susret borcima iznoseći hljeba, pečenja, pića... Borci više nijesu odbijali jer su se osjećali kao među svojima.

U jednom selu zatekli smo partizanski odred iz Srema koji je prešao na bosansku stranu da bi izbjegao njemačku ofanzivu. Od boraca tog odreda sam saznao da u Sremu ima nekoliko stotina partizana i da im ništa ne smeta što

je teren ravan; osnovno je da uživaju podršku stanovništva. četnika i četničke izdaje uopšte nije bilo iako su četnici pokušavali da se i tamo organizuju.

Eto — razmišljao sam — opet se stvarnost nije podudarala sa šemama o razvoju revolucije koje sam stvorio čitanjem knjiga! Smatrao sam da naša revolucija treba da se oslanja na siromašne seljake, a doživljavamo upravo suprotno — siromašni seljaci što žive po ovim brdima čine masovnu bazu četništva, dok se iz redova bogatijeg stanovništva ravnice regrutuju partizani. Tako je u Sremu, a tako i u Semberiji...

Svi smo bili saglasni da su ovdje uslovi za omasovljenje brigade veoma povoljni. To se dalo zaključiti po tome kako su nas dočekali seljaci. Tek tada sam shvatio koliko su imali pravo Čolaković i Mijatović kada su od samog početka ustanka insistirali da se okrenemo više prema Majevici i Semberiji.

Ocijenili smo da se svi četnici neće boriti protiv brigade. To, naravno, ne znači da se neće naći jače četničke snage koje će nas napasti u pogodnom momentu. Četnici drže brdske krajeve, a u gradovima i duž komunikacija stacionirane su jake snage okupatora i ustaša. Teren je veoma nepodesan za manevrisanje krupnih jedinica, a ravnica je isprepletena gustom mrežom saobraćajnica. Prema tome, postoji opasnost da nam udruženim snagama nanesu osjetne gubitke ako ostanemo na ovom terenu.

Izvukli smo odgovarajuće zaključke: ako hoćemo da od ove teritorije stvorimo bazu za oživljavanje ustanka u istočnoj Bosni, moramo očistiti Majevicu od četnika. A da bismo to mogli učiniti, potrebno je da ojačamo snage spajanjem bilo sa sremskim bilo sa krajiškim partizanima.

Tih dana nam je jedan četnički komandant koji se predstavljao kao naš prijatelj javio da su krajiški partizani oslobodili Prnjavor. Mi smo odmah odlučili da im pođemo u susret. I pogriješili smo! Vijest je, naime, bila lažna.

Stigavši do Trebave, saznali smo od pouzdanih ljudi da se krajiški partizani nalaze daleko u unutrašnjosti Krajine — oko Podgrmeča, Kozare i dalje prema Drvaru.

Riješili smo da se vratimo na Majevicu i da pokušamo da se spojimo sa sremskim partizanima. Podijelili smo se

u dvije kolone: jedna je išla ravnicom pored Brčkog u pravcu Bijeljine, a druga sa Glavnim štabom obroncima Majevice. Na Majevici smo odlučili da u ime Vrhovnog štaba izdam naređenje da dva bataljona sremskih partizana pređu u Bosnu i da zajedno sa Šestom brigadom likvidiraju četnike na Majevici. Istovremeno smo riješili da pokušam da se povežem sa Vrhovnim štabom i da predložim da se glavnina naših snaga orijentiše i prema teritoriji koja se graniči sa istočnom Bosnom, prema rijeci Bosni. U tom cilju krenuo sam na put — preko Tuzle i Sarajeva do Vrhovnog štaba.

POŠAO SAM ZA TUZLU u pratnji jednog seljaka koji je bio poznat kao četnik mada je u stvari bio član Partije. Još u toku noći stigli smo do jedne kuće udaljene oko pet kilometara od grada. Tu je trebalo da mi drugovi iz grada donesu lažnu legitimaciju i odijelo kako bih legalno mogao ući u Tuzlu. Zena koju smo zatekli u kući reče nam da još niko nije došao iz grada. Smjestila me je u jednu sobu, a pratilac je otišao u grad da vidi šta se dogodilo. Vratio se poslije nekoliko sati i rekao da ću odijelo i legitimaciju dobiti najkasnije do dva sata poslije podne. Kada je zatražio da se vrati na Majevicu, ja sam ga pustio.

Bilo je već pet sati po podne, a iz grada nikoga nema. Tada mi žena saopšti da odmah napustim kuću. Odbio sam jer se nijesam smio pojaviti onako obučen i bez ikakve legitimacije. Ali ona je to zahtijevala navodeći da joj je muž Italijan i da se svakog trenutka može vratiti sa posla. Nije, mi preostalo ništa drugo nego da izađem iz kuće. Ali, kuda da krenem? Bez pratioca se ne umijem vratiti na Majevicu! A u Tuzli ne znam kome da se obratim! Zena mi je pomogla utoliko što mi je rekla da svratim u jednu trgovinu koja se nalazi na pola puta do Tuzle. Tu ću naći jednog Muslimana koji je po njenom kazivanju naš simpatizer. Iako su bili mali izgledi da ću uspjeti, ipak sam prihvatio tu posljednju šansu.

U radnji sam zatekao dva čovjeka. Sačekao sam da kupac izađe, a onda se odlučno obratio prodavcu:

— Dolazim odozgo ... iz brigade. Treba da uđem u Tuzlu, ali, evo, cio dan čekam kod žene onog Italijana da mi

neko donese odijelo i legitimaciju... Nijesam smio duže da ostanem kod te žene, pa sam došao da mi pomogneš .. . žena reče da si naš simpatizer ...

Nije bio iznenađen! Bez dvoumljenja je odgovorio:

— Znam ja za to ... Svaki čas neko treba da dođe iz Tuzle. Za to vrijeme možeš se skloniti kod mene.

Odveo me je u sobičak iza radnje i ostavio me samog. Tada su me obuzele sumnje: ko je zapravo čovjek kome sam se povjerio... je li naš ili ustaški simpatizer... ko će zapravo doći po mene — drugovi iz Tuzle ili ustaška policija? Počeo sam sebe prekorijevati što sam se povjerio neznancu. Tješilo me je samo to da drugog izlaza nijesam imao ...

Moje muke bile su ubrzo prekraćene: došli su drugovi iz Tuzle, ali bez legitimacije. Donijeli su samo jedne pantalone; legitimaciju nijesu stigli da izrade! Kako ući u Tuzlu bez legitimacije kad na ulazu u grad svakog legitimišu? Ostalo je da se oslonim na sreću. Izigravaću gradskog mangupa. Obukao sam pantalone i izgužvanu košulju i bos krenuo za drugovima koji su došli iz grada. Kada smo stigli u blizinu straža, počeli smo se iz šale juriti kao obijesni mladići .. . Tako smo ušli u grad a da nas niko nije legitimisao ...

Poslije dva dana boravka u Tuzli, za koje sam vrijeme održao sastanak sa aktivistima i obavijestio ih o našim planovima za oživljavanje oružane borbe, krenuo sam vozom za Sarajevo. Pratio me je jedan omladinac koji je po zadatku Partije stupio u ustaše. U vozu je bila takva gužva da cijelu noć nijesam oka sklopio ...

U SARAJEVU je trebalo da se nađem sa Humom i da se dogovorimo da li da za Vrhovni štab krenem preko Banja Luke ili preko Mostara. Humo je prethodno bio poslat iz Šekovića sa zadatkom da sredi stanje u partijskim organizacijama u gradovima. Povod je bio jedan događaj koji nas je sve uznemirio. Naime, „na vezu" u Tuzlu je stigao jedan „drug" iz Sarajeva; predstavio se kao član Pokrajinskog komiteta i tražio da se odmah sastane cio Mjesni komitet. Sekretaru organizacije je to bilo sumnjivo jer je znao da se

Pokrajinski komitet ne nalazi u Sarajevu, nego u Šekovićima, blizu Tuzle. Odmah je naredio „vezi" da se skloni, a sam je došao da nas obavijesti o svemu što se dogodilo. Znali smo da je posrijedi provokacija. Poslali smo Humu da izvidi u čemu je stvar i da preduzme mjere da se spriječi hapšenje drugova.

Humo nam je kasnije javio da je provokacija bila maslo Gestapoa: u Sarajevu je bila provaljena organizacija i došlo je do masovnog hapšenja komunista; kod sekretara organizacije su pronađene adrese i „javke" u Mostaru, Banja Luci i Tuzli preko kojih se dolazilo do organizacije u tim gradovima. Gestapo je, koristeći to, pokušao da stvori svoju organizaciju i svoj „pokrajinski komitet", ali Humo je uspio da omete planove Gestapoa i konsolidovao je organizaciju.

Po dolasku u Sarajevo brzo smo pronašli drugaricu koja je održavala vezu sa tuzlanskom organizacijom; ona je trebalo da me poveže sa Humom, ali se nekako čudno ponašala. Rekla mi je da nije dobila nikakvo obavještenje da ću doći. Odgovorio sam da nije ni mogla biti obaviještena jer sam iznenadno odlučio da dođem. Ali ona je i dalje bila nepovjerljiva! Tada sam joj odlučnim glasom naredio:

— Tvoja je dužnost da pronađeš Humu, da mu kažeš da je Tempo došao u Sarajevo i da treba hitno da se sastanemo.

Takav nastup imao je efekta. Pristala je da me odvede u jednu vilu gdje ću se odmoriti dok ona ne pronađe Humu. Rekla je da to može biti tek sljedećeg dana, a da se u međuvremenu odmorim. Pošto sam vidio da kod nje još ima nepovjerenja, upitao sam:

— Šta je tvoja dužnost? Šta treba da radiš kao veza sa tuzlanskom organizacijom?

— Sva pisma i poruke koje dođu iz Tuzle treba da dostavljam višoj vezi — odgovorila je brzo.

— Shvati onda da sam i ja neko pismo koje treba predati višoj vezi... i stvar je riješena! — dodao sam u šali.

Nasmijala se; konačno se odobrovoljila. Krenuli smo prema vili. Tek tada sam otpustio mladića koji me je pratio. Nijesam želio da se ponovi neprijatno iskustvo iz Tuz-

le! Čim smo stigli u vilu, otišao sam u kupatilo. Bilo je divno kupati se poslije šest mjeseci! Osvježen i obučen u novo ruho, sišao sam u salon. Djevojka me je ponudila rakijom. Upravo sam prinosio čašicu ustima kada se oglasilo zvonce sa ulaznih vrata. Djevojka je otišla da vidi ko zvoni. Vratila se usplahirena.

— Ustaše ... ima ih trojica! Vidjela sam kroz ključaonicu... — šapatom mi je saopštila, a onda je brzo počela da objašnjava kako je vila svojina jednog Jevrejina koji je prešao u islamsku vjeru i sada se nalazi u Dubrovniku; vilu je ostavio njenoj sestri na čuvanje.

Shvatajući situaciju, rekao sam joj:

— Slušaj, ti i ja smo ljubavnici... dovela si me u kuću.

Shvatila je i otišla da otvori vrata ustašama koji su bjesomučno zvonili. Napregnuo sam sluh da čujem šta će se dogoditi. Riješio sam da prvo pokušam da se izvučem pomoću legitimacije koju su mi nabavili drugovi u Tuzli. Ako to ne uspije i ustaše pokušaju da me pretresu, braniču se revolverom i nastojaću da pobjegnem. Za to vrijeme na vratima se vodio razgovor.

— Čija je ovo kuća? — pitale su ustaše.

Djevojka je odmah odgovorila navodeći muslimansko ime vlasnika. Ali ustaše su znale cijelu istoriju o promjeni vjere.

— On je Jevrejin i mi ćemo pretresti kuću. ..

— Imate li dozvolu za pretres? — nije se predavala djevojka.

Čuo sam kako jedan ustaša, repetirajući revolver, govori:

— Ovo je moja dozvola!

Upali su u predsoblje ... očekivao sam da svakog časa uđu u salon. Međutim, djevojka je odlučno povikala:

— Bez dozvole ne dozvoljavam pretres! Ako hoćete na silu, izvolite...

Imao sam utisak da ih je takav nastup zbunio. Razgovor je za trenutak zastao.

— More, ko tebe pita za dozvolu! — sabrao se jedan od ustaša.

Čuo sam da se neko približava salonu. Ali se drugarica još uvijek nije predavala.

— Ja imam naredbu ustaškog stožernika kojom se zabranjuje pretres ove kuće.

Ustaše su zastale i zatražile da vide tu naredbu. Bilo je očigledno da su se opet zbunili.

— Mi ćemo zadržati ovu naredbu! — najzad su uzviknuli.

— To ne dozvoljavam! — protestovala je djevojka.

Nijesu imali kud! Da bi prikrio poraz, jedan od njih je rekao:

— Onda ćemo prepisati naredbu... vidjećemo sa stožernikom dokle će da štiti jevrejske bogataše!

Sačekali smo da ustaše odu i odmah napustili prokletu vilu. Malo je trebalo da padnem u ruke ustaškoj policiji! Spasla me je u stvari nepoznata djevojka. Ali bilo je očigledno i da ustaše nastoje da promijene nekadašnje držanje prema Srbima i Jevrejima. Ranije su bezobzirno upadali u kuće i pljačkali imovinu. Sada to nastoje da uklope u nekakav zakonski poredak. Izgleda da je to bila cijena kojom su platili sporazum sa četnicima!

Našavši se na ulici, morali smo riješiti gdje ću se smjestiti dok ne nađem Humu. Djevojka nije znala za drugi stan, pa je predložila da je negdje sačekam dok ne nađe smještaj. Nijesam prihvatio njen prijedlog, svjestan da bih bio izgubljen ako ona ne bi došla na ugovoreni sastanak.

Čitav dan smo išli od stana do stana njenih prijatelja; niko nije prihvatio da me primi za jednu noć, a policijski čas se neumitno približavao. Počela je već da me hvata nervoza. Zar je moguće da u Sarajevu nema prijatelja koji bi me primio samo za jednu noć? Ma koliko nevjerovatna, bila je to surova istina. Prestanak oružane borbe oko Sarajeva odražavao se na raspoloženje stanovništva u gradu. U vrijeme kada je Sarajevo praktično bilo opkoljeno od naših snaga, bio sam priman gotovo u svaku kuću! Sada se sve izmijenilo ...

Pošto se sasvim približio policijski čas, djevojka je rekla da će me odvesti jednom prijatelju koji stanuje kao samac, a radi u noćnoj smjeni. Dogovorili smo se da gazdarici kažemo da sam ja njegov dobar drug i da sam upravo stigao

iz unutrašnjosti. Iako mi se prijedlog nije učinio dobar — jer gazdarica može posumnjati — pristao sam pošto drugog izlaza nije bilo.

Začudo, gazdarica se nije bunila! Kasnije sam doznao da je „gazdarica" bila u stvari djevojčina majka; moja pratilja dovela me je u svoj stan!

Uveli su me u sobu gdje je bila postelja i otoman. Upravo sam htio da se raskomotim kada se na vratima pojavi djevojka; bila je sva blijeda.

— Pred zgradom su opet ustaše — usplahireno je saopštila.

Brzo sam pogledao na sat. Do policijskog časa ostalo je svega nekoliko minuta. Nije dolazilo u obzir da bježim, ali, šta da radim? Po svemu izgleda da mi je ustaška policija za petama — prvo u onoj vili, a sada ovdje! Da djevojka nije u njihovoj službi? Možda sam upao u mrežu gestapovske organizacije? Pitanja su navirala bez prestanka. A onda sam shvatio da je uzaludno o tome razmišljati. Zato sam smirenim glasom rekao djevojci:

— Ostajem ovdje! Ako me ne uhapse u toku noći, naći ćemo se u sedam časova ujutro u obližnjem parku ...

Ona je bez riječi izašla, a ja sam onako obučen legao na otoman. Počeo sam da razmišljam o položaju u kome sam se našao. Ali priroda je učinila svoje; pošto prethodne noći nijesam oka sklopio, a cio dan proveo tražeći stan, odmah sam zaspao. Nijesam čuo ni kada se samac vratio sa posla.

Probudio sam se nešto prije sedam časova. Pohitao sam na sastanak u park. Djevojka me je već čekala! Odvela me je u jedan stan, gdje sam ostao preko dana. UveČe sam se sastao sa Humom. Time su prestale nezgode na koje sam do tada nailazio na mome dugom putovanju.

U Sarajevu sam ostao nekoliko dana. Stanovao sam sa Humom u jednoj dobro stojećoj porodici i koristio vrijeme da se odmorim. Dugo sam razgovarao sa Humom o situaciji u istočnoj Bosni i o mogućnostima da se prevaziđe prolazna stagnacija oružanog ustanka. Među nama nije bilo razmimoilaženja.

U POSLJEDNJEM TRENUTKU odlučio sam da za Vrhovni štab krenem preko Mostara, a ne preko Banja Luke. I dobro sam učinio! Da sam otišao preko Banja Luke, pao bih u ruke ustaškoj policiji. „Veza" iz rukovodstva banjalučke organizacije preko koje je trebalo da se prebacim u partizane otkrivena je kasnije kao agent ustaške policije; ta žena je već bila dostavila ustaškoj policiji da ću doći u Banja Luku.

U Mostaru sam se zadržao nekoliko dana. Situacija je bila potpuno drugačija od one u Sarajevu: omladinske organizacije su bile masovne i čvrsto povezane tako da su u pojedinim kvartovima grada imale stvarnu vlast! Čak su obezbjedivale stražu kada su se naši drugovi koje traži ustaška policija kretali gradom. Ako bi primijetili kakve sumnjive tipove, omladinci bi odmah stupali u akciju.

Malo je trebalo da i mene napadnu već prvog dana! Išao sam sa Olgom Marasović na sastanak Mjesnog komiteta. Ona se kretala pod feredžom jer ju je tražila policija, a ja sam je pratio na rastojanju od nekoliko desetina metara. Omladinci su me ocijenili kao sumnjivog i spremali se da me napadnu. Srećom, naišao je jedan drug koji im je rekao da se u gradu nalazi neko iz višeg rukovodstva, pa nije isključeno da ga Olga vodi na sastanak. Omladinci su riješili da ne napadaju odmah, nego da prate Olgu i „tipa" koji se šunja za njom. Umirili su se tek kada su vidjeli da mi Olga daje znak da uđemo u jednu kuću.

Boravak u Mostaru koristio sam za obilazak organizacija u gradu. Svaki dan sam odlazio do Olge; ona se smjestila u zasebnoj kući na periferiji grada; u toj kući su stanovale tri djevojke — rođene sestre.

Plan našeg rada odvijao se besprijekorno. Već sam mislio da ću u tom gradu biti pošteđen neprijatnosti sa ustaškom policijom. Ali jednog dana, samo što sam ušao u kuću triju sestara, oglasilo se zvonce sa ulaznih vrata. Pogledali smo kroz prozor i vidjeli pred vratima ustašku policiju! Došli su da izvrše pretres. Odmah smo napravili plan: Olga i dvije sestre ostale su u kuhinji, a ja sam sa trećom sestrom prešao u salon. Sjeli smo za sto; preda mnom je bila čaša rakije... izigravali smo zaljubljen par. Policajci

su prvo saslušali Olgu; ona se predstavila kao rođaka koja je upravo stigla iz unutrašnjosti. Kada su ušli u salon, ustao sam i učtivo ih zapitao:

— Trebate li moju legitimaciju?

— Ne, hvala — rekli su pošto su me pažljivo odmjerili.

Ustaše su uskoro otišle ...

Što se tiče stanja u Hercegovini, mostarsko rukovodstvo nije imalo nikakav pregled šta se dešava na terenu. Samo se znalo da četnici vrše represalije nad porodicama koje su bile simpatizeri partizana. Progoni su dobijali takve razmjere da su počeli izazivati proteste ostalog stanovništva. To je navelo četnike da prošire represalije na sve stanovništvo.

Iz tih dosta oskudnih informacija mogao sam zaključiti da je počela izolacija četnika i da neće proći mnogo vremena kada će se stvoriti uslovi za povratak partizana na taj teren.

Prebacivanje za Vrhovni štab trebalo je da mi omoguće Peta crnogorska brigada i Mostarski bataljon, koji su se nalazili negdje između Prozora, Fojnice i Kreševa. Te jedinice su doskora držale Prozor u svojim rukama, ali ih je italijansko-četnička ofanziva izbacila iz varoši. Sa njima je uspostavljena veza i ugovoreno je da me njihova patrola čeka u selu Seonici, blizu Ostrošca — u istoj kući u kojoj sam se već jednom sreo sa Titom.

Od Mostara do Ostrošca putovao sam automobilom, a u Seonicu sam se uputio pješice.

U SEONICI me niko nije sačekao! Opet sam se našao na cjedilu. Da se vratim u Mostar, nijesam mogao jer sam otpustio šofera. Stoga sam odlučio da krenem od sela do sela u pravcu planine Vranice, gdje se, navodno, nalaze naše jedinice. Sva sela kroz koja je trebalo da prođem bila su muslimanska, a ja nijesam znao kako se odnose prema partizanima. Radi svake sigurnosti predstavljao sam se kao trgovac koji poslom putuje za Prozor. Istovremeno sam se raspitivao gdje se nalaze partizani, tobož da bih izbjegao susret sa njima. Čim bih izašao iz sela, pošao bih u pravcu

gdje su seljaci tvrdili da se nalaze partizani. Tako sam putovao cio dan. Pred veče sam počeo da se raspitujem kod prvog seljaka kojeg sam sreo u jednom selu i pitao sam ga gdje se nalazi Prozor jer tamo idem poslom. Čovjek me je gledao začuđeno; rekao mi je da sam krenuo sasvim pogrešnim pravcem. Ja sam se, naravno, iščuđavao. Uvjeren da me smatra običnim trgovcem, kao uzgred zapitao sam gdje se nalaze partizani. Seljak me ovog puta pažljivo odmjeri ili se bar meni tako učinilo. Poslije izvjesnog oklijevanja reče da su partizani u obližnjoj planini. Ja sam naglasio da to pitam da ne bih naletio na njih. Seljak se samo nasmijao!

Pošto se spuštao mrak, zamolio sam ga da me primi na prenoćište. Pristao je bez oklijevanja i uveo me u kuću. Bogato smo večerali! Domaćin je zatim prostro ležaj nasred sobe koju mi je namijenio, a onda je seo kraj mene. Očigledno, htio je da razgovara, ali nije znao kako da počne. Kako sam i ja ćutao, on se na kraju odvažio:

— Težak je vaš posao! — lukavo je rekao.

— Koji posao? — pretvarao sam se da ga ne razumijem.

— Pa taj vaš, kurirski — nije se dao zbuniti seljak.

— Da, jeste! — kratko sam odgovorio pošto sam vidio da je prozrio moju igru.

Tada se led raskravio i počeli smo otvoreno da razgovaramo. Seljak mi je pričao da su u selu bili četnici koji su zajedno sa Italijanima napadali partizane. Četnici su pljačkali i ubiiali. Za razliku, od njih, partizani nijesu ništa uzimali od seljaka a da prethodno nijesu sve platili. Bilo je očigledno da su simpatije ovog seljaka bile na strani partizana.

U razgovoru je prošlo pola noći, a meni se strašno spavalo. Nijesam mogao da se skinem pred njim jer bi vidio da imam revolver, a ja to nijesam želio. No, seljak nikako nije napuštao sobu. Vidjevši da nemam kud, skinuo sam kaput i revolver stavio pod jastuk. Domaćin je pratio moje pokrete, ali se nije uvrijedio što nemam povjerenja u njega. Naprotiv, prije nego što je izašao rekao mi je:

— Ne trebaš se bojati! Ali, da bi mirnije spavao, zaključaj vrata od sobe ...

Za svaki slučaj sam zaključao vrata i odmah zaspao.

Probudio sam se veoma rano i u pratnji mog domaćina pošao put planine. Oprostili smo se u podnožju.

Negdje na pola puta naišao sam na partizansku patrolu, u stvari na grupu partizana iz Mostarskog bataljona. Odmah su me zaustavili; bilo im je sumnjivo što vide čovjeka u civilnom odijelu. Počeli su me ispitivati; insistirao sam da me sprovedu u štab Mostarskog bataljona. Vidjevši da se oni nešto dogovaraju, shvatio sam da bi me mogli likvidirati na licu mjesta. Odlučno sam zatražio da me odvedu u štab; rekao sam da me tamo drugovi znaju. Poslušali su me i pošli smo uz planinu. Čitavo vrijeme su me držali pod prismotrom i to mi nije smetalo. Jedino sam se plašio da li ću u štabu bataljona naći nekoga poznatog. Problema ne bi bilo da su me vodili u štab brigade čijeg sam komandanta Savu Kovačevića dobro poznavao. Ali, da li nekoga poznajem i u štabu bataljona?

Na sreću, u štabu Mostarskog bataljona sreo sam drugove koje sam poznavao još sa Univerziteta! Kada sam ih vidio, dvostruko sam se obradovao: što ponovo vidim stare drugove i što ću se osloboditi neprijatnosti da dokazujem ko sam i šta tražim u ovoj planini.

Stići do Tita više nije bilo teško. Sa brigadom sam išao do Glamočkog polja, a zatim sam se uputio prema Drvaru i Oštrelju.

PO DOLASKU NA OSTRELJ Tito me je primio u željezničkom vagonu, gdje je bio smješten Vrhovni štab. Upoznao sam ga sa našom ocjenom situacije u istočnoj Bosni i sa mjerama koje smo preduzeli da oživimo oružanu borbu. Na kraju sam rekao da sam u ime Vrhovnog štaba naredio da dva bataljona sremskih partizana pređu u istočnu Bosnu i da zajedno sa Šestom brigadom počnu čistiti Majevicu i Semberiju od četnika.

— Ne znam da li sam pogriješio ... pošto za to nijesam imao ovlašćenja — postavio sam Titu pitanje.

— Da, pogriješio si — odgovorio je ozbiljno.

Malo je zastao i osmjehujući se rekao da sam trebao svim sremskim partizanima narediti da prelaze u Bosnu i da stvaraju krupne vojne jedinice. U Sremu bi, po Titovom mišljenju, trebalo da ostaju samo manji partizanski odredi radi vršenja akcija i mobilisanja ljudstva za naše brigade.

Saopštio sam Titu vijesti koje sam u Mostaru dobio o stanju na Majevici: Humo mi je pisao da su sremski partizani sa Šestom brigadom potpuno uništili četnike na Majevici i da su Semberija i Majevica u našim rukama. Time je počelo ponovno oživljavanje ustanka u istočnoj Bosni. U vezi s tim iznio sam i naš prijedlog da se snage iz Krajine orijentišu na oslobađanje područja prema rijeci Bosni i tako olakšaju našim snagama da sa Majevice i iz Semberije prošire ofanzivu i na ostala područja istočne Bosne. Ako bi nam to uspjelo, stvorili bi se izvjesni uslovi za oživljavanje oružane borbe i u zapadnoj Srbiji! Iako se nije izjašnjavao o mojim prijedlozima, Tito je očigledno bio jako zainteresovan.

Pri završetku sastanka Tito me je upitao kuda bih htio da krenem.

— U Makedoniju! — odgovorio sam bez razmišljanja. — Tamo, izgleda, već dva puta ne uspijeva organizovanje oružanog ustanka.

Malo se zamislio, a onda sumnjičavo zapitao:

— A kako ćeš se probiti do Makedonije?

— Preko Zagreba i Beograda... to neće biti problem — brzo sam reagovao.

— Ne, ne mogu te pustiti — rekao je poslije izvjesnog kolebanja. — Partija je do sada pretrpjela velike gubitke... mnogi rukovodeći ljudi su izginuli...

Vidio sam da nema izgleda da ću ići u Makedoniju. Zato sam odmah predložio drugo rješenje:

— Onda se vraćam natrag ... u istočnu Bosnu!

Ni sa tim se nije složio! Govorio je više kao da razmišlja:

— Dosta si samostalno radio! Ostani malo sa nama ... Ima nekih slabosti u Oblasnom komitetu za Krajinu .. . nastoj da se to popravi. Zatim obiđi jedinice Prvog bosanskog korpusa koje se nalaze u rejonu Podgrmeča i pogledaj kako rade partijske organizacije.

Tako je naš razgovor bio završen.

Na Oštrelju sam se zadržao dva dana. Sreo sam se sa Rankovićem i Zujovićem. Iako su imali pune ruke posla, ipak su našli vremena da porazgovaramo. A imali smo i o čemu! Za nama je ostao buran period borbe. Morali smo na-

pustiti Srbiju, Crnu Goru, Hercegovinu, ali zato se u centralnim krajevima snažno razvija ustanak. Prije neki dan, uoči praznika oktobarske revolucije, oslobođen je Bihać. Stvoren je i Prvi bosanski korpus. Ustanak je zahvatio i Hrvatsku — ne samo srpsko nego i hrvatsko stanovništvo. Raspolažemo velikom slobodnom teritorijom. Automobilom se može putovati od Drvara bezmalo dc^ Zagreba! Ustanak se povoljno razvija i u Slovemji* mada se osjeća nedostatak komandnog kadra. Zbog toga iz ovdašnjih proleterskih jedinica neki drugovi upravo kreću u Sloveniju.

Pa ipak, ima nešto što nam ne dozvoljava da budemo sasvim zadovoljni. Ustanak se razvija samo u zapadnim krajevima zemlje, dok su iz istočnih naše snage potisnute! Doduše, takvo stanje ne može dugo trajati. U to čvrsto vjerujemo, pa smo zato skloni da pridamo veliki značaj i manjim akcijama. Ranković i Zujović su stoga veoma cijenili što smo u istočnoj Bosni uspjeli ne samo da se održimo sa brigadom nego i što smo počeli sa oživljavanjem oružanog ustanka.

Đilasa nijesam vidio. On se povukao u selo Driniće; tu je pripremao ponovno izlaženje lista *Borba.* Sa njim su bili drugovi koje je okupio za taj posao. Nabavili su slova i štamparsku presu. Bilo mi je žao što nijesam imao vremena da ih posjetim. Morao sam hitno otputovati za Bihać jer se tu nalazio Oblasni komitet za Krajinu.

Dva dana poslije mene u Bihać je stigao Tito sa članovima Vrhovnog štaba. Čim me je ugledao, zapitao je:

— A šta ćeš ti ovdje?

— Pa, radim sa Oblasnim komitetom.

— Kada završiš posao, odmah dođi na Oštrelj — kratko je naredio.

— Ali, treba da idem u Prvi bosanski korpus — podsjećao sam ga na naš dogovor.

— Ne treba tamo da ideš! Vrati se na Oštrelj.

— A zašto?

— Ideš na dalek put — tajanstveno je rekao Tito.

— Gdje? — nestrpljivo sam pitao.

— E, to ćeš saznati kada dođeš na Oštrelj.

Nijesam prosto mogao izdržati da još dva dana ostanem u Bihaću. Našao sam Rankovića i pitao ga da li zna kuda

treba da idem. On mi je rekao da je to neka Titova lična kombinacija o kojoj niko ništa ne zna.

Nijesam bio siguran da je sve to tačno, pa sam o tome pitao Lolu Ribara. Kazao mi je: odlučeno je da dvije divizije krenu u srednju Bosnu da čiste teren do rijeke Bosne od ustaških i četničkih uporišta. Sa tim divizijama treba da krene jedan član Vrhovnog štaba, a to treba da budeš ti...

Bilo mi je milo što je Tito tako brzo odlučio da prihvati moj prijedlog, ali mi je nešto govorilo da Lola ipak ne zna kuda treba da idem. Jer Tito je pominjao dalek put. A rijeka Bosna nije toliko daleko! Morao sam sačekati da od Tita čujem kuda me šalje!

Sljedećeg dana sam završio posao u Bihaću i odmah krenuo put Oštrelja.

— Ipak ideš u Makedoniju — rekao je Tito oslobađajući me neizvjesnosti.

Vidio je da sam zadovoljan povjerenim zadatkom, ali i da sam pomalo začuđen. Prije nekoliko dana odlučno je odbio da me pošalje u Makedoniju, a sada odjednom mijenja svoju odluku! Sta se dogodilo u međuvremenu? Shvatio je da mi to pitanje ne da mira, te je nastavio:

— Dobio sam izvještaj sa Kosova... javljaju da u partizanskim odredima ima oko tri hiljade boraca. Zato te šaljem u Makedoniju! Probij se kako znaš! Sa tri hiljade partizana možeš čuda napraviti...

Sve je postalo jasno! Takav je Tito: čim je shvatio da postoje uslovi za pokretanje oružane borbe i u istočnim krajevima zemlje, nikakav rizik nije ga mogao natjerati da odustane od akcije ...

Tito mi je rekao da imam izvanredna ovlašćenja Centralnog komiteta i Vrhovnog štaba da preduzimam sve mjere za koje nađem da su potrebne da bi se razvio oružani ustanak na teritoriji Makedonije i Kosova i Metohije. Takođe me je ovlastio da u ime Centralnog komiteta stupim u vezu sa centralnim komitetima KP Albanije, Grčke i Bugarske radi organizovanja saradnje u borbi protiv njemačko-italijanskih okupatora ...

Poslije tog razgovora ostalo mi je da se oprostim sa drugovima i da krenem na put.

GLAVA IX

PRAVAC — MAKEDONIJA

Od Oštrelja do Zagreba • Putujem za Beograd kao ustaški oficir • Videnje sa Beogradom • Putnik iz poštanskog vagona i *dolazak u Jablanicu • Posljednja etapa na putu za Skoplje*

OD OŠTRELJA DO SLUNJA, gdje je bilo sjedište Glavnog štaba Hrvatske, putovao sam automobilom!

Čim sam stigao u Slunj, po kuriru sam poslao fotografije da bi mi u Zagrebu izradili legitimaciju. Istovremeno sam naložio da se nekoliko fotografija i moje pismo dostave Blagoju Neškoviću u Beograd. U pismu sam javljao da za nekoliko dana stižem u Zemun, odakle treba da predem u Beograd. Da ne bih dugo čekao, molio sam da bude spremna legitimacija pomoću koje bih se prebacio iz Zemuna u Beograd.

Međutim, dani su prolazili, a kurir se nije vraćao. Sjedio sam u Slunju i dosađivao se. Drugovi iz štaba imaju pune ruke posla, a ja ne znam šta da radim! Bar da ima knjiga koje bih čitao ...

Na kraju me je uhvatila nervoza što sporo napredujem na mom putu. Zato sam odlučio da krenem prema Zagrebu; ići ću od odreda do odreda, javićemo svima da zaustave kurira kako se ne bismo mimoišli.

Kad sam stigao do odreda koji je dejstvovao u Pisarovini, nedaleko od Zagreba, utvrdio sam da od kurira nema ni traga ni glasa!

Odlučio sam da pošaljem drugog kurira sa zadatkom da izvidi šta se dogodilo sa mojom pošiljkom. Neprijatno sam se iznenadio kada se kurir vratio i saopštio da u Zagreb nije stigla nikakva pošta od mene! Istovremeno je prenio

poruku da je bilo hapšenja na kanalu kojim je išla pošta za Zagreb, što ne isključuje mogućnost da su moja pisma i fotografije već u rukama policije. .

Sve je govorilo da je besmisleno nastaviti put za Beograd. Ali, kako da izađem na oči Titu kad sam ga toliko ubjeđivao da ću se lako probiti?

Ne obazirući se na opasnosti, riješio sam da pošaljem nove fotografije u Zagreb. Samo da uđem u grad, a onda ću već smisliti kako da stignem do Beograda...

Konačno je stigla legitimacija! Doduše, bila je manjkava: nije sadržavala dozvolu Ministarstva unutrašnjih poslova za putovanje iz sreza u srez. Nijesam mogao više da čekam, već sam nagovorio kurira — jednog seljaka — da njegovim čezama uđemo u grad.

Imali smo sreću: niko nas nije zaustavljao i tako sam nesmetano ušao u Zagreb.

KURIR ME JE ODVEO **U** jednu trgovinu u Ilici u kojoj je održavana veza sa organizacijom. U radnji smo zatekli jednog starijeg čovjeka, vjerovatno vlasnika.

Kada nas je ugledao, rekao je kuriru:

— Prije pola sata bila je drugarica koja je „na vezi" ... Rekla je da sačekate ... vratiće se uskoro ...

Obradovao sam se što tako dobro funkcioniše organizacija. Zato sam otpustio kurira. Ali, ubrzo sam vidio da sam pogriješio: sjedio sam u radnji do podne, a djevojka nije došla! Trgovac se spremao da zatvori radnju. Predložio je da idem u hotel i da kasnije navratim. Nijesam mogao na to pristati, već sam zahtijevao da me vodi u svoj stan. Pristao je bez protivljenja!

Uz put sam ga zapitkivao o tome šta se moglo dogoditi s „vezama", ali on ništa nije znao. Upravo to mi je bilo sumnjivo. Da nije djevojka slučajno pala u ruke policiji... ako se bude slabo držala, može da oda stan trgovca i da me tako izruči policiji! Sumnja me je sve više nagrizala. Tražio sam od trgovca da se raspita kod drugova šta se dogodilo. On mi je jednostavno rekao da ne poznaje nikoga od naših, da je član Hrvatske seljačke stranke, da nije komunista i da je pristao da bude „veza" zato što je to tražio njegov pasto-

rak prije odlaska u, partizane. Od tada kod njega povremeno navraća jedna djevojka koju mu je predstavio pastorak; ona odnosi poštu koju ostavljaju naši kuriri. On je uvijek u radnji, ali ne zna ko je djevojka niti gdje stanuje.

Dok mi je to pričao, morao sam u sebi priznati da je čitava organizacija dobro postavljena. Ali, upravo njena preterana konspirativnost mi nije odgovarala.. . Morao sam čekati u stanu dok se neko ne pojavi — djevojka ili policija ...

Poslije podne sam ostao u stanu, a trgovac je otišao u radnju. Uveče se vratio bez djevojke. Znači, moram, protiv svih pravila konspiracije, da spavam kod trgovca. Uhvatila me je nervoza, pa sam glasno psovao drugove, a i samu organizaciju. Čitavo to vrijeme moj domaćin i njegova žena diskretno su ćutali. Kao da su oni krivi za sve što se desilo.

Kako djevojka nije došla ni sljedećeg dana, postao sam još nervozniji i oštriji.

Drugog dana po podne domaćin se ranije vratio iz radnje i veselo saopštio:

— Došla je drugarica!

Još se nijesam povratio od uzbuđenja, a trgovac mi je pričao kako je izgrdio djevojku. Čim je ušla u radnju, on joj je rekao:

„A gdje si ti, drugarice, ova dva dana? Jedan drug te cijelo ovo vrijeme čeka ..."

„Pa neka čeka i sedam dana — odgovorila je djevojka osorno. — Imala sam'drugog posla ..."

„A znaš li ti ko je taj drug?" — zapitao ju je trgovac.

„Pa svakako kurir. Ko bi drugi mogao biti?"

„Ma nije kurir... nego neki oficir partizanski — likovao je trgovac. — Psuje na sav glas i kaže: ako odmah ne dođeš, ode ti glava ..."

Vjerovatno uplašena time, djevojka nije ni došla po mene. Umjesto nje, pojavio se član Centralnog komiteta KP Hrvatske Marinković i odveo me u Dubravu, gdje sam ostao u jednom stanu sve do odlaska iz Zagreba.

Za put sam se dobro opremio: dobio sam novu legitimaciju. Ovog puta bio sam natporučnik ustaške nadzorne službe. Bilo je dovoljno da izvadim legitimaciju i odmah bi me pozdravljali uzdignutom rukom — na fašistički način.

Pošto je sve bilo uređeno, krenuo sam na željezničku stanicu oko deset sati uveče. Međutim, čekalo me je iznenađenje: vozovi nijesu saobraćali jer su prugu razrušili slavonski partizani.

Sljedećeg dana sam se prethodno raspitao da li saobraćaju vozovi. Tek kada sam dobio potvrdan odgovor, otišao sam na stanicu, ali uzalud — pruga je bila ponovo prekinuta. Isto se dogodilo i treće noći. Tek četvrte noći objavili su da će krenuti voz.

U vozu sam mogao vidjeti koliko je slaba ustaška država, koliko je oružani ustanak uzdrmao temelje okupatorske vlasti. Putnici su bili u paničnom strahu da partizani ponovo ne razruše prugu i zaustave voz. Moram priznati da je i mene bilo strah. Plašio sam se da ne izgubim dragocjeno vrijeme, ali i da padnem u ruke partizana! Ako bi me našli sa ovom legitimacijom, na licu mjesta bi me likvidirali kao gestapovca. Poginuo bih od svojih drugova prije nego što bih uspio da dokažem ko sam i kuda putujem. Istina, pri sebi sam imao pismeno ovlašćenje koje je potpisao Tito. Međutim, veliko je pitanje da li bi partizani povjerovali komadiću papira, koji bi, ako bi mi ga ustaše pronašle, bio dovoljan da mi skinu glavu ...

SREĆNO SAM STIGAO u Zemun; tu me je čekala nova legitimacija, ali i pismo od Neškovića; savjetovao me je da ne prelazim preko mosta jer na srpskoj strani ima mnogo policajaca koji me poznaju. Predlagao je da čekam u Zemunu dok ne osiguraju ilegalno prebacivanje preko Save, negdje oko Obrenovca. Nijesam prihvatio njegov prijedlog i namjeravao sam da krenem preko mosta. Međutim, propusnici koju su mi poslali istekla je važnost. Zatražio sam novu i dobio je već sjutradan. Ali opet je stiglo Neškovićevo pismo u kome je stajalo da Pokrajinski komitet i on lično skidaju sa sebe svaku odgovornost ako mi se nešto dogodi na mostu. Moram priznati da mi je bilo prijatno što drugovi iz Pokrajinskog komiteta poklanjaju toliku pažnju mojoj bezbjednosti. Oglušivši se o njihova upozorenja i nastojeći da nadoknadim izgubljeno vrijeme, odlučio sam da rizikujem ...

Most sam prešao bez ikakve teškoće. Čak nijesu ni pogledali pruženu propusnicu ... agent me je samo osmotrio od glave do pete. Pošto sam bio dobro odjeven i nijesam izazivao sumnju, dao je znak rukom da mogu proći...

I Najzad sam bio u mom gradu! Kakva razlika između ^ Beograda koji sam ostavio jula prošle godine i grada u koji ^ulazim posljednjih decembarskihjjanal

Na Slaviji'sam stao ü red za tramvajTwijesam" mislio na opasnost kojoj se izlažem: dovoljno je da me prepozna neko ko bi bio spreman da me za novac prijavi policiji. Srećom, niko me nije prepoznao: stigao sam bezbjedno do zgrade u kojoj se nalazio Pokrajinski komitet za Srbiju. Ta kuća mi je bila dobro znana: nalazila se na Avalskom drumu i u njoj sam izgradio tajno sklonište za jednu od naših štamparija. Pokrajinski komitet se smjestio u toj zgradi jer nije imao druge. Štamparija je prestala sa radom.

Pored Neškovića, koji je bio sekretar, zatekao sam ostale članove komiteta — Momu Markovića, Mirka Tomića i Vasilija Buhu.

U Beogradu sam ostao skoro mjesec dana. Ne toliko zbog poslova koje je trebalo da obavim, koliko zbog toga što me drugovi nijesu htjeli pustiti da putujem vozom do Leskovca. U Srbiji je bilo dosta izbjeglica iz Bosne, a mnogi ljudi su me poznavali još od prije rata. Postojala je opasnost da me neko prepozna u vozu. Stoga je odlučeno da se prebacim poštanskim vagonom. Samo, trebalo je čekati da jedan drug koji radi pa željeznici (Savićević) organizuje to moje prebacivanje.

U međuvremenu sam održao nekoliko sastanaka sa drugovima iz Pokrajinskog komiteta. Pretresali smo situaciju u Srbiji. Izvještaji koji su dolazili iz raznih krajeva Srbije nijesu bili najpovoljniji: u zapadnoj Srbiji su poslije povlačenja glavnine naših snaga partizanski odredi bili izloženi danonoćnim zajedničkim napadima okupatora i četnika. Odredi su se podijelili na manje grupe, ali su one uskoro bile razbijene; mnogo je drugova nastradalo; samo neki su uspjeli da se probiju u Bosnu ...

Za razliku od stanja u zapadnoj Srbiji, na području Toplice, Jablanice, Vranja i Crne Trave partizanski odredi su se održali još od 1941. godine. Pojedine grupe partizana uspjele su se održati oko Kosmaja, Knjaževca i Požarevca.

Ali, svi ti odredi i grupe su u stvari životarili; nijesu vodili akcije da ne bi izazvali reakciju okupatora i četnika; nijesu primali ni nove borce iz gradova i iz sela jer, navodno, nijesu mogli da prehrane ni postojeće borce ...

Takva je bila situacija u Srbiji početkom januara 1943. godine.

Nijesmo imali dovoljno elemenata za analizu uzroka takvog stanja; ipak smo riješili da razmotrimo mjere koje treba preduzeti u takvoj situaciji ...

Iznio sam mišljenje da je neprihvatljivo da se rukovodstvo nalazi u Beogradu kada na određenim područjima postoje uslovi za razvoj oružane borbe ... Namjeravam da ostanem u Skoplju samo koliko je potrebno da svršim organizacione i tehničke poslove oko organizovanja oružane borbe; poslije toga izaći ću na teren, i to tamo gdje postoje najpovoljniji uslovi...

Rekao sam da bi Pokrajinski komitet za Srbiju mogao da se preseli u Toplicu i Jablanicu jer tu po svim znacima postoje najpovoljniji uslovi da se razvije oružana borba. U Beogradu bi bilo dovoljno ostaviti samo jednog druga koji bi održavao veze sa organizacijama i sa rukovodstvom u Jablanici.

Na kraju sam primijetio da bez neprestanih akcija nema uspjeha u oružanoj borbi. Čekanje proljeća ne znači ništa drugo nego umrtvljavanje oružane borbe, njenu likvidaciju. Odredi se ne mogu održati ako akcijama ne stvore takvo stanje da se neprijateljske snage ne smiju slobodno kretati. A kada se to postigne, nema problema ni sa ishranom ljudstva niti sa prihvatanjem novih boraca ...

O tim pitanjima gledišta su bila podijeljena: Nešković i Buha su smatrali da treba ostati u Beogradu, odakle se može imati bolji pregled razvoja situacije u cijeloj Srbiji. Smatrali su da bi odlazak na teren ograničio rukovodstvo da djeluje samo na uskom području, dok bi ostali krajevi Srbije bili zapostavljeni. Marković i Tomić su, naprotiv, bili mišljenja da se rukovođenjem iz grada ništa ne postiže; sve se svodi na proučavanje izvještaja i slanje direktiva. A to se može raditi i iz Jablanice ili Sumadije. Odlazak na teren i uspjeh u pokretanju masa i oživljavanju ustanka više bi doprinijeli razvoju borbe u drugim krajevima nego stotine napisanih pisama ...

Saglasnost nije postignuta i ta pitanja su ostala otvorena. A to je bilo najgore što se moglo dogoditi. Jer ništa kao podijeljenost i neodlučnost rukovodstva ne može tako da uspori razvoj borbe. Rukovodstvo je inače bilo podijeljeno i po drugim pitanjima. Primjetna je bila netrpeljivost između Mirka Tomića i Neškovića. Marković je prigovarao Neškoviću da u svoje ruke koncentriše sve poslove rukovođenja. Sve je to uticalo da odnosi u rukovodstvu ne budu najbolji i da Tomić i Marković insistiraju da idu na teren, da više ne sjede u „bunkerima".

Za vrijeme boravka u Beogradu obišao sam štampariju Centralnog komiteta; ona je sve vrijeme intenzivno radila. Našao sam se opet sa starim drugovima — sa Brankom, Slobodanom, Ljubicom i Zagom. Došli su Branko i Dana Maksimović iz susjedstva. Jedino je Milo Bošković nedostajao! On je krenuo za Vrhovni štab, ali je na putu, u Zagrebu, bio uhapšen. Od tada se ništa nije čulo o njemu. To nas je sve teško pogodilo, posebno mene jer sam ga ja angažovao za ovaj posao.

Svi su se mnogo obradovali mojoj iznenadnoj posjeti. Tražili su da im pričam o partizanima; prvi put su došli u dodir sa nekim ko dolazi neposredno iz partizana.

Kada su čuli da ponovo idem u partizane, Branko i Slobodan su me molili da ih povedem jer im je bilo dosta rada u štampariji. Morao sam da ih podsjetim da su mi obećali da neće izlaziti iz zgrade do oslobođenja zemlje. Zaćutali su... nijesu htjeli kršiti obavezu koju su dali. Teška srca sam odbio njihovu molbu. Tada nijesam ni slutio da ih u stvari osuđujem na smrt. Naime, nešto kasnije Nijemci su naredili da se isprazne sve vile u kraju gdje je bila smještena štamparija. Odlučeno je da Branko i Slobodan pređu u Krajinsku ulicu u stan sa tajnim skrovištem koje sam izgradio za smještaj hartije, boja i drugog materijala potrebnog za nesmetan rad štamparije. Tamo su prenijeli malu „bostonku" i nastavili da štampaju *Glas*, list koji je iznosio istinu o našoj borbi. Međutim, samo dva mjeseca prije oslobođenja Beograda policija je uhvatila čovjeka koji je bio naša veza sa štamparijom. Podvrgnut teškim mučenjima, on je sve odao. Policija je upala u stan, ali se Branko i Slobodan nijesu predavali. Borili su se do posljednjeg metka, a onda sami okončali svoje živote ... Poginuli su kao heroji!

Pri kraju moga boravka u Beogradu dogodilo se nešto što će ostaviti traga na mome životu. Odlučeno je da sa mnom na put krene Brana Perović. Nju sam svojevremeno angažovao za rad u jednoj od štamparija. Ona se tada zbog potrebe posla fiktivno vjenčala sa Nikom Vučkovićem, koji je takođe radio u štampariji. Međutim, nešto kasnije između njih se razvila ljubav. Riješili su da se stvarno vjenčaju i uzeli su mene za kuma! Rat ih je razdvojio: Niko je po zadatku Partije otišao u Crnu Goru, a Brana je ostala u Beogradu. Bio sam zadovoljan što će Brana poći sa mnom, ali u posljednjem trenutku Nešković je odlučio da ona ne može da ide; znala je mnoge drugove u Beogradu i njihove stanove. Razlozi bezbjednosti su zahtijevali da se u slučaju njenog odlaska prestanu koristiti svi stanovi za koje je znala. A to je bilo nemoguće!

Trebalo je naći zamjenu. Moma Marković je predložio Milicu Sarić. Kada su pomenuli njeno ime, nešto je zatreperilo u meni. Navalile su uspomene . .. Znali smo se još od studentskih dana! Bila je jedna od rijetkih studentkinja koje su u to vrijeme prišle našem pokretu. Stalno je bila u društvu svoje drugarice Vjere Dodić, koja je takođe prišla našem pokretu. Volio sam da ih sretnem i da ih pitam: „Koja od vas dvije hoće da bude moja drugarica?" U stvari, nijesam imao odvažnosti da priđem ni jednoj! Niti sam bio siguran koja mi se više sviđa. Tek docnije, kada je Milica pošla sa Đurom Strugarom, shvatio sam da sam izgubio voljenu djevojku. Ali, bilo je kasno .. Oni su se vjenčali!

Ja sam se takođe oženio... Olgom Nakić, milom, skromnom djevojkom koju sam upoznao na moru. Studirala je filozofiju. Na žalost, između nas se nije razvila ljubav. To je bilo vidno po mom ponašanju. Kad sam se vraćao iz unutrašnjosti, gdje sam obavljao partijske zadatke, više sam volio da se sretnem sa Milicom i Đurom nego da potražim Olgu u Domu studentkinja. To je jednom primijetila i Milica i skrenula mi pažnju na moje čudno ponašanje ...

Sa Milicom sam se sastao neposredno pred polazak. Pozdravili smo se. Ništa se nije izmijenila, osim što mi se činilo da je postala nekako ljepša. Oboje smo se radovali što nam je povjeren tako važan partijski zadatak. Dogovorili smo se da ona otputuje sljedećeg dana i da se nađemo u Leskovcu, odakle ćemo nastaviti put za Skoplje ...

POKRAJINSKI KOMITET KPJ za Srbiju ovlastio me je da se zadržim u Toplici, Jablanici, Crnoj Travi i Vranju radi preduzimanja mjera koje budem smatrao potrebnim za oživljavanje oružane borbe. To je donekle izmijenilo plan mog putovanja.

Riješio sam da se po nekoliko dana zadržim u Jablanici i Crnoj Travi. Namjeravao sam da održim savjetovanja sa vojnim i političkim kadrom, da se sastanem i sa partizanima koji dejstvuju na tim područjima. Pokrajinski komitet je već uputio direktivu svim partizanskim odredima da se koncentrišu na planini Kukavici, nedaleko od Leskovca, i u rejonu Crne Trave...

Do Leskovca sam stigao poštanskim vagonom, kao što je bilo predviđeno. Ali u vagonu nijesam bio sam, već u društvu grupe švercera! Bar tako su mi se predstavili.

U početku nijesam izazivao nikakvu pažnju; uglavnom sam ćutao. Ali, kada je došlo vrijeme za ručak, situacija se izmijenila. Otvorio sam kofer i namjeravao da izvadim nešto hrane koju su mi spremili drugovi u Beogradu. A u koferu je bilo svega: bijelog hljeba, pečenja, kolača i mnogih drugih lijepih stvari do kojih je u to vrijeme bilo veoma teško doći. Šverceri su pomislili da sam jedan od onih kojima „ne ide loše". Počeli su se interesovati koji su to unosni poslovi. No, ja sam se držao tajanstveno, kao čovjek koji se bavi unosnim ali i opasnim poslovima!

U Leskovcu sam se našao sa Milicom. Poslije dva dana krenuli smo na Kukavicu. Tamo su nas čekala samo dva odreda, a treći — iz Toplice — nije još stigao. Pošto nijesam mogao duže čekati, počeli smo sa savjetovanjem.

Situacija je bila slična onoj u Semberiji i na Majevici. Sela u ravnici su pretežno pod partizanskim, a ona u brdima pod četničkim uticajem. Naše snage u ravnici su neznatne — svega oko 100 boraca. U Toplici je isto! Nasuprot tome, četnika ima mnogo više. Ali njihova snaga nije u brojnosti, već prije svega u povezanosti sa okupatorom i Nedićevim oružanim snagama po gradovima. Spremni su da odmah intervenišu ako se pojave partizani, a pogotovo ako partizani izvode akcije. Otuda se uvriježilo shvatanje da će partizan-

ski odredi ostati nezapaženi ukoliko ne budu izvodili akcije! Zbog toga novi borci nijesu primani u odrede ...

Jedini izlaz iz te nepovoljne situacije bio je u intenziviranju naših akcija, što će dovesti do omasovljenja odreda. U tom cilju preduzeo sam sljedeće mjere: odrede na teritoriji Toplice i Jablanice stavio sam pod jedinstvenu komandu i tako stvorio Prvi južnomoravski odred; novoformiranom odredu postavio sam kao osnovni zadatak da neprestano napada prugu Stalać—Leskovac i da potiskuje četnike iz brdskih terena prema Kopaoniku. Cilj je bio da ovladamo područjem između Ibra i dvije Morave. Time bismo stvorili veoma povoljne uslove da se na graničnoj teritoriji prema Kosovu počnu stvarati kosovski partizanski odredi. Jer na Kosovu stanje nije ni izdaleka bilo onakvo kakvo je izloženo u izvještaju koji mi je Tito pominjao.

Već prvog dana savjetovanja obaviješteni smo da četnici znaju za naš skup i da se spremaju da nas napadnu. Trebalo je odlučiti šta da preduzmemo. Smatrao sam da je glavni dio posla završen mada je trebalo da prenesem iskustva iz Bosne i zapadne Srbije i da analiziramo rad Partije u pozadini. Međutim, ako se moramo povlačiti — rekao sam — možemo biti zadovoljni onim što smo postigli prvog dana savjetovanja.

Učesnici savjetovanja nijesu mnogo razmišljali: odlučili su da se ne povlače i da nastave savjetovanje!

Drugog dana uveče saznali smo da nas četničke snage opkoljavaju. Odluka ni tada nije povučena ...

Ujutro je počela borba; napalo nas je preko hiljadu čet'nika i nedićevaca — i to iz šest pravaca! Bili smo potpuno opkoljeni. Međutim, uprkos velike brojne nadmoći neprijatelja, mi smo ga potpuno razbili. Dok je na strani neprijatelja bilo ranjenih i poginulih, mi smo imali samo jednog lakše ranjenog.

Poslije tog uspjeha, koji je široko odjeknuo po selima, naše snage su krenule za Jablanicu. Moral u narodu i kod boraca bio je ponovo na visini jer se shvatilo da izlaz nije u defanzivi i izbjegavanju sukoba", nego u ofanzivi, u neprestanim napadima na neprijatelja!

SLJEDEĆEG DANA pošao sam sa našom patrolom prema bugarskoj granici. Zadržali smo se nekoliko dana u jednom selu blizu Leskovca, a zatim se noću prebacili preko granice i stigli u Crnu Travu; tu sam se sastao sa rukovodećim drugovima sa tog područja, kao i sa onim partizanskim jedinicama koje tada nijesu vršile akcije prema Vranju.

Za razliku od Jablanice i Toplice, u Crnoj Travi nije bilo četnika ni njihove vlasti. Vlast su neposredno držali bugarski okupatori. Stanovništvo je u cjelini spremno na žrtve i na pružanje podrške partizanima. Pa ipak, borba se ne razvija! Partizanski odredi su u stvari male naoružane grupe boraca. Razlog takvom stanju isti je kao u Jablanici i Toplici: ustezanje da se neprekidno vrše akcije. I tu sam preduzeo odgovarajuće mjere: svi odredi će sačinjavati Drugi južnomoravski odred; on će dejstvovati na teritoriji od desne obale Južne Morave do bugarske granice, odnosno od rijeke Nišave do planine Kozjaka; njegov osnovni zadatak je da likvidira uporišta okupatora na toj teritoriji i da neprestano napada na cijeloj dužini željezničku prugu od Niša do Kumanova. Odred je trebalo da pomogne da se na Kozjaku i Skopskoj crnoj gori formiraju makedonski i kosovski partizanski odredi, koji bi zajednički dejstvovali i na jednoj i na drugoj teritoriji. Pored toga, odred je trebalo da stupi u vezu sa rukovodstvom bugarske Komunističke partije i da omogući da se na našoj teritoriji formiraju bugarski partizanski odredi koji bi dejstvovali prema unutrašnjosti Bugarske ...

Pošto sam uspješno obavio zadatke kojih sam se prihvatio u Beogradu, Milica i ja smo se noću, u pratnji kurira, spustili u jedno selo nedaleko od Surdulice. Tu nas je sačekao drugi kurir koji će nas pratiti do Skoplja. Dobili smo bugarske legitimacije: ovog puta sam bio geometar, a Milica moja žena!

Ujutro smo pošli drumom prema Vranjskoj Banji. Kurir je išao naprijed, a Milica i ja smo ga pratili držeći se za ruke. Kraj nas su prolazile jedinice bugarske vojske i žandarmerije. Toliko prisustvo vojne sile bilo je razumljivo jer su iznad druma, u brdima, dejstvovali naši partizanski od-

redi! Niko nas nije zaustavljao niti legitimdsao. Vjerovatnojj zato što smo ličili na zaljubljene, a što smo u stvari već bili!i! Držali smo se za ruke tobož da ne upadnemo u oči okupatorskoj policiji, ali oboje smo znali da to nije jedini razlog.

— Kuda će nas ovo odvesti? — Milica je prva progovorila.

Znao sam o čemu govori i šta je zbunjuje. Bilo je jasno da nije ravnodušna prema meni! To je za mene tada bilo najvažnije.

— Sta ja tu mogu... — odgovorio sam.

Htjela je da me upozori na ono zbog čega je počela razgovor:

— A Olga?

— Pa ti znaš da je u stvari nijesam volio — spremno sam odgovorio.

Gutali smo neko vrijeme. Nešto kasnije nastavio sam:

— Moraćemo sačekati do kraja rata ...

Klimnula je glavom u znak saglasnosti. Nastavili smo put držeći se i dalje za ruke.

U Vranjskoj Banji smo oko pet sati morali čekati na voz. To je bilo neprijatno iznenađenje: sjediti toliko dugo na mjestu koje vri od okupatorskih vojnika, a ne znati ni bugarski ni makedonski! Bilo je dovoljno da nas neki od žandarma koji su se vrzmali oko nas nešto zapita pa da odmah postanemo sumnjivi.

Činilo nam se da je vrijeme stalo... Najzad je voz stigao! Odahnuli smo i ušli u vagon prve klase. Našli smo dva slobodna mjesta ... oko nas sve sami njemački oficiri. Zagrlili smo se i uskoro zaspali. Spavali smo sve do ispred Skoplja, a njemački oficiri su nam čuvali stražu!

GLAVA X

IZVIĐANJA

Prvi koraci u Skoplju • Poražavajući bilans: partijski kadrovi desetkovani • Razgovor sa članovima partijskog rukovodstva za Makedoniju • U čemu se nijesam složio sa članovima Glavnog štaba • Čudnovati argumenti predstavnika bugarske Partije • Sklonište u „grobnici" • Situacija na početku 1943. godine i odluka o stvaranju grupa partizanskih odreda širom Makedonije • Posljednje pripreme • Ponovni sastanak sa delegatom Bugarske radničke partije (komunista) • Formiranje Kom,unističke partije Makedonije • Boravak na teritoriji pod italijanskom okupacijom • Automobilom od Tetova preko Elbasana, Tirane i Skadra do Prizrena • Reakcija bjesni na Kosovu i Metohiji • Neobičan način ispoljavanja raspoloženja mladih revolucionara • U čemu je specifičnost stanja na Kosovu i Metohiji • Koncepcija razvoja narodnooslobodilačke borbe na Kosovu i Metohiji

U SKOPLJE SAM STIGAO koncem februara 1943. godine, poslije putovanja koje je trajalo više od tri mjeseca. U tom mjestu treba da pristupim izvršavanju zadatka koji mi je povjerio Tito kada me je poslao u Makedoniju.

Namjeravali smo da iz voza izađemo na jednoj stanici u predgrađu Skoplja. Međutim, rečeno nam je da putnici smiju izlaziti samo na glavnoj stanici! Bilo nam je jasno da je kontrola pooštrena. Uznemirio sam se: dovoljno je samo da nas neko oslovi pa da vidi da smo sumnjivi stranci...

Na peronu smo primijetili da svi putnici moraju proći između dva reda žandarma i policijskih agenata. Sigurno traže nekoga . .. možda baš mene? Bilo je zaista neoprezno što sam partizanima u Jablanici i Crnoj Travi otkrio da sam

član Vrhovnog štaba i da putujem na jug. Doduše, time sam htio da podignem moral partizana, ali, ako su Bugari doznali da član Vrhovnog štaba dolazi na teren Makedonije, sve će učiniti samo da ga pronađu.

Nije se imalo kud, pa smo se Milica i ja opet uzeli za ruke i krenuli prema izlazu . .. Nijesu nas pretresali, čak ni oslovili! Vjerovatno smo ličili na zaljubljeni par koji nikoga ne vidi oko sebe. A u stvari motrili smo sve, svaki pokret policajaca.

Savladavši i tu prepreku, osjetio sam bezmjernu radost: uspio sam da se probijem do Skoplja iako su mnogi smatrali da je to nemoguće. Čaik se i Tito kolebao da li da me pusti!

Putem do stana gdje je trebalo da prenoćimo postepeno me je napuštalo radosno raspoloženje. Dolazak u Skoplje svakako predstavlja velik uspjeh; on govori o tome da okupator nije uspio da razbije Partiju i da pokida veze između partijskih organizacija. Ali dolazak u Skoplje je samo uslov da pristupim ostvarivanju osnovnog zadatka — oživljavanju oružanog ustanka. Kako taj zadatak ostvariti? To još nijesam znao jer su mi mnogi događaji iz bliske prošlosti ostali nerazjašnjeni. Zašto je Partija doživjela neuspjeh u organizovanju oružanog ustanka u 194.1. na 1 u 1942. godini? Da li zato što ne" postoje objektivni uslovi ili zbog subjektivnih slabosti rukovodstva? Da li se poslije tih neuspjeha mase mogu pokrenuti i treći put na oružani ustanak? Da li postoje snage koje će ih organizovati i povesti u borbu? ... Pitanja su navirala, a radosno raspoloženje je ustupalo mjesto svijesti o složenosti i odgovornosti zadatka koji mi je povjeren. Moram dobro da proučim šta se i zašto dogodilo, kakvo je sadašnje stanje — pa tek onda da izvodim zaključke. U tome ću izgubiti dragocjeno vrijeme, ali bez toga bi se lako moglo upasti u avanturu.

Odlučio sam da u Skoplju ostanem dvadesetak dana...

SLJEDEĆEG DANA prešao sam u stan koji su mi pripremili drugovi iz makedonskog rukovodstva. U stanu nije bilo tajnog skloništa i, ukoliko bi upala policija, što se često dešavalo, bili bismo uhapšeni jer se nijesmo prijavili via-

stima. Isto bi se desilo i ženi koja nas je primila, svjesno prihvatajući taj rizik.

U takvim okolnostima riješio sam da se Milica i ja prijavimo policiji kao bračni par iz Surdulice; reći ćemo da je Milica došla radi liječenja i da smo se privatno smjestili jer nam je hotel preskup ...

Sastao sam se najprije sa Dobrivojem Radosavljevićem — Bobijem. Znali smo se odranije, iako nijesmo nikada zajedno radili. On je ukratko ocrtao trenutnu situaciju u Makedoniji: partizanski odredi organizovani u ljetnim mjesecima prošle godine dijelom su razbijeni, te se pojedini borci kriju kod svojih prijatelja po gradovima i selima. Jedan odred je uspio da se prebaci u Jegejsku Makedoniju i nalazi se u selima oko Lerina, Vodena i Kosturskog. Partijske organizacije I u mnogim mjestima su rasturene; rukovodeći kadrovi su ili i izginuli u partizanima, ili pohapšeni i strijeljani, ili se nalaze u zatvorima i logorima. Malo ih je na slobodi. Neki su se preselili u Sofiju, a neki su otišli u bugarsku vojsku. Cvetana Dimova, radnika iz Skoplja, Strašu Pindžura i Mirčeta Aceva, studente iz Kavadara i Prilepa, strijeljali su okupatori; Orce Nikolov, radnik iz Skoplja, poginuo je prilikom prelaska granice; Stiv Naumov, student iz Bitolja, Borko Talevski i mnogi drugi poginuli su u partizanima; Lazo Koliševski. radnik iz Ovčeg Polja, osuđen ie na doživotnu robiju: Mara NacevsTTacfmca^z Kumanova, i Ljupče Arsov, bankarski činovnik iz Štipa, oterani su na prinudni boravak u unutrašnjost Bugarske... Dakle, gotovo svi rukovodeći drugovi sa kojima sam radio na stvaranju i obnavljanju Partije u Makedoniji i Srbiji tokom 1940. i 1941. godine! Od poznatih na slobodi su samo Kuzman Josifovski i Strahil Gigov; oni su na teritoriji pod italijanskom okupacijom (Kičevo, Debar, Tetovo) radi ispitivanja mogućnosti organizovanja partizanskih odreda.

Slušajući te porazne vijesti, sve više me zahvatalo osjećanje tuge. Polazeći za Makedoniju, računao sam da ću naći dobro znane drugove i radovao sam se tome. Međutim, našao sam samo dvojicu.

Brzo sam pobijedio nespokojstvo ... mora da su u godinama koje su prošle izrasli novi, mladi kadrovi koji će htjeti i umjeti da pokrenu mase u oružanu borbu. Treba ih samo pronaći i odabrati... ne valja poklanjati povjerenje

jedino ljudima koje znamo jer u borbi stalno niču novi, bolji i sposobniji kadrovi. Tugu za ubijenim drugovima smjenjivala je odlučnost. Sa Radosavljevićem sam se dogovorio da se preduzmu mjere radi oslobađanja naših drugova koji su u zatvorima, logorima ili na prinudnom boravku u Bugarskoj. Uputićemo i poziv komunistima koji su se nastanili u Sofiji i u unutrašnjosti Bugarske ili su se javili u bugarsku vojsku. Njima ćemo otvoreno reći da je došlo vrijeme da se makedonski narod pokrene u oružanu borbu i da je zadatak svakog komuniste da se uključi u tu borbu. ..

Tako sam već na samom početku boravka u Skoplju počeo da vršim pripreme za ostvarivanje povjerenog zadatka ...

U SKOPLJU su se od članova Pokrajinskog komiteta nalazili samo Borko Temelkovski i Vera Aceva. Vrijeme provedeno u Skoplju iskoristio sam za razgovore sa njima. Htio sam da se što bolje upoznam sa situacijom u Makedoniji, posebno sa uzrocima koji su doveli do neuspjeha u organizovanju oružane borbe prethodnih godina.

Interesovao sam se da li su iživljene iluzije u narodu da su bugarski okupatori donijeli oslobođenje.

— Ako je takvih iluzija i bilo u početku, one su u međuvremenu sasvim iživljene — odgovorili su mi jasno i kategorički.

U Makedoniji se, naime, ništa nije promijenilo u odnosu na stanje koje je postojalo u staroj Jugoslaviji: makedonska nacija se ne priznaje — ranije su Makedonci proglašavani Srbima, a sada Bugarima; nikad nijesu smjeli da govore svojim jezikom — ranije je službeni jezik bio srpski, a sada bugarski; razvoj nacionalne makedonske kulture je onemogućen — ranije je njihova kultura proglašavana srpskom, a sada se proglašava bugarskom; ranije su organi bezbjednosti na teritoriji Makedonije bili regrutovani iz Srbije i drugih krajeva Jugoslavije, a sada se oni regrutuju iz Bugarske . .. kao nacionalno nesiguran element, Makedonci su služili vojsku u drugim krajevima Jugoslavije, a sada ih šalju u vojne jedinice širom Bugarske. Ništa se nije promijenilo ni u pogledu kolonijalnog iskorišćavanja prirodnih

' bogatstava i radne snage u Makedoniji: cijene duvana i radne snage ostale su niske ... Sve je to moralo dovesti do gubljenja vjere u „oslobodioce" i kod onog dijela naroda koji je prijatejski i sa poverenjem dočekao bugarsku vojsku 1941. godine!

Htio sam da znam da li se u širokim slojevima naroda sagledava izlaz iz te situacije.

— Narod je izgubio iluzije u bugarske „oslobodioce"; ali je protiv povratka stare Jugoslavije — rečeno mi je. — To je glavni razlog što još uvijek nema masovnijeg priliva seljaka u partizanske odrede ... U prvo vrijeme moramo računati da se jedan dio naroda neće odazvati na poziv da stupi u borbu i da se priključi partizanima. To možemo preovladati ako uspješno izvodimo akcije protiv bugarske vojske i milicije. Svaka takva akcija dovešće nam na desetine novih boraca...

Na osnovu onoga što mi je rečeno zaključio sam da objektivna situacija u Makedoniji i nije tako loša kao što mi je izgledalo kada sam imao u vidu jedino neuspjehe partizanskih odreda prethodnih godina. Zbunjivalo me je samo otkuda ti neuspjesi... jesu li posrijedi subjektivne slabosti... Odgovori koje sam dobio otkrili su mi mnoge stvari^

Pri organizovanju partizanskih odreda počinjeno je mnogo grešaka: ljudi koji su pošli u odrede bili su bez ikakvog iskustva u ratovanju, a posebno u partizanskom. Zbog toga je došlo do nekritičkog primjenjivanja iskustva iz prošlosti: umjesto partizanskog, prihvaćen je komitski način ratovanja. Partizanski odredi su boravili uglavnom po bazama i šumama; hranili su se uz pomoć jataka po selima, a borba je prihvatana samo ako im je bila nametnuta. Osnovni vid ionako slabe aktivnosti ogledao se u održavanju mitinga po selima. Ako bi pri tome naišli na arhivu, oružje i novac, partizani bi obično spaljivali arhivu, a novac i oružje plijenili.

Bilo mi je jasno da takvo „ratovanje" može da se vodi samo u ljetnim mjesecima kada guste šume pružaju zaštitu od potjernih odjeljenja bugarske vojske i žandarmerije. Ali sa dolaskom zime odredi se nijesu mogli održati: ili su bili jedan za drugim razbijani ili su se sami raspuštali.

Razlozi neuspjeha ležali su u tome što su odredi boravili pretežno u šumama i što su bili izolovani od stanov-

ništva. Stanje se moglo promijeniti samo ako bi odredi neprestano vodili akcije protiv žive sile okupatora i time onemogućili opstanak manjih okupatorskih jedinica po selima. Doduše, okupatori će preduzeti šire ofanzive i partizani će biti prinuđeni da se povlače u šume. Ali takve ofanzive su kratkotrajne jer krupnije okupatorske jedinice nijesu u stanju da duže borave van glavnih puteva za snabdijevanje ratnim materijalom i hranom. Čim se povuče glavnina neprijateljskih jedinica, partizani mogu izaći na kraj sa manjim jedinicama i sela će opet biti slobodna ...

Da bih dobio cjelovitu sliku, tražio sam podatke o stanju partijske organizacije.

Saznao sam da je naporedo sa razbijanjem partizanskih odreda došlo do provala u partijskim organizacijama po gradovima. To nije bilo slučajno! Odredi su se snabdijevali preko jataka i uz pomoć partijskih organizacija iz gradova. Na taj način su se suviše vezivali za određenu teritoriju i bili u nemogućnosti da manevrisanjem izbjegnu poraze koje su im neprijateljske snage nanosile iznenadnim napadima. Partijske organizacije su, opet, čitavu aktivnost usmjerile na snabdijevanje partizana hranom, odjećom, oružjem, municijom, što je olakšavalo policiji da otkrije organizacije i pohapsi njihove članove. Partizani bi se poslije razbijanja ili rasformiranja odreda sklanjali kod jataka po selima ili kod prijatelja i rođaka po gradovima. Ionako već demoralisani, ti ljudi bi se veoma slabo držali kada bi bili uhapšeni: otkrivali su policiji veze u gradovima i jatake po selima. Konačni rezultati su bili katastrofalni! Policija je uspjela da otkrije i razbije mnoge organizacije na teritoriji Makedonije pod bugarskom okupacijom .. .

Bio sam u osnovi zadovoljan onim što sam saznao. To me je učvršćivalo u uvjerenju da uzroci neuspjeha ipak nijesu objektivne prirode. Naime, ne bi se moglo reći da narod nije prihvatio borbu. U pitanju su bile subjektivne slabosti...

Nije se mnogo znalo o stanju u dijelu Makedonije pod italijanskom okupacijom. Organizacije su sačuvane u svim gradovima, ali nije bilo pokušaja da se organizuju partizanski odredi. Tu se pogriješilo! Makedonsko stanovništvo je, nesumnjivo, protiv okupatora, kako italijanskog tako i albanskog. Italijanski okupatori su slabi; njihova vlast nije čvrsta. Sve to govori da na toj teritoriji može uspjeti oružani usta-

nak odmah na početku. Jedinu smetnju će predstavljati albansko stanovništvo.

Prva saznanja o situaciji u oba dijela Makedonije navela su me na zaključak da glavne snage koncentrišemo na teritoriji pod italijanskom okupacijom. Tamo će se nalaziti Glavni štab. Odatle ćemo prodirati na teritoriju pod bugarskom okupacijom...

GLAVNI STAB za Makedoniju sastojao se od dva člana — Mihajla Apostolskog, majora bivše jugoslovenske vojske,[1] i jednog druga koji je učestvovao u španskom građanskom ratu: Njih dvojica su bili zaposleni u Skoplju. Iz grada su rukovodili oružanom borbom. Veze nijesu imali ni sa jednim odredom; oni su se u osnovi raspali! To me je iznenadilo, pa sam zatražio da mi objasne organizaciju rukovođenja.

— U svim gradovima — odgovorili su — postojali su štabovi, ali su i oni razbijeni. Trebalo je da štabovi rukovode partizanskim odredima na određenim područjima, da neposredno organizuju diverzije i sabotaže, da rade na pridobijanju vojnika i oficira bugarske vojske... Svim štabovima rukovodi Glavni štab ...

— Nije li takva „mirnodopska" organizacija rukovođenja uticala da se partizanski odredi raspadnu u težim situacijama i da „partizani" siđu u gradove na legalizaciju? — upitao sam izražavajući na taj način neslaganje sa dotadašnjom praksom.

— Ne — odgovorili su. — Uzroke tim pojavama treba tražiti u specifičnim uslovima u Makedoniji; okupatori raspolažu ogromnom vojnom snagom; okrutni su; naši kadrovi nisu imali iskustva.

— A zar zadržavanje štabova u gradovima nije imalo negativnog uticaja na moral ljudi u partizanskim odredima? Najbolji ljudi su ipak ostajali u gradovima! U odrede su odlazili nedovoljno pripremljeni kadrovi — opet sam primijetio.

— Zadatak štabova nije samo u tome da rukovode odredima nego i diverzantskim grupama u gradovima, da rade na pridobijanju vojnika i oficira bugarske vojske...

Težište borbe je u gradovima — uporno su ostajali pri svome moji sagovornici.

Nijesam htio da nastavim načelnu diskusiju o tome gdje je težište borbe. Želio sam da se „spustimo na zemlju", te sam predložio da daju pregled onoga što je učinjeno.

Obavijestili su me da je tokom ljeta 1942. godine do u kasnu jesen u rejonu Bitolja, Prilepa i Velesa dejstvovalo šest partizanskih odreda. Održavani su mitinzi po selima, spaljivane arhive, zapljenjivano oružje, municija i novac iz državne kase, strijeljani izdajnici koji su služili bugarskim okupatorima. Izvođene su akcije na pruzi i na telefonskim linijama. Vođene su borbe sa žandarmerijom i policijom, a bilo je sukoba i sa jedinicama bugarske vojske.

Zapazio sam da se ne pominju ostali zadaci štabova, pa sam zapitao:

— A kako stojite sa izvođenjem sabotaža i diverzija u gradovima? Imate li uspjeha u povezivanju sa jedinicama bugarske vojske?

— Nismo mnogo učinili ni u jednom ni u drugom pravcu — kratko su mi odgovorili.

Očekivao sam takav odgovor! Povoljni uslovi za izvođenje diverzija u gradovima stvaraju se jačanjem partizanske borbe; okupatorske snage su prinuđene da evakuišu sela, a pogotovo varoši; njihov moral opada, a raste moral stanovništva. Tada stanovništvo počinje da pruža veću podršku partizanima; spremno je i da učestvuje u borbama i da masovno izvodi diverzantske akcije. Ukoliko partizani budu imali većeg uspjeha u borbama protiv okupatora, utoliko će imati snažniju podršku stanovništva, kako u selima tako i u gradovima. Tek u takvim uslovima se stvaraju veće mogućnosti za rad na pridobijanju čitavih jedinica bugarske vojske ...

Sto sam više razmišljao o tome, sve više sam dolazio do uvjerenja da uzroke neuspjeha treba tražiti i u orijentaciji da se štabovi zadrž^ p., gradovimg. U stvari, u gradovima je trebalo ostaviti samo manji broj mlađih komunista kojii nijesu poznati policiji. Svi ostali su trebali izaći u šume. Štabove je trebalo formirati ne u gradovima, nego na terenu — i to od četa i odreda pa do Glavnog štaba. Tek sa razvojem borbe i pojavom slobodne teritorije stvorila bi se mogućnost da se pojedini komunisti vraćaju u gradove radi

mobilizacije novih boraca u odrede, radi organizovanja diverzija i sabotaža ...

Saopštio sam im ta moja razmišljanja i predložio da ispravimo očigledne greške, da izađemo na teren i počnemo stvarati vojsku ... Naišao sam na otpor.

—• Izložićemo se opasnosti da izginu najbolji kadrovi i da u gradovima ostanemo bez ikakvih organizacija... Rizik je velik, a eventualna preimućstva suviše su mala — ukazivali su nastojeći da mi predoče necjelishodnost mojih prijedloga.

— A zašto polazite od toga da će partizanski odredi opet doživjeti poraze? Zar ne vidite da oni moraju uspjeti ako otklonimo greške koje su do sada činjene? — bunio sam se.

Pošto sam vidio da se ne slažemo i kako sam želio da stvar raščistim do kraja, upitao sam Apostolskog:

— Da li biste izašli na teren ako se ipak prihvate ova moja razmišljanja?

— Ne, ne bih mogao odmah izaći na teren — odgovorio je on ... — Došao bih kasnije ... Nemam iskustva u stvaranju vojnih jedinica. Znam samo komandovati već stvorenim jedinicama .. .

Reagovao sam odlučno — nazvao sam takav stav oportunističkim i rekao da se ne može **ostati** n **Partiji sa takvim** shvaćanjima^ Međutim, Apostolski je ostao uporan, a ,.Spa-~nacR''* ie ćutao. Ipak, nijesam postupio onako kao u Bosni. Iskustvo me je naučilo da budem strpljiviji sa ljudima. Situacija u Makedoniji nije dozvoljavala da izgubimo ijednog čovjeka!. .. Složio sam se da Apostolski dođe kasnije. A on je to učinio kada smo stvorili slobodnu teritoriju i imali krupne vojne jedinice.

SUSREO SAM SE sa Bojanom Blgaranovom; njega je Centralni komitet Bugarske radničke partije (komunista) poslao u Makedoniju radi koordiniranja rada sa nama. Znao sam da se on nalazi u Makedoniji još od 1941. godine; pročitao sam i veoma pohvalnu ocjenu koju je Radosavljević dao o njemu u jednom pismu našem Centralnom komitetu. Kao i uvijek, imao sam tremu prije početka razgovora. On

je dugo godina radio u Kominterni; izgleda, bio je i generalni sekretar bugarske Partije neko vrijeme.

Prvi utisci o Blgaranovu bili su nepovoljni: iako znatno stariji od mene, njegovo poznavanje marksizma bilo je knjiško ... Kako je razgovor odmicao, sve više sam se oslobađao treme i postajao sigurniji u ocjenama ...

Razgovor je počeo o stanju na sovjetskim frontovima. Složili smo se da opkoljavanje njemačkih armija kod Staljingrada predstavlja prekretnicu rata i da se može očekivati da sovjetska armija pređe u nastupanje prema njemačkim granicama. Napredovanje savezničkih armija u Africi ocijenili smo takođe kao izuzetno značajno. Sve to mora povoljno uticati na razvoj oružane borbe u svim evropskim zemljama.

Neslaganja su nastala kada smo počeli analizirati situaciju u pojedinim evropskim zemljama.

— Mislim da bi radnička klasa u evropskim zemljama morala da pređe na oružane forme borbe — počeo sam da iznosim moje teze ukazujući da su za to sazreli svi uslovi.

— Ni u jednoj zapadnoj zemlji još nema masovnih protestnih akcija ni štrajkova radnika protiv okupatora — rekao je Blgaranov. — Do toga je tek sada došlo u Francuskoj; u toj zemlji postoje povoljni uslovi i deluje veoma snažna komunistička partija... Sve dok ne bude takvih akcija, ne može se govoriti ni o postojanju povoljnih uslova za početak oružane borbe. .. Iskustvo oktobarske revolucije nam to jasno pokazuje .. .

Shvatio sam da pred sobom imam jednog od kominternovskih doktrinara koji smatraju da se ništa nije promijenilo od oktobarske revolucije i da se svaka revolucija mora odvijati baš kao i oktobarska: početi sa štrajkovima, demonstracijama i barikadama, pa tek poslije toga organizovati oružani ustanak.

— Čitava naša dosadašnja praksa pokazala je da smo uspjeli zato što se nijesmo držali nikakvih šema. Da smo se u prvo vrijeme orijentisali isključivo na štrajkove i demonstracije ili na izvođenje sabotaža i diverzija u gradovima, mi bismo izgubili bitku. Okupatori bi reagovali masovnim strijeljanjem i deportovanjem ljudi u logore. Pale bi velike žrtve, a postigli bi se veoma mali uspjesi... Umjesto toga, mi smo povukli komuniste iz gradova u sela i od-

mah počeli sa oružanim akcijama. Njihov uspjeh stvorio je povoljne uslove za aktivnost komunista koji su ostali u gradovima. I uspjeli smo! Danas nema područja u našoj zemlji koje u većoj ili manjoj mjeri nije zahvaćeno oružanom borbom . ..

Umjesto odgovora na takvo moje istupanje, Blgaranov, očito nezadovoljan, počeo je glasno da razmišlja:

— Veliko je pitanje šta više doprinosi pobedi Crvene armije — oružana borba protiv okupatora ili štrajkovi i diverzije kojima se onemogućava uredno snabdevanje nemačkih armija. Staljin u svom govoru povodom godišnjice oktobarske revolucije daje prevagu ovom drugom. On nije istakao kao primer za ugled oružanu borbu jugoslovenskih naroda, nego nedavne štrajkove .u Marseiu. Zašto je tako postupio? Verovatno zato što je ocenio da ti štrajkovi više doprinose pobedama sovjetske armije.

I mene je to zbunjivalo; često sam se pitao zašto Staljin nije u govoru povodom godišnjice Oktobra prošle godine ponovo kao prethodne godine istakao za primjer našu borbu. Pomišljao sam da je posumnjao u uspjeh naše borbe ... a možda se ne slaže sa linijom naše narodnooslobodilačke borbe.. . možda iz nekih razloga ne želi da se naša borba široko popularise u evropskim zemljama.

Razmišljajući o tome, sjetio sam se da je Moskva početkom 1942. godine zatražila da naš Vrhovni štab uputi proglas narodima porobljene Evrope i da ih pozove na oružanu borbu protiv okupatora... Proglas je trebalo da emituje Radio-Moskva. Time bi se odalo veliko priznanje našoj borbi. Razumljivo, odmah smo napisali traženi proglas, ali on nije bio objavljen. Nijesmo saznali zašto ... Taj postupak stvorio je kod mene uvjerenje da između nas i Moskve postoje razmimoilaženja i da Moskva u suštini ne odobrava liniju koju smo usvojili. Na takav zaključak me je navodila i činjenica da je Radio-Moskva dugo vremena isticao kako se četnici pod komandom generala Mihailovića bore protiv Nijemaca iako su u Moskvi dobro znali da četnici sarađuju sa okupatorima. Tada sam takav stav objašnjavao željom Moskve da ne zaoštrava odnose sa jugoslovenskom vladom u Londonu jer bi to moglo da kvari odnose Sovjetskog Saveza sa saveznicima ...

Iz onoga što je rekao Blgaranov postalo mi je jasnije u čemu je suština naših razmimoilaženja sa Moskvom. Znao sam da on vjerno izražava mišljenje Moskve. Naime, izlazi da on svrsishodnost pokreta ili akcije u jednoj zemlji ocjenjuje ne sa gledišta koliko oni doprinose pobjedi socijalizma u toj zemlji, nego koliko olakšavaju pobjedu Crvene armije. Takav stav se opravdava višim interesima socijalizma, pomaganjem osnovne snage socijalizma. A ja se sa time nijesam slagao! Za mene je radnički pokret u svakoj zemlji osnovna snaga socijalizma. To, naravno, ne isključuje, nego podrazumijeva da svaki pokret svojim akcijama pomaže Crvenu armiju.

Nijesam htio da polemišem s Blgaranovom o tim pitanjima, pa smo prešli na analizu situacije u našim zemljama i na mogućnosti međusobne saradnje.

— Interesuje me zašto u Bugarskoj nema oružane borbe protiv njemačke armije kada za to postoje povoljni objektivni uslovi (rat protiv Sovjetskog Saveza) i kada vaša Partija ima iskusne kadrove, izrasle u ranijim revolucionarnim borbama? — zapitao sam Blgaranova.

— Mnogima to izgleda čudno — odgovorio je Blgaranov. — Vi, već dve godine imate snažan oružani pokret mada je vaša Partija~bez revolucionarne prošlosti. .. za to treba da zahvalite aprilskom vojnom slomu i okupaciji zemlie... to je izbacilo na~povr.šinu jednu slabu i beznačajnu partiju kojoj je pošlo za rukom da organizuie oružanu borbu,

takvom ocjenom se ne bih složio — Burno sam reagovao. — Aprilski događaji se ne mogu odvojiti od martovskih .. . Kao što znate, jugoslovenska vlada je pristupila Trojnom paktu ... Da je on ostao na snazi, njemačka vojska bi nesmetano ušla u Jugoslaviju. Ali pakt nije ostao! Vlada koja je potpisala pakt srušena je akcijom naroda na inicijativu Partije. Istina, pobunila se i vojska. To je neposredno dovelo do pada vlade. Ali, ni akcija vojske nije došla slučajno. Partija je mnogo ranije povela akciju za okupljanje svih patriotskih snaga za odbranu zemlje. A to nije mimoišlo ni vojsku; sve što je u njoj bilo patriotsko pokrenulo se na akciju ... Aprilski događaji nijesu izbacili na površinu jednu slabu partiju . .. prije bi se moglo reći da je jedna partija obnovljena mladim kadrovima spriječila da Jugoslavija postane saveznik sila osovine. Aprilski

vojni slom — nastavio sam u jednom dahu — posljedica je nesposobnosti i nespremnosti vojnih vrhova da se suprotstave njemačkoj vojnoj mašini... A kada je već došlo do sloma, Partija je, prirodno, pozvala mase u borbu za oslobođenje zemlje od okupatora. Dakle, jedna „slaba" partija uspjela je da utiče na tok događaja ...

— Bez obzira na to što govorite — nije se predavao Blgaranov — između položaja i stanja u Jugoslaviji i Bugarskoj se ne može staviti znak jednakosti. Jugoslavija je u aprilskim danima doživela vojni poraz. Razbijen je državni aparat, oružje je ostalo u rukama naroda. .. Sve je to olakšalo da pokrenete mase. A u Bugarskoj je obrnuta situacija: stari državni aparat je ostao neokrnjen, čak su ga Nemci pojačali. Oružje je ostalo u rukama vojske i organa bezbednosti, što otežava pokretanje masa na oružanu borbu...

— Sve je to tačno — prekinuo sam sagovornika — ali vi zaboravljate da takvo stanje u našoj zemlji nije nastalo slučajno ... ono je stvoreno akcijama naše Partije ... Vi ne možete tvrditi da kod vas nijesu postojali povoljni uslovi za borbu protiv pristupanja Bugarske Trojnom paktu i za rušenje vlade ...

Došao je red na Blgaranova da burno reaguje. Nastojao je po svaku cijenu da opravda to što u Bugarskoj nije došlo do oružane borbe poput one koja se razvila u Jugoslaviji ... Osjetio sam da je pogođen ponos jedne „stare" partije, pa sam promijenio temu razgovora.

— Dobro, dokle ste stigli u organizovanju oružane borbe? — pomirljivo sam zapitao.

— Nalazimo se u fazi političkih priprema za prelazak na oružane forme borbe — odgovorio je Blgaranov. — Razvijamo političku borbu u narodu i u armiji kako bismo sprečili da ona ode na sovjetski front. U tome smo uspeli... Organizujemo široku aktivnost u narodu da ne daje vlastima prehrambene proizvode, ništa što bi moglo koristiti Nemcima za rat protiv Sovjetskog Saveza. I u tome smo uspeli... Radimo u armiji da ona u celini pređe na stranu naroda kada dođe vreme za odlučujuću bitku. Organizujemo i partizanske odrede, mada je to tek u začetku ... Imali smo i teškoća sa članovima Partije i organizacijama koje je bilo teško ubediti

da su sazreli uslovi za oružanu borbu ... Sada smo i to preovladali...

Prekinuo sam njegovo izlaganje:

— Ne razumijem vašu politiku, a još manje objašnjenja koja dajete ... Vi kažete da ste svojom aktivnošću spriječili odlazak bugarske armije na Istočni front... ali ona je došla na „jugoslovenski front" i zamijenila njemačke divizije koje su upućene na sovjetski front! U čemu ste onda pomogli sovjetskoj armiji? ... Ističete da ste otežali snabdijevanje njemačkih armija hranom i vojnim materijalom, ali željeznički transporti nesmetano odlaze iz Bugarske za Njemačku!. .. Podvlačite kako ste razvili politički rad u armiji da bi ona u cjelini prešla na stranu naroda „kada dođe vrijeme". Ne razumijem zašto treba čekati... Zar „vrijeme" nije već došlo? Zar nije mnogo efikasnije da vojne jedinice pojedinačno prelaze na stranu partizana i time stvaraju diferencijaciju u vojsci? ...

Nijesam se mogao uzdržati i postavio sam i sarkastično pitanje:

— Dokle ćete da filozofirate? Zašto ne uzmete puške i ne tučete Nijemce? Trebalo bi da se više bavite stvarnim pripremama kako biste tukli Nijemce ... svakog dana i svakog časa!

Očekivao sam oštar odgovor. Ali ne onakav kakav je uslijedio.

Blgaranov je počeo prijetećim glasom:

— Vi ste uvredili jednu veliku partiju ... sa slavnom prošlošću ... Tako se ne može govoriti o partiji koja je organizovala septembarski ustanak ... i koja je dala međunarodnom radničkom pokretu revolucionare kao što su Dimitrov i Kolarov... Vi ćete za ovo odgovarati... pred Kominternom!

Uplašio sam se! Bio sam ljut na sebe što sam se upuštao u kritikovanje bugarske Partije ... zašto se nijesam ograničio na kritiku njihovog stava prema Makedoniji? A tu se imalo šta kritikovati... i bez bojazni da ću odgovarati pred Kominternom. Zato sam brzo reagovao:

— Imate pravo! Politika koju vodite u Bugarskoj vaša je stvar! Ali imam ozbiljne primjedbe na liniju vaše Partije i na vaš rad u Makedoniji! No, treba mi vremena da dobro

proučim sve materijale koji se odnose na ova pitanja ... tada ćemo se ponovo sastati...

Složili smo se o potrebi ponovnog sastanka. Blgaranov je napustio stan u kome smo izgovorili dosta teških riječi. Milica, Radosavljević i ja ostali smo da prenoćimo ...

Ujutro nas je čekalo neprijatno iznenađenje: bugarska policija je blokirala cio kvart... Računao sam da ćemo se izvući zahvaljujući legitimacijama iz Leskovca. Nezgoda je samo u tome što nijesmo bili prijavljeni ... ali nastojaćemo ih ubijediti da smo u Skoplje stigli prethodnog dana.

Srećom, poslije jednog sata blokada je bila skinuta! Brzo smo se udaljili iz „sumnjivog" kraja.

Taj događaj je ponovo ukazao na opasnosti koje me vrebaju na svakom koraku. Mogao sam pasti u ruke policiji već drugog dana boravka u Skoplju! Kako da se od toga osiguram u neposrednoj budućnosti? Pošto u Skoplju nije bilo stanova sa tajnim skloništima, rekao sam Banetu Andrejevu da nađe stanodavca kod koga bismo Milica i ja stanovali kao bračni par i bili legalno prijavljeni. Andrejev je odmah našao jednog geometra iz Velesa koji je pristao da nas primi ne sluteći ko smo i zašto u stvari boravimo u Skoplju. Sve je bilo u najboljem redu dok me novi gazda nije zapitao šta sam po zanimanju.

— Geometar — odgovorio sam pribrano.

— Pa i ja sam geometar! — iznenadio se domaćin.

Kakva slučajnost! U mojoj lažnoj legitimaciji stajalo je da sam geometar! Uplašio sam se da ne počne ispitivanje gdje sam i kada završio školu. Zato sam preduhitrio mog stanodavca:

— A gdje ste vi završili školu?

— U Beogradu ...

— A ja u Zagrebu — požurio sam da dodam i upitao: — Kada?

— Pre dve godine — odgovorio je stanodavac.

— A ja prije četiri godine... — odahnuo sam.

Opasnost je bila prebrođena! Kao legalno prijavljen stanar mogao sam se posvetiti zadatku zbog kojeg sam došao...

NEUMORNO SAM PROUČAVAO dokumente, izvještaje i ostale materijale na osnovu kojih je moguće izvući pouzdane zaključke o stvarnim uzrocima neuspjeha oružane borbe u Makedoniji...

Upravo u jeku tog intenzivnog rada morao sam ponovo napustiti stan. .. Bane Andrejev je došao jednog dana i saopštio mi da moj stanodavac sumnja u priču koju smo izmislili.

„To mu nije žena — govorio je Banetu — jer se uopšte ne ponašaju kao muž i žena... Ona nije došla radi lečenja. . . nijednom nije bila kod lekara! A on nije nikakav geometar — nastavio je moj stanodavac — nego neki veliki konspirator. Stalno nešto sitno piše na komadićima papira, izađe iz kuće i odmah se vraća. Očigledno obavlja neke konspirativne poslove ... Mora da je član CK Partije jer ima nerve kakvi se retko sreću... Ne zna ni reči bugarski ni makedonski, a slobodno razgovara sa susedima .. .

Pošto je Andrejevu izrazio svoje sumnje, geometar je rekao da je spreman na sitne usluge, ali ne i na velike žrtve. Zato je tražio da se Milica i ja hitno iselimo.

Ma koliko to saopštenje bilo neprijatno, ipak me je umirilo to što me stanodavac nije prijavio okupatorskim vlastima. Bio je pošten i priznao je da nije spreman na velike žrtve! Uostalom, i ja sam bio kriv... dozvolio sam da me proučavanje materijala toliko zanese da sam zaboravio na osnovna pravila konspiracije.

Istog dana prešli smo kod mog starog poznanika Gige. Kod njega sam odsjedao kada sam prije okupacije dolazio u Skoplje. Gigo je bio radnik, rodom iz Kumanova. Nekoliko puta hapšen i premlaćivan, nikada ništa nije priznao. Njegov stan nije bio bezbjedan, te nijesam smio da se prijavim policiji. Srećom, u dvorištu je bilo izgrađeno podzemno sklonište u koje smo se mogli smjestiti za vrijeme „blokade".

Kod Gige smo ostali desetak dana. Za to vrijeme sam obavio ogroman posao. Okružen drugarskom pažnjom Gige i njegove porodice, proučio sam sve što se odnosilo na razvoj situacije u Makedoniji tokom 1941. i 1942. godine. Osjećao sam se potpuno bezbjedno: Gigina kuća bila je u tipičnom

turskom stilu — velika bašta, visoka ograda koja sakriva od radoznalih pogleda; u bujnom rastinju bašte bilo je smješteno sklonište — „grobnica" sa sandukom u koji su mogle da stanu najviše dvije osobe. „Grobnica" je bila namijenjena sakrivanju propagandnog materijala. Za sakrivanje ljudi bila je veoma nepraktična: trebalo je najprije ukloniti zemlju, ući u sanduk i opet nabacati busenje. Osim toga, u „grobnici" se nije moglo dugo ostati jer je postojala opasnost od ugušivanja. Uprkos svim tim nedostacima, mi smo računali da nam „grobnica" može poslužiti kao pouzdano sklonište u slučaju blokade.

„Grobnica" je preko noći bila stalno otvorena, a Gigo ili njegova žena su sjedili pored prozora i gledali na ulicu da bi nas probudili ukoliko naiđe policija.

Jedne večeri izvršili smo probu: uspjeli smo da se sklonimo u „grobnicu" i da budemo zatrpani dok je Gigo „tražio" ključ i otvarao kapiju.

Nadao sam se da nam „grobnica" ipak neće biti potrebna i zato sam mirno spavao svake noći...

Međutim, jedne večeri nam javiše da će sljedećeg dana biti opšta blokada i da će policija vršiti pretrese po kućama radi pronalaženja Jevreja i njihovog upućivanja u koncentracione logore.

Cijelu noć su Gigo i njegova žena stražarili, a ujutro smo ušli u „grobnicu", koju su zatim zatrpali. No, tada je nastala nova nedaća: pas naših domaćina je počeo da njuška i razgrće zemlju sa „grobnice". Psa su odvukli u drugi kraj dvorišta i povjerili ga nadzoru Gigine kćerkice kojoj je bilo svega nekoliko godina. Rekli su joj otvoreno da će nas policija ubiti ako pusti psa. Mala je sa svom ozbiljnošću primila zadatak i savjesno ga izvršila.

Samo što smo otklonili tu opasnost, naišla je nova: osjetili smo da nemamo vazduha... uzalud smo pokušavali da upalimo šibicu. Morali su nas otkopati! Dogovorili smo se da ostavimo manji otvor dok policija ne dođe na kapiju. Gigina žena je stajala sa lopatom kraj „grobnice" spremna da nas zatrpa dok Gigo otvara kapiju.

Cio dan smo proveli u iščekivanju — svako na svom mjestu. Policija nije došla i uveče smo se vratili „normalnom" životu. Milica i ja smo otišli na spavanje, a Gigo i njegova žena su se smjenjivali na „stražarskom mjestu".

KONAČNA PROCJENA situacije u Makedoniji govorila je u prilog tome da se i treći put počne sa oružanom borbom ... Sve više se rasplamsavala borba u zapadnim krajevima zemlje; dolazak Vrhovnog štaba i glavnine naših snaga u Bosansku krajinu doveo je do prekretnice u razvoju ustanka u zapadnoj Bosni, Hrvatskoj, Sloveniji... Prelasom sremskih partizana u istočnu Bosnu odnos snaga se promijenio u našu korist i mi smo ponovo izbili na granicu prema zapadnoj Srbiji. . . Razbijanjem četnika na Neretvi otvoren je put za povratak naših snaga u Hercegovinu, Crnu Goru i Sandžak, gdje ih je narod radosno dočekao jer mu je dozlogrdio četnički teror . . . Definitivno su razbijeni planovi okupatora i četnika da od istočnih krajeva zemlje, sve do rijeke Bosne i Neretve, stvore bazu četničkog pokreta. . . U Srbiji se počela obnavljati borba. Zapadna Srbija je još bila baza četnika, ali su zato partizani jačali na jugu — u Toplici, Jablanici, Crnoj Travi. . . Odlučujuće borbe za konačni uticaj u Srbiji tek su predstojale. . .

I u zemljama koje se graniče sa Makedonijom situacija se povoljno razvijala. Počele su oružane akcije u Grčkoj i Albaniji; organizovani su partizanski odredi. Otuda se javljala potreba za koordiniranjem akcija. I u Bugarskoj su vršene pripreme za prelazak na oružanu formu borbe . ..

U takvim uslovima Makedonija nije smjela zaostati.

Odlučio sam se za akciju! Početi odmah sa oružanom borbom, i to po mogućnosti u svim krajevima Makedonije. Sve što je spremno da ide u borbu trebalo je povući iz gradova u odrede, a u gradovima ostaviti samo po nekog mlađeg druga koji nije poznat policiji. .. Riješio sam da pozovemo i one drugove koji su već bili u partizanskim odredima i koji su se krili po selima ili u gradovima; oni su već doživjeli „vatreno" krštenje i treba da sačinjavaju jezgro budućih partizanskih odreda. . . Uputio sam pismo partijskim organizacijama i izdao proglase partizanima. Nijesam se prevario, svi su se odazvali pozivu.

Izdao sam i naredbu o formiranju odreda na cijeloj teritoriji Makedonije. Predviđeno je pet grupa odreda:

Prva grupa odreda trebalo je da dejstvuje sjeverno od linije Debar—Kičevo i zapadno od željezničke pruge Kača-

nik—Skoplje—Veles. Odredi su imali zadatak da uspostave kontakt sa albanskim partizanima u rejonu Debar—Piškopeja i sa kosovskim partizanima u rejonu Sar-planine.

Druga grupa odreda bila je predviđena na području južno od linije Kičevo—Debar i zapadno od železničke pruge Veles—Prilep—Bitolj. Odredi iz te grupe trebalo je da se povežu sa albanskim partizanima u rejonu Korče i Podgradeca i sa grčkim partizanima u lerinskom i kosturskom rejonu.

Treća grupa odreda trebalo je da se formira na prostoru između železničkih pruga Veles—Bitolj i Veles—Devđelija. Ti odredi su dobili zadatak da se povežu sa grčkim partizanima na području Kajmakčalana i Pajaka.

Najveću brigu mi je zadavalo stanje u istočnoj Makedoniji, u rejonu Štipa i Strumice. Tu je trebalo da se formira četvrta grupa odreda. Znao sam da je partijska organizacija malobrojna, u narodu još neiživljene iluzije u bugarske „oslobodioce" ... Bio sam u dilemi kako da postupim: ili odmah formirati odrede od komunista iz gradova i akcijama protiv okupatora privlačiti nove borce ili čekati da ojačaju partizanske snage na susjednim područjima Tikveša i Kumanova i onda postepeno prodirati na taj teren. Prvi put je brži, ali zato i nesigurniji. Ipak sam se za njega opredijelio. Pristupili smo odmah formiranju četvrte grupe odreda.

Odložio sam formiranje pete grupe odreda u rejonu Kumanova. Partijska organizacija u Kumanovu je bila razbijena i sa njom nijesmo imali nikakve veze ... Stanovništvo je inače bilo spremno da se pridruži borbi protiv okupatora; čak su i četnici uspjeli da stvore izvjesna uporišta ... Nije preostajalo ništa drugo nego da koordinirano dejstvujemo preko nekih veza u Kumanovu i da preko Vranjskog partizanskog odreda počnemo sa oružanom borbom i na tom području.

U to vrijeme uputio sam pismo partizanima ukazujući na osnovne slabosti dotadašnje borbe. Najprije sam istakao štetnost shvatanja da se samo mali odredi mogu održati. Mali, lako pokretljivi odredi potrebni su na samom početku oružane borbe, ali, ukoliko se ne omasove i ne prerastu u krupne vojne jedinice, osuđeni su na propast... Osudio sam

i orijentaciju na to da se akcije svedu samo na održavanje mitinga, spaljivanje opštinskih arhiva ... što je neizbježno vodilo u pasivnost. Odredi su se sukobljavali sa okupatorskim snagama samo kada su bivali napadnuti, znači kada su bili u nepovoljnijem položaju. Tada su imali veće gubitke, a često bivali razbijeni... Umjesto takve orijentacije, trebalo je vršiti iznenadne napade na vojne jedinice okupatora, nanositi im teške gubitke, natjerati ih da se povlače u veće gradove. Tada se mora pojaviti slobodna teritorija.

Ne treba se bojati represalija! One se ni onako ne mogu izbjeći. Odredi treba, gdje god je moguće, da pružaju zaštitu stanovništvu i da prihvataju u svoje redove sve one koji budu zaželjeli da se priključe borbi...

POŠTO su se Radosavljević, Temelkovski i Aceva složili sa koncepcijom oživljavanja oružane borbe, pretresli smo stanje rukovodećeg kadra koji je trebalo da ponese glavni teret pri ostvarivanju tog krupnog zadatka. Odlučili smo da se u svaku zonu pošalje po jedan član rukovodstva sa izvanrednim ovlašćenjima da preduzima mjere za koje nađe da su potrebne za oživljavanje oružane borbe, organizovanje odreda... To su morali biti politički uzdignuti komunisti, sposobni da samostalno donose vojne i političke odluke. Jer u uslovima zaoštrene borbe neće biti mogućnosti da se uvijek i o svakom pitanju konsultuje centar . ..

Odlučili smo da Temelkovskog pošaljemo u treću grupu odreda; njemu će se pridružiti Minčev.

Temelkovski mi se mnogo svidio: mlad... teoretski ne mnogo uzdignut, ali politički se dobro orijentiše ... posjeduje odlučnost kakva se rijetko sreće. Od prvog susreta stekao sam povjerenje u njega.

Acevu sam zapazio po kritičkom stavu prema onima koji su tvrdili da u Makedoniji nema uslova za partizansko ratovanje; ostala mi je u sjećanju njena izjava koju sam pročitao u nekom materijalu — „narod nije prilazio partizanima jer oni su se uvek nalazili po šumama".

Aceva je imala da ide u četvrtu grupu odreda. Njoj će se priključiti Ljupčo Arsov čim bude pušten iz internacije.

Glavni štab i partijsko rukovodstvo bi prešli na teritoriju pod italijanskom okupacijom (oko Kičeva); odatle bi rukovodili oružanom borbom u cijeloj Makedoniji. Pošto su drugovi iz Glavnog štaba odbili da odmah izađu na teren, riješili smo da ne zaoštravamo odnose s njima, već da im ostavimo vremena da nam se pridruže. Do tada poslovima u štabu će se baviti grupa drugova iz partijskog rukovodstva.

Radosavljević je imao da ostane u Skoplju i da posvršava kadrovske i organizacione poslove oko formiranja treće i četvrte grupe odreda. Njegov je zadatak bio da vidi da li se može nešto preduzeti da se ubrza stvaranje odreda u rejonu Kumanova. Poslije toga trebalo je da se prebaci u rejon Kičeva, gdje bi radio kao instruktor pri partijskom rukovodstvu.

Ja sam planirao da se prebacim u Tetovo i da održim sastanak sa dijelom rukovodstva koje se nalazilo na teritoriji pod italijanskom okupacijom. Na sastanku bismo se dogovorili o organizovanju prve i druge grupe odreda, o smještaju Glavnog štaba i partijskog rukovodstva. .. Planirali smo da održimo i prvi sastanak Centralnog komiteta Komunističke partije Makedonije.

PRED MOJ ODLAZAK iz Skoplja ponovo sam se sastao sa Blgaranovom. Tog puta bio sam mnogo sigurniji u ono što sam govorio. Dobro sam upoznao situaciju, sagledao politiku bugarske Partije prema Makedoniji... Više nijesam kritikovao politiku koju vode u Bugarskoj, ali sam zato oštro napao politiku koju su sprovodili u Makedoniji.

— Pravilno je — počeo je Blgaranov — što si se najpre želeo upoznati sa situacijom u Makedoniji, pa tek onda preduzeti odgovarajuće mere. No, vreme je da nešto preduzmemo ... Predlažem da se formira zajedničko rukovodstvo u koje bi ušli sekretar makedonske organizacije i nas dvojica kao predstavnici bugarske i jugoslovenske Partije ... To bi bilo u skladu sa odlukom Kominterne da naše dve partije sarađuju po pitanju Makedonije. Uostalom, radi toga sam i poslat u Makedoniju ...

— Ne prihvatam takvo rješenje — odgovorio sam brzo. — Ono ne odgovara duhu odluke; u njoj se govori samo o

potrebi saradnje dviju partija, ali se ne predviđaju nikakva koordinaciona tijela ... Predlažem da čitav problem riješimo na ovaj način: vi ste predstavnik bugarske Partije pri našem Centralnom komitetu, a ja sam delegat tog komiteta; dakle, vi mi možete davati kritičke primjedbe i prijedloge, ja ću ih razmotriti i o njima odlučiti... Jer makedonska organizacija se nalazi u sastavu naše Partije... njom rukovodi naš Centralni komitet...

Kako Blgaranov nije komentarisao odbijanje njegovog prijedloga, to sam nastavio:

— Uostalom, ne vidim mogućnost dublje saradnje između naše dvije partije... linije koje smo usvojili potpuno se razlikuju... vi smatrate da je težište borbe u gradovima, da treba voditi akcije za svakodnevne interese, organizovati borbene grupe radnika i pridobijati vojnike i oficire koji bi se aktivizirali kada dođe vrijeme za uzimanje vlasti... Mi smatramo da ćete uspjeti samo ako Crvena armija uđe u Bugarsku prije savezničkih armija... Težište borbe sada nije u gradovima, nego u planinama. Tamo treba stvarati i jačati partizanske odrede; obezbijediti njihovo prerastanje u krupne vojne jedinice sposobne da razbiju neprijateljske snage i oslobađaju gradove... Vi kopirate iskustva oktobarske revolucije... i to poslije četvrt vijeka ... a mi koristimo nova iskustva i nove mogućnosti koje nam pruža oslobodilački rat... U takvim uslovima ograničene su mogućnosti saradnje.

Blgaranov je i dalje ćutao, a ja sam nastavljao u jednom dahu:

— Vaša djelatnost ovdje bila je u osnovi štetna... Naglašavali ste, istina, da makedonske organizacije treba da slijede liniju Komunističke partije Jugoslavije jer njoj organizaciono pripadaju; ali ste vješto koristili teritorijalnu udaljenost rukovodstva jugoslovenske Partije i političku nedoraslost pojedinih makedonskih rukovodstava i često ste uspijevali da nametnete svoje stavove: da u Makedoniji nema uslova za razvoj narodnooslobodilačke borbe jer još nijesu iživljene iluzije u bugarske „oslobodioce"; da komunisti ne treba da idu u šumu, već da je bolje da se javljaju u bugarsku vojsku; da neprijatelja treba natjerati da ide u šumu itd. Sve je to unosilo demoralizaciju među komuniste

i u narod, jer su se mnogi s pravom pitali zašto podnositi žrtve ako objektivno ne postoje uslovi za borbu ... Štetno je djelovalo i sijanje iluzija da je dovoljno oboriti vladu Borisa Filova pa da Makedonija bude slobodna... Takvi i mnogi drugi vaši stavovi bili su potpuno suprotni liniji naše Partije ... Saradnju možemo uspostaviti samo na potpuno novoj osnovi... Pođite sa mnom i makedonskim rukovodstvom u planine!. .. Pomognite nam da stvorimo makedonsku vojsku ...

Blgaranov, sve vrijeme ćutljiv i vrlo rezervisan, najednom je živnuo:

— Ne, ne mogu ... moram odmah u Sofiju da referišem rukovodstvu o našem razgovoru.

Bilo je jasno da ne želi da nam se pridruži zato što ne vjeruje da ćemo uspjeti da organizujemo oružani ustanak. Vjerovatno je takvu našu orijentaciju ocjenjivao kao avanturizam.

Oprostili smo se dosta hladno.

OKO 20. MARTA pošao sam uskotračnom prugom do rudnika Raduše, gdje su njemački okupatori eksploatisali hromnu rudu. Sa mnom je bio jedan drug iz Tetova koji je trebalo da me prebaci preko granice i dovede do drugova iz rukovodstva koji su me čekali u Tetovu.

Iz Raduše smo oko 10 časova ujutro krenuli planinom prema granici. Ispod nas su se vidjeli rudnik i zgrade rudničke direkcije. .. niko nas nije zaustavljao mada je bilo jasno da namjeravamo da ilegalno pređemo granicu. To je pokazivalo koliko je slaba okupatorska vlast.

Na vrh planine smo izbili za dana... granica je veoma blizu ... zašli smo dublje u šumu da sačekamo noć ... granicu smo prešli u blizini Tetova.

U grad smo ušli kroz uske sokake... oni su iz vremena turskog ropstva. Smjestili smo se u jednu od tih „turskih" kuća...

Trebalo je da održimo sastanak na kome bi se proglasilo formiranje makedonske Partije.. . njenog Centralnog komiteta ... Namjeravali smo da razmotrimo i sva pitanja, orga-

nizaciona i kadrovska, oko organizovanja prve i druge grupe odreda ... i pitanje smještaja Centralnog komiteta i Glavnog štaba.

Sastanku je trebalo da prisustvuju i drugovi koji su se nalazili na teritoriji pod bugarskom okupacijom. Međutim, nijesmo ih pozvali da ne bismo gubili u vremenu i nepotrebno ih izlagali riziku da padnu u ruke policiji... Tako nijesu prisustvovali Radosavljević, Temelkovski i Aceva ... Prisustvovali su samo Cvetko Uzunovski, Kuzman Josifovski i Strahil Gigov... drugovi koji su bili određeni da rade u centru ...

Sastali smo se na periferiji grada u jednoj kući kojoj se moglo prići i iz vinograda. Došli su Josifovski, Gigov i Uzunovski; prvu dvojicu sam poznavao još od prije rata, dok sam Uzunovskog prvi put vidio ... Josifovski je ostao onakav kakvog sam ga zapamtio još od vremena kada smo se sreli u Prilepu — tada su smijenili rukovodstvo sastavljeno od „starih komunista"; nijesu prihvatali da se rad Partije svede na prepričavanje „novosti iz međunarodne situacije" ... On mi je tada izgledao miran i povučen, ali zato stabilan i postojan; bio sam siguran da ono što kaže mora biti i ostvareno ... Ni Gigov se nije izmijenio; on je bio jedan od onih komunista koji su robijali ali se po shvata-
^ njima nijesu razlikovali od mladih — držao je korak s vremenom. U^ujiovsMje^bio u Španiji, gdje je stekao vojno iskustvo i sposoGnost da~poErene mase... Ali, ostalo je u njemu nešto nedorečeno... No, u cjelini gledano, bio sam zadovoljan sastavom novog rukovodstva ... Sa Radosavljevićem kao instruktorom oni će odgovoriti zadacima koji se pred njih postavljaju.

Ni omladinu nijesam zapostavio — predvidjeli smo formiranje novog rukovodstva. Taj zadatak smo povjerili Ljiljani Čalovskoj; nju sam poznavao takođe od prije rata; prenosila je partijski materijal za Makedoniju. Cim sam došao u Skoplje, potražio sam je i angažovao je na okupljanju komunista koji su za oružanu borbu. I taj zadatak je dobro izvršila ...

— Prema zaključku Centralnog komiteta KPJ treba da se oformi Komunistička partija Makedonije — počeo sam moje izlaganje... — Ona, razumljivo, ostaje i dalje u sa-

stavu Komunističke partije Jugoslavije... Ovaj korak je preduzet da bi se makedonskim komunistima olakšalo okupljanje naroda u borbi za oslobođenje Makedonije... Međutim, to nikako ne bi smjelo da dovede do odvajanja te borbe od one koju vode ostali narodi Jugoslavije. Ukoliko bi do toga došlo, to bi dovelo do jačanja onih snaga koje se na unutrašnjem i na međunarodnom planu bore za obnovu stare Jugoslavije. Realno je očekivati — nastavio sam — da ćemo kroz ovu borbu uspjeti da ostvarimo oslobođenje onog dijela Makedonije koji se nalazio u sastavu stare Jugoslavije. Za taj cilj ne bori se samo makedonski nego i svi drugi narodi Jugoslavije... ukoliko je ta borba povezanija, utoliko postoje veći izgledi za uspjeh. Štetne su tendencije — skrenuo sam pažnju — koje su postojale u prošlosti, da se pred narodom sakriva da je borba za slobodu Makedonije tijesno povezana sa sudbinom Jugoslavije. Ako pobijede reakcionarne snage u ostalim narodima, takvu sudbinu neće moći izbjeći ni makedonski narod ... Ne smije se anatemisati Jugoslavija kao takva zbog toga što je u staroj Jugoslaviji vladao režim velikosrpske hegemonije ... Mora se shvatiti da postoje dvije Jugoslavije: jedna koja treba da pripadne prošlosti, mada se za nju bore znatne snage na unutrašnjem i posebno na međunarodnom planu, i druga koja se rađa u narodnooslobodilačkoj borbi i za koju se bore znatne snage u svim narodima Jugoslavije. Ove snage su spremne da pomognu makedonskom narodu očekujući i od njega pomoć ... Sakrivanje istine od naroda, ma od koga dolazilo, nije u interesu makedonskog naroda ...

Upoznao sam drugove i sa mjerama koje smo radi oživljavanja oružane borbe preduzeli na teritoriji pod bugarskom okupacijom. Pošto niko nije imao primjedbe, prešli smo na zadatke koji nas očekuju na teritoriji pod italijanskom okupacijom...

Upravo kada smo bili u toku te diskusije, upao je naš domaćin i usplahirenim glasom rekao da je kuća po svoj prilici opkoljena jer iz vinograda se čuju glasovi i vidi se svjetlucanje džepnih lampi... . Nijesmo mnogo oklijevali; brzo smo se prebacili preko visoke ograde u dvorište susjedne kuće. Ali, kako je pomrčina bila gusta kao tijesto, nagazili smo na neke limene kante i tako stvorili buku koja

je izazvala lavež pasa! Počeše se otvarati prozori na okolnim kućama, a bunovni ljudi su se pitali šta se to dešava. Otvorila su se i vrata kuće u čijem smo se dvorištu nalazili... na pragu se pojaviše muškarac i žena. Bez oklijevanja sam im prišao i glasom koji je trebalo da zvuči mirno zamolio ih da mi pokažu kuda se izlazi na ulicu jer smo zalutali! Bez riječi su otvorili kapiju i pustili nas na ulicu. Nijesu me čak ni zapitali ko sam i kako sam zalutao u tuđe dvorište. Očigledno, shvatili su da se ne radi o lopovima i provalnicima, nego o ljudima koji se kriju od okupatorske vlasti i koje je policija iznenadila.

Kasnije sam se raspitivao kako je moguće da nas niko iz okolnih zgrada nije prijavio policiji. Objasnili su mi da se među makedonskim stanovništvom teško mogu naći špijuni i sluge okupatora.

Diskusiju smo nastavili poslije dva dana, naravno — u drugoj kući. Ocjene drugova o stanju na području pod italijanskom okupacijom su se u osnovi poklapale sa zaključcima do kojih sam došao za vrijeme boravka u Skoplju: makedonsko stanovništvo je u cjelini spremno da podrži oružanu borbu; njegov položaj u uslovima italijansko-albanske okupacije se znatno pogoršao u političkom i ekonomskom pogledu. Nijesu se pojavili ni znaci demoralizacije, što se obično javlja u uslovima kada se pretrpi poraz. Ovdje nije ni bilo pokušaja da se organizuje oružana borba. Spremnost naroda da se priključi partizanskim odredima zavisiće od toga koliko će ti odredi imati uspjeha u svojim akcijama...

Položaj albanskog stanovništva se korjenito promijenio pripajanjem ovih krajeva Albaniji. Vlast u selima i gradovima nalazila se u rukama Albanaca. Albanskim jezikom se slobodno govori u školama, nadleštvima, na ulici... Istina, stvarna vlast se nalazi u rukama italijanskih okupatora, ali to nije mnogo uočljivo za mase, koje jedino vide da se mnogo promijenilo u odnosu na stanje u staroj Jugoslaviji — tada su bili obespravljeni, a sada imaju vlast. .. Zato je teško pokrenuti narod da se bori za promjenu stanja; on se, naime, boji da će se vratiti stanje koje je postojalo u staroj Jugoslaviji, da će opet biti obespravljen... Ne prihvata se čak ni nova Jugoslavija u kojoj bi Albanci bili ravnopravni sa

•ostalim narodima Jugoslavije! 1'pak im je bliže ono što je okupator učinio uključujući ih u Albaniju.

Nije mi bilo jasno kako prići Albancima, kako ih privući u narodnooslobodilačku borbu. Odlučio sam da na to odgovorim kasnije, kada budemo imali više iskustva. Za sada je bitno izbjegavati sukobe sa Albancima, napadati italijanske okupatore i, naravno, braniti se ako nas napadnu albanske snage ...

IZ TETOVA SAM KRENUO za Kosovo i Metohiju. Put je bio dug i pun opasnosti: automobilom sam morao da prođem kroz Debar, Elbasan, Tiranu i Skadar da bih na kraju stigao u Prizren i Gnjilane! Na ulazu i izlazu iz svakog grada, kao i na raskrsnicama drumova, italijanski okupatori su postavili kontrolne punktove da bi pretresali i legitimisali svakog putnika. Da stvar bude još teža po mene, nijesam znao ni jedan jezik kojim se govorilo na tim područjima — ni albanski, ni italijanski, ni bugarski ni makedonski! Ako me nešto zapitaju prilikom legitimisanja, mogu se naći u teškoj situaciji. Da bih donekle otklonio tu opasnost, dao sam da mi se izradi lažna legitimacija: postao sam Makelarski, Makedonac iz Debra. U stvari, to je ime brata moga pratioca; on je kao dijete emigrirao u Bugarsku i sada se, navodno, vratio u Makedoniju; legitimacija je uredno zavedena u službene knjige; to je učinio Mehmed Hodža, tadašnji prefekt u Debru, inače pripadnik narodnooslobodilačkog pokreta ...

Ako bi me na putu uhapsili i provjeravali moj identitet u Debru, dobili bi odgovor da sam lojalan građanin i da nijesam sumnjiv. Računao sam da bi se time zadovoljili i da ne bi tražili podatke od bugarskih vlasti na čijoj sam teritoriji, navodno, nekad živio ...

Moj pratilac je dobro znao albanski i makedonski jezik i trebalo je da odgovara umjesto mene ako bi me okupatorske vlasti nešto pitale prilikom kontrole na putu.

Za divno čudo, iako su nas legitimisali na svakom kontrolnom punktu, niko nas nije ništa zapitao! To se ponovilo i kada smo se istim putem vraćali za Makedoniju!

U Elbasanu smo prekinuli put; krenuli smo pješice u obližnje planine. U selu Ljabinotu sastao sam se sa novim rukovodstvom albanske Partije. Tek je bila završena Prva partijska konferencija; na njoj je izabran Centralni komitet. To je bio krupan uspjeh naših rukovodećih ljudi, Miladina Popovića* i Dušana Mugoše; oni su izvjesno vrijeme boravili u Albaniji i uspjeli su da od raznih međusobno nepovezanih grupa marksista stvore jedinstvenu partiju ... Tu sam našao, pored Miladina, i Blaža Jovanovića; on je prisustvovao konferenciji kao delegat naše Partije. Od albanskog rukovodstva bili su prisutni Enver Hodža, Imer Dišnica i drugi, većinom intelektualci. Nije bilo ni jednog radnika! To sam rekao Miladinu, ali on mi je objasnio da nijesu mogli izabrati radnika za generalnog sekretara; nijesu imali takvog radnika; jedan takav nalazi se u zatvoru; osuđen je na smrt; najbolji je komunista kojim raspolaže albanska Partija; njega su izabrali za organizacionog sekretara. Kasnije sam doznao da se radilo o Koči Dzodzeu ...

U selu Ljabinotu sam boravio nekoliko dana. Za to vrijeme dogovorili smo se o saradnji duž naših granica. Iskoristio sam vrijeme da što više saznam i o stanju na Kosovu i Metohiji.

U PRIZREN SAM STIGAO pred sam policijski čas. Smjestili su me u jednu kuću gdje se već nalazilo nekoliko drugova. Svi su bili naoružani; sklonili su se tu jer ih niko drugi u gradu nije htio primiti. Bio je to prosto lov na komuniste i pripadnike narodnooslobođilačkog pokreta: ko bi bio uhvaćen da krije komuniste, tome je kuća spaljivana i čitava porodica likvidirana!

Našavši se u društvu ljudi koji su se krili od policije, spremni da oružjem brane svoje živote ako budu otkriveni, shvatio sam da mi moja legitimacija neće mnogo vrijediti. Stoga sam pola u šali, a pola u zbilji rekao:

*** Instruktor CK KPJ, poslat još 1941. godine u Albaniju da pomogne borbu albanskog naroda protiv okupatora. Poginuo na Kosovu 1945. godine kao žrtva atentata koji su izvršili članovi ekstremističke organizacije „Bali Kombetar" (prim. red.).**

— Ako ostanem živ ove noći, prekidam sve veze s vama ... vi ste ilegalci, a uz to naoružani! A ja sam „lojalan" trgovac iz Debra ... Zato neću s vama da imam nikakve veze! Ako nema drugog stana, idem u hotel...

Svi smo se smijali. Raspoloženje je bilo vedro, uprkos veoma teškom položaju u kome smo se nalazili. Poslije smo prešli na ozbiljne razgovore koji su trajali do duboko u noć. Oni su me upoznavali sa stanjem u Prizrenu i Metohiji, a ja sam im pričao o našoj vojsci, slobodnoj teritoriji, drugu Titu ... Na kraju sam ih upozorio:

— Ne treba da se na jednom mjestu okupljate... i to naoružani! Izlažete opasnosti i sebe i porodicu koja vas prima.

— Drugog izlaza nemamo — odgovorili su mi. — U Prizrenu besni takva reakcija da niko nije spreman da nas primi.

— A zašto se sakrivate u gradu? Sto ne izađete na Saru i ne organizujete tamo partizanski odred?

— Pa na Sari postoji partizanski odred — odgovorili su u glas.

— Utoliko prije treba da izađete u partizane! Zašto čekate u ovoj rupi da bi na koncu izginuli u neravnoj borbi? Ako izađete na Saru, možete da nanesete neprijatelju velike gubitke, a da većina od vas ipak sačuva živote.

— A pozadina? — žustro su mi upali u riječ. — Zar ćemo dozvoliti da bude prepuštena sama sebi. Mi smo komunisti i ne smemo žaliti ako poginemo ...

— Stotine mladića i djevojaka će stupiti u naše redove samo ako vi u partizanima počnete nanositi ozbiljnije gubitke okupatorskim snagama — upozorio sam moje sagovornike. — Zato ne treba sada mnogo da brinete o pozadini! Osnovni zadatak je da se organizuju partizanski odredi i da počne oružana borba u svim krajevima gdje za to postoje uslovi. Tada će se moći raditi i u pozadini! A što se tiče vaše spremnosti da date živote, ja u nju ne sumnjam ... ali zadatak komunista nije da poginu, nego da ostanu živi i da nanesu što teže gubitke neprijateljskim snagama... Poginuti je lako! Treba malo više smjelosti i odvažnosti... mnogo teže je ostati živ i tući neprijatelja.

Nijesam bio sasvim siguran da sam ih ubijedio u ispravnost mojih riječi, te sam nastavio:

— Procijenite sami da li ste veću štetu nanijeli okupatoru ili našem pokretu kada ste organizovali diverzije, likvidiranje špijuna i druge akcije u pozadini! Zar nije okupator na svaku vašu akciju odgovarao masovnim strijeljanjem komunista i interniranjem srpskog i crnogorskog stanovništva? Zar time nije spriječeno da se organizuju masovni partizanski odredi koji bi mogli nanositi okupatoru ozbiljne gubitke? Stoga se nemojte kolebati... vaše mjesto je na Sari.. tamo biste mogli biti za dva-tri dana ...

Sljedećeg dana smo se rastali. Ja sam otišao u drugi stan, a oni, kako sam kasnije obaviješten, krenuli su poslije dva dana na Saru.

U novom stanu održao sam prvi sastanak sa Milijom Kovačevićem, članom oblasnog rukovodstva. Od njega sam saznao da se Boro Vukmirović i Ramiz Sadiku, sekretar i član oblasnog rukovodstva, nalaze u Đakovici. Upravo tog jutra stiglo je od njih pismo u kojem su javljali da se više ne mogu održati u Đakovici; zahtijevali su da im se odmah pošalje auto kako bi se prebacili u Prizren. Pismo se završavalo dramatičnim upozorenjem: „Stanje je ovde do te mere kritično da ćemo morati krenuti pešice za Prizren ako nam ne pošaljete auto".

Odmah smo im poslali auto kojim sam došao iz Elbasana. Sa šoferom je pošla i Milijina žena, Vidra, jer je ona znala kuću u kojoj su se krili Boro i Ramiz. Uspjela je da se sastane sa njima; dogovorili su se da oni izađu iz grada pred policijski čas, a na ugovorenom mjestu izvan grada čekaće ih automobil. Međutim, Boro i Ramiz nijesu došli na ugovoreno mjesto i Vidra se vratila neobavljena posla. Ni ona ni šofer nijesu znali šta se dogodilo; jedino su čuli pucnjavu u vrijeme kada je trebalo da se Boro i Ramiz pojave... Pretpostavljali smo da su ubijeni ili uhapšeni ukoliko im nije uspjelo da pobjegnu.

Poslije nekoliko dana smo saznali da je pucnjava bila u vezi sa njima: dok su prolazili gradskim ulicama, policija ih je prepoznala i otvorila vatru... uhvatili su ih ranjene i sljedećeg dana ubili na putu prema Prizrenu. To je bio ozbiljan gubitak za čitav pokret na Kosovu i Metohiji. Nji-

hovim strijeljanjem ostala su na slobodi još svega tri člana oblasnog rukovodstva.

U takvoj situaciji nije mi preostajalo ništa drugo nego da odem u Gnjilane i da se sastanem još sa Pavlom Jovićevićem, takođe članom oblasnog rukovodstva. Pošto sam sa njim razmotrio stanje na Kosovu i Metohiji, vratio sam se u Prizren i iskoristio boravak u gradu za stvaranje plana oživljavanja narodnooslobodilačke borbe na tom području.

ZANESEN OZBILJNIM POSLOVIMA, začuh jednog dana djevojačke glasove kako u bašti pjevaju meni poznatu melodiju. Pjevale su tihim glasom i nijesam čuo riječi, te se nikako nijesam mogao sjetiti koja je to pjesma. Nastojao sam da odvratim pažnju od toga i da radim svoj posao. Ali pjesma je bivala sve jača i glasnija! Najzad sam razaznao dobro poznate riječi: „Na barikade, proleteri!..."

Uplašio sam se. Odmah sam pozvao kćerku moje „gazdarice", gimnazijalku, inače skojevku:

— Ko to pjeva dolje u bašti?

— Pa mi pjevamo — odgovorila je naivno. — Došla je Mileva sa nekim drugaricama... Raspoloženje je prazničko ... pjevamo!

Iznenadio sam se. Mileva je član Partije i morala bi da se odgovornije ponaša. Zar ne zna da to pjevanje može privući policiju i dovesti do hapšenja svih nas? Posebno bi morala znati da se tako ne smije ponašati u bašti kuće gdje se ja nalazim. Nijesam htio da o tome govorim sa tom djevojkom, već sam joj dosta oštro rekao:

— Idi dolje i reci Milevi da odmah prekine sa pjevanjem revolucionarnih pjesama... Kaži da joj to ja poručujem!

Djevojka je otišla i za trenutak pjesma je prestala, da bi se malo kasnije još snažnije zaorila! Cijelo dvorište je grmjelo ili se meni tako pričinjavalo. To me je strašno razbjesnilo. Ponovo sam pozvao „gazdaričinu" kćerku i rekao joj da Mileva smjesta dođe kod mene u sobu.

Pjesma se utišala i Mileva je veselo utrčala u sobu.

— Jesi li poludjela? — ljutito sam joj podviknuo. — Otkuda ti ideja da pjevaš revolucionarne pjesme, i to u bašti kuće gdje ja stanujem.

— Pa, druže, meni se danas pjeva — bezbrižno je odgovorila. — Ako za to treba da se ide u zatvor, ja ću ići... i tamo ću pjevati... Moram pustiti srcu na volju ... tako sam danas raspoložena... ne mogu da ćutim!

Slušajući te riječi, čudno sam se osjećao. Htio bih da se ljutim, a ne mogu! Ova omladina je puna oduševljenja, spremna na žrtve — i gdje treba i gdje ne treba. A ja se brinem da li ćemo imati ljude koji će oživiti narodnooslobodilačku borbu na ovom području! Dok sam o tome razmišljao, djevojka me je posmatrala. Vjerovatno se pitala šta se to dešava sa mnom. Najzad sam se prenuo i dosta strogo rekao:

— Mene se ne tiče što ti želiš da dopadneš zatvora... uostalom, možeš da radiš šta hoćeš... ali, da znaš, ja neću da idem u zatvor zbog tvoje gluposti! Ja nemam pravo da dozvolim sebi da budem uhapšen zbog tvog trenutnog raspoloženja ... to mi ne dozvoljava povjereni zadatak ...

Najzad je shvatila. Bar tako se meni učinilo iako ništa nije rekla. Otišla je oborene glave, kao đak kome je održana pridika.

Pjesma se više nije čula . . . mogao sam mirno da nastavim sa radom.

USLOVI ZA ORUŽANU BORBU na Kosovu i Metohiji bili su nepovoljniji nego u bilo kom drugom kraju zemlje. Teren je ravničarski, opkoljen visokim planinama, što otežava manevrisanje ... Stanje je bilo pogoršano time što se albansko stanovništvo držalo neprijateljski prema partizanima, a ono sačinjava preko tri četvrtine ukupnog stanovništva .. .

Okupatori su uspjeli da pridobiju albansko stanovništvo pripojivši Metohiju i jedan dio Kosova Albaniji; lokalnu vlast u selima i gradovima predali su Albancima, uveden je albanski jezik ...

Albansko stanovništvo je ostalo nepovjerljivo prema svima koji se bore za uspostavljanje Jugoslavije, bez obzira na

1to da li je u pitanju stara ili nova Jugoslavija. U njihovim očima to je manje nego što su dobili od okupatora...

Srpsko i crnogorsko stanovništvo, pak, našlo se u položaju karakterističnom za Albance u staroj Jugoslaviji. Otuda je masovno prišlo narodnooslobodilačkom pokretu. Ali spremnost za borbu nije mogla dati odgovarajuće rezultate jer su Srbi i Crnogorci malobrojni u odnosu na albansko stanovništvo.

Takva je bila situacija na Kosovu i Metohiji poslije dolaska okupatora i pripajanja te oblasti Albanijii...

Želio sam da saznam šta je preduzimalo rukovodstvo i uspio sam da dođem do sljedećih podataka:

Preko tri hiljade Srba i Crnogoraca javilo se za odlazak u partizane. U tom pogledu tačan je bio podatak iz izvještaja upućenog Titu. Ali, rukovodstvo je smatralo da nijesu sazreli uslovi za oružanu borbu. Zato je odlučeno da se ljudstvo organizuje po četama i bataljonima i da ostane kod svojih kuća sve dok ne dođe vrijeme da se stupi u akciju.

U međuvremenu se prišlo diverzijama i sabotažama, likvidiranju špijuna... To je dalo negativne rezultate: diverzije i atentati izazvali su masovne represalije okupatora; pohapšeni su i otjerani u logore gotovo svi koji su se prijavili za partizanske odrede. Pale su dragocjene žrtve ... To je dovelo do demoralizacije naroda.

Međutim, da su čete i bataljoni stupili u akciju, posljedice bi bile još teže! Žrtve bi bile mnogo veće, a odredi bi bili brzo likvidirani. Ne treba zaboraviti da je većina stanovništva bila neprijateljski raspoložena, a uz to i naoružana.

Ni iz procjene raspoloženja albanskog stanovništva, posebno inteligencije, rukovodstvo nije izvuklo pravilne zaključke. Taono je da je albansko stanovništvo bilo na strani okupatora u početku ustanka, ali naporedo sa razvojem borbi na glavnim frontovima saveznika raspoloženje se mijenjalo. Inteligencija je shvatala da nije dobro povezati sudbinu albanskog stanovništva sa sudbinom Hitlerove Njemačke. Tako je došlo do diferencijacije: jedan dio inteligencije se okreće protiv okupatora i to objektivno slabi njegove pozicije. Umjesto da to shvati i uspostavi saradnju sa krugovima koji se odvajaju od okupatora, rukovodstvo ih sve proglašava nacionalistima.

Rukovodstvo nije znalo iskoristiti ni otpor kojii je albansko stanovništvo pružalo mjerama okupatora (porezi, dažbine). Ono je uporno ostalo na principu da oni koji ne prihvataju oružanu borbu protiv okupatora nijesu pristalice narodnooslobodilačkog pokreta. Takav stav je objektivno koristio okupatorima...

STO SAM SE VISE UPOZNAVAO sa stanjem na Kosovu i Metohiji, postajalo mi je jasnije šta treba preduzeti da bi se razvila oružana borba. Stvaranje partizanskih odreda na tom području još nije dolazilo u obzir. Raspoloženje većine stanovništva, a ni prilike na terenu nijesu tome pogodovali. Zato sam odlučio da partizanske odrede sa tog područja formiramo u graničnim rejonima prema Srbiji, Crnoj Gori, Makedoniji i Albaniji.

Smatrao sam da je za uspjeh naše revolucije mnogo važnije da naše snage pobijede u Srbiji, a posebno u Makedoniji, koja se može naći na pravcu nadiranja savezničkih armija ukoliko bi se one iskrcale u Grčkoj. U slučaju da naše snage u Makedoniji ne bi mogle da se razračunaju sa okupatorima, nije isključeno da saveznici to uzmu kao izgovor za prelazak na našu teritoriju. Ukoliko bi do toga došlo, saveznici bi se počeli miješati u naše unutrašnje stvari, oko njih bi se okupile snage starog poretka, od čije bi organizovanosti zavisio stepen miješanja saveznika. . . Stoga je bilo važno da ojačaju naše snage d da same poraze okupatora u Makedoniji. Isto tako je bilo nužno da razbijemo četničke snage u Srbiji jer su se one javljale kao predstavnici „legaliteta i kontinuiteta vlasti", spremni da zahtijevaju razoružanje partizana ukoliko dobiju vlast od saveznika!

Takva opasnost nije prijetila od kvislinških snaga na Kosovu i Metohiji. Čak i da ostanu kompaktne do kraja rata, one se ne mogu pojaviti kao snage „legaliteta i kontinuiteta vlasti" jer im je cijela aktivnost za vrijeme okupacije bila usmjerena protiv saveznika i opstanka Jugoslavije kao države. Najzad, čim raščistimo situaciju u Srbiji i Makedoniji, bićemo u stanju da mobilišemo znatne snage i da zajedno sa kosovskim i metohijiskim odredima koji se budu u među-

vremenu formirali razbijemo kvislinške snage na Kosovu i Metohiji.

Donio sam odluku da svi sa Kosova koji žele da se bore protiv okupatora odlaze prema Jablanici i Vranju, gdje će se uz pomoć Prvog i Drugog južnomoravskog odreda formirati kosovski odredi sa zadatkom da kasnije prodru prema Kosovu ... Isto sam učinio i u odnosu na Metohiju; naredio sam da se formiraju odredi na Šari i u Đakovičkoj Malesiji i da u osloncu na albanske odrede prodiru na područje Metohije.

Da bi se pokrenulo albansko stanovništvo, odlučio sam da formiramo posebne albanske odrede, koji bi nosili nacionalnu albansku zastavu sa petokrakom zvijezdom i bili pod komandom Glavnog štaba za Kosovo i Metohiju.

Što se tiče pitanja granice i pitanja samoopredjeljenja naroda tog područja, to smo ostavili da se rješava poslije oslobođenja, kada okupatori budu razbijeni. Smatrali smo da je u datom trenutku najvažnije da preduzmemo sve da narodnooslobodilački pokret u Albaniji i Jugoslaviji sarađuju međusobno.

GLAVA XI

BALKANSKA SARADNJA

Čutljivi predstavnik KP Grčke • U Glavnom štabu KLAS • Otvoren dijalog sa delegatom KP Grčke A. Džimasom • Izazov engleskom generalu • Kako je rođena ideja o formiranju balkanskog štaba • Razmah narodnooslobodilačke borbe u Makedoniji i sastanak CK KP Makedonije u Prespi od 2. avgusta 1943. godine • Sa Koči Dzodzeom ponovo u Grčkoj na razgovorima sa rukovodstvom KP Grčke • Odazivam se pozivu Koči Dzodzea da posjetim rukovodstvo KP Albanije • Dramatičan sastanak CK KP Albanije i *moje mišljenje o situaciji u Albaniji i o liniji KP Albanije • Povratak u Makedoniju*

PO POVRATKU SA KOSOVA sastao sam se sa makedonskim rukovodstvom u partizanskoj bazi „Lopušnik" u brdima iznad Kičeva. Pošto smo pretresli šta je učinjeno za vrijeme mog odsustva, izvršena je procjena situacije i podijeljeni novi zadaci. Potom sam krenuo za Grčku. Put me je vodio kroz selo Kucake, blizu Korče, gdje se nalazilo albansko rukovodstvo. Odlučio sam da svratim do njih. Sa mnom su bili Milica i radio-telegrafista Vasko; njihov je zadatak bio da naprave radio-stanicu radi povezivanja sa našim Vrhovnim štabom.

Tu sam saznao da je na grčko-albansku granicu došao predstavnik KP Grčke i da traži vezu sa rukovodstvom KPJ. Obradovao sam se što mi se pruža prilika da uspostavim kontakt sa grčkom Partijom. Odmah sam krenuo prema granici i sastao se sa njenim predstavnikom. Ali već pri prvom susretu ustanovio sam da nešto nije u redu sa tim čovjekom — ništa nije govorio o situaciji u Grčkoj, nije htio

da kaže ni da li je u rukovodstvu Partije, već je stalno ponavljao da ima zadatak da se poveže sa Kominternom...

Bio sam razočaran: toliki put sam prevalio i toliko truda uložio da uspostavim tu vezu... Ali drugog izlaza nije bilo: moja je dužnost da mu pomognem da uspostavi vezu ...

Kako je tih dana radio-,,Slobodna Jugoslavija" prenosio izvještaj našeg Vrhovnog štaba da su naše jedinice oslobodile Bioče kod Podgorice, odlučio sam da se preko Skadra probijem do Vrhovnog štaba. Ako nam to uspije, grčki predstavnik će moći da uspostavi vezu sa Kominternom preko radio-stanice Vrhovnog štaba, a ja ću moći da upoznam Vrhovni štab sa stanjem na ovom području i da dobijem nova uputstva.

Spustili smo se u Korču i angažovali šofera koji je bio član albanske Partije. Autom smo pošli prema Skadru. Uz put smo se zadržavali u Elbasanu i Tirani; tu smo bili smješteni u velike i udobne kuće bogatih ljudi i begova koji su pomagali narodnooslobodilački pokret Albanije. Bio sam veoma zadovoljan takvim smještajem; poslije toliko vremena mogao sam da spavam na udobnim i čistim krevetima. Ali Grk je stalno gunđao da u albanskoj Partiji nema proletarijata, već samo buržoazije i begova ...

Pokušao sam mu razjasniti da je to dobro i da narodnooslobodilački pokret treba da obuhvata bezmalo cijelo stanovništvo, ali nijesam imao uspjeha.

U Skadru je ipak promijenio mišljenje: narodnooslobodilački pokret je imao simpatizere samo među siromašnim slojevima. Stoga su nas smjestili kod jednog siromašnog radnika. On nas je, istina, ugostio svim što je imao; uveče nam je prostro neke ćilime i ponjave na pod. Legli smo, ali nijesmo mogli zaspati. .. pojavili su se milioni stjenica! Cijelu noć smo polijevali vodom pod da stjenice ne bi došle do nas, ali one su padale sa tavanice ... Nijesmo oka sklopili. Grk je stalno huktao, a ja sam ga peckao:

— Pa, htio si proletarijat! Evo sada ga imaš u originalu ...

Sjutradan sam saznao da su sve veze sa Crnom Gorom prekinute zbog neprijateljske ofanzive. Tako su propali izgledi da se probijemo do našeg Vrhovnog štaba. Vratili

smo se u sjedište albanskog rukovodstva; tu me je čekalo novo iznenađenje: poruka Glavnog štaba ELAS* kojom javljaju da Grigorija nije delegat KP Grčke, čak ni član Partije! Poslat je jedino da uspostavi vezu sa Kominternom, a za razgovore o saradnji nema ovlašćenja! Stoga me pozivaju da opet dođem u Grčku ...

NA GRČKOJ GRANICI me je dočekala partizanska patrola koja je imala zadatak da me otprati do Glavnog štaba ELAS, smještenog u tesalijskom mjestu Kastanja. Sa patrolom je bio i jedan mladi engleski oficir; rekao je da je došao da me pozdravi u ime generala Edija, predstavnika savezničke komande za Srednji istok pri Glavnom štabu ELAS. Saopštio mi je da engleski general želi da razgovara sa mnom kada stignemo u Glavni štab. Ljubaznu ponudu mladog engleskog oficira veoma sam grubo odbio:

— Nemam šta da razgovaram ni s vama ni s vašim generalom! Vi se u mojoj zemlji borite zajedno sa Nijemcima protiv naše vojske... dok tako postupate, ne možemo imati nikakve kontakte ...

Nije očekivao takvu reakciju i očigledno se zbunio. Nije uspio čak ni da protestuje protiv mojih grubosti... jednostavno se izgubio.

Poslije dva-tri dana putovanja stigli smo u mjesto Kastanja. Sastao sam se sa članovima Glavnog štaba, koji je, kao i svi štabovi grčkog pokreta, imao tri člana: jedan je morao obavezno biti oficir stare vojske koji se priključio partizanima — u Glavnom štabu to je bio pukovnik Sarafis. Drugi član je biran iz redova organizatora partizanskih odreda; kako je Haris Veluhiotis bio organizator prvog partizanskog odreda u Grčkoj, to je postao drugi član Glavnog štaba. Treći član je, pak, predstavljao EAM**, svenarodnu organizaciju koja je, pored Komunističke partije, okupljala neke progresivne demokratske organizacije. Predstavnik

*** KLAS — Grčka narodnooslobodilačka vojska (prim. red.).**
**** EAM — Grčki narodnooslobodilački fron (prim. red.).**

EAM u Glavnom štabu bio je Andrea Džimas, koji je u razgovorima vodio glavnu riječ, dok su Sarafis i Veluhiotis uglavnom slušali dijalog između njega i mene.

UPOZNAJUĆI ME SA RAZVOJEM borbe u Grčkoj, Džimas je odmah naglasio da je pojava partizanskih odreda došla prije kao rezultat spontanosti. .. pojedini komunisti su pred terorom okupatora bježali u planine Rumelije, Tesalije, Epira, Makedonije. Seljaci su ih primali veoma dobro; pružali su im svaku pomoć u hrani, odjeći i obavještenjima o kretanju neprijatelja; komunisti su počeli stvarati oružane odrede; seljaci su im masovno prilazili. Tako je oružana borba otpočela mimo rukovodstva Partije ...

Smatrao sam za potrebno da ga prekinem i da objasnim da se kod nas proces organizovanja oružane borbe upravo obrnuto razvijao: rukovodstvo Partije je od samog početka držalo sve u svojim rukama.

Džimas je nastavio sa svojim izlaganjem: partizanski odredi su sastavljeni pretežno od seljaka; radnici su ostali u gradovima; oni štrajkovima, demonstracijama i sličnim akcijama nastoje da dezorganizuju vlast okupatora u pozadini.

Nije mi mnogo trebalo da shvatim da se grčki drugovi još pridržavaju puteva kojima su se razvijale revolucije u prvim decenijama XX vijeka... u vrijeme prve i druge ruske revolucije. Stoga sam naglasio da se od tog vremena mnogo šta promijenilo; što je nekada bilo ispravno ne mora u sadašnjim uslovima davati željene rezultate; može čak dovesti do toga da se izgubi šansa koja se rijetko pruža i da se doživi poraz. Da bih to dokumentovao, iznio sam naša iskustva iz partizanskog ratovanja, naglašavajući da se u našim odredima, pored seljaka, masovno nalaze i radnici, komunisti...

Džimas nije odgovarao na moje primjedbe; ponovio je da se rukovodstvo Partije nalazi u Atini, a rukovodeći ljudi su raspoređeni u Atini, Pireju, Solunu i drugim velikim gradovima; u partizanskim odredima ih nema! Na kraju, kao da se pravda, Džimas je rekao da se partizani u Grčkoj

ne bore za vlast, već jedino žele da istjeraju okupatora i omoguće narodu da izabere vlast kakvu želi.

Nijesam se mogao uzdržati i žučno sam reagovao:

— Svi mi stojimo na stanovištu da će se pitanje vlasti rješavati poslije oslobođenja zemlje i da se sada treba boriti samo za istjerivanje okupatora... Ali, mi nijesmo naivni! Ako dopustimo da poslije oslobođenja zemlje vlast uspostave kralj i izbjeglička vlada i da oni sprovode izbore, jasno je da je revolucija izgubljena. Jer, onaj ko drži vlast, taj može da računa na uspjeh... Zato mi već sada izgrađujemo vojsku koja ima zadatak ne samo da istjera okupatora nego i da spriječi nametanje stare vlasti... A u toku same borbe izgrađujemo novu vlast koja će sprovesti izbore u oslobođenoj zemlji. .. Moramo na svaki način obezbijediti uspjeh revolucije.

— Na našoj oslobođenoj teritoriji ne postoji nikakva vlast — odgovorio je Džimas. — Stara vlast je razbijena, a novu nijesmo ni stvarali; postoje samo sudovi koji rješavaju sporove među stanovništvom... Ne treba davati argumente reakciji da se mi borimo za vlast.

Dok je Džimas govorio, sjetio sam se poruke koju smo dobili iz Moskve još u početku ustanka; u njoj je stajalo da borba treba da se vodi samo za oslobođenje zemlje od okupatora ... Postalo mi je jasno da se grčki drugovi striktno pridržavaju te poruke. Mi se nje nijesmo pridržavali jer bi takva orijentacija dovela do toga da narod iskrvavi u borbi, a da na kraju drugi uberu plodove borbe.

— Upravo da bismo obezbijedili što efikasniju borbu protiv okupatora, moramo se u toku borbe izboriti za formiranje nove, narodne vlasti; jedno bez drugoga neće ići — ponovo sam intervenisao.

Čitavo vrijeme posmatrao sam sagovornike trudeći se da po izrazima njihovih lica doznam šta misle o mome izlaganju. Sarafis se držao dostojanstveno; slušao me je pažljivo, ali nijesam znao da li se slaže sa mnom. Haris Veluhiotis je, očigledno, podržavao sve što sam govorio; on nije ni pokušavao da sakrije svoje raspoloženje. Džimas se trudio da ostavi utisak neutralnog, objektivnog čovjeka, ali ni on nije mogao sakriti da prihvata moje poglede.

— Da nam se ne bi prigovorilo kako stvaramo komunističku vojsku, zabranili smo da se javno čita komunistički materijal, da se pevaju komunističke pesme, da se pozdravlja stisnutom pesnicom — nastavio je Džimas.

— Kod nas je upravo obrnuto — ponovo sam ga prekinuo. — Materijale koje izdaje Partija svako može javno da čita. Na zborovima legalno istupaju predstavnici Komunističke partije. Zvanični pozdrav u vojsci je stisnuta pesnica ... na priredbama se pjeva Internacionala... Mi smo pošli od toga da je Partija stvarni organizator narodnooslobodilačke borbe i da to ne treba kriti od naroda. Treba svakoga privikavati da je Partija izvojevala legalnost i da ne želi od toga odstupiti...

— Grčka se nalazi u specifičnom položaju — objašnjavao je Džimas. — Interesi i uticaj Engleske su dominantni. Zbog toga od velikih saveznika popularišemo samo Englesku ...

— I vi mislite da ćete uspjeti da prevarite Engleze? — reagovao sam, kao obično, vrlo neposredno. — Ako to mislite, grdno se varate! To može dovesti samo do demoralizacije boraca i naroda. Vi pišete u jednom proglasu „da će se Grčka osloboditi pod engleskom zastavom". Ne mogu a da se ne zapitam kakvo će biti to „oslobođenje". Njemački okupatori će biti protjerani. Ali će doći engleska vojska. S njom će doći kralj i vlada. Ona će u ime principa legaliteta i kontinuiteta uspostaviti staru vlast. Ako stvari tako stoje, onda u najmanju ruku ne treba lakomisleno davati izjave o „oslobodilačkoj" misiji engleske vojske... Sto se tiče nas, mi ne krijemo simpatije prema Sovjetskom Savezu; popularišemo njihove uspjehe; ističemo da u toj zemlji nema kapitalista i veleposjednika; radnici su oslobođeni. Sovjetski Savez će nam pomoći da se oslobodimo od okupatora i da se više nikad ne povrati stara vlast.

Veluhiotis je sav treperio; nije se mogao uzdržati od vidnog odobravanja, za razliku od druge dvojice sagovornika.

— Našu vojsku stavili smo pod komandu savezničke komande za Srednji istok — opet se oglasio Džimas. — Njihov predstavnik, general Edi, nalazi se pri našem štabu, a oficiri za vezu su pridodati svakoj našoj jedinici. Od te

komande primamo naređenja o akcijama koje treba da izvodimo; oni snabdevaju našu vojsku hranom, odećom, novcem (zlatom), oružjem, municijom i drugim potrebama za vođenje borbe. Istina, oružja nam veoma malo šalju. Gotovo ništa ...

— A da li vodite ofanzivne akcije radi osloDađanja gradova i teritorija ili se ograničavate na defanzivne akcije, na izvođenje diverzija? — postavio sam pitanje.

— Vodimo isključivo defanzivne akcije da ne bismo izazvali represalije — odgovorio je Sarafis. — Izvodimo diverzije na pruzi, i to onda kada je to potrebno savezničkoj komandi za Srednji istok.

— Takva vaša aktivnost, odnosno neaktivnost me nije začudila — riješio sam da im otvoreno kažem šta mislim. — Englezima, po svoj prilici, ne odgovara da stvorite vojsku sposobnu da vodi borbu protiv krupnijih jedinica okupatora, da zauzima utvrđena mjesta, gradove... Takva vojska bi se mogla suprotstaviti i njima ako bi pokušali da se miješaju u unutrašnje stvari zemlje, da uspostave staru vlast, dovedu kralja... A tu mogućnost ne treba isključiti; engleska vojska će preuzeti takvu ulogu čim njemački okupatori napuste Grčku. Zato njima ne odgovara da vaša vojska stekne ratno iskustvo i da se naoruža ... O svemu tome mi mnogo vodimo računa ... Stalno smo u akcijama, oslobađamo gradove, naoružavamo se... osposobljavamo naše jedinice da izvode i najkomplikovanije ratne operacije ... Politički nastojimo da borci i komandni kadar shvate da borba nije završena istjerivanjem okupatora, nego tek kada se osigura da se ne povrate stara vlast i kralj . . . Zbog takve naše politike saveznici ne uspostavljaju s nama nikakve odnose; odbijaju da nas pomažu ... naoružavaju snage koje se sa njemačkim okupatorima bore protiv naše vojske . .. Nama ne preostaje ništa drugo nego da se snabdijevamo od stanovništva i da oružje i municiju zapljenjujemo od neprijatelja . .. Mogu reći da raspolažemo dobro organizovanom i naoružanom vojskom, spremnom da se bori protiv svakog neprijatelja koji pokuša da se miješa u naše unutrašnje stvari...

Utisak je bio izvanredan. Zaključio sam to po njihovom držanju.

U nastavku Džimas je govorio o formiranju zajedničkog štaba sa snagama generala Zervasa. Te snage su sarađivale sa okupatorima, borile su se protiv partizana i vjerovatno zbog toga ostale beznačajne. .. Sada su promijenili taktiku, prihvatili su da sarađuju sa partizanima... Formiran je zajednički štab u koji su ušla tri člana ELAS, Zervas i engleski oficir kao predstavnik savezničke komande za Srednji istok... Na osnovu tog sporazuma Zervas je dobio pravo da organizuje svoje odrede na cijeloj teritoriji Grčke. Do tada je njegovo djelovanje bilo ograničeno na usko područje Epira ...

Iznenadilo me je što su išli na Zervasovu rehabilitaciju, a posebno što su primili engleskog oficira kao arbitra između njih i Zervasa... Nijesam htio da im to otvoreno kažem, već sam se ograničio na iznošenje naših iskustava iz saradnje sa četnicima ...

Time su naši razgovori o razmjeni iskustava bili završeni. Bio sam zadovoljan; izgledalo je da su moji sagovornici shvatili šta sam htio da im kažem i da će preduzeti mjere da nešto od toga ostvare. To mi je, uostalom, rekao Džimas u povjerenju. Upozorio me je da se o svemu moraju konsultovati sa partijskim rukovodstvom, a ono se nalazi u Atini; zato mora hitno otputovati za Atinu; mora referisati rukovodstvu o našim razgovorima.

Sljedećeg dana održano je savjetovanje partizanskih odreda iz cijele Grčke; pozvali su i mene da prisustvujem i da govorim.

NA JEDNOJ LIVADI okupili su se predstavnici partizanskih odreda iz cijele Grčke. Bilo ih je nekoliko stotina. Pored članova Glavnog štaba ELAS, nalazila se i engleska misija sa generalom Edijem na čelu . .. Bio sam iznenađen kada sam vidio da Englezi prisustvuju internom savjetovanju. Ocijenio sam da su grčki drugovi ipak predaleko otišli u saradnji sa engleskim saveznicima.

Nijesam se ni pozdravio sa generalom iako smo sjedjeli jedan do drugoga.

Najprije je govorio Sarafis; pošto je dao pregled vojne situacije na savezničkim frontovima, posebno na Srednjem

istoku, iznio je ulogu koju treba da odigra ELAS u trenutku iskrcavanja savezničkih armija. Dok je govorio, ja sam, kao i obično, osjećao izvjesnu tremu; ona se uvijek javlja prije nego što počnem govoriti. Tog puta bila je izrazitija zato što nijesam bio odlučio o čemu treba da govorim. Upravo sam razmišljao o tome kad mi priđe Džimas i zamoli me da pođemo u stranu.

— O čemu ćeš da govoriš? — zapitao me je pošto smo se izdvojili od nepoželjnih svjedoka.

— Ne znam, još nijesam odlučio — odgovorio sam sasvim iskreno.

— Slušaj, ne bi trebalo da pominješ Sovjetski Savez ni Komunističku partiju — uzbuđeno je govorio Džimas kao da mi prenosi nečiju poruku.

Nijesam očekivao postavljanje takvih uslova! Čutke sam ga gledao nastojeći da proniknem da li je to njegova poruka ili je dobio nalog da mi je saopšti. Ali Džimas je samo zurio u zemlju. Tada sam brzo donio odluku: govoriću i o Sovjetskom Savezu i o Komunističkoj partiji.

— Kada se obraćam narodu ili vojnim jedinicama u mojoj zemlji, uvijek pomenem i Komunističku partiju i prvu zemlju socijalizma. Ne vidim razloga zašto bih od toga sada odstupao... Neću da govorim o vašoj, nego o našoj Partiji, ne o vašem, nego o našem odnosu prema prvoj zemlji socijalizma. Ako postavljate uslov da o tome ne govorim, onda neću uopšte istupati...

Moje oštro reagovanje dovelo je Džimasa u veoma neugodan položaj. Kolebao se kako da postupi: ako bude insistirao na postavljenim uslovima, ja ću odbiti da istupim, a to bi izazvalo proteste među borcima; ako mi, pak, dozvoli da govorim o Partiji i o Sovjetskom Savezu, to može da kompromituje njihovu liniju „da će se Grčka osloboditi pod engleskom zastavom" ...

— Govori šta hoćeš — poslije izvjesnog kolebanja odlučio je Džimas. — Uostalom, ti istupaš u ime KPJ, sprovodiš liniju svoje Partije — dodao je kao da se opravdava.

Taj razgovor pomogao mi je da konačno odlučim šta treba da govorim. Ono što budem govorio odnosiće se na našu zemlju i na politiku naše Partije. Druga je stvar koliko će oni koji me slušaju shvatiti zbog čega nastaju razlike

u politici naše i njihove Partije. Da li nema oportunizma u politici njihove Partije?

Kad su mi dali riječ, pozdravio sam prisutne — stisnutom pesnicom! Već sam taj gest izazvao je oduševljenje; to je bio znak koji je govorio da oni koji se bore ne prihvataju sadašnju politiku rukovodstva... Govorio sam o uslovima pod kojima se razvija naša borba; podrobno sam pričao o uspjesima koje smo postigli. .. Sve je to izazvalo buru oduševljenja; često sam prekidan bučnim odobravanjem ...

— Mi u Jugoslaviji imamo dosta neprijatelja protiv kojih se moramo boriti... imamo njemačke i italijanske okupatore . .. snage bugarskih i mađarskih okupatora — saveznika Nijemaca. Postoje domaći kvislinzi — ustaše i četnici... a imamo protiv sebe i englesko oružje! — rekao sam uzbuđenim glasom.

Nastao je tajac i napetost, a ja sam nastavio:

— Da, i englesko oružje! Englezi snabdijevaju četnike oružjem i drugom ratnom opremom, a oni onda zajedno sa okupatorskim snagama napadaju naše jedinice ...

Nastalo je komešanje, čuli su se i protesti...

— Mi ne tražimo ništa od naših saveznika — nastavio sam uzbuđeno. — Ni oružje, ni hranu, ni odjeću... ništa! Imamo svega što nam treba za vođenje narodnooslobodilačke borbe .. . imamo pušaka, mitraljeza i topova ... Sve što nam treba otimamo od neprijatelja.

Nastala je eksplozija oduševljenja. Svi su ustali, a ja, i sam zahvaćen plimom osjećanja, nijesam više mjerio svoje riječi:

— Imamo čak i tenkove i avione...

Opet su me prekinuli aplauzi. Govor sam završio sljedećom porukom:

— Mi od naših engleskih i američkih saveznika tražimo samo da ne pomažu Nijemce!

Ponovo su svi bili na nogama dok sam se sa stisnutom pesnicom vraćao na svoje mjesto. Sjeo sam pored engleskog generala. Osjećao sam se kao čovjek koji se oslobodio nečeg što ga je pritiskalo. Nijesam ni pogledao generala, ali osjećao sam da će mi odgovoriti. To se i desilo ... Moram reći da me je iznenadio svojim izlaganjem.

— Politika moje vlade je da pomažemo grčke partizane — smireno je počeo. — I mi ih pomažemo ... to je moja dužnost. Lično ne znam kakva je situacija u Jugoslaviji niti kakva je politika moje vlade u odnosu na jugoslovenske partizane. Dopuštam mogućnost da engleska vlada ponekad može da pogriješi.. . Ali sam siguran da će ona ispraviti svoje stavove čim bude uvidjela da je pogriješila.

Vratio se dostojanstveno na svoje mjesto. Pravio sam se i dalje da ga ne primjećujem. Kasnije sam doznao da je general Edi znao da je engleska vojna misija već stigla u naš Vrhovni štab i da je uspostavljen kontakt sa engleskom komandom. Razumije se, ja o tome nijesam imao pojma, a engleski general me nije mogao obavijestiti jer sam odbio svaki kontakt sa njim!

Poslije nas govorio je Džimas. Držao se diplomatski: nije pominjao Sovjetski Savez, ali je zato mnogo hvalio Englesku; nije pominjao ni Ameriku, vjerovatno radi ravnoteže . . . Istakao je da će se Grčka osloboditi pod engleskom zastavom. Kao da je pogađao da će se Staljin i Čerčil sporazumjeti o podjeli interesnih sfera i da će Engleskoj biti obezbijeden stoprocentni uticaj u Grčkoj poslije istjerivanja okupatora. ..

Džimas se osvrnuo i na moje izlaganje: rekao je da saveznici treba da pomažu pokret koji ima tako ogromne uspjehe u borbi protiv okupatora, ali nije precizirao da se to odnosi na Englesku i SAD.

Na kraju je govorio Veluhiotis. Odmah se vidjelo da, iako je član Partije, ne poštuje mnogo njenu liniju.

— Neka ne misle naši engleski saveznici da nas mogu potkupiti za gaće što nam šalju. A ni za zlatnike! — temperamentno je poručivao Veluhiotis. — Nama treba oružja, a ne gaće...

Prisutni su burno odobravali te riječi; osjećali su da se nešto krije iza toga što im engleski saveznici šalju hranu, odjeću, novac, ali ne i oružje i sve drugo što im je potrebno za vođenje borbe ... Bilo je očevidno da Veluhiotis svojim istupom u stvari izražava mišljenje partizana, ali da time dolazi i u sukob sa stavovima rukovodstva. To ga je i dovelo u protivrječnu situaciju. Ako zauzme stav na liniji Partije, doći će u sukob sa bazom, sa partizanima; a ako se

Krajiški partizani 1941.

3

NEZAVISNA DRŽAVA HRVATSKA
STATO INDIPENDENTE DI CROAZIA

Županjska redarstvena oblast u Sarajevu
Direzione di polizia presso la Prefettura di Sarajevo

Broj: / No: 720/42

PROPUSNICA
LAS CIAPASSARE

Gosp. / Il. sig. Stanislav Valinac rod. / nato il ... u ...

Kotar / Distretto Barski Velika Župa / Gran Župa

Stan u / Abbitante Sarajevo ... dozvoljava se putovanje iz Sarajeva / e autorizzato a recarsi da Sarajevo

u / a Mostar i nazad / e ritorno

Ova dozvola vrijedi do isključivo / Il presente lasciapassare vale a tutto il 20 listopada 1942

Posjednik ove dozvole mora imati sa sobom osobnu izkaznicu.
Il titolare del presente documento deve essere munito della tessera di riconoscimento personale.

Lični opis u ličnoj legitimaciji.
Connotati nella tessera personale.

Sarajevo, 1 listopada 1942.

Glavar ureda: / Capo d' ufficio:

Falsifikovana ustaška propusnica sa kojom je Svetozar Vukmanović, pod imenom Stanislav Valinac, putovao iz Bosne i Hercegovine preko Hrvatske u Srbiju 1942.

Svetozar Vukmanović — Tempo sa makedonskim partizanima

Tempo govori prilikom formiranja Prve makedonsko-kosovske brigade, 1943.

Predstavnik CK KPJ Miladin Popović (prvi s desna) i albanski drugovi Tahiri Kadaren i Kristo Temeljko 1943.

saglasi sa shvatanjima partizana, neizbježno dolazi u sukob sa svojom Partijom, odnosno njenim rukovodstvom. Na ovom sastanku se nije pokolebao. Izjasnio se za stavove koji su bili bliski shvatanjima partizana. Mnogo kasnije, poslije rata, saznao sam da je sličan stav zauzeo i kad je rukovodstvo grčke Partije zaključilo sporazum u Varkizi sa snagama reakcije, po kome je trebalo da se partizani razoružaju. Odbio je da prihvati taj sporazum. Nije htio da se razoruža. Nastavio je sa borbom. I likvidiran je od sopstvene Partije. Pozvan je na sastanak i na prevaru ubijen.

SLJEDEĆEG DANA smo razmatrali mogućnost bilateralne saradnje; istovremeno smo htjeli da ocijenimo svrsishodnost šire saradnje na vojnom planu između narodnooslobodilačkih pokreta svih balkanskih zemalja. Iznio sam mišljenje: borimo se za oslobođenje naših zemalja od okupatora; imamo zajedničkog neprijatelja koji je za vrijeme ofanzivnih akcija u jednoj zemlji primoran da dovlači svoje snage iz susjednih zemalja. Time se pruža povoljna prilika da partizani prelaze u napad na oslabljene okupatorske snage. Ako bismo se organizovali za takvu aktivnost, mogli bismo imati mnogo veće rezultate nego što ih sada postižemo. Sve to govori u prilog veće koordinacije između glavnih štabova, a i između štabova u graničnim područjima . ..

Naglasio sam da okupatori koriste protivrječnosti među narodima tog područja. Te protivrječnosti su nasljeđe prošlosti. Državne granice se ne poklapaju sa etničkim granicama. To je najteže pogodilo makedonski narod; teritorija na kojoj on živi podijeljena je na tri dijela susjednim balkanskim državama. Makedoncima je onemogućeno da stvore svoju nacionalnu državu, kao što su to učinili ostali narodi. . . Svaka od država koje su dobile dio makedonske zemlje počela je da vodi politiku nasilnog odrođavanja Makedonaca, protjerivanja makedonskog stanovništva ... Okupatori su izvršili novu podjelu Makedonije: jedan dio teritorije koji je bio u sastavu Jugoslavije dodijeljen je Bugarskoj, a drugi — Albaniji, odnosno Italiji. Cilj je bio da se pridobiju

Bugari i Albanci... Makedonsko stanovništvo u Grčkoj takođe je postalo plijen politike okupatora; njemu je obećano izdvajanje iz Grčke i prisajedinjenje ostalim dijelovima Makedonije pod uslovom da bude protiv narodnooslobodilačkog pokreta u Grčkoj ... Okupatori su naoružali to stanovništvo, kao što su učinili i sa albanskim.

Nijesam se zalagao za proklamovanje da se borimo za reviziju granica ma koliko one bile nepravedne. Pokretanje pitanja granica koristilo bi okupatorima. Smatrao sam za potrebno da jasno kažem da se borimo za nacionalnu slobodu i ravnopravnost svakog naroda, pa i makedonskog; da narodnooslobodilački pokret u svakoj zemlji treba da ostvari ono što smo mi u Jugoslaviji već učinili — da formira jedinice koje se bore pod svojim nacionalnim zastavama sa petokrakim zvijezdama kao simbolom zajedničke borbe sa ostalim narodima Jugoslavije; da se u svim jedinicama i na oslobođenoj teritoriji slobodno govore maternji jezici; da svaki narod učestvuje u organima nove vlasti srazmjerno nacionalnoj pripadnosti. Ako bismo usvojili takvu politiku, to bi nam znatno olakšalo mobilizaciju svakog naroda u borbi protiv okupatora. Narodi bi shvatili da se problem granica uopšte neće postavljati ako pobijede narodnooslobodilački pokreti u svakoj balkanskoj zemlji. Granice će biti prevaziđene...

Moji argumenti su prihvaćeni jer su svi shvatili da bi u takvim uslovima makedonski partizani mogli mnogo učiniti na pridobijanju Makedonaca koji žive u Grčkoj na stranu narodnooslobodilačkog pokreta; isto bi mogli učiniti albanski partizani u odnosu na Albance koji žive u Jugoslaviji.

Pitanja koja sam pokrenuo nijesu se mogla svesti samo na vojnu saradnju u graničnim područjima. Ona su bila mnogo šira i imala su kako vojni tako i politički aspekt. Jer trebalo je koordinirati borbu protiv okupatora svih balkanskih zemalja. A postavljalo se i pitanje da se ne dopusti da plodove te borbe koristi reakcija poslije oslobođenja. Otuda se i javila ideja o stvaranju balkanskog štaba.

Postigavši saglasnost o principima na kojima bi trebalo da počiva naša saradnja, prešli smo na rješavanje tehničkih problema. Prije svega, trebalo je obezbijediti radio-vezu među štabovima. Bez toga ne bi mogla funkcionisati naša

organizacija. Problema je bilo mnogo: trebalo je nabaviti materijal za instaliranje stanica, naći ljude koji se razumiju u radiofoniju, obučiti telegrafiste, šifrante i ostalo osoblje koje bi rukovalo radio-stanicama. Zadatke smo nastojali da ravnomjerno raspodijelimo: grčki drugovi su se obavezali da nabave materijal, a mi da izgradimo radio-stanice.

Dogovorili smo se da se nađemo u Grčkoj kroz mjesec dana. U međuvremenu Džimas je trebalo da ode u Atinu i da obavijesti svoje rukovodstvo o razgovorima sa nama, a mene su čekali mnogi poslovi na terenu Makedonije.

NEŠTO VIŠE OD DVA MJESECA poslije sastanaka na kojima smo donijeli odluke o oživljavanju ustanka stanje u Makedoniji se iz osnova promijenilo. Na sastanku Centralnog komiteta KP Makedonije održanom u Prespi 2. avgusta 1943. godine mogli smo konstatovati da se borba razvila na svim područjima Makedonije izuzev rejona Štipa i Strumice. I ne samo to: stvorene su mogućnosti da odredi prerastu u krupne vojne jedinice — bataljone, brigade; raspolagali smo slobodnom teritorijom na kojoj počinje da djeluje nova, narodna vlast; ušli smo u novu, višu fazu borbe ... Sve je to zahtijevalo da ponovo pretresemo situaciju i da donesemo odgovarajuće odluke.

Zaključili smo: potrebno je smjelo stvarati krupne vojne jedinice u svim zonama, izuzev Štipa, od najboljeg boračkog i komandnog kadra iz odreda; one moraju biti sposobne da iznenadnim napadima zauzimaju gradove i utvrđena mjesta; moraju biti stalno u pokretu; moraju razbijati staru vlast svuda gdje stignu; time će se stvarati povoljni uslovi za širenje mreže partizanskih odreda iz kojih će se regrutovati novo ljudstvo za naše brigade.

Smatrali smo da se brže mora razvijati nova, narodna vlast, ne samo na oslobođenoj nego i na neoslobođenoj teritoriji. Iskustvo je već pokazalo da narodni odbori kao organi nove vlasti veoma doprinose efikasnijem vođenju borbe protiv okupatora.

Ocijenili smo da je krajnje vrijeme da se prekine sa anonimnošću kako u pogledu ljudi koji rukovode borbom

tako i u pogledu ciljeva koje treba ostvariti našom borbom. Zato smo odlučili da u Skoplje hitno pošaljemo Kuzmana Josifovskog sa zadatkom da se obrati politički uticajnim ljudima iz svih slojeva makedonskog naroda i da ih pozove da dođu na oslobođenu teritoriju. Računali smo na kulturne i javne radnike, učesnike ilindenskog ustanka, političare koji se nijesu kompromitovali saradnjom sa okupatorima. Nadali smo se uspjehu jer je povoljan razvoj borbe stvorio uslove da se okupi što veći broj ljudi; tako bismo ojačali front borbe protiv okupatora. Time smo započeli niz priprema za sazivanje i konstituisanje najvišeg državnog i predstavničkog tijela — Antifašističkog sobranja narodnog oslobođenja Makedonije (ASNOM).

Uspješan razvoj borbe izmijenio je i stanje u gradovima, a time i naš odnos prema opstanku komunista u gradovima. Ranije su komunisti bili izloženi hapšenjima, progonima i strijeljanju, a stanovništvo je bilo zaplašeno represalijama okupatora. Malobrojni partizanski odredi koji su tek ulazili u prve okršaje trebali su što više boraca-komunista koji bi svojim držanjem sprečavali raspadanje odreda. U takvoj situaciji sam zahtijevao da gotovo svi komunisti izađu iz gradova. Znao sam da će borba u gradovima biti obezglavljena bez komunista, ali drugog izlaza nije bilo. No, sada se situacija bitno promijenila: ohrabreno uspjesima partizana, stanovništvo po gradovima je smjelije pomagalo komuniste i primalo ih u svoje kuće. Strah od represalija je nestajao jer se pojavila nova snaga dorasla da tuče okupatorske snage. Radnici, a posebno omladina iz gradova, u sve većem broju su odlazili u partizane. Bili smo skloni da u novonastaloj situaciji razmotrimo i potrebu vraćanja pojedinih komunista u gradove da bi efikasnije radili na mobilizaciji stanovništva za pomaganje makedonskoj vojsci.

NAKON SASTANKA CK KP Makedonije ponovo sam krenuo za Grčku. Kao i prošli put, sa mnom je u ime rukovodstva KP Albanije pošao Koči Dzodze. Znači, obojica smo postali „eksperti" za Grčku. Inače, među nama se razvilo prijateljstvo. Iako nije mnogo govorio na sastancima sa

grčkim predstavnicima, osjećao sam da me Dzodze podržava ne samo zbog toga što sam član CK KPJ u kojeg ima mnogo povjerenja nego i zato što imamo iste poglede.

Na granici nas je sačekala patrola Glavnog štaba ELAS, ali, umjesto u Glavni štab, odveli su nas u jedno selo u rejonu Larise. Smjestili su nas u jednu kuću; tu smo do duboko u noć čekali delegaciju KP Grčke; u njoj su se nalazili Santos, Joanides i Karađorgis. Santos je u odsustvu Zaharijadesa, koji se nalazio u njemačkim logorima, vršio dužnost generalnog sekretara Partije. Joanides je bio član Politbiroa, a Karađorgis član plenuma Centralnog komiteta. Sastanak je trajao cijelu noć, a pred zoru grčka delegacija se oprostila od nas. Odmah mi je palo u oči da su došli noću i vratili se po mraku! Vjerovatno nijesu željeli da ih iko vidi i da se time naruši konspirativnost koja im je potrebna za ilegalan način života u gradovima. To je samo pokazivalo da ostaju pri usvojenoj liniji u oslobodilačkoj borbi. Uostalom, sadržaj našeg razgovora nedvosmisleno je potvrdio taj moj utisak.

Santos je prvi uzeo riječ i, poput Džimasa, izložio situaciju u Grčkoj i obrazložio liniju KP Grčke. Vidjelo se da je dobro upoznat sa mojim stavovima i primjedbama na Džimasovo izlaganje. Nastojao je dati novo obrazloženje za stavove koje sam najviše kritikovao.

— Vi morate shvatiti specifičnost situacije u Grčkoj — ubjeđivao nas je Santos. — Polovina grčkog stanovništva živi u velikim gradovima. Ko drži gradove, taj će imati vlast u cijeloj Grčkoj! Zbog toga je težište našeg rada u gradovima, a ne u selima.

— A kako ćete uzeti vlast? Odmah po oslobođenju ćete se suočiti ne samo sa snagama starog poretka nego i sa snagama saveznika — nastojao sam da pokolebam Santosa.

— U svim gradovima organizovali smo vojne jedinice — čete, bataljone, brigade — sastavljene od radnika — odgovorio je Santos.

— A naoružanje?

— One raspolažu lakim naoružanjem.

— Kako stiču ratno iskustvo? — nijesam se predavao.

—- Vojna obuka se izvodi i u ilegalnim uslovima.

— Ne vjerujem mnogo u efikasnost vaše vojne organizacije — rekao sam sasvim otvoreno. — Vi se nećete moći uspješno suprotstaviti protivniku koji raspolaže savremenim naoružanjem i bogatim ratnim iskustvom. Bilo bi mnogo bolje da su radnici napustili gradove i stupili u partizanske odrede kako bi naučili ratnu vještinu i, konačno, naoružali se savremenim naoružanjem. Spremnost za borbu nije dovoljna da se pobijedi iskusan i dobro naoružan neprijatelj!

Prešli su ćutke preko moje primjedbe; vjerovatno nijesu imali argumenata ili nijesu htjeli da nastave diskusiju.

— Mi ne želimo da stvaramo novu vlast na oslobođenoj teritoriji — nastavio je Santos. — Tek kada Grčka bude oslobođena, narod će se na slobodnim izborima izjasniti o tome kakvu vlast treba izgrađivati. Izbore bi trebalo da sprovede koaliciona vlada u kojoj bi i komunisti trebalo da učestvuju. Mi smo predložili da sklopimo sporazum o obrazovanju zajedničke koalicione vlade sa svim građanskim partijama koje se izjašnjavaju protiv povratka kralja bez obzira na to da li su učestvovale u borbi protiv okupatora.

— Drugim riječima, vi rehabilitujete snage starog poretka koje su u toku rata stajale po strani ili čak služile okupatora — dozvolio sam sebi da izvučem zaključak. — A šta dobijate u zamjenu? Ništa! Te snage sada nemaju nikakvog uticaja u narodu. Ali, ako ih rehabilitujete i sarađujete sa njima u organizovanju vlasti, one će postati dominantan faktor. Ako još dobiju podršku saveznika, što se može sa sigurnošću pretpostaviti, lako se može desiti da vas eliminišu iako trenutno imate dominantan uticaj u narodu.

— Osnovno je da se spriječi povratak kralja u Grčku — umirivao me je Santos. — Zato sarađujemo sa snagama koje se izjašnjavaju protiv kraljevog povratka.

— Nije najvažnije spriječiti povratak kralja — nastavljao sam svoju misao. — Bitno je ne dozvoliti uspostavljanje starog poretka. Snage koje se danas izjašnjavaju protiv kralja promijeniće stav kada im se to učini oportuno.

— Ali, mi ćemo pristati na saradnju samo pod uslovom da dobijemo portfelj Ministarstva unutrašnjih poslova i, eventualno, Ministarstva vojske — istakao je Santos.

— Ne vjerujem da ćete dobiti bilo kakav portfelj — nasmijao sam se. — Pa čak i da ga dobijete, to još neće zna-

čiti da ste u stanju da spriječite povratak stare vlasti. Sve zavisi od toga ko će imati vojnu silu u svojim rukama. Ako savezničke snage uđu u zemlju, ako se pod njihovom zaštitom obrazuje vlada sastavljena od predstavnika starog poretka, može se dogoditi da ona zatraži razoružanje snaga koje su se borile protiv okupatora i da to ostvari uz pomoć saveznika. U tom slučaju vi ste izgubili bitku!... Mi u Jugoslaviji nikada nećemo dopustiti da se uspostavi stara vlast i da ona sprovodi „slobodne" izbore. Isuviše smo dali žrtava da bismo to dozvolili! Nećemo savezničkim snagama dopustiti ni da uđu u zemlju. Samo snage koje su izvojevale pobjedu nad okupatorima mogu sprovoditi izbore za novu vlast...

— Vi Jugosloveni rješavate sva pitanja — silom, a mi Grci se služimo — politikom! Naš put je lakši — primijetio je Santos.

— Naš put je teži, ali zato efikasniji... Mi ćemo sigurno uspjeti, a za vas nijesam siguran — odgovorio sam mu ravnom mjerom.

Nijesu se nadali takvom odgovoru. Jedno vrijeme su ćutali, a onda je Santos nastavio:

— U vezi sa raspuštanjem Kominterne mi smo ponudili političkim partijama koje učestvuju u borbi protiv okupatora da obrazujemo konfederativnu partiju. Svaka partija bi zadržala svoju individualnost, ali ni jedna ne bi samostalno istupala, već bi svi aktivisti istupali u ime konfederativne partije ...

— Koliko mi je poznato, raspuštanjem Kominterne prestaje rukovođenje komunističkim pokretom iz jednog centra... Komunističke partije postaju samostalne u svojoj aktivnosti. Ne razumijem kako ste iz toga izvukli zaključak da treba stvarati nekakvu konfederativnu partiju! Meni izgleda da bi trebalo da ojačate vašu Partiju, a ne da je utopite u organizaciju koja kao program ne bi imala izgradnju socijalističkog i komunističkog društva .. .

Nijesu htjeli da prihvate diskusiju ...

Santos je pokrenuo pitanje međusobne saradnje.

— Saglasan sam — izjavio je — sa zaključcima koje ste donijeli na sastanku sa Glavnim štabom ... Vaše jedinice treba da prelaze na grčku teritoriju i da utiču na make-

donsko stanovništvo da pristupi narodnooslobodilačkom pokretu; njima treba otvoreno reći da samo na taj način mogu obezbijediti nacionalnu slobodu i ravnopravnost... Mi smo za formiranje makedonskih jedinica koje bi se borile pod svojom nacionalnom zastavom; samo, one moraju biti u sastavu ELAS ... Sto se tiče ujedinjenja Makedonije, treba otvoreno govoriti da je Makedonija u prošlosti bila moneta za potkusurivanje među balkanskim državama i da će makedonski narod samo borbom protiv okupatora steći pravo na samoopredjeljenje ...

U potpunosti sam se složio sa Santosom i pustio sam ga da nastavi sa izlaganjem. On je izrazio izvjesne rezerve u pogledu stvaranja balkanskog štaba. Smatrao je da bi nas neprijatelji optužili da osnivamo neku balkansku internacionalu.

— Pa, vi ste se već stavili pod savezničku komandu za Srednji istok — pobuno sam se. — To vam ne smeta, a bojite se stvaranja zajedničkog štaba koji bi koordinirao borbe protiv okupatora u svim balkanskim zemljama!

— Nije to isto — odgovorio je kratko. — Razumije se, mi nijesmo protiv svake saradnje na širem planu. Naprotiv, mislimo da možemo koordinirati vojne akcije ako uspostavimo radio-vezu između naših glavnih štabova. Osim toga, mogli bismo povremeno organizovati sastanke delegata glavnih štabova radi pretresanja vojno-političkih problema. Ukoliko bismo istovremeno uspostavili veze i između centralnih komiteta, mislim da bi svi problemi bili riješeni.

— Ali vi ne vidite politički značaj stvaranja zajedničkog štaba — intervenisao sam. — To bi mogao biti prvi korak u stvaranju balkanske federacije.

— Naš stav nije definitivan — odgovorio je Santos. — Naprotiv, ako se kasnije pokaže da je formiranje takvog štaba oportuno, mi ćemo to učiniti, ali samo kad ocijenimo da su za to sazreli uslovi.

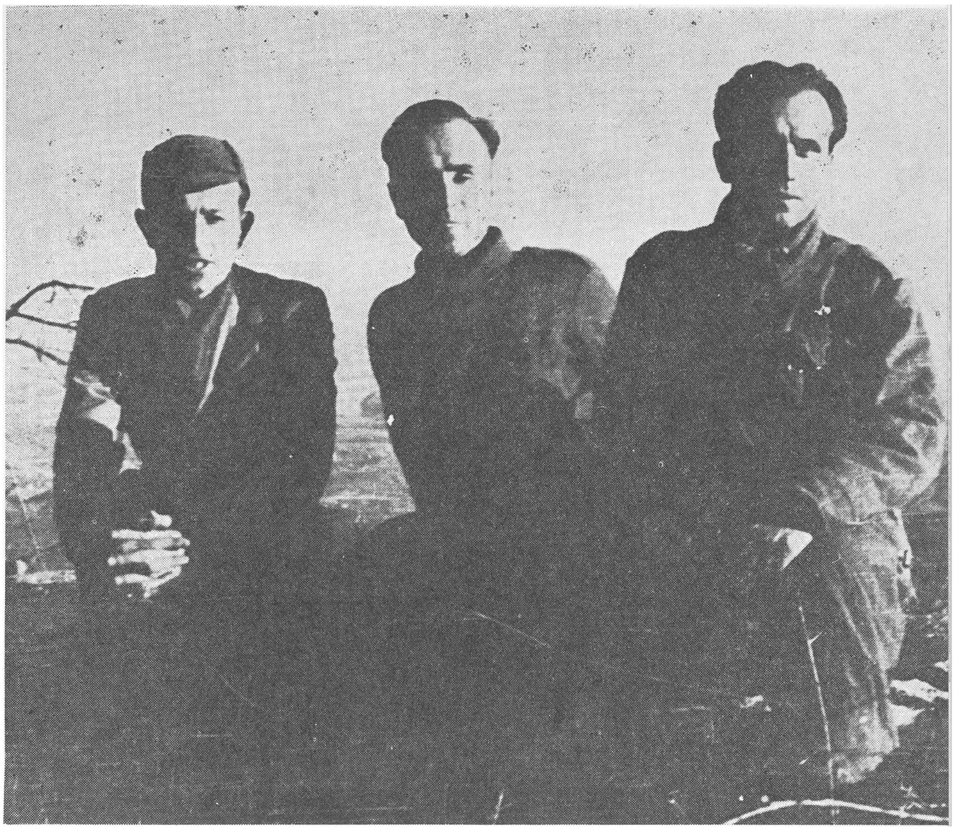
Prihvatio sam Santosove prijedloge o saradnji, mada sam smatrao da uzdržavanje od formiranja zajedničkog štaba dolazi zbog njihovih obaveza prema engleskim saveznicima, odnosno što saveznička komanda za Srednji istok nije sa tim saglasna.

Milica Sarić (pozadi na konju) sa grčkim partizanima 1944. Ispred nje su Džimas, komesar Glavnog štaba ELAS, i njegova žena

Tempo sa Milicom Sarić (lijevo) i Ljiljanom Calovskom na planini Kožuvu 1944.

Svetozar Vukmanović — Tempo (lijevo) sa Brankom Šotrom i Mihailom Apostolskim u Jegejskoj Makedoniji

U šumama Makedonije, s lijeva u prvom redu: Dobrivoje Radosav-Ijević, Svetozar Vukmanović, Veselinka Malinska i Milica Sarić (u kapuljači). U drugom redu s desna je Dičo Petrov, komandant bugarskog bataljona „Hristo Botev", do njega (dolje) Bojan Blgaranov, predstavnik CK bugarske Partije, i Ljiljana Calovska

Joanides je ostao na oslobođenoj teritoriji, a Santos se vratio u Atinu. Koči Dzodze i ja krenuli smo prema Albaniji, odakle sam namjeravao da se prebacim u Makedoniju.

Primijetili smo da nas patrola vodi kroz sela u kojima nije bilo jedinica ELAS. A nijesmo se sastali ni sa Glavnim štabom ELAS. Bilo je očevidno da se nastoji da se ne sretnemo ni s jednima ni s drugima. Razlozi su bili jasni: Partizanima je bila bliža i razumljivija politika naše nego grčke Partije. Stoga je odlučeno da nam se onemogući da dođemo u dodir sa njima.

Po povratku u Makedoniju dobio sam poruku CK KPJ; u njoj mi javljaju da se inicijativa za stvaranje balkanskog štaba smatra politički nepravilnom i štetnom i da treba da obustavim svaku aktivnost u tom pravcu. Odmah sam postupio u skladu sa porukom. Tako je okončana akcija za stvaranje balkanskog štaba.

NA PUTU PREMA albanskoj granici razmijenjao sam sa Koči Dzodzeom utiske o razgovorima koje smo upravo završili. Kao i obično, ocjene su nam bile identične. A onda me je Koči iznenada zapitao:

— Sta misliš o situaciji u Albaniji, o liniji našeg rukovodstva?

— Bitna razlika između vaše i grčke Partije ne postoji — otvoreno sam rekao.

Nije ga iznenadila moja ocjena, ali odmah je dodao:

— Da li si to rekao našem rukovodstvu?

Za trenutak sam se zbunio ... Izvjesno vrijeme boravio sam u Glavnom štabu Albanije i tada smo govorili o saradnji, ali nikada o situaciji u Albaniji. Očigledno, albansko rukovodstvo nije htjelo o tome da diskutuje. Da li da to priznam Koči Dzodzeu, članu Politbiroa koji je tek nedavno izašao iz zatvora?

— Nijesam — kratko sam odgovorio.

— A zašto nijesi? — navaljivao je Koči.

Nijesam mogao da lažem; na otvoreno pitanje morao sam pošteno odgovoriti.

— Prve razgovore vodio sam koncem marta u selu Ljabinotu blizu Elbasana. Prolazio sam kroz Elbasan na putu

za Kosovo i Metohiju. Kada sam doznao da se albansko rukovodstvo nalazi u blizini, prekinuo sam put da bismo se dogovorili o saradnji i da bih se upoznao sa situacijom u Albaniji, a po mogućnosti i sa stanjem na Kosovu i Metohiji... U Ljabinotu sam zatekao samo nekoliko članova rukovodstva ... ostali su se razišli po Albaniji. Svi su bili veoma zauzeti... partijska konferencija se tek završila ... trebalo je hitno redigovati rezolucije i usvojene dokumente. Vjerovatno zbog toga nijesmo mogli voditi razgovore kao u Grčkoj.

— To ne može biti razlog — bunio se Dzodze. — Redigovanje dokumenata jeste važan zadatak, ali ne tako hitan kao razgovor o saradnji.

Morao sam se s njim složiti; istakao sam drugi razlog:

— Nije ni bilo potrebno da ih ja upoznajem sa situacijom u našoj zemlji... to je prije mog dolaska učinio Blažo Jovanović, koji je prisustvovao vašoj konferenciji.

— Ali, to nije isto. Jedna je stvar kada se albansko rukovodstvo upoznaje sa situacijom u vašoj zemlji preko druga Blaža, a sasvim druga stvar je kada se vrši razmjena mišljenja o situaciji u Makedoniji, Albaniji, na Kosovu i Metohiji kako bi se organizovala saradnja — prekinuo me je Koči.

— Istinu da ti kažem: nijesam vidio spremnost ni kod albanskih drugova, a ni kod Miladina da razgovaraju o stanju u Albaniji, a još manje o liniji vašeg rukovodstva. Što se tiče mene, nijesam imao smjelosti da im nametnem diskusiju ...

— A zašto nijesi imao smjelosti?

— Bilo me je stid da insistiram na pokretanju takve diskusije. . . Vidio sam da to ne žele ni Miladin, a ni članovi albanskog rukovodstva. Oni su imali velikog uspjeha u stvaranju albanske Partije; glavni dio posla oni su obavili. I sada treba ja da se pojavim i da dijelim lekcije. To nijesam mogao. Nešto mi je smetalo.

— Ja te ne razumijem! — Koči je oštro reagovao. — To je obična malograđanština. Revolucionar treba sve da učini kako bi pobijedila revolucionarna linija, a ne da gleda da li će biti povrijeđena nečija sujeta...

— Primam lekciju — nasmijao sam se. — Imaš pravo, ali život je komplikovan, pa se ponekad mora voditi računa i o sitnim ljudskim slabostima.

— Pa, o čemu ste onda razgovarali? — nasmijao se i Koči.

— Ja sam iznio koncepciju saradnje na užem i širem planu, koju sam kasnije izložio i grčkom rukovodstvu. Posebno sam naglasio važnost da albanski partizani pređu na teritoriju Kosova i Metohije, kao i na teritoriju zapadne Makedonije, kako bi tamošnje albansko stanovništvo pridobili za pomaganje narodnooslobodilačke borbe ili, u krajnjem slučaju, postigli da ono ne pomaže okupatora.

— Jesu li se saglasili sa tvojim prijedlozima?

— Potpuno! Jedino su predlagali da albanski partizanski odredi koji bi se formirali na teritoriji Metohije budu pod komandom Glavnog štaba Albanije. To sam odbio, kao što se svojevremeno nijesam složio ni sa prijedlogom da se makedonski partizanski odredi koji se budu formirali na teritoriji Grčke stave pod komandu Glavnog štaba Makedonije...

— A da li bi pristao da sada na sastanku izneseš sve što misliš o liniji albanskog rukovodstva? — iznenadio me je Dzodze.

— Neće to oni prihvatiti — odmahnuo sam rukom. — Da su htjeli, mogli smo i do sada o tome razgovarati; nekoliko puta sam bio kod njih ...

— Moraju prihvatiti — insistirao je Koči. — Uostalom, čak i kad ne bi prihvatili, izgubićeš svega nekoliko dana... Naše rukovodstvo je blizu ...

Prihvatio sam ponudu; nije me trebalo mnogo nagovarati ... tamo ću naći i Milicu. Ipak, to nijesam smio ni samom sebi priznati.

I tako, umjesto da produžim pravo za Makedoniju, skrenuo sam prema Korči, u selo Kucake, gdje se nalazilo albansko rukovodstvo.

U SELU smo zatekli moje stare znance — Miladina, Envera Hodžu, Pandi Hrista, Naku Spira, Sejfulu Malešova i druge.

Milica i Vasko me nijesu očekivali. Bili su radosni što se mogu pohvaliti da je njihov višemjesečni rad najzad okončan: napravili su radio-stanicu koja dobro funkcioniše. Na žalost, još nijesu uspjeli da uspostave vezu sa Vrhovnim štabom...

Milica se radovala i zbog nečega što je bilo naša tajna. Ako je neko htio posebno da prati naše ponašanje, na našim licima mogao je pročitati sve!

Koči Dzodze je još iste večeri predložio da se sastanemo sljedećeg dana i da ja referišem o razgovorima sa grčkim rukovodstvom. Miladin se nije složio:

— Pa, valjda i ti znaš referisati o razgovorima... Član si rukovodstva!

No, Koči se nije dao zbuniti:

— Razumije se da bih mogao referisati, ali pretežno je Tempo vodio razgovore i on će vjernije prenijeti njihov sadržaj. Osim toga, zašto ne bismo iskoristili Tempov boravak da bismo čuli njegovo mišljenje o razgovorima i o situaciji u Grčkoj? Meni ne smeta što Tempo nije član našeg rukovodstva...

Svi su se složili sa prijedlogom... Sljedećeg dana podnio sam izvještaj o razgovorima u Grčkoj. Oštro sam kritikovao liniju grčkog rukovodstva... Svi su me pažljivo slušali i odobravali. Izgledalo je da će se sastanak brzo završiti. Međutim, kada su neki počeli ustajati, Koči je iznenada uzeo riječ:

— Predlažem da u nastavku Tempo iznese šta misli 0 situaciji u Albaniji i o liniji koju smo usvojili...

Svi su bili iznenađeni; Miladin i Enver su se prvi snašli 1 oštro reagovali:

— Nema nikakve potrebe za takvim razgovorom. To bi bilo preuranjeno. A nema ni nekoliko članova rukovodstva.

No, ni Koči se nije dao zbuniti. Ponovo je uzeo riječ:

— Ne predlažem redovni sastanak rukovodstva. Predlažem samo razgovor prisutnih članova rukovodstva sa drugom Tempom. On bi nam iznio šta misli o situaciji u Albaniji i o liniji naše Partije. On ima veliko iskustvo; u to sam se uvjerio tokom razgovora sa grčkim rukovodstvom. Njegovo mišljenje može biti dragocjeno. Zašto da ga ne čujemo? Ne moramo se složiti; dovoljno je samo da ga čujemo.

Riječi su se izgubile u graji. U prvo vrijeme nijesam znao šta se događa, ali nešto docnije sam shvatio da su se podijelili: Miladin i Enver su smatrali da ne treba dozvoliti da istupam, a ostali članovi GK su zahtijevali da iznesem svoje mišljenje. Kako su oni predstavljali većinu, odlučeno je da se sastanak nastavi i da se sasluša moje mišljenje.

Počeo sam time što sam ponovio da nema bitnih razlika između stanja i linije partija u Grčkoj i Albaniji. Primijetio sam izraze negodovanja kod Miladina i Envera, ali na licima ostalih članova rukovodstva vidio sam izraze odobravanja. To me je ohrabrilo da nastavim:

— Koliko sam mogao vidjeti na području Korče i Elbasana, vaši partizanski odredi su teritorijalizirani. Oni ne žive vojničkim životom. Partizani su kod svojih kuća; okupljaju se kada zaprijeti opasnost od okupatora. U takvim uslovima odredi ne mogu prerasti u krupne vojne jedinice, a bez toga nema pobjede u narodnooslobodilačkoj borbi. A vi ste, po mojoj ocjeni, još dosta daleko od toga.. .

Prekinuo me je žagor; vidjelo se da se neki ne slažu. Cuo sam da se pominju Berat i Argirokastro. Vjerovatno se time htjelo reći da je tamo drugačija situacija. No, ja sam se na početku ogradio da ocjenu dajem na osnovu stanja u područjima koja sam posjetio.

— Koliko sam mogao vidjeti, akcije protiv okupatora se uglavnom ne preduzimaju. Izgleda kao da vlada primirje. Okupator vas pušta da se slobodno krećete po selima i da orgamzujete partizanske odrede, a vi dozvoljavate okupatoru da se koristi putevima i da drži garnizone u gradovima i na strateški važnim punktovima ...

Opet je nastalo komešanje. No, ja sam uporno nastavio:

— Posljedice takve vaše neaktivnosti su dalekosežne: izostala je polarizacija snaga na one koje vode borbu protiv okupatora i na one koje još uvijek stoje po strani od borbe. Bez oštre polarizacije nema ni pobjede nad snagama starog poretka ... Vi se, koliko sam mogao ocijeniti, nalazite tek na početku tog procesa.

Ponovo sam čuo da se pominju Berat i Argirokastro kao područja igdje se, navodno, vrše ofanzivne akcije, ali ja se nijesam dao pokolebati.

— Iz takve vaše linije logično je proizašao i vaš odnos prema „Bali Kombetaru". Vi ste se orijentisali da po svaku cijenu postignete sporazum sa tim pokretom. Ne formirate krupne vojne jedinice; ne organizujete vlast u pozadini. Svega toga ste se odrekli samo da ne biste omeli sporazum sa „Bali Kombetarom".

Iznio sam naša iskustva sa četnicima. Četnici u našoj zemlji su htjeli da nas odvrate od borbe protiv okupatora; ili da nas unište uz pomoć okupatora i onda da se pojave kao jedina oružana snaga koja treba da preuzme vlast od saveznika poslije završetka rata... Ukazao sam da takvu ulogu u Albaniji igra „Bali Kombetar". To sam dokumentovao:

— Vi ste sporazum postavili u centar aktivnosti; ali uspjeha nema jer „Bali Kombetar" sistematski odugovlači. Na riječima je za saradnju, stvara iluzije da će doći do sporazuma, a u stvari sve čini da ne dođe do njega. Smisao takve taktike je u tome da se po svaku cijenu izbjegne intenziviranje borbe protiv okupatora jer bi to prisililo „Bali Kombetar" da se izjasni ili za borbu protiv okupatora ili za saradnju sa njima ...

— Izlaz iz takve situacije — nastavio sam — ne bi trebalo u sadašnjem momentu tražiti u otvaranju neke borbe protiv „Bali Kombetara". To ne bi dalo dobre rezultate, usporilo bi proces diferencijacije... Izlaz je u intenziviranju borbe protiv okupatora; treba stvoriti takvu situaciju da se „Bali Kombetar" mora aktivizirati u borbi, da ta organizacija više ne bude pasivna ni prema okupatoru ni prema partizanima. Tako možemo računati da će se ubrzati proces diferencijacije ... pojaviće se snage koje će stupiti u otvorenu borbu protiv partizana — njih treba vojnički razbiti, ali pojaviće se i snage koje će odbiti da izvrše zahtjeve okupatora — njih treba pridobiti na našu stranu. . .

I te moje riječi izazvale su protivrječna reagovanja. Međusobna prepirka se sve više zaoštravala; mogao sam primijetiti da se podijeljenost među njima još više produbila. Na jednoj strani su Miladin i Enver, a na drugoj su svi ostali.

Svoje izlaganje sam završio ovim riječima:

— Vi se čudite kako je Dišnica mogao zaključiti onakav sporazum sa „Bali Kombetarom" ... A on je u stvari nastavio da sprovodi vašu dosadašnju liniju ... Iluzija je

misliti da ćete na vašu stranu privući sve snage „Bali Kombetara" . .. Njih treba diferencirati.

Poslije mog izlaganja došlo je do prave eksplozije: svako je odmah tražio riječ... Da bi se atmosfera koliko-toliko smirila, dat je odmor, ali ni tada se žagor nije utišao. Vidjelo se da sam pokrenuo bitna pitanja.

Diskusija je vođena do duboko u noć. Kako nijesam znao albanski, a niko mi nije prevodio, imao sam utisak da sam suvišan. Trgnuo bih se samo kada bih čuo da pominju moje ime! Sastanak je prekinut s tim da se nastavi sljedećih dana.

Kako sam namjeravao da odmah nastavim za Makedoniju, htio sam da saznam ishod diskusije. Koči mi je rekao da su gotovo svi članovi rukovodstva u osnovi podržali moje •ocjene. Jedino su se suprotstavili Miladin i Enver; oni su sve to shvatili više kao lični napad, a ne kao drugarsku pomoć. To me je oneraspoložilo. Rezignirano sam rekao Dzodzeu:

— Vidiš li da sam imao pravo kada sam izbjegavao da iznesem svoje mišljenje o vašoj situaciji. Dogodilo se ono čega sam se plašio!

— Kao revolucionar, komunista morao si reći ono što misliš, bez obzira na to kako će to shvatiti pojedini rukovodeći ljudi, pa čak i čitavo rukovodstvo! Uostalom, možeš biti zadovoljan — tješio me je Koči. — Tvoje ocjene je prihvatilo gotovo cijelo rukovodstvo i to će se osjetiti u bliskoj budućnosti.

Oprostio sam se sa drugovima i krenuo sa Milicom i Vaskom put Makedonije ...

Desetak dana kasnije doznao sam da je u Albaniji formirana Prva albanska udarna brigada i da je počela sa ofanzivnim akcijama. Takođe je formiran Glavni štab i objavljena imena njegovih članova ... pristupilo se organizovanju vlasti u pozadini... Te vijesti su me, razumljivo, mnogo obradovale. Ipak je Koči Dzodze bio u pravu...

GLAVA XII

PREKRETNICA

Kapitulacija Italije i moj govor u oslobođenom Kičevu • Formiranje Prve makedonsko-kosovske udarne brigade • Savezništvo Nijemaca i albanskog stanovništva u rejonu Tetova i Gostivara • Dolazak engleske vojne misije • Manifest Glavnog štaba i prigovori na njega • Ofanziva neprijatelja u zapadnoj Makedoniji • Susret sa grčkim partizanima na obroncima Kajmakčalana • Kosovski bataljon otkazuje poslušnost • Boravak na grčkoj teritoriji i „krađa" radio-stanica engleske vojne misije • Uspješan prodor u istočnu Makedoniju • Razmišljanja o oslobodilačkoj borbi u Grčkoj i Jugoslaviji • Kako smo prevarili bugarske trupe i neometano prešli rijeku Bregalnicu • Održavamo savjetovanje u manastiru Prohor Pčinjski i razbijamo četničke snage na planini Kozjaku • Vrhovni štab odobrava operacije koje smo samoinicijativno preduzeli • Naša pomoć bugarskim partizanima • Naša ofanziva u Jablanici i stvaranje prve srpske divizije • Pobjedonosna proljećna ofanziva u Makedoniji • Iz Srbije avionom u Italiju pa u sjedište Vrhovnog štaba na ostrvu Visu • Oblačim generalsku uniformu • Razgovori sa starim drugovima • Zapadna štampa me naziva „poglavicom" partizana

KAPITULACIJA ITALIJE* zatekla nas je u šumama na vrhu Karaormana; upravo smo se vratili iz Glavnog štaba Albanije. Umorni od dugog pješačenja, a ne znajući kakvo je stanje u selima tog kraja, odlučili smo da noć provedemo u šumi. Kako smo sa sobom nosili i radio-aparat na baterije, čuli smo vijesti o kapitulaciji Italije. Cijelu noć nijesam mo-

* 8. septembra 1943. godine (prim. red.).

gao da zaspim; brinulo me je da li će se naši snaći i razoružati garnizone u Kičevu, Debru i drugim gradovima italijanske okupacione zone. Imamo li dovoljno snaga za izvršenje tog iznenadnog zadatka? Pitanja su navirala kao rojevi nesnosnih mušica ...

U rano jutro sljedećeg dana spustio sam se u prvo selo na putu koji vodi iz Struge u Kičevo. Seljaci nijesu znali gdje se nalaze partizani. Govorili su da su partizani boravili tih dana po selima tog kraja, ali da su otišli u nepoznatom pravcu. Nije nam ostajalo ništa drugo nego da krenemo put Kičeva. U suton smo naišli na dio Glavnog štaba u jednom selu blizu Kičeva. Tu sam saznao da je dan ranije glavnina naših snaga prešla na teritoriju pod bugarskom okupacijom, a da su na ovom terenu ostale samo neke manje jedinice. Ipak su članovi Glavnog štaba sa tim jedinicama ušli u Kičevo i razoružali italijanske trupe... To je bio razlog što nijesmo ušli u Strugu, Gostivar .. .

Dok su mi članovi štaba referisali o situaciji, koja ni njima nije bila sasvim jasna, iz Debra je automobilom stigao Krste Crvenkovski. On je ranije bio uhapšen i zatočen u Albaniji. Pošto je uspio da pobjegne iz zatvora, preuzeo je dužnost sekretara Okružnog komiteta u Debru. U prvi mah ga nijesam prepoznao; nijesmo se sretali još od 1940. godine .. . Podsjetio me je da sam ga tada kao gimnazijalca uklonio iz rukovodstva ...

Crvenkovski me je ukratko upoznao sa stanjem u Debru: vlast drže balisti, dok albanski partizani pod komandom Hadži Lješa nemaju mnogo uticaja. Što se tiče makedonskih partizana, oni su i po broju i po naoružanju mnogo slabiji od Albanaca. Sve to veoma komplikuje stvari i zahtijeva brzu akciju. Odlučio sam stoga da isto veče krenem u Debar, koristeći auto kojim je došao Crvenkovski. On me je upozorio da je veoma opasno putovati, naročito noću. Naoružanje čitave italijanske divizije palo je u ruke balističkih i pljačkaških bandi. Ukoliko putujemo noću, neko će nas sigurno presresti, ako ništa drugo, bar da nas opljačka! Nijesam odustao od namjere i tako smo pošli noću ...

Ispred Debra dočekala nas je paklena pucnjava. Uzeli smo zaklon i sačekali da pucnjava prestane. Oni među nama

koji su znali albanski sporazumjeli su se sa napadačima i mi smo neometano produžili za Debar.. .

Debar je pružao upravo onakvu sliku kakvu nam je ocrtao Crvenkovski... Na svakom koraku vile su se albanske zastave. Nigdje ni makedonske ni jugoslovenske zastave! Čovjek bi zaključio da se nalazi negdje u Albaniji, a ne na teritoriji Jugoslavije.

Stvorila se veoma komplikovana situacija: balističke snage drže vlast u gradu poslije istjerivanja okupatora; one su spremne da oružjem nametnu da Debar ostane u sastavu Albanije. Albanski partizani, opet, nemaju dovoljno snaga, a nijesu ni spremni da se suprotstave takvim namjerama balista.

Izlaz je valjalo tražiti u sporazumijevanju albanskih i makedonskih partizana; trebalo je da oni pruže otpor, ako je potrebno i silom, namjerama balista da uspostave svoju vlast u gradu. Osim toga, trebalo je izgraditi novu vlast sa ravnopravnim učešćem oba naroda; građanima bi se dozvolilo da ističu makedonsku ili albansku zastavu pod uslovom da na njima bude i petokraka zvijezda kao opštejugoslovenski simbol. Od ljudstva iz Debra namjeravali smo formirati makedonske i albanske jedinice. Proglasila bi se ravnopravnost albanskog i makedonskog jezika.

Ukoliko bi odnosi između Albanaca i Makedonaca počivali na toj osnovi, problem granica se ne bi postavljao u tako oštroj formi; naravno, pod uslovom da narodnooslobodilački pokret pobijedi u obje zemlje ...

O svim tim pitanjima razgovarao sam sa rukovodstvom albanskih i makedonskih partizana. Postavio sam im te zadatke, a onda sam se vratio za Kičevo.

U Kičevu je atmosfera bila izuzetno povoljna; vlast se nalazila čvrsto u rukama partizanskih jedinica; cjelokupno naoružanje italijanskog garnizona palo je u naše ruke. Već se radilo na organizovanju vlasti i na mobilizaciji ljudstva u partizanske odrede. Meni je ostalo samo da govorim na velikom narodnom zboru u oslobođenom Kičevu. Čitav dan sam se, pošto me niko nije poznavao, slobodno kretao gradom.

Zanesen prizorom oslobođenog grada, naletio sam na učitelja Zdravkovića; on je 1940. godine u Sijarinskoj Banji

pohađao kurs kojim sam ja rukovodio. Zagrlili smo se kao stari znanci. On nije znao moje pravo ime niti moj nadimak „Tempo"; oslovljavao me je nekadašnjim pseudonimom — „Dugački". Ispričao mi je kako je bio u zatvoru i kako je poslije kapitulacije Italije pobjegao iz zatvora i stigao na slobodnu teritoriju. Bio je uzbuđen, kao i svaki čovjek koji se dugo borio i podnosio ogromne žrtve za ideju koja se najzad ostvaruje. Nije uspio ni da me upita otkuda ja u Makedoniji, a već je neko sa balkona susjedne zgrade objavljivao da će miting uskoro početi. Zdravković me uze pod ruku i reče mi:

— Hajde da slušamo Tempa... on je delegat Vrhovnog štaba i Centralnog komiteta ...

Nasmijao sam se u sebi i pošao prema zgradi sa čijeg balkona je trebalo da održim govor okupljenom narodu. Bio sam pomalo uzbuđen. Ovdje se rađa nova država, prva u istoriji makedonskog naroda. Pokušaj sa stvaranjem Kruševske republike nije uspio. Prošlo je od tada 40 godina. Kičevska republika mora uspjeti. Uzbuđenje koje sam osjećao kao jedan od učesnika njenog stvaranja prenio sam okupljenom narodu.

PONOVO SAM SE VRATIO u Debar. Morao sam da pospješim realizaciju mjera koje smo predvidjeli. Od toga kakvi će se odnosi uspostaviti između Albanaca i Makedonaca zavisio je razvoj borbe na čitavom ovom području. Po dolasku u grad dogovorio sam se da se i u Debru održi veliki narodni zbor. Pojavio sam se držeći u jednoj ruci albansku, a u drugoj makedonsku zastavu.

— Pod ovim zastavama su se borili vaši preci protiv turskog ropstva, a za nacionalnu nezavisnost... Pod zastavom Kruševske republike borili su se Makedonci... a pod Skenderbegovom zastavom borili su se Albanci... Ove zastave su simboli najslavnijih poglavlja vaše istorije. Mi smo nasljednici tih tradicija! Pod njima vodimo borbu za nacionalnu slobodu oba naroda... a petokraka zvijezda predstavlja ono što nas ujedinjava.

Moje riječi nijesu izazvale naročito oduševljenje u narodu ... To nijesam ni očekivao jer sam znao kakvo je teško nasljeđe ostavila prošlost. Ljudi nijesu vjerovali da neće doći do obnove stare Jugoslavije u kojoj nije bilo slobode . ..

U OSLOBOĐENO KlCEVO uskoro su stigli mnogi drugovi sa Kosova i Metohije koje su okupatori držali po logorima i tamnicama Albanije. Bili su to Srbi i Crnogorci i nekoliko Albanaca. Sve komunisti! Spremali su se da nastave put za Kosovo i da tamo organizuju borbu protiv okupatora. Formirali su dva bataljona i naoružali se još u Albaniji.

U prvi mah prihvatio sam njihovu ideju; čak sam namjeravao da pođem sa njima do Šare. Ali u Debru sam se susreo sa rukovodstvom Šarplaninskog odreda; pošto sam se upoznao sa situacijom na Kosovu, a posebno u rejonu Šar-planine, uvjerio sam se da bi bilo pogrešno ići na Šaru iz mnogih razloga.

Prije svega, na Kosovu i Metohiji većina stanovništva neće pomagati partizane; štaviše, pridružiće se njemačkom okupatoru u borbi protiv partizana! Ukoliko bi se ti bataljoni koncentrisali na Šari, imali bi veoma usko područje za manevrisanje; u slučaju ofanzive okupatora, morali bi se povlačiti u Makedoniju ili u dolinu Južne Morave, pa čak i u neke krajeve Albanije.

Ukoliko bi ostali na teritoriji Makedonije, gdje su postojali mnogo povoljniji uslovi za dejstvovanje većih jedinica, bataljoni bi mogli dejstvovati gotovo u cijeloj zapadnoj Makedoniji i u dijelovima Grčke i Albanije. Time bi još više podstakli raspoloženje makedonskog stanovništva za borbu.

Sve je govorilo u prilog tome da kosovske jedinice zadržim u Makedoniji. To sam i učinio kada sam 11. novembra u Slivovu formirao Prvu makedonsko-kosovsku udarnu brigadu. U redovima te brigade nalazile su se desetine Slovenaca i Hrvata koji su bili internirani u logorima Albanije. Tako je brigada bila sastavljena od pripadnika svih naroda Jugoslavije. Njeno dejstvovanje na teritoriji Make-

donije više je značilo za bratstvo i jedinstvo jugoslovenskih naroda nego stotine konferencija, proglasa i ostalih propagandnih akcija. Makedonski narod je vidio da se za njegovu slobodu bore i ginu Slovenci, Hrvati, Srbi, Crnogorci i Albanci.

NASA VLAST SE KONSOLIDOVALA u Debru i Kičevu. Stvorena je prostrana slobodna teritorija koja je, pored ta dva grada, obuhvatala i sva sela od Struge do Gostivara. Izgledalo je da je postignuto jedinstvo makedonskog i albanskog naroda; u organima vlasti ravnopravno su učestvovali predstavnici oba naroda. Pored Makedonsko-kosovske udarne brigade, koja je imala pet bataljona, na tom području dejstvovali su mnogobrojni partizanski odredi sastavljeni od Makedonaca i Albanaca.

Istovremeno se konsolidovala vlast okupatora u gornjem toku Vardara — Gostivar i Tetovo — kao i u gornjem toku Drima — Ohrid i Struga. Nijemcima je uspjelo da dobiju podršku Albanaca koji na toj teritoriji čine većinu stanovništva. Usljed toga je postojala opasnost da borba za proširivanje slobodne teritorije u pravcu Gostivara i Struge poprimi karakter obračuna između Albanaca i Makedonaca. To utoliko prije što je bilo evidentno da Albanci koji su se nalazili u našim jedinicama ne bi pristali da se bore protiv svojih sunarodnika koji pod okriljem okupatora drže vlast. Svi ti razlozi navodili su nas da budemo oprezni pri određivanju pravca naših ofanzivnih akcija. Odlučili smo da ne vezujemo naše snage za odbranu slobodne teritorije, ali i da ne vršimo ofanzivu u pravcu Gostivara i Struge. Umjesto toga, krenućemo u pravcu srednjeg toka Vardara i željezničke pruge Skoplje—Bitolj, na teritoriju Makedonije pod bugarskom okupacijom ...

Time su bile ugrožene njemačke komunikacije kroz Vardarsku dolinu. To Nijemci nijesu mogli dozvoliti i zato su pripremili ofanzivu na Kičevo i Debar. Ali, pošto nijesu imali dovoljno svojih jedinica, mobilisali su Albance sa područja Gostivara i Tetova i uputili ih na Kičevo; grad su zauzeli gotovo bez borbe jer se glavnina naših snaga nije

nalazila na toj teritoriji i jer su Albanci koji su se nalazili u našim odredima prešli na stranu okupatora. Debar nijesu uspjeli zauzeti; njega su branili kako makedonski tako i albanski partizani.

Gubitak Kičeva nije negativno uticao na razvoj borbe. Naše snage, pošto su odbranile Debar, uspjele su da ponovo oslobode Kičevo. Tom prilikom zarobljen je jedan njemački pukovnik sa jednom manjom njemačkom jedinicom.

Ti uspjesi su nas ponovo stavili pred dilemu: da li držati naše snage prikovane za gradove ili napuštati gradove i usmjeriti akcije na zadavanje što težih poraza okupatorskim snagama, posebno udarajući na komunikacije? Odlučili smo se za ovo drugo: napustili smo Kičevo, ali smo zadržali Debar. Tamošnji Albanci su stpremni da brane grad ako okupatori ponovo pokušaju da ga zauzmu.

TOKOM TIH BORBI u naš štab neočekivano je došla engleska vojna misija.

Članovi misije krenuli su iz Grčke i na putu sreli našeg kurira koji se vraćao iz Glavnog štaba Albanije; on ih je doveo do nas. Iako iznenađeni, primili smo ih veoma ljubazno. Odmah smo se dogovorili da počnemo razgovore sljedećeg dana.

Kurir me je u međuvremenu obavijestio da su se članovi misije mnogo interesovali za mene; zanimalo ih je da li sam nervozan, da li ću ih primiti... Kada sam to čuo, bilo mi je jasno da su podrobno upoznati sa mojim istupanjem u mjestu Kastanja. Naravno, riješio sam da ih uvjerim da sa mnom mogu sarađivati, ali ne na bazi na kojoj sarađuju sa grčkim partizanima.

Na prvom sastanku članovi misije su istakli da dolaze iz štaba savezničke komande za Srednji istok. Izrazili su spremnost da organizuju pomoć našim jedinicama. Za uzvrat su tražili da naše akcije protiv okupatora koordiniramo sa potrebama saveznika.

— Vi ste zainteresovani da se njemačkoj vojsci nanesu što teži porazi — obratio sam se iznenadnim gostima. —

To je i naš cilj! Mi želimo da što prije oslobodimo našu zemlju od okupatora. Ako je potrebno da radi brže pobjede saveznika naše snage ruše komunikacije kojima se služe okupatori, mi ćemo to učiniti jer je to i u našem interesu. .. ako treba da vežemo za ovaj teren što veće snage okupatora, mi ćemo i to učiniti jer je i to u našem interesu. Samo, treba nam pomoć u oružju, eksplozivu, municiji ...

— Mi vam možemo pomoći i u odjeći, ishrani, novcu — vješto su se ubacili članovi misije.

— Ništa nam od toga nije potrebno! — oštro sam reagovao. — Nama treba oružje i samo oružje!

Nijesu reagovali, ali sam primijetio da su iznenađeni.

— Saradnje među nama ne može biti ako nam ne budete slali oružje — otvoreno sam rekao. — Ako kao u Grčkoj budete slali samo odjeću, novac, prehrambene proizvode, a ne oružje i municiju, slobodno možete odmah da napustite Makedoniju!

Obećali su da ćemo dobiti oružje za nekoliko dana. Ali, prošlo je desetak dana, a od oružja ništa! Ponovo sam pozvao članove misije i rekao im:

— Izgleda da se nijesmo razumjeli! Ili vi nijeste shvatili moje upozorenje da je neophodno da nam odmah pošaljete oružje ... Molim vas da napustite teritoriju Makedonije .. . Niste nam više potrebni!

Bili su preneraženi. Nijesu očekivali da ću tako oštro reagovati. Zamolili su da ostanu još dva-tri dana i obećali su da ćemo u tom roku dobiti oružja. To obećanje su ispunili! Više se nijesmo sporili... oni su nam redovno slali oružje, a mi smo bili zadovoljni.

Kasnije sam saznao od boraca da su se člarvovi misije raspitivali da li hoće da im se šalje hrana, odjeća, zlato. Ali od svih su dobili isti odgovor: „Nama treba oružje i samo oružje!"

Članovi misije su ovako komentarisali tu izjavu: „Interesantan je ovaj narod! Nemaju šta da jedu, a traže samo oružje..."

Bilo mi je drago što su naši borci tako reagovali. Neka vide naši saveznici da se ovaj narod ne da korumpirati...

KAPITULACIJA ITALIJE i naša ofanziva koja je zatim uslijedila dovele su do vrlo krupnih promjena: stvorena je velika oslobođena teritorija; formirane su krupne vojne jedinice; organizovana je nova vlast... Sve je to imalo uticaja da priliv novih boraca bude masovniji...

U tim uslovima javila se potreba da jasno formulišemo ciljeve narodnooslobodilačkog pokreta i da ljudi koji rukovode pokretom izađu iz anonimnosti. Odlučili smo da objavimo manifest o ciljevima naše borbe. Manifest bi izdao Glavni štab kao organ koji rukovodi borbom, a svi članovi štaba potpisali bi ga punim imenima.

Kada je trebalo da formulišemo ciljeve za koje se borimo, našli smo se pred problemom: da li kao neposredan cilj postaviti oslobođenje i ujedinjenje makedonskog naroda ili se u prvo vrijeme ograničiti na oslobođenje onog dijela Makedonije koji se nalazio u sastavu Jugoslavije, a ujedinjenje cijelog makedonskog naroda rješavati kada uslovi za to budu povoljniji.

Prihvatili smo drugu mogućnost jer su postojali svi uslovi da taj cilj bude ostvaren: narodnooslobodilački pokret svih naroda Jugoslavije nedvosmisleno se izjasnio za novu Jugoslaviju u kojoj će svi narodi imati nacionalnu slobodu i ravnopravnost; taj pokret je izrastao u takvu snagu da pobjeda ne dolazi u pitanje; raspolaže i vojnom silom (Narodnooslobodilačkom vojskom) sposobnom da skrši svaki pokušaj da se obnovi stara Jugoslavija.

Ako bismo usvojili prvu mogućnost, stvari bi se veoma komplikovale; ni jedan politički pokret u Bugarskoj se nije izjasnio za „samoopredeljenje do otcepljenja" onog dijela makedonskog naroda koji živi na teritoriji Pirinske Makedonije; nije to uradio ni jedan politički pokret u Grčkoj u odnosu na onaj dio koji živi na teritoriji Jegejske Makedonije ...

U takvim uslovima bilo je sasvim nerealno postaviti zahtjev za ujedinjenje kao neposredan cilj. Zato smo se orijentisali na to da se borimo da u svim zemljama pobijede snage narodnooslobodilačkog pokreta i da one priznaju pravo makedonskom narodu na nacionalnu slobodu i ravnopravnost. Tako će, kasnije, sazreti uslovi da se ostvari balkanska konfederacija, a u okviru nje slobodna i ujedinjena

Makedonija. A to su osnovi na kojima se to ujedinjenje jedino može rješavati.

Manifest je dao snažan podstrek razvoju narodnooslobodilačke borbe, ali je izazvao i otpore. Ljudi okupljeni u Akcionom odboru Narodnooslobodilačkog fronta — Blagoje Hadži Panzov, Lazar Sokolov, Kiro Gligorov, Kiro Petrušev i drugi — iznijeli su prigovore na Manifest; nijesu se zadovoljili da ih pismom dostave Glavnom štabu, nego su našli za potrebno da ih umnože i rasture u narodu.

U „Prigovorima" je izraženo neslaganje sa politikom, izraženom u Manifestu, da se borba vodi za slobodnu i ravnopravnu Makedoniju u okviru nove Jugoslavije; pri tome je istaknuto da je Jugoslavija kao državna tvorevina „omrznuta u masama". Umjesto toga, ukazivano je da se treba boriti za slobodnu i ujedinjenu Makedoniju u okviru balkanske konfederacije...

Grupa je osporila i pravo Glavnom štabu da govori u ime makedonskog naroda; vojska i njen štab — poručivali su — ne mogu da se izjašnjavaju o tako krupnim pitanjima kao što je državno uređenje ... o tome može da se izjasni samo narod ... a vojska treba jedino da vodi borbu i da oslobodi zemlju ...

Naša reakcija na takve prigovore, posebno na njihovo umnožavanje i rasturanje, bila je odlučna. Naročito su reagovali partizani; oni su isticali: ako neko u Makedoniji ima pravo da se izjasni o ciljevima borbe koja se vodi već tri godine, onda su to oni koji su od prvog dana izašli u šume i koji su borbu doveli do pobjede, a ne ljudi koji sjede u Skoplju, zaposleni su kao činovnici i čekaju da im partizani donesu slobodu... Zato smo poručili toj grupi da najprije izađe u planine i da se pridruži partizanima ako želi da stekne pravo da govori o ciljevima borbe ...

Spremno smo dočekali Drugo zasjedanje AVNOJ-a u Jajcu. Ciljevi borbe bili su već formulisani u Manifestu. Oni su postali svojina ne samo komandnog i boračkog sastava partizanskih odreda i brigada nego i cijelog makedonskog naroda. Pošto nijesmo mogli stići na zasjedanje AVNOJ-a, poručili smo preko radio-stanice, u ime makedonskog naroda, da prihvatamo da Makedonija uđe u sastav nove jugoslovenske zajednice koja se rađa u vatri narod-

nooslobodilačke borbe i koja se zasniva na punoj nacionalnoj ravnopravnosti svih naroda koji čine novu Jugoslaviju.

Odluke Drugog zasjedanja AVNOJ-a dale su snažan podstrek razvoju borbe, ali su izazvale i novu opoziciju ... Rukovodstvo bugarskog Otečestvenog fronta izdalo je proglas u kome priznaje makedonskom narodu pravo na samoopredjeljenje, ali s tim da se ne smije prisajediniti nijednoj balkanskoj državi. Nije bilo teško vidjeti šta se krije iza tog proglasa; bugarsko rukovodstvo nije uspjelo da spriječi razvoj nacionalnog, oslobodilačkog pokreta u Vardarskoj Makedoniji; zato bi sada htjeli da spriječe da se realizuje odluka AVNOJ-a da Makedonija uđe u sastav nove jugoslovenske zajednice ...

POČETKOM ZIME Nijemci su preduzeli ofanzivu na naše snage u zapadnoj Makedoniji; nastupali su iz pravca Gostivara i Struge. Naše snage nijesu prihvatile taktiku frontalne borbe. Smjelim manevrom izvukli smo se iz neprijateljskog obruča, prebacili se na obronke Kajmakčalana i Kožuva u Grčkoj i odatle neposredno ugrozili komunikacije od Đevđelije i Bitolja prema Solunu ...

Ofanziva okupatora ipak je imala izvjesnog uspjeha: kako se glavnina naših snaga povukla, uspjelo im je da na svoju stranu privuku one albanske jedinice koje su se do nedavno borile uz nas. Došlo je do polarizacije stanovništva prema nacionalnoj pripadnosti: na jednoj strani Albanci, a na drugoj Makedonci! To je usporilo razvoj narodnooslobodilačke borbe i morale su se ponovo preduzimati mjere da se otvori proces diferencijacije među samim Albancima ...

NA OBRONCIMA KAJMAKČALANA sreli smo odred grčkih partizana. Oni su imali čitav logor izgrađen pod zemljom. Noću su slali patrole u ravnicu i od seljaka nabavljali sve što im je bilo potrebno za ishranu. Pošto nijesu izvodili akcije, okupator ih nije uznemiravao. Vladalo je prećutno primirje!

Naišli smo u predvečerje i bili vanredno dočekani. Interesovalo nas je da li u ravnici ima okupatorskih ili kvislinških snaga. Namjeravali smo da narednog dana siđemo u ravnicu i da udarimo na pruge koje vezuju Solun sa Bevđelijom i Bitoljem. Na naše iznenađenje, komandant odreda nam je saopštio:

— Na ovoj teritoriji se ne smiju izvoditi akcije! To je stav našeg Glavnog štaba... mi odavde snabdijevamo hranom naše odrede u Tesaliji i dalje prema jugu Grčke. Ako biste počeli sa akcijama, okupator bi vršio represalije nad stanovništvom i time onemogućio plan Glavnog štaba da se snabdijevanje partizana u Grčkoj vrši sa ovog područja... Vi treba da se pokorite ovom naređenju.

Znao sam da u Grčkoj izbjegavaju akcije protiv okupatora, ali nijesam pretpostavljao da će to i nama zabraniti. Zato sam dosta oštro rekao:

— Nijesam dužan da se pokoravam naređenjima vašeg Glavnog štaba! Pogotovu neću prihvatiti naređenje da ne vodim borbu protiv njemačkog okupatora jer to smatram vidom saradnje sa okupatorom, pa čak i izdajom! Naša brigada će sjutra sići u ravnicu! Ostaćemo u selima... odmorićemo se, a onda udariti po komunikacijama. Ako nam se suprotstavite, borićemo se protiv vas jer ćete za nas biti na strani okupatora.

Situacija je bila veoma mučna. Nijesu očekivali takvu reakciju; vjerovatno su se kolebali da li da insistiraju na poštovanju naređenja Glavnog štaba i da primijene vojnu silu kako bi obezbijedili da se potčinimo tom naređenju. Ne sačekavši njihov odgovor, otišao sam na spavanje ...

U toku noći saznali smo od grčkih partizana da u ravnici nema nikakvih neprijateljskih snaga. Borci su bili nezadovoljni što ih prisiljavaju da žive po zemunicama u planini dok u selima u ravnici nema neprijateljske vojske.

Kada smo se u rano jutro približavali jednom selu u ravnici, pred nas je istrčao jedan čovjek i uzbuđenim glasom saopštio:

— Ne idite dalje! Dvije njemačke divizije nastupaju od Soluna...

Pažljivo sam ga osmotrio i primijetio da loše glumi uzbuđenje. Shvatio sam da su ga poslali iz štaba da bi nas uplašio i natjerao da se vratimo u planinu.

— Pa šta su dvije njemačke divizije prema našoj snazi? — pravio sam se namjerno važan. — Ako dolaze njemačke divizije, tu su i naše brigade; vidjećemo ko je jači.

Čovjek je bio zapanjen; vjerovatno je mislio da sam lud. Mi smo nastavili put i ušli u prvo selo. Seljaci su nas dočekali sa suzama u očima. Ljubili su našu crvenu zastavu, iznosili hranu, piće, suvo voće — sve što su imali.

Tako smo započeli trijumfalni marš po selima u ravnici Karadžove. Smjestili smo se u selima na obroncima Kajmakčalana i Kožuva.

Bili smo oduševljeni dočekom; u prvi mah smo pomislili da se radi o makedonskom stanovništvu; veoma smo se iznenadili kada smo saznali da su to Grci iz Male Azije; oni su se tu naselili poslije grčko-turskog rata 1922. godine; u nekim selima su, pak, živjeli starosjedioci koji su se u prvom svjetskom ratu borili sa srpskim vojnicima na Kajmakčalanu protiv njemačkih i bugarskih snaga. Ti seljaci su se sa simpatijama sjećali srpskih vojnika i zajedničkog ratovanja, a u nama su vidjeli djecu tih vojnika koja su poslije dvadeset i više godina došla da se tuku protiv istog neprijatelja. Našu radost zbog simpatija koje je prema nama izražavalo stanovništvo tog kraja pomutilo je saznanje da su tu nekad živjeli Makedonci koji su raseljeni. Pa i Grci koji su se naselili u njihove domove takođe su raseljeni iz svojih domova u Maloj Aziji. A sve je to bila posljedica miješanja velikih sila u odnose balkanskih zemalja!

POSLIJE ODMORA od nekoliko dana napali smo pruge koje vode prema Solunu, zauzeli i razorili nekoliko stanica, a zatim odlučili da se prebacimo na područje Bitolja, Velesa i Đevđelije. Namjeravali smo da prekinemo željezničku prugu koja ide prema Solunu i da napadnemo rudnike iz kojih su se snabdijevali okupatori. Izvršenje tog plana bilo je povjereno svim bataljonima; sa Glavnim šta-

bom na grčkoj teritoriji ostao je samo jedan makedonski bataljon.

Udarili smo na najosjetljivija mjesta okupatora. Zato je njegova reakcija bila munjevita; počeo je sa ofanzivom protiv naših snaga; potpuno je iznenadio naš makedonski bataljon; to je izazvalo paniku; borci su se u neredu razbježali. Taj poraz je jako pogodio ugled naše vojske. Narod je vjerovao da su naše jedinice nepobjedive. A sada vidi kako se makedonski bataljon u neredu povlači! Nije uopšte bilo važno što se radi samo o jednom bataljonu. Pronio se glas kako „Titova vojska bježi". On se širio brzinom vjetra od sela do sela. Tako je dopro i do nas.

Bio sam izvan sebe; htio sam da odmah napadnem njemačke snage; ali naše jedinice su se nalazile u rejonu Bitolja i Velesa. Tek pred veče stigao je jedan kosovski bataljon; on je nedaleko od Bitolja razorio jedan rudnik. Borci su bili potpuno iscrpljeni: dvije noći i dva dana su bez prekida maršovali. Jedva su čekali da se odmore. A ja sam ih postrojio i obratio im se ovim riječima:

— Znam da ste iscrpljeni... znam šta znači umor tijela. Zaslužili ste odmor, ali u pitanju je čast Titove vojske. Makedonski bataljon je juče iznenada napadnut i u neredu se povukao. Gubici nijesu veliki. Međutim, naš ugled u narodu je strašno opao; po selima se pronosi vijest kako „Titova vojska bježi". Ja vam ne naređujem, već vas molim da odmah krenete; u toku noći pronađite neprijatelja i do nogu ga potucite ...

Pošli su trčeći! Pred samu zoru otkrili su neprijatelja: oko 120 Nijemaca ulogorili su se u jednoj školi. Naši su opkolili školu i zapalili je; Nijemci koji nijesu poginuli u borbi izgorjeli su u ruševinama škole. Tako smo sprali ljagu koja je bila pala na našu vojsku.

Kada su me obavijestili o svemu što se desilo, ja sam se zagrcnuo; riječi su zastale u grlu. „Da, — mislio sam — to je naša vojska. To nijesu obični ljudi; to su džinovi; ti komunisti sa Kosova!"

No, sljedećih dana ti isti borci priredili su mi neprijatno iznenađenje. Iz štaba Makedonsko-kosovske brigade javili su da su kosovski bataljoni otkazali poslušnost. Borci su se

okupili u jednoj školi i traže da hitno dođem. Znao sam o čemu se radi: borci i dobar dio komandnog sastava kosovskih bataljona povremeno su zahtijevali da napuste Makedoniju i da se vrate na Kosovo. To raspoloženje je podgrijavao komesar brigade. Ja, međutim, nijesam oštro reagovao na takve istupe iako oni nijesu bili u skladu sa vojnom disciplinom. Bilo mi je shvatljivo da više žele da se bore na svom terenu. Zato sam ih uvijek ubjeđivao da je njihov boravak u Makedoniji od istorijske važnosti; učestvuju u stvaranju prve makedonske države. Uvijek sam uspijevao da ih smirim. Ali ovog puta su otkazali poslušnost! To je već anarhija. Preko toga ne smijem preći. Bez oklijevanja sam otišao kod njih.

Dočekali su me ćutke; borci su se smjestili u klupe, a po zidovima su istakli parole na kojima su tražili da budu upućeni na Kosovo. Shvatio sam da ovog puta žele da razgovaraju kao komunisti sa predstavnikom Centralnog komiteta, a ne kao vojnici potčinjeni delegatu Vrhovnog štaba. Odlučio sam da im otvoreno kažem da se više ne možemo ubjeđivati; možemo razgovarati samo kao vojnici. Nastojao sam da govorim kao što bi to činio komandant sa onima koji su mu potčinjeni.

— Vaš postupak ne mogu okarakterisati drugačije nego kao anarhiju! Ako dopustimo da se u našoj vojsci ustali takva praksa, od pobjede nema ništa! Ostavljam vama da zaključite kakve mjere treba da preduzmem. ..

Zagrajali su. Bunili su se što sam tako ocijenio njihov postupak. Oni samo žele da odu na Kosovo i da tamo nastave borbu.

— Ako na tome insistirate, moraću da vas razoružam! — odbrusio sam u jednom trenutku.

Nastao je tajac. Bili su prosto zaprepašćeni. Odjednom se neko javio iz zadnjih redova:

— As kojim snagama ćeš nas razoružati, druže Tempo?

Svi su se nasmijali. Aluzija se odnosila na držanje makedonskog bataljona. To me je razbjesnilo; reagovao sam oštro:

— Razoružaću vas snagom autoriteta Partije i njenog Centralnog komiteta, čiji sam predstavnik ...

Svi su skočili i u glas povikali:

— To je druga stvar! Ako u ime Partije narediš da predamo oružje, mi ćemo odmah poslušati...

Bio sam razoružan! Nestalo je komandantskog držanja koje sam htio da zadržim. Opet sam počeo da ih ubjeđujem; ali oni me više nijesu slušali jer sve to su davno čuli! Ipak, razumjeli smo se kao komunisti. Znao sam da će ostati u Makedoniji sve dok to bude tražila njihova Partija. Rastali smo se kao stari, dobri prijatelji.

USKORO NAS JE POSJETIO predstavnik štaba grčkih partizana. Bio je to prvi kontakt poslije onog neprijatnog razgovora kada smo prešli na grčku teritoriju. On nam je saopštio da su iz pouzdanih izvora saznali kako njemački okupator namjerava da jakim snagama krene u ofanzivu protiv naše vojske. Zato su nam predložili da napustimo njihovu teritoriju i da se prebacimo na teritoriju Jugoslavije. Njihove snage bi takođe pošle sa nama.

Odbio sam taj prijedlog; istakao sam da se ne plašimo ofanzive okupatora bez obzira na to kolike je snage angažovao; uslovi za manevrisanje naših snaga na ovom terenu su veoma povoljni — oko ravnice pružaju se planinski masivi Kajmakčalana, Kožuva i Pajaka; stanovništvo je u cjelini na strani partizana; a nema ni snijega koji bi otežavao kretanje ... dakle, moguće je izbjeći sukob sa jačim snagama okupatora, odnosno vršiti iznenadne napade na neprijateljske kolone i nanositi im teške gubitke. Jednom riječju, ofanziva okupatora se može pretvoriti u njegov poraz. Nasuprot tome, u Makedoniji ne bismo mogli manevrisati zbog veoma dubokog snijega. Naglasili smo kako nam se može dogoditi da se smrznemo a da neprijatelja i ne vidimo!

Grci nas nijesu poslušali, već su otišli na našu teritoriju. I dogodilo se ono što smo predviđali: mi smo nanijeli teške gubitke jednoj neprijateljskoj koloni, istovremeno izbjegavajući sukobe s jačim snagama okupatora. Grčki partizani su, međutim, zapali u dubok snijeg i vratili se sa dvadesetak promrzlih boraca.

Razmišljao sam otkuda kolebljivost u grčkim odredima. Grci su poznati kao hrabri ljudi! Došao sam do zaključka da je to posljedica držanja komandnog kadra i politike rukovodstva. Čim odredi nijesu stalno u akcijama, stvara se uvjerenje da ih okupator može opkoliti i uništiti. Nijesu bili svjesni da okupator nema dovoljno snaga da opkoljavanje izvrši po dubini. Pa ni tada nije sigurno da može uništiti partizanske snage. Ako partizani imaju iskusnije rukovodstvo, oni će se i u takvim uslovima probiti kroz neprijateljski obruč. Imaće gubitke, ali će se probiti. To je bilo iskustvo koje smo stekli iz dotadašnjih neprijateljskih ofanziva.

Nekoliko dana kasnije dobili smo iz štaba grčkih partizana obavještenje da opet predstoji ofanziva u kojoj će pored dvije njemačke divizije učestvovati i bugarska vojska kako bi spriječili naš prelazak na teritoriju Makedonije. Grci su nam tada predložili da izvršimo prodor na jug, do Olimpa. Uvjeravali su nas da je put osiguran s obzirom na to što u svakom selu postoje njihove organizacije. Opet smo odbili njihov prijedlog. Odlučili smo da ne napuštamo teren dok traje neprijateljska ofanziva, a poslije ćemo vidjeti šta nam valja činiti. Tako smo se još jednom rastali.

Još u toku noći izašli smo u planinu prema grčko-jugoslovenskoj granici. Radio-stanicu i ostale teške stvari sakrili smo nedaleko od sela. To isto je učinila i engleska misija sa svojim radio-stanicama.

Na vrhu planine nas je dočekao dubok snijeg, mećava, mraz ... Smjestili smo se u planinske kolibe i očekivali rasplet događaja. Naše jedinice su ostale u ravnici; dobile su zadatak da sačekaju neku izolovanu njemačku kolonu i da je po mogućnosti unište. To je i učinjeno. Tom prilikom je zaplijenjeno mnogo oružja. U napadu su učestvovali samo makedonski bataljoni jer su to zahtijevali od štaba. Bataljon koji se nedavno u neredu povlačio držao je najteži položaj. Tako mu je data prilika da se rehabilituje, što je on i učinio. Tako smo slavili dvostruku pobjedu: uništenje njemačke kolone i rehabilitaciju makedonskog bataljona.

Ofanziva je bila kratkog daha: poslije nekoliko dana njemačke snage su se povukle, a sela su opet bila slobodna; mi smo se mirno u njih vratili. No, tamo me je čekala veoma neprijatna vijest: rečeno mi je da su Nijemci otkrili sve

četiri radio-stanice engleske misije. Srećom naša radio-stanica bila je dobro sakrivena i nju Nijemci nijesu uspjeli da pronađu. Bilo mi je strašno neprijatno; izvinjavao sam se iskreno engleskoj misiji. Međutim, članovi misije nijesu bili mnogo uznemireni. Za njih je bilo važno da preko naše radio-stanice mogu javiti svojoj komandi da im pošalje nove radio-stanice ...

Već sam bio zaboravio na tu neprijatnost kada mi je Dobrivoje Radosavljević rekao da su u stvari naši kuriri, po njegovom odobrenju, sakrili radio-stanice, a Englezima rekli da su ih Nijemci otkrili. Bio sam iznenađen i ljut na svoje drugove. Doveli su me, zaista, u nemoguću situaciju. Ko može poreći da se štab naše vojske ne bavi krađom? U prvi mah htio sam da vratim radio-stanice. Ali, time bih objelodanio pokušaj krađe! Zato sam odbacio tu ideju.

Sto je vrijeme više prolazilo, to je u meni jačao zaključak da je ipak dobro što smo se dokopali radio-stanica. Bar ćemo moći da povežemo Glavni štab sa sva tri centra ustanka u Makedoniji (Kumanovo, Tikveš, Kičevo)! Četvrtu radio-stanicu poslaćemo Glavnom štabu Srbije u Jablanicu. Tako ćemo mnogo bolje rukovoditi i usklađivati naše akcije ...

Poslije duge unutarnje borbe zapitao sam Radosav-Ijevića:

— Pa dobro, Bobi, zašto mi ne rekoste o čemu se radi? Zašto me pustiste da se onako nerviram i crvenim pred Englezima?

— Znali smo kakav si... sigurno se ne bi složio, već bi naredio da Englezima vratimo radio-stanice — odgovorio je mirno, bez uzrujavanja. — A time bi učinio veliku glupost ... Nama su radio-stanice potrebne. A oni ih imaju napretek. Zašto da im ne uzmemo kada sami neće da nam daju? Ne uzimamo za sebe, nego za potrebe borbe ... a to nije krađa!

Divio sam mu se. Kako lako rješava probleme koji su meni izgledali komplikovani!

OKO MJESEC DANA nalazili smo se u Grčkoj, u oblasti Kajmakčalana i Kožuva. Iako smo dobro izdržali dvije kratkotrajne njemačke ofanzive, nanoseći teške gubitke pojedinim kolonama okupatora i ostajući na terenu koji je za neprijatelja imao izuzetan strateški značaj, ipak nijesmo bili potpuno zadovoljni. Stalno me je pritiskala misao da nijesmo na našoj teritoriji, da smo izgubili dio slobodne teritorije. Doduše, u Makedoniji dejstvuju manji partizanski odredi, ali to je korak nazad prema onome što smo postigli tokom jeseni 1943. godine. Odlučili smo da stvorenu situaciju preokrenemo u našu korist; to tim prije što smo raspolagali sa dvije udarne brigade*, sastavljene od ljudstva provjerenog u mnogim borbama.

Krajem januara 1944. godine, u kolibama na planini Kožuvu, razradili smo plan naše ofanzive koja je kasnije dobila naziv „Februarski pohod".

Prva makedonsko-kosovska brigada pod komandom Petra Brajovića — Dura, izvanrednog i hrabrog komandanta, imala je da se probije preko Morihova, između Prilepa i Velesa i da se vrati u zapadnu Makedoniju, na teren oko Kičeva. Sa brigadom su pošli Uzunovski i Nedelkovski, zamjenik komandanta Glavnog štaba. Druga makedonska udarna brigada trebalo je da dejstvuje u Povardarju, na teritoriji između Devđelije, Velesa i Bitolja, i da njom ponovo ovlada. Sa brigadom su ostali Radosavljević i Temelkovski. Treća grupa, sastavljena od jednog makedonskog bataljona i od bugarskog bataljona „Hristo Botev"**, dobila je zadatak da se preko Strumice i Bregalnice prebaci u istočnu Makedoniju i da izbije na teren Kumanova u cilju spajanja sa partizanskim jedinicama koje su dejstvovale u tom rejonu. Sa tom grupom pošli smo Apostolski i ja, kao i ostali članovi Glavnog štaba i Centralnog komiteta. Grupa je imala najteži zadatak; morala se probijati terenom na kojem do tada

*** Druga makedonska udarna brigada formirana je 20. decembra 1943. godine u selu Fuštani (Jegejska Makedonija, Grčka). Brigada je imala u svom sastavu tri bataljona: bataljon „Strašo Pindžur"; bataljon bivše III operativne zone Makedonije i bugarski bataljon „Hristo Botev" (prim. red.).**

**** Bataljon „Hristo Botev" bio je sastavljen od bugarskih vojnika iz jedne granične karaule kod Devđelije koji su zajedno sa svojim komandirom, Dičom Petrovom, prešli na stranu partizana.**

nijesu dejstvovali partizanski odredi; to je bio teren istočne Makedonije. Sa nama je pošao i Blgaranov. On je došao u partizane u isto vrijeme kada i Apostolski; tada je već bila stvorena slobodna teritorija i imali smo krupne vojne jedinice. Stalno se kretao sa Glavnim štabom, držao govore partizanima i stanovništvu: istupao je u ime bugarske Partije i naroda. Nije se miješao u odluke o pokretima i akcijama naših jedinica. Uostalom, u tome nije imao nikakva iskustva, te mu je stalno izgledalo da smo opkoljeni. U stvari, mi smo uvijek bili opkoljeni — čak i kada smo sami opkoljavali i zarobljavali pojedine neprijateljske kolone.

Bilo je odlučeno da sve tri grupe pređu grčko-jugoslovensku granicu u isto vrijeme kako bi se onemogućili bugarski okupatori da koncentrišu svoje snage na jednom pravcu. Na žalost, to nije sprovedene. Naša grupa je mogla da pređe Vardar ispred samog Solima jer je tamo postojala skela. Morali smo preduzeti dug, zaobilazan marš i zato smo zakasnili. Za to vrijeme Prva i Druga brigada su prešle granicu na raznim pravcima. Odmah su se sukobile sa jakim bugarskim snagama. Druga brigada nije uspjela da se probije i morala se vratiti. Prva brigada je razbila bugarske jedinice i počela se probijati predviđenim pravcem prema zapadnoj Makedoniji. Bugarski okupatori su tada koncentrisali sve snage iz cijele Makedonije da bi spriječili prodiranje brigade. Poslije žestokih višednevnih borbi bugarskim okupatorima je uspjelo da razdvoje brigadu: jedan dio se morao vratiti, a drugi je ipak uspio da se probije u rej>on Kičeva. Nešto kasnije probio se i drugi dio brigade, samo preko grčke teritorije.

Najlakše je prošla naša grupa. Okupator se nije nadao da ćemo se usuditi da krenemo preko istočne Makedonije. Zato je sporo reagovao; dok je uspio da koncentriše svoje snage, mi smo već bili na Bregalnici...

Da bismo prešli Vardar, krenuli smo njegovom desnom obalom, na jug prema Solunu. Blizu Soluna se nalazila skela koju je koristilo stanovništvo za prelaz preko rijeke. Računali smo da okupatori neće obezbjeđivati prelaz jer neće vjerovati da partizani mogu doći u neposrednu blizinu Soluna.

Nijesmo se prevarili: prelaz je bio slobodan i našli smo se usred solunske ravnice gdje su se okupatorske snage slobodno kretale po svim selima. Oni su koristili dan, a naše jedinice — noć! Pred zoru bismo ulazili u sela i sakrivali se po kućama. Preko dana su dolazile motorizovane snage okupatora, ali nijesu pretresali kuće. Nijesu ni sanjali da se po kućama kriju dva bataljona partizana. Sve je to bilo moguće jer u selima uopšte nije bilo špijuna ni saradnika okupatora. Tako smo bezbjedno prošli cijelu solunsku ravnicu i stigli na našu granicu, tog puta lijevom obalom Vardara!

IMPRESIONIRALO ME JE DRŽANJE stanovništva solunske ravnice. Da je bio samo jedan izdajnik u selima u kojima smo boravili preko dana, loše bismo se proveli. Uporedio sam raspoloženje tog stanovništva sa onim u našoj zemlji. Razlika je bila velika. Razmišljajući o tome, došao sam do zaključka da naša borba protiv okupatora ne bi bila tako teška niti bismo imali tako velike gubitke da okupatori nijesu uspjeli da pridobiju izvjesne slojeve stanovništva i da ih koriste u borbi protiv partizana... da su se našli izolovani u zemlji, imali bi mnogo veće gubitke. Ovdje u Grčkoj, sudeći po raspoloženju stanovništva u ovoj ravnici kroz koju prolazimo, skoro da nema saradnika okupatora. Bar tako je nama tada izgledalo. Ali nema ni borbe! Partizani se nalaze u planinama, a okupatori se slobodno kreću komunikacijama i stacioniraju se u gradovima. Pošto nema borbe, nema ni polarizacije snaga na one koje su spremne da se bore bez obzira na žrtve i na one koje su voljne da služe okupatoru kako bi izbjegle njegove represalije . . .

Diferencijaciju stanovništva ne izaziva samo strah od represalija. U toku borbe vrši se diferencijacija i na klasnoj osnovi. Tu su uočljive razlike između Grčke i naše zemlje. Kod nas je ipak došlo do izvjesne klasne diferencijacije. Proklamovali smo da se borimo za istjerivanje okupatora, a da će se pitanje oblika državnog uređenja rješavati slobodnom voljom naroda poslije oslobođenja; izgrađujemo i novu vlast u toku borbe. Sama činjenica da su borbu poveli komunisti

izazvala je izvjesnu diferencijaciju među stanovništvom. Zavladao je strah kod jednog dijela stanovništva da će izgubiti pozicije koje su imali u slučaju da pobijede komunisti; i to ih je podsticalo da se opredijele za saradnju sa okupatorima kako bi spriječili komuniste da uzmu vlast. Sve je to, prirodno, dovodilo do dalje polarizacije stanovništva na klasnoj osnovi. U Grčkoj, međutim, nije bilo takve polarizacije jer se nije ni postavilo pitanje vlasti. Komunisti su proklamovali da neće izgrađivati nikakvu vlast u toku borbe i da će o karakteru vlasti odlučivati narod poslije oslobođenja. Komunistička partija nigdje ne istupa javno; ona je sama sebe zabranila! To je usporilo proces polarizacije stanovništva, ali je smanjilo i šanse da pobijedi narodnooslobodilački pokret u borbi za novu vlast.

Razmišljanja o tome dovela su me do još jednog zaključka: u grčkom narodnooslobodilačkom pokretu je, očigledno, preovladao stav da ne treba voditi borbu protiv okupatora kako bi se izbjegle represalije nad stanovništvom; umjesto toga, valja čekati da savezničke snage razbiju njemačke okupatore i dovedu do oslobođenja zemlje. To je dovelo do usporavanja procesa diferencijacije; ali, što je još gore, to će dovesti do gubitka nacionalne nezavisnosti jer savezničke snage koje budu ušle u zemlju uspostaviće svoju dominaciju. Jedan oblik dominacije biće zamijenjen drugim.

Samo ako narodnooslobodilački pokret uzme orijentaciju da se narod mora sam osloboditi, kao što je slučaj s našim pokretom, može računati da će izvojevati potpuno oslobođenje zemlje od svakog oblika dominacije.

POSLIJE DESETAK DANA putovanja po solunskoj ravnici najzad smo stigli u podnožje Belasice, preko čijih vrhova prelazi grčko-jugoslovenska granica. Popeli smo se na vrh i tu u šumi, u dubokom snijegu, predahnuli. Pred veče smo krenuli niz planinu i noću pregazili rijeku Strumicu. Dan smo proveli u selima u podnožju planine Ograždena. Niko nas nije uz put napadao, što je govorilo da smo potpuno iznenadili okupatora.

Sljedećeg dana ujutro krenuli smo preko planina Ograždena i Plačkovice. Snijeg je bio veoma dubok i teško smo se kretali. Nosili smo akumulatore i radio-stanice — za nas i za Glavni štab Srbije. Prenoćili smo u kolibama na planini Plaćkovici.

Trećeg dana našeg pohoda uhvatili smo seljake koje su bugarski okupatori poslali da izvide naše brojno stanje. Seljaci su nam rekli da se u blizini nalazi potjerno odjeljenje žandarmerije, ali nas nijesu smjeli napasti jer su se uplašili kada su vidjeli kolika je naša kolona. Ne obazirući se na potjerno odjeljenje, nastavili smo put i pred veće se spustili u dolinu rijeke Bregalnice. Seljaci su nam rekli da je cijelu dolinu zaposjela bugarska vojska. Rijeka se ne može pregaziti zbog velike vode. Postoji most kod Istibanje, ali ga čuvaju tenkovi.

Apostolski je predložio da u toku noći izvršimo pokret prema drugom selu, koje bismo blokirali i tako omogućili ljudstvu da odspava nekoliko sati. Međutim, ujutro smo bili otkriveni; počela je borba i ona je trajala cio dan. Mogli smo se povući u planinu jer neprijatelj nije imao hrabrosti da nam zađe za leđa. Bojao se da nas ima i u planini.

Apostolski je pred veče napravio drugi plan — koliko vojnički vješt, toliko i smion. Trebalo je da krenemo uz planinu tako da izgleda kao da smo odlučili da se povučemo prema gornjem toku Bregalnice gdje se rijeka može pregaziti. On je pretpostavljao da će i Bugari pokrenuti snage u istom pravcu. Zato je poslije izvjesnog vremena, kada se spustila noć, naredio da naša kolona koja je naočigled Bugara već bila krenula uz planinu pođe u suprotnom pravcu, prema mostu kod Istibanje. Manevar je bio rizičan: ako Bugari ipak ostave na mostu tenkove, biće veoma teško, ako ne i nemoguće, zauzeti most i prebaciti se na drugu stranu rijeke; ukoliko, pak, ostanemo u dolini, bićemo uništeni jer se danju ne možemo dokopati planine.

Manevar je ipak uspio! Apostolski je bolje od nas poznavao bugarske okupatore i njihovu taktiku. Bugari su pokrenuli sve snage uključujući i tenkove sa mosta kod Istibanje i pohitali da nas presretnu u gornjem toku Bregalnice. A mi smo cijelu noć marširali prema mostu. Kako već treću noć nijesmo spavali, koračali smo pospani, ali volja

za životom bila je jača od nagona za snom. Znali smo da u toku noći moramo preći rijeku, inače ćemo biti uništeni.

Na mostu smo zatekli noćnog čuvara; on nije ni pušku opalio! Pred nama se otvarao put uz Osogovske planine prema dolini Krive reke, koja nas je razdvajala od Kumanova.

Pošto smo prešli rijeku i počeli se penjati uz Osogovske planine, okupatorske snage su shvatile našu varku. No, bilo je kasno; preostajalo im je da nas napadnu dok smo savlađivali planinu. A to za nas nije bilo opasno: branili smo se i istovremeno se penjali prema vrhu planine. Naškodili su nam samo utoliko što se nijesmo mogli odmoriti i naspavati. Pospani smo gazili dubok snijeg. Pred veče je prestala borba. Bugari su se vratili na drum; vjerovatno su htjeli da posjednu drum duž Krive reke kuda ćemo morati da prođemo sljedećeg dana. Mi smo nastavili uz planinu... tražili smo kakvo selo da bismo se mogli ispavati. Idemo i spavamo! Priviđaju nam se kuće od svakog šumarka na koji naiđemo.

Negdje oko pola noći učinilo mi se da stojim pred ogromnim dvorcem. Pomislio sam u prvi mah da je to opet halucinacija. Sklopio sam oči. Kada sam ponovo pogledao, prizor se nije promijenio. U tom sam čuo kako neko govori: „E, ovo je zaista kuća." Rastrijeznio sam se ... zaista se nalazimo pred nekakvom osvijetljenom zgradom. Naša patrola naišla je na selo i naredila da se školska zgrada osvijetli. Noćili smo u selu i dobro se naspavali.

Sljedećeg dana, odmorni, krenuli smo uz planinu. Okupatori nas nijesu uznemiravali. Ali zato smo morali da gazimo sve dublji snijeg. Pri vrhu planine snijeg je bio dubok preko dva metra. Svakih pet minuta smjenjivali su se borci koji su na čelu kolone pravili prtinu.

Najzad smo se popeli na vrh planine. Sjeo sam na snijeg; od umora nikoga ne opažam. Kada sam se malo odmorio, vidim da jedino Milica stoji nedaleko od mene. Htjela bi da mi priđe, ali se plaši da ostali ne primijete.

Prilazi jedan drug i hoće da me fotografiše. Pristajem. Milica se diskretno okreće. Čudno je to! Volimo se, a stidimo se da to pokažemo. Ne želimo da neko vidi kako se volimo u vrijeme kada treba da vodimo rat. Ima u tome nekog asketizma ...

KRIVU REKU SMO PREGAZILI bez teškoća, pa ***i*** drum između Kumanova i Krive Palanke. Koristeći mrak, naša kolona je izmakla pažnji neprijatelja i ponovo smo krenuli uz planinu, ali ovog puta na kumanovskoj strani. Snijega ima, ali ne kao na Osogovskim planinama. Seljaci nam nijesu vjerovali da se u februaru može preći preko Osogovskih planina.

Na kumanovskom terenu smo se osjećali sigurnije: znali smo da na tom terenu dejstvuje Kumanovski partizanski odred; ali, ima i četnika. Nijesmo još otkrili gdje se nalaze i kolike su četničke snage. Išli smo nasumce grebenom Kozjaka prema Vranju. Ispod nas se pružala ravnica u kojoj leži Kumanovo. Nijesmo vjerovali da partizani dejstvuju na terenu koji je tako blizu Kumanova: za dva sata okupator može stići u svako selo.

Naša prethodnica je iznenada stupila u borbu. Pretpostavljali smo da su to četnici jer je bilo nevjerovatno da se okupator uzvere na vrh ove planine. Borba je bila kratka; bili su to ipak četnici. Zarobili smo jednoga od njih; bio je to seljak iz okoline; obećali smo mu da ćemo ga pustiti ako nam kaže gdje se nalaze partizani. Pokazao je rukom na sela u ravnici. Nijesmo mu vjerovali; mislili smo da hoće da nas navede u ravnicu kako bi nas Bugari napali, a četnici nam spriječili odstupnicu. Zaprijetili smo mu da ćemo ga strijeljati ako nas prevari. Seljak se zaklinjao da govori istinu. Uzeli smo ga za taoca i krenuli u ravnicu; u prvim selima smo naišli na partizane. Zarobljenog četnika smo odmah pustili...

Na sastanku sa štabom Kumanovskog odreda saznali smo da na tom terenu dejstvuju dva bataljona makedonskih partizana. Oni kontrolišu sva sela u ravnici ispod Kozjaka pa do Kumanova. Stanovništvo ih podržava i obavještava o kretanju okupatora. Ako su neprijateljske snage jače, odred se povlači u planine.

Rečeno nam je da u planinskom masivu od Krive Palanke do Vranja dominiraju četnici Draže Mihailovića. Tu se nalazi njihov Glavni štab za Makedoniju. Raspolažu sa preko hiljadu boraca, ali većinom prisilno mobilisanih. Takvi četnici neće da napadaju partizane kada se ovi povlače u planine zbog ofanzive okupatora. No, među njima ipak ima oka

200 četnika „sa bradama" koji terorišu narod i spremni su da se bore protiv partizana čak i u savezu sa bugarskim okupatorima!

Sjeverno od teritorije koju drže četnici nalaze se snage Drugog južnomoravskog partizanskog odreda; on dejstvuje na desnoj strani Morave sve do Pirota i Niša na sjeveru i bugarske granice na istoku. Te snage već broje tri bataljona, raspoređena duž čitave te teritorije. Najbliži nam je Vranjski bataljon; on se trenutno nalazi u akciji na Skopskoj crnoj gori. U okolini Vranja je formiran i Kosovski partizanski bataljon; on je sastavljen od ljudstva koje, po mom prošlogodišnjem uputstvu, dolazi sa Kosova. I taj bataljon se trenutno nalazi u akciji na Skopskoj crnoj gori. Raspolagali smo, dakle, sa šest bataljona. Ocijenio sam da je to dovoljno da razbijemo četničke snage na Kozjaku i da spojimo slobodne teritorije koje su držali kumanovski i vranjski partizani na desnoj obali Južne Morave. Istina, četnika ima dvostruko više, ali u pogledu kvaliteta ljudstva i njegove borbenosti mi smo mnogo nadmoćniji.

Kada sam se upoznao sa situacijom, odlučio sam da održimo savjetovanje rukovodstava makedonskih, kosovskih i srpskih partizana. Na savjetovanju bismo se dogovorili kako da razbijemo četničke snage. Naredio sam da se okupimo u manastiru Prohor Pčinjski, koji se nalazi u dubokom kanjonu rijeke Pčinje.

Osjećali smo se bezbjedno jer nijesmo računali da bi nas četnici mogli napasti. Savjetovanje je trajalo dva umjesto tri dana. Trećeg dana smo napustili manastir i krenuli uz planinu prema Vranju. Kada smo izašli na visoravan, naša prethodnica je stupila u borbu. U prvi mah nijesmo znali da li smo naišli na Bugare ili na četnike. No, ubrzo smo se uvjerili da su pred nama četnici. Tada je komandu nad svih šest bataljona preuzeo Živojin Nikolić — Brka. Njega sam godinu dana ranije sreo u Crnoj Travi; bio je tada komandant odreda, a sada je komandant Vranjskog bataljona. Dobro je poznavao teren i bio jedan od organizatora ustanka na ovom području. .. Nikolić je naredio da makedonska brigada koju smo formirali prije početka savjetovanja širokim manevrom zađe za leđa četnicima. Manevar je uspio i četnici su dovedeni u bezizlaznu situaciju ... natjerali smo ih u rijeku

Pčinju. Mnogo ih se podavilo prelazeći rijeku, a preko stotinu četnika se predalo. Bila je to brza i efikasna pobjeda. Nikolić je odmah komandovao gonjenje četnika. Nanio im je još jedan poraz; poslije toga je njihov štab sa oko stotinu ,,bradonja" pobjegao i priključio se ostalim četničkim snagama koje su se nalazile u rejonu Okruglice i Gornje Jablanice. Ostali „četnici" su dobrovoljno prišli nama i borili se u našim redovima i protiv bugarskih okupatora i protiv četnika.

Iz zaplijenjene arhive vidjeli smo da su četnici namjeravali da nas napadnu još dok smo se nalazili u manastiru pošto smo tu bili kao u klopci. Znali su da namjeravamo ostati tri dana, ali mi smo ranijim odlaskom osujetili njihov plan da nas prvi napadnu.

Iz zaplijenjenih dokumenata takođe smo utvrdili da postoji sporazum između četnika i bugarskih okupatora: kada okupatori krenu u ofanzivu protiv partizana u ravnici, četničko rukovodstvo je imalo zadatak da presiječe odstupnicu prema planini. Drugo je pitanje što ono sa ljudstvom kojim je raspolagalo nije moglo da ga izvrši. Nijesam bio time iznenađen: kada nas je na Kozjaku zarobljeni četnik uvjeravao da se partizani nalaze u ravnici, pomislio sam na takvu taktiku.

Što sam duže razmišljao, postajalo mi je jasnije da ta saradnja počiva na zajedničkom interesu četnika i bugarskih okupatora da ne pobijedi narodnooslobodilački pokret. Četnici su znali da će bugarski okupatori morati napustiti Makedoniju čim pobijede saveznici, a znali su i to da će Makedonija biti definitivno izgubljena kao „srpska provincija" ako partizani ne budu uništeni. Bugari su takođe znali da će morati vratiti Makedoniju čim pobijede saveznici, ali, ako pri tome pobijede četnici, Makedonija će ponovo postati „srpska provincija", što znači da Makedonija neće biti izgubljena za Bugarsku i da će se borba za Makedoniju nastaviti ... Situacija će se sasvim promijeniti ako pobijedi narodnooslobodilački pokret — snažno će se razviti makedonska nacija. Makedonija bi bila zauvijek izgubljena kako za velikosrpske tako i za velikobugarske hegemoniste. To su razlozi koji su doveli do ujedinjenja najvećih dojučerašnjih

neprijatelja. Uostalom, to je logika svake borbe — ujedinjuju se oni koji gube svoje pozicije, koji nemaju drugog izlaza da ih sačuvaju.

PORAZOM ČETNIKA NA KOZJAKU razbijen je njihov Glavni štab za Makedoniju i otklonjena opasnost da stvore izvjesna uporišta u Azotu i Porečju. Uklonjena je prepreka koja je razdvajala slobodnu teritoriju na području Kumanova od one na području Vranja. Odjednom se slobodna teritorija proširila od Kumanova do Niša i Pirota, od Južne Morave do bugarske granice... Sada smo mogli svom silinom da udarimo po željezničkoj pruzi Niš—Kumanovo, i to na čitavoj njenoj dužini. Istina, na lijevoj strani Južne Morave pružala su se naoružana šiptarska sela neprijateljski raspoložena prema partizanima; sjeverno od njih nalazile su se jake četničke snage koje su tijesno sarađivale sa okupatorom. Pred nama je stajao zadatak da razbijemo i te snage, ili bar da ih neutrališemo, kako bismo bili u mogućnosti da prugu napadamo iz oba pravca.

U toku tih borbi ponovo sam uspostavio vezu sa Titom i Vrhovnim štabom. Dok smo se probijali od Kajmakčalana do Kumanova, nijesam mogao održavati vezu jer smo stalno bili u pokretu. Najzad sam javio da se nalazim u rejonu Kumanova. Bio sam zadovoljan razvojem događaja i utoliko me je više iznenadila Titova poruka u kojoj je hitno tražio da ga izvijestim zašto smo napustili Kajmakčalan i došli u rejon Kumanova. Takođe je želio da zna šta je sa Glavnim štabom i Centralnim komitetom Makedonije, gdje se oni nalaze.

Bilo mi je jasno da su u Vrhovnom štabu nezadovoljni što im nijesam prethodno javio čitav plan i tražio odobrenje za njegovo izvođenje. Osjećao sam između redova da ne odobravaju ni to što smo napustili rejon Kajmakčalana. U prvi mah me je to naljutilo. Reagovao sam preosjetljivo: zar nemam pravo da postupim kako smatram da je u interesu daljeg razvoja oružanog ustanka? Takvo ovlašćenje mi je dao Tito! Ako ono više ne važi, trebalo je to da mi jave i da povuku ovlašćenje ...

Što sam duže razmišljao, moje ogorčenje je raslo. Nijesam prihvatao da drugovi u Vrhovnom štabu mogu bolje procijeniti situaciju od mene. Jer, oni su daleko, a ja se nalazim na terenu ...

Nijesam žurio sa odgovorom; bolje je pričekati da se moje reakcije stišaju. I zaista, kada sam zrelo procijenio Titovu poruku, došao sam do zaključka da „oni" u Vrhovnom štabu ipak imaju pravo! Ja sam ih morao obavijestiti o odluci koja ima ogroman značaj za dalji razvoj oružane borbe u Makedoniji i uopšte na jugu Jugoslavije. Uostalom, to sam mogao da uradim posredstvom radio-stanice. Zašto nijesam tako postupio? Očigledno sam previše samouvjeren. Naučio sam da samostalno odlučujem, a to ne ide u modernoj armiji koja izrasta iz naših partizanskih odreda. To je moglo ranije dok su postojali samo partizanski odredi i dok nije bilo radio-veze. Ali sada je to nedopustivo! Kada sam došao do tog saznanja, odgovorio sam da smo došli na kumanovski teren jer je odavde lakše rukovoditi borbom u Makedoniji, na Kosovu i Metohiji i u južnom dijelu Srbije. Takođe možemo više pomoći razvoju borbe u Bugarskoj. Izvijestio sam da smo formirali Treću makedonsku brigadu od jednog bataljona koji je došao sa nama i dva bataljona koja smo ovdje zatekli. Javio sam da je Druga makedonska brigada prešla u ofanzivne operacije prema Velesu i zadržala pozicije na Kajmakčalanu i Kožuvu, a da se Prva makedonsko-kosovska brigada vratila na područje zapadne Makedonije ... Tako je obuhvaćena cijela Makedonija.

Odgovor sam dobio veoma brzo. Tito mi je javljao da smo dobro učinili što smo došli na teren Kumanova i Vranja. Istovremeno mi je naredio da uzmem pod komandu i sve jedinice i partizanske odrede na jugu Srbije, u zahvatu obje Morave...

Bio sam presrećan! Tito me je ipak shvatio. Pregnuo sam na posao novom snagom. Uskoro smo likvidirali preostala uporišta bugarskih okupatora na desnoj obali Južne Morave, izuzev Surdulice. Formirali smo novu srpsku brigadu* u okolini Vranja, a kasnije još dvije u okolini Crne Trave i Pirota. Stvorili smo uslove za formiranje divizije. Borba je primila karakter opštenarodnog ustanka...

*** Osma srpska brigada.**

KONCEM FEBRUARA 1944. GODINE na našoj teritoriji su dejstvovala dva bataljona bugarskih partizana: bataljon „Hristo Botev" i bataljon „Vasil Levski"; prvi je došao sa nama, a drugi je formiran u rejonu Crne Trave od radnika i seljaka koji su dolazili na našu teritoriju iz Sofije i iz ostalih krajeva Bugarske.

Održao sam sastanak sa Blgaranovom i sa rukovodiocima oba bataljona; dogovorili smo se da oni koriste našu slobodnu teritoriju duž bugarske granice kao bazu iz koje će razvijati dejstva ka unutrašnjosti Bugarske. Mi smo se obavezali da osiguramo njihovu ishranu i da obezbijedimo oružje za nove borce ukoliko to ne učini engleska misija koja je preko naših jedinica upravo stigla i pridružila se njihovom štabu.

Blgaranov je zatim otišao u Sofiju kako bi organizovao dolazak što većeg broja radnika iz Sofije i time stvorio uslove za popunjavanje bataljona i njihovo prerastanje u brigade. On je ostao u Sofiji više od mjesec dana. Vratio se sa Vasilijem Tričkovom*, Jordankom Čankovom** i još nekim rukovodećim drugovima. Saopštili su nam da su došli po odluci njihovog Politbiroa da pripreme baze za smještaj Glavnog štaba i Centralnog komiteta na našoj teritoriji. Sa naše teritorije bi vršili mobilizaciju ljudstva iz unutrašnjosti Bugarske; naoružavali bi ljudstvo koje bude dolazilo; formirali bi odrede, bataljone i brigade; prodirali bi u unutrašnjost Bugarske duž cijele granice.

Mi smo primili k znanju njihovo saopštenje i obećali punu podršku: snabdijevaćemo ih hranom i naoružanjem, naše jedinice pomagače njihove akcije, a bataljon „Hristo Botev" stavljamo pod njihovu komandu.

Da bismo odgovorili tim obavezama, posebno u pogledu ishrane, morali smo održati konferenciju u selima pored granice i objašnjavati seljacima da treba da se staraju o ishrani bugarskih partizana kao što to čine prema našim partizanima. Seljaci su to prihvatili, ali oni stariji su odmahivali glavom i govorili: „More, deco, prevariće vas Bugari!

*** Komandant Glavnog štaba bugarskih partizana, bivši španski borac, poginuo pri pokušaju prodora u unutrašnjost Bugarske.**

**** Sekretar Centralnog komiteta omladine, poginula zajedno sa Tričkovom.**

Oni su nas u dva poslednja rata napali s leđa, i to onda kada nam je bilo najteže!"

Mi smo govorili da to nijesu isti Bugari, već komunisti kao i mi. I mi i oni borimo se za istjerivanje njemačkih i bugarskih okupatora iz naše zemlje; u budućnosti ćemo živjeti kao braća; nećemo se miješati u unutrašnje stvari niti ćemo jedni drugima otimati dijelove državnih teritorija.

Seljaci su sumnjičavo vrtjeli glavom, ali su obećavali pomoć; ipak su nam govorili da se pazimo jer smo mladi i zeleni, te će nas i ovi Bugari na kraju prevariti.

Na žalost, kasnije — 1948. godine — pokazalo se da su naši seljaci bili u pravu!

Odmah po dolasku bugarski drugovi su formirali Glavni štab bugarskih partizana i počeli sa akcijama. Bataljoni su prodirali duboko u unutrašnjost Bugarske, napadali pojedine dijelove bugarske vojske, postavljali zasjede na drumovima, dezorganizovali vlast. Kada bi na sebe navukli jače snage bugarske vojske, povlačili bi se na našu teritoriju. Takva njihova aktivnost bila je nešto novo jer su do tada postojale male komitske družine koje su se sakrivale kod seljaka i noću vršile manje napade. Dolazilo je i do smiješnih prizora: kada je u jedno selo ušla bugarska partizanska jedinica, partizani iz lokalnog odreda se čitavo prijepodne nijesu pojavljivali iz skrovišta jer su mislili da su se bugarski policajci preobukli u partizane da bi ih izmamili; pošto su se uvjerili da su to zaista partizani, krenuli su sa njima na našu teritoriju ... prosto nijesu vjerovali da bugarski partizani raspolažu takvom vojnom silom! Taj i slični događaji su uticali da sve više ljudi dolazi u partizane, kako iz Sofije tako i iz sela kroz koja su oni prolazili.

Nedostatak oružja postajao je sve veći problem: engleska misija nije htjela da daje oružje, a akcijama nijesmo mogli obezbijediti oružje za sve borce koji su stizali u partizanske odrede. Drugovi iz bugarskog Glavnog štaba skrenuli su mi pažnju da nedostatak oružja koči razvoj oružane borbe u Bugarskoj. Bez razmišljanja sam pozvao štab najbliže srpske brigade i izdao naređenje da uzmiu oružje svojim borcima i da ga predaju bugarskim partizanima. Oni su to učinili. Cio jedan naš bataljon je ostao bez oružja. Ali zato se

naoružao jedan bugarski partizanski bataljon. Smatrao sam da je to naša obaveza prema bugarskim komunistima, jer oni su se nalazili u slabijem položaju.

Na žalost, povoljan razvoj saradnje prekinula je depeša koju je bugarskim partizanima uputio iz Moskve Georgi Dimitrov: tražio je da ga hitno obavijeste zašto su napustili Bugarsku ... šta traže na teritoriji Jugoslavije ... kako misle da uzmu vlast u Bugarskoj ...

Dio bugarskog rukovodstva koji se nalazio u Moskvi, očigledno, nije bio zadovoljan orijentacijom rukovodećih ljudi koji su se nalazili u Bugarskoj. Suviše odvojeni od terena, od stvarnosti, nikako nijesu vjerovali u mogućnost pobjede revolucije kroz partizanski rat. Uporno su ponavljali da revolucija nastaje prerastanjem sukoba u gradovima u oružani ustanak. Sve što se ne bi slagalo sa tom koncepcijom trebalo je napustiti.

Poslije Dimitrovljevog telegrama bugarski drugovi su počeli vršiti pripreme za prodor u unutrašnjost Bugarske sa namjerom da tamo stalno ostanu. Jedna brigada je preko Stare planine krenula prema Plevenu, a druga prema Rili planini. No, uskoro su obje brigade bile razbijene! Pokazalo se da je plan bio preuranjen: trebalo je još neko vrijeme dejstvovati i razbijati živu silu neprijatelja; tada bi se stekla neophodna politička i vojna nadmoćnost; a onda bi mogle opstati krupne vojne jedinice; pojavila bi se slobodna teritorija.

Život je ubrzo ispravio one koji svoje odluke nijesu znali prilagoditi konkretnim uslovima. Razbijene partizanske jedinice su se opet prikupile na našoj teritoriji. U međuvremenu je u Jablanici formirana nova brigada sastavljena od ljudstva koje je iz bugarske vojske prešlo na našu stranu; dobila je naziv „Georgi Dimitrov". Snage bugarskih partizana na našoj teritoriji tako su se udvostručile; mi smo ponovo pomogli bugarskim partizanima da dejstvuju sa naše teritorije.

Kasnije, kada je Bugarska kapitulirala i vlast preuzela vlada Otečestvenog fronta, te brigade su predstavljale osnovne vojne jedinice na koje se nova vlada oslanjala ...

NASE OFANZIVE **SU** se odvijale pretežno na desnoj obali Južne Morave i imale su ogromnog uspjeha. Ali na lijevoj obali situacija se nije mijenjala: partizani su držali pretežno ravničarske terene oko Leskovca, Jablanice i Toplice. Četničke snage su zaposjele planinske masive između Ibra i Južne Morave i kontrolisale veliki dio te teritorije. Na taj način je stalno ugrožavan opstanak partizana u dolini. Kada bi okupatori preduzimali ofanzivne akcije protiv partizana, četnici bi blokirali prilaze planinama i sprečavali partizane da se izvuku iz neprijateljskog obruča. Bilo je jasno da treba u prvom redu likvidirati četničke snage jer bez toga se ne može obezbijediti širi razvoj narodnooslobodilačke borbe na lijevoj obali Južne Morave.

Važnost tog zadatka za razvoj narodnooslobodilačke borbe u cijeloj Srbiji sagledao je i Tito. Koncem marta 1944. godine obavijestio me je da je naredio da se dvije naše divizije probiju u Jablanicu. Tito je tražio da i ja odmah krenem u Jablanicu kako bismo se dogovorili o akcijama za stvaranje slobodne teritorije u zahvatu dvije Morave i Ovčeg Polja.

Dok sam se spremao za put, stigao je telegram iz koga sam saznao da nije uspio proboj naših divizija: prodrle su do Ibra, ali rijeku nijesu mogle preći jer su krupne njemačke i četničke snage blokirale sve prelaze; voda je u to doba godine velika, pa se nije mogla pregaziti. Istovremeno je Tito poručivao da sam odem u Jablanicu i vidim šta se može učiniti sopstvenim snagama.

Odmah sam počeo preduzimati mjere za sprovođenje tog Titovog naređenja. Znao sam da u Jablanici i Toplici ima dosta ljudstva, posebno omladine, koje bi htjelo da stupi u partizane. Nedostajalo je samo oružja! Zato sam predložio engleskoj i američkoj vojnoj misiji da pošalju svoje predstavnike u Jablanicu i da osiguraju prebacivanje potrebnog oružja za partizane koji dejstvuju na tom području. Rekli su mi da su zainteresovani da naše snage ojačaju jer se mi jedini borimo protiv okupatora i napadamo njegove komunikacije. Pristali su da povećaju isporuku oružja, ali pod uslovom da tim oružjem ne napadamo četnike jer ne žele, navodno, da se nađu u položaju da pomažu građanski rat u Jugoslaviji.

Nije me iznenadilo takvo njihovo rasuđivanje. Iz ranijih razgovora vidio sam šta ih miuči. Zato sam im otvoreno rekao:

— Razgovarajmo kao vojnici! Vi znate da partizani drže ravničarski teren pored pruge, ali nijesu dorasli da spriječe prodore okupatora na oslobođenu teritoriju. Ostaje im jedino da izbjegnu opkoljavanje manevrima na što široj teritoriji. A to im upravo onemogućavaju četnici pošto oni drže planinske predjele. Prema tome, ako bismo snažnije udarili po pruzi, uništili bi nas kombinovanim napadom okupatori i četnici. Kao što vidite, moramo prethodno da raščistimo sa četnicima i tako oslobodimo našu pozadinu. Tako smo postupili i na terenu gdje se sada nalazimo. Vi ste vidjeli da smo snažno udarili po pruzi, ali tek pošto smo razbili četnike i oslobodili naše zaleđe. Istu taktiku moramo primijeniti i u Jablanici.

Složili su se s mojim izlaganjem i nešto kasnije krenuli za Jablanicu; mi smo im dali potrebnu pratnju.

Nešto kasnije i ja sam pošao za Jablanicu; to je bilo 2. maja. Dan ranije otpočela je ofanziva bugarskih okupatora protiv naših snaga na desnoj obali Južne Morave.

U Jablanici sami vidio da je engleska misija veoma dobro izvršavala svoja obećanja: svako drugo veče avioni su bacali velike količine oružja. Kako je ljudstva bilo dovoljno, stvarani su novi bataljoni i brigade. Već su bile formirane tri brigade! Istina, borci, a i komandni kadar, bili su bez borbenog iskustva. No, to nijesu nepremostive teškoće: ratno iskustvo se stiče u borbama! Stoga sam požurivao da krenemo u akciju. Ne samo da bismo razbili četničke snage nego i da našim snagama na desnoj obali Južne Morave pomognemo da se uspješnije suprotstave ofanzivi bugarskih okupatora.

Nekoliko dana kasnije bili su postrojeni na jednoj livadi borci tri brigade i u ime Vrhovnog štaba proglasio sam formiranje prve srpske divizije. Govorio sam borcima o borbenim zadacima:

— Još ove noći polazite na izvršenje prvog borbenog zadatka! Treba da razbijete četnike majora Đurića na Okruglici. Tu je smještena Dražina komanda južnog fronta. Nju treba razbiti! A kada izvršite taj zadatak, krenućete dalje na sjever da uništite i četnike majora Keserovića na Kopaoniku. Tako ćete osloboditi cijelu teritoriju u zahvatu Ibra i obje Morave. Tada ćemo moći svom snagom udariti po pruzi.

A nije daleko ni dan kada ćemo preći Moravu i krenuti prema Beogradu!...

Nije me mnogo iznenadilo što moj govor nije izazvao neko naročito oduševljenje. Ljudstvo je bilo odano partizanima, ali se nije lako odvajalo od svojih domova. A ja ih pozivam da krenu na Kopaonik, na Beograd!

Posljedice takvog raspoloženja uskoro su se ispoljile: nijesu prošla ni dva sata kako je divizija krenula, a već su počeli stizati „ranjenici". U stvari, borci su se sami ranjavali u dlanove kako bi bili vraćeni svojim kućama. Naravno, morali smo veoma oštro reagovati: zaprijetili smo da ćemo strogo kažnjavati samoranjavanje; bila je predviđena i smrtna kazna. Kada je jedan borac zaista i strijeljan, prestalo je i samoranjavanje ...

Borba sa četnicima trajala je cio dan. U toku prijepodneva četnici su bili razbijeni, a njihov komandant major Đurić prešao je na našu stranu. Međutim, četnici su se poslije prvog poraza pribrali i prešli u kontranapad. Pred veče smo dobili zahtjev komande divizije da uvedemo u borbu partizanski odred koji se nalazio u pozadini četnika na planini Kukavici. Odmah smo izdali takvo naređenje; mada je u odredu bilo samo tridesetak boraca, računali smo da će taj napad iz pozadine imati bar psihološko dejstvo.

Međutim, dogodilo se nešto nepredviđeno: tog istog dana tri naše brigade koje su dejstvovale na desnoj obali Južne Morave, povlačeći se ispred ofanzive bugarskih okupatora, prešle su Moravu upravo na mjestu sa koga je trebalo da naš mali odred napadne iz pozadine četnike. Uspjeh, razumije se, nije izostao: četničke snage na Okruglici bile su razbijene.

Tako je stvorena slobodna teritorija i na lijevoj obali Južne Morave: od Vranja do Niša i Aleksinca i dalje do Stalaća. I ne samo to! Pošto su četničke snage bile razbijene i „bradonje" se povukle, ostalo četničko ljudstvo se odmah priključilo partizanima. Dogodilo se isto što i na Kozjaku: seljaci koji su prisilno bili mobilisani prešli su na stranu partizana čim je nestalo pritiska koji je na njih vršen. Time su stvorene nove mogućnosti za formiranje krupnih jedinica naše vojske. Imali smo dovoljno i oružja, pa smo za kratko vrijeme formirali pet divizija!

Na sastanku sa Petromi Stambolićem, komandantom Glavnog štaba Srbije, odlučili smo da nastavimo ofanzivu protiv četničkih snaga, posebno onih na Kopaoniku. Cilj je bio da oslobodimo teritoriju u zahvatu Ibra i obje Morave i da organizujemo sistematske napade na prugu koja je bila od životnog interesa za okupatora. Takođe smo zaključili da jednu diviziju uputimo preko Morave u rejon Sokobanje, Knjaževca i Zaječara kako bismio počeli sa oslobađanjem i tog terena. U tu diviziju su uključeni i partizani iz odreda koji je dejstvovao na tom terenu, ali se miorao povući u Toplicu ispred ofanzive okupatorskih snaga.

Svi smo shvatali ogromnu važnost ispunjavanja tih zadataka za dalji razvoj narodnooslobodilačke borbe u Srbiji. Međutim, bili smo svjesni i ogromnih teškoća koje nas očekuju: ljudstvo i komandni kadar nemaju gotovo nikakvog ratnog iskustva. Sa četnicima ćemo nekako izaći na kraj jer ni oni nemaju ratnog iskustva, a, osim toga, većina ljudstva je silom mobilisana, dok je komandni kadar demoralisan pijančenjem i razvratnim životom. Ali, ako četnicima pomognu okupatori, može se desiti da doživimo poraz.

NAŠE SNAGE na desnoj obali Južne Morave su izdržale bugarsku ofanzivu. Apostolski je, po mom naređenju, preuzeo operativnu komandu za vrijeme trajanja ofanzive nad svim jedinicama koje su dejstvovale na desnoj obali Južne Morave. To su bile Osma srpska, kosovska i makedonska brigada; ostale srpske brigade su u toku same ofanzive prešle na lijevu stranu Morave. Sa te tri brigade Apostolski je izvršio smjeo manevar preko bugarske teritorije i pojavio se u pozadini neprijatelja u rejonu Kumanova. Zatim je nastavljen skoro dvomjesečni pobjedonosni pohod preko Krive reke, Bregalnice i Strumice do Kukuša u Jegejskoj Makedoniji, a zatim natrag do Kumanova i Vranja. Borbe su vođene svakog dana; pošto je već u prvim borbama nestalo municije za englesko naoružanje, ono je moralo biti zamijenjeno bugarskim naoružanjem Od zarobljenih bugarskih vojnika uzimano je oružje i municija, a vojnici su zatim puštani kućama. Tako smo i tog puta bugarsku ofanzivu pretvorili u našu kontraofanzivu.

Stanje u istočnoj Makedoniji se iz osnova izmijenilo: stanovništvo je vidjelo da partizanske jedinice nijesu više male komitske družine sa kojima se mogu obračunavati žandarmerija i okupatorske snage bezbjednosti, već da je to dobro organizovana vojska, nadmoćnija i od same bugarske armije. Poslije našeg prodora na taj teren stvorena je Četvrta makedonska brigada.

U VRIJEME NJEMAČKOG DESANTA na Drvar radioveza sa Titom je bila prekinuta. Tek pošto se Vrhovni štab prebacio na ostrvo Vis, mogli smo javiti: raspolažemo sa pet divizija u Srbiji; razbili smo Dražin štab južnog fronta; komandant tog štaba, major Đurić, prešao je na našu stranu. Takođe smo saopštili: preduzeli smio ofanzivu protiv četničkih snaga majora Keserovića na Kopaoniku; jednu diviziju smo uputili preko Morave u pravcu Sokobanje i Knjaževca; razbijena je bugarska ofanziva na desnoj obali Morave; naše snage, prešavši u kontraofanzivu, prokrstarile su cijelu istočnu Makedoniju, što je dovelo do odlučujućeg preokreta na tom području gdje smo do sada bili najslabiji. Predložio sam da lično dođem na Vis i da usmeno referišem o situaciji na Jugu. Ukazao sam na mogućnost da jedan saveznički avion sleti na „aerodrom" u Toplici.

Prijedlog je prihvaćen; avionom sam se prebacio u Italiju, a odatle na Vis, gdje sam se sastao sa Titom i ostalim drugovima. Najviše sam se radovao što ću ponovo vidjeti Đilasa i Rankovića; za njih me je vezivalo staro prijateljstvo još iz vremena kada smo zajedno radili na organizovanju Partije u Srbiji.

Sastanak je održan u jednoj pećini, gdje smo bili zaštićeni od bombardovanja. Pored Tita, prisustvovali su Kardelj, Ranković, Đilas, Milutinović i Bakarić. Preko dva sata sam referisao usmeno, bez zabilježaka, o razvoju borbe i trenutnoj situaciji u Makedoniji, na Kosovu i Metohiji i na teritoriji južne Srbije. Takođe sam govorio o situaciji u Albaniji, Grčkoj i Bugarskoj. Kada smo diskutovali o mjerama koje treba preduzeti u Srbiji, Tito je istakao kako je uvijek smatrao da će promjena situacije u Srbiji biti rezultat unutrašnje akcije, a ne intervencije naših divizija izvan Srbije.

Nastavio sam odgovarajući Titu:

— Stvar je u tome što ljudstva imamo dovoljno, svi dobrovoljno stupaju u partizane. I oružja imamo dosta, bilo da su nam dali saveznici bilo da smo ga uzeli od četnika. . . Ali ljudstvo je bez ratnog iskustva, a komandni kadar još nije savladao vještinu komandovanja većim vojnim jedinicama. Ako bismo imali protiv sebe samo četničke snage, ja bih bio optimista. Međutim, ako okupatori koncentrišu jače snage, možemo doživjeti neuspjeh. Zato mislim da bi trebalo uputiti dvije divizije da se preko Kopaonika probiju u Srbiju i osiguraju uspješno izvršavanje plana o oslobođenju Srbije.

Tito se nije sa tim složio; ponovio je da unutrašnje snage treba da razriješe situaciju u Srbiji. Međutim, predložio je da se avionima prebaci potreban srednji i viši komandni kadar iz proleterskih jedinica.

— To će biti velika pomoć — složio sam se. — Mislim da će biti i dovoljna ukoliko okupatorske snage ne budu u neposrednoj budućnosti preduzele neku jaču ofanzivu.

Pošto na moj izvještaj nije bilo više primjedaba, Tito je predložio veoma kratak zaključak: prihvata se Tempov izvještaj. Zadatak koji je dobio od Centralnog komiteta i Vrhovnog štaba izvršio je vrlo dobro.

Titov prijedlog je prihvaćen jednoglasno. To je bila velika radost za rmene. Dobio sam priznanje najvišeg rukovodstva za dvogodišnji rad, kada sam u stvari samostalno odlučivao.

Poslije završetka zvaničnog dijela sastanka poveli smo intimnije prijateljske razgovore. Kardelj je jednog trenutka rekao:

— Da li ste primetili da je Tempo zaboravio srpski? Dugo je bio sa Makedoncima, Albancima, pa zaboravio maternji jezik!

Na Kardeljevu konstataciju Đilas je dobacio:

— Tempo nikada nije ni znao srpski...

Svi su se nasmijali, pa i ja! Đilasova opaska bila je tačna: rođen sam u kraju Crne Gore gdje se zamjenjuju padeži i toga se nikako ne mogu osloboditi.

Razišli smo se smijući se na račun mog neznanja maternjeg jezika ...

PRVI PUT SAM BORAVIO na utvrđenom ostrvu. Iako se nijesam razumijevao mnogo u vojna pitanja, činilo mi se da je ostrvo dobro utvrđeno. Bilo me je sramota što se ne razumijem^ mnogo u vojne stvari. Nikad nijesam neposredno komandovao vojnom jedinicom u borbi! Zato sam smatrao da mi ne pristoji čin generala koji sam nosio već duže vremena. Osjećao sam se nekako nelagodno, kao da sam prestao biti komunista! Kada su u Makedoniji počeli da me oslovljavaju sa „druže generale", molio sam da to ne čine, već da me oslovljavaju prosto — „druže Tempo".

Međutim, na Visu kao da se nešto promijenilo u meni. Gledajući moje drugove u generalskim uniformama, poželio sam da je i ja obučem. Kako se čovjek brzo mijenja! Kada sam dobio uniformu, prijatno sam se osjećao u njoj ...

Na Visu se na svakom koraku osjećalo da se rađa nova država. Svi su toliko zauzeti da nemaju vremena da razgovaraju sa mnom. Cim smo završili razgovore, kao da su me zaboravili! A ja sam toliko želio da pričamo o svemu što smo proživjela. Ali vremena, jednostavno, nije bilo!

Upravo su tada vođeni pregovori sa Subašićem; Nacionalni komitet prerasta u vladu; formira se moderna armija; stvara se nova država. Poslova ima napretek! Od svakoga se traži maksimum zalaganja i nema vremena za prijateljsko ćaskanje. Sve je to uticalo da se nelagodno osjećam; htio sam da se što prije vratim u Makedoniju.

SASTAO SAM SE sa Rankovićem u njegovoj kancelariji. Zatekao sam i Đilasa. Mada sam se dugo, još u Makedoniji, spremao za taj sastanak, zbunio sam se. Htio sam da Rankoviću kažem da želim da se rastavim od moje žene jer sam u međuvremenu zavolio drugu. Ali, jednostavno, nijesam imao snage da izgovorim tih nekoliko riječi. Bilo me je sramota; sav sam pocrvenio! Kako da kažem da sam u Makedoniji našao vremena i za ljubav? Otišao sam da vodim borbu, a ne ljubav. Osim toga, dok je moja žena bila u logoru, ja vodim ljubav sa drugom! Kako mogu sve to otvoreno da priznam? I to Rankoviću, za koga smatram da u tom pogledu ima besprijekoran život. Posebno mi je bilo nepri-

jatno što je Đilas prisutan. On je znao da bude bezobziran u ophođenju. Najzad sam se odvažio i rekao da imam namjeru da se raziđem sa ženom. Đilas se nasmijao i rekao:

— A ti si našao neku drugu!

Bilo mie je sramota da to priznam, te sam oćutao na Đilasovu upadicu. No, Ranković je primijetio moju zbunjenost i pomislio da želim da se rastanem sa ženom[1] zato što je ona sa još nekim drugovima potpisala obavezu da će raditi za Gestapo ako bude puštena iz logora.

— Nemoj da prenagliš, Tempo! — savjetovao me je Ranković. — Ona je potpisala obavezu da bi izašla iz logora, a čim je bila puštena, otišla je u partizane i sve ispričala komisiji koja ju je saslušavala. Zbog toga ne bi trebalo da se rastavljaš.

Osjetio sam neko olakšanje i najzad progovorio:

— Ne radi se o njenom držanju u logoru ... ja je ne osuđujem ... Posrijedi je nešto drugo ... ja je više ne volim i zato ću se rastaviti...

Napustio sam sastanak oslobođen more koja mie je pritiskala od dana kada sam sa Milicom pošao iz Beograda za Makedoniju. To je bila unutarnja dilema: da li revolucionar može da ima lični život u vrijeme revolucionarnih okršaja? Ta dilema me je toliko progonila da sam morao s nekim razgovarati. Izabrao sam Rankovića. Ne samo zato što smo bili prijatelji nego i zbog toga što smatram da je on predan revoluciji i da nema ličnog života. Pa ipak nijesam imao smjelosti da miu otvoreno kažem da sam zavolio drugu ženu!

NA VISU sam sreo i Dedijera. Bučan kao i obično, ispričao mi je kako zapadna štampa javlja da je sa Juga došao „poglavica" partizana Tempo i da je priznao Tita za Vrhovnog komandanta. Smijao sam se toj izmišljotini zapadnih novinara mada nijesam bio siguran da se radi samo o naivnosti i nepoznavanju stvarnog stanja.

GLAVA XIII

POBJEDA

Povratak u Srbiju • Susret sa voljenom ženom • Pripreme za sazivanje Antifašističkog sobranja narodnog oslobođenja Makedonije i sukob sa nacionalističkim shvatanjima • Proglašenje makedonske države • Titova poruka sa Visa • Razgovor sa bugarskim generalom Keckarovom • Sukob sa emisarom CK KP Bugarske • Neočekivan sastanak sa rukovodstvom KP Bugarske u Sofiji i rasprava o međusobnim odnosima • Dimitrovljeva poruka • Protesti bugarskoj vladi i partijskom rukovodstvu • Zaoštreni odnosi sa grčkim partizanima • Povlačenje Nijemaca iz Makedonije i neposlušnost Kosovske brigade • Bugari svojataju naše uspjehe u borbi sa Nijemcima • Dolazak u oslobođeni Beograd • Tito se ljuti zbog mog istupanja pred delegatom CK KP Bugarske • Satisfakcija za učinjenu nepravdu

SA VISA SAM BRODOM stigao u Bari, odakle sam avionom krenuo u Srbiju. Avion je bio prepun boraca koji su se povukli iz Srbije poslije njemačke ofanzive u novembru 1941. godine. Cijelo to vrijeme oni su ratovali po ostalim krajevima naše zemlje, da bi se tek sada vratili u svoju rodnu Srbiju, gdje treba da preuzmu komandu nad novoformiranim jedinicama koje niču kao pečurke u dolini Južne Morave. Bio je tu i Glavni štab za Srbiju sa svojim novim komandantom Kočom Popovićem.

Putovanje je bilo ugodno i kratko. Bar se meni tako učinilo. Avion nije propadao, a to je za mene glavno: ne podnosim kada avion skače kao po „turskoj kaldrmi". Osim toga, cijelo vrijeme sam morao pričati drugovima o Srbiji; nikako da povjeruju da je stvorena slobodna teritorija i da je formirano pet divizija Narodnooslobodilačke vojske. Su-

više dugo su bili van Srbije i dobijali samo najcrnje vijesti. A sada, odjednom, pet divizija u Srbiji! To im je izgledalo nevjerovatno. Ja sam po ne znam koji put ponavljao istu priču o barbama, o stvaranju brigada, divizija...

DOK SU MOJI SAPUTNICI strasno željeli da što prije stignu u Srbiju, od koje su suviše dugo bili odvojeni, ja sam svim bićem želio da se vratim na teritoriju koju sam' napustio prije nekoliko dana — samo iz sasvim drugih razloga: radovao sam se što ću sresti Milicu, što ću moći da joj saopštim da se osjećam oslobođen moralne obaveze prema mojoj bivšoj ženi. Jer to je sve više postajalo povod za izvjesne međusobne nesporazume. U meni su rasla protivrječna osjećanja: s jedne strane ljubav prema ženi koju sam u stvari volio od same mladosti, mada to ni sebi nijesam smio priznati, a s druge strane shvatanje da ne smijem voditi dvoličan život i da u tom pogledu moram služiti kao uzor borcima. Zbog toga sam se nelagodno osjećao u Miličinom društvu. Volio sam da bude u mojoj blizini, a istovremeno sam se plašio da drugi ne primijete da prema njoj gajim posebna osjećanja. Ona je, očigledno, sve to primjećivala, ali nije reagovala. To je trajalo sve do našeg dolaska u rejon Kumanova. Tada sam joj otvoreno rekao da je najbolje da se razdvojimo. Nijesam mogao da prihvatim da u mom štabu radi žena koju volim. Predložio sam joj da pređe na rad u Srbiju, a kada se završi rat i kada se razvedenu, postaćemo muž i žena...

Milica me je donekle shvatila i iskreno je rekla kako i sama smatra da ne treba da dalje radi u mom štabu, ali se nije pomirila da sakrivamo našu ljubav, jer ljubav je nešto najplemenitije!

Nijesam znao šta da joj kažem da bih je ubijedio. Ponavljao sam uporno ono što sam joj već rekao. Ona me je najzad sumnjičavo upitala:

— Pa, ima li ljubavi među nama?

Da bih je natjerao da prihvati moj stav, odlučno sam je prekinuo:

— Nema!

Ustala je i tiho otišla. Prešla je u Srbiju i tako smo se rijetko viđali. Međutim, pri svakom susretu osjećali smo da ljubav još postoji. I to veoma duboka!

Sreli smo se u sjedištu Glavnog štaba. Pozdravili smo se kao da ništa ne postoji među nama, a u stvari oboje smo drhtali od uzbuđenja. Nešto kasnije smo se izdvojili iz društva; saopštio sam joj čitav razgovor koji sam vodio sa Rankovićem i Đilasom. Priznao sam kako nijesam imao smjelosti da kažem da volim drugu ženu. To sam ostavio za kasnije, kada se završi rat i kada dođemo u Beograd. Shvatila me je. Vidio sam to po osmijehu koji se pojavio na njenom licu...

POSLIJE NEKOLIKO DANA krenuo sam za Makedoniju — u manastir Prohor Pčinjski, gdje je bilo smješteno makedonsko rukovodstvo.

Po dolasku sam se upoznao sa razvojem situacije u Makedoniji dok sam se nalazio u Srbiji i na Visu. Bio sam' više nego zadovoljan. U istočnoj Makedoniji situacija se korjenito promijenila: poslije naše proljećne ofanzive nikli su mnogi partizanski odredi; oni su početkom jula prerasli u Četvrtu makedonsku udarnu brigadu. Umjesto da bude „tvrđava bugarštine", kako su se nadali bugarski okupatori, istočna Makedonija se pretvara u tvrđavu narodnooslobodilačkog pokreta.

Stanje u zapadnoj Makedoniji takođe je bilo povoljno: poslije žestokih okršaja sa balističkim snagama ponovo je oslobođen veći dio te teritorije. Istina, balistički odredi još nijesu bili potpuno razbijeni, ali više nijesu predstavljali snagu koja bi mogla ugroziti pobjedu narodnooslobodilačkog pokreta.

Najveće iznenađenje priredile su mi naše brigade: borački sastav, komandni kadar, a posebno komandant Glavnog štaba Apostolski stekli su takvo samopouzdanje da sam ih jedva prepoznao. Bila je to još jedna potvrda da se vojska ne stvara stacioniranjem po selima niti vođenjem odbrambenih akcija. Prava vojska izrasta jedino u ofanzivnim akcijama; tada se stiče vještina ratovanja, jača samopouzda-

nje boračkog i komandnog kadra. Iako se taj proces razvijao pred mojim očima, nijesam ga zapažao. Trebalo je da se neko vrijeme odvojim pa da uočim promjene koje su u međuvremenu nastale!

Pored značajnih vojnih uspjeha, valjalo je učvrstiti političke tekovine naše borbe. Stoga smo odlučili da ubrzamo neposredne pripreme za saziv Narodnog sobranja koje bi donijelo odluke o obrazovanju makedonske države i njenih vrhovnih zakonodavnih i izvršnih organa. Taj zadatak smo povjerili ranije formiranom Odboru za saziv Sobranja; na čelu odbora bio je Metodi Andonov — Cento*, a među članovima nalazili su se Apostolski, Bane Andrejev, Strahil Gigov i drugi. Odbor je popunjen članovima Odbora Narodnooslobodilačkog fronta iz Skoplja (Lazar Sokolov, Kiro Gligorov i drugi); oni su u međuvremenu odustali od primjedaba na Manifest, usvojili njegovu liniju i došli u partizane.

Kada smo predložili da u odbor uđe i Vidoe Smiilevski, koji je u međuvremenu kooptiran u Centralni komitet Makedonije, nastala su neslaganja. Većina članova odbora zatražila je da se Smdlevski prethodno izjasni da li se osjeća Makedoncem, i to zato što je prije rata živio i radio u Srbiji, a u toku rata se kao partizan borio takođe u Srbiji. Članovi odbora koji su bili članovi Centralnog komiteta odbili su takve uslove, ali su ostali u manjini. Tada sam pokušao da intervencijom riješim spor; došao sam na sjednicu odbora i rekao:

— Savjetovao bih da odustanete od vašeg zahtjeva! Uvredljivo je tražiti od jednog Makedonca da se izjašnjava 0 svojoj nacionalnoj pripadnosti samo zbog toga što je živio 1 borio se protiv zajedničkog neprijatelja u redovima drugog naroda... To je čisti nacionalizam ...

— Ti, druže Tempo, ne treba da se mešaš u naše stvari. Ne bi trebalo ni da prisustvuješ ovom sastanku! — dobacio mi je predsjednik odbora, Metodi Andonov.

Bio sam zaprepašćen i pogledao sam ostale članove odbora. Htio sam doznati da li se slažu. Čutali su! Značilo je

*** Bivši narodni poslanik Zemljoradničke stranke; prišao partizanima; postao član Glavnog štaba; poslije oslobođenja izabran za predsjednika Sobranja; kasnije smijenjen kao nacionalista.**

— svi odobravaju ono što je Andonov rekao. To me je duboko uvrijedilo. Pognute glave, smjesta sam izašao. Nijesam bio u stanju da miirno razmišljam. Pitanja su se rojila u glavi: zar se nijesam kao i oni borio za slobodu Makedonije... možda više od svih njih... i to prije rata i u toku rata! Pa kako sada, kada se borba bliži kraju, nemam prava ni da kažem šta mislim o daljoj sudbini Makedonije? Zar samo zbog toga što nijesam Makedonac?... Ponijet trenutnim raspoloženjem, htio sam da smjesta napustim Makedoniju i da krenem put Beograda... Međutim, kada sam se malo pribrao, zrelije sam razmislio o čitavom slučaju. Pošto sam svestrano analizirao sve činioce, došao sam do zaključka da bi odlazak iz Makedonije bio dezertiranje! Moram ostati i pomoći snagama koje nijesu zahvaćene nacionalističkim i šovinističkim osjećanjima. Zaključio sam da bi trebalo preduzeti brze i efikasne mjere kako se situacija ne bi pogoršala.

Taj prijedlog iznio sam na sastanku Centralnog komiteta. Pošto je on usvojen, formirana je partijska komisija sa Smilevskim na čelu. No, budući da su svi pred komisijom priznali da je njihov stav bio pogrešan i neprihvatljiv za članove Komunističke partije, odustali smo od preduzimanja odgovarajućih mjera.

Tako je likvidiran taj nemili slučaj i Smilevski je bio primljen u odbor.

NASTAVILI SMO SA RADOM na sazivanju Sobranja. Odlučili smo da održimo zasjedanje 2. avgusta, na isti dan kada je 1903. godine bila proglašena Kruševska republika. Time smo htjeli da podvučemo kontinuitet ta dva događaja koji obilježavaju rađanje prve makedonske države.

Zasjedanje Sobranja je počelo u rano jutro 2. avgusta 1944. godine. Manastirska dvorana primila je delegate iz svih krajeva Makedonije. Svi su oni prošli kroz teške borbe i iskušenja. Kroz cijelo to vrijeme izgledalo je ponekad da je ustanak ugušen, ali on bi se uvijek ponovo razbuktao novom snagom! Bio sam uzbuđen jer prisustvujemo rađanju prve makedonske države. Generacije su lile krv da ostvare taj cilj, ali istorija je nama dodijelila tu čast.

Prilikomi ulaska u dvoranu delegati su pozdravili mene, kao i delegate kosovskih i srpskih jedinica koje su vodile borbe na području Makedonije. To me je još više uzbudilo jer oni koji su se borili ne prave razliku ko kojoj naciji pripada, već ko se borio za slobodu Makedonije, za to da vlast pripadne narodu ...

Sobranje je počelo sa radom. Kako su odluke i proglasi bili unaprijed pripremljeni, zasjedanje je bilo veoma brzo završeno.. . Činilo mi se da je trajalo svega nekoliko trenutaka ...

NEPOSREDNO POSLIJE 9. septembra 1944. godine* Tito je poručivao da u Makedoniji organizujemo saradnju sa bugarskom Petom armijom radi istjerivanja njemačkih okupatora.

Odgovorio sam da Peta armija ne postoji, da smo je razoružali, a njene borce otjerali preko granice. Samo se jedan puk kod Prilepa veoma kratko borio zajedno sa našim jedinicama protiv Nijemaca, a zatim je i on, pošto smo ga prethodno razoružali, krenuo za Bugarsku.

Tito mi je ponovo javio da je vlada Otečestvenog fronta pristupila obnavljanju Pete armije i da treba da se povežemo sa Sofijom kako bismo se dogovorili o sastanku sa novim komandantom Pete armije generalom Keckarovom.

Tada sam krenuo za Berovo, na granici prema Bugarskoj. Zajedno sa mnom su pošli komandant i komesar Glavnog štaba i sekretar Centralnog komiteta Makedonije (Koliševski).

Na sastanku se nijesmo imali o čemu dogovoriti: Peta armija nije ni postojala; imala je samo novog komandanta. General Keckarov nas je obavijestio o namjeri da se ponovo formira Peta armija i da se uputi u Makedoniju da bi se borila protiv njemačke vojske koja se povlačila iz Grčke. Slušajući izlaganje tog ljubaznog i dobrodušnog generala, nijesam se mogao uzdržati, te sam[1] dosta nervozno reagovao:

*** Pošto je 5. septembra 1944. godine SSSR objavio rat Bugarskoj, došlo je 9. septembra do ustanka i rušenja monarhofašističke diktature, a obrazovana je vlada Otečestvenog fronta (prim. red.).**

— Pa dobro, zar smo dva dana morali pješačiti od Kumanova samo zato da bismo se dogovorili da ćemo sarađivati kada vi budete imali svoju armiju? Zar ovaj sastanak nijesmo mogli održati kasnije?

Keckarov je odgovorio glasom koji umiruje:

— Ipak je dobro što smo se sastali! Upoznali smo se... . Došlo je do višeg stepena poverenja među nama. A to je već nešto ...

Razoružao me je! Mirnije smo nastavili razgovore: on nas je upoznao sa razvojem događaja u Bugarskoj, a mi njega sa stanjem u Makedoniji. Rastali smo se kao prijatelji. Ali meni je ostalo nerazjašnjeno zašto Bugari žele da ponovo formiraju Petu armiju iako znaju da ona nije ostavila dobre uspomene kada je kao okupatorska armija boravila u Makedoniji.

Keckarov je otišao preko granice, a mi smo ostali na ovom terenu nekoliko dana. Htjeli smo da pomognemo u reorganizaciji jedinica naše vojske. Naime, poslije razoružavanja Pete armije ostalo je dosta oružja i ljudi su se masovno javljali u našu vojsku. Od njih je valjalo formirati nove jedinice, pomoći u odabiranju sposobnog komandnog kadra. Posla je bilo previše! Naš dolazak, ipak, nije bio uzaludan!

SJUTRADAN PO ODLASKU generala Keckarova, nešto oko pola noći, vojnik koji je čuvao stražu pred zgradom u kojoj smo se smjestili javio je da neki bugarski general želi hitan sastanak. Naredili srno da iznenadnog gosta odmah pusti. U sobu je žustro ušao mlad čovjek, odjeven u generalsku uniformu; predstavio se kao član CK KP Bugarske. Pozdravili smo se, ali sam nekako odmah predosjećao da se taj susret neće završiti prijateljski kao razgovor sa generalom Keckarovom. Mladi general se držao suviše oholo, a takav nastup uopšte ne podnosim!

— Ja nisam samo general bugarske vojske nego i član Centralnog komiteta — odmah je izjavio. — Zovem se Kopčev i govorim vam kao komunista ... Vi ste izvršili zločin. Teško ste se ogrešili o internacionalizam. Razoružali ste Petu armiju, i to ne borisovske, nego otečestvenofrontovske Bu-

garske! I ne samio što ste je razoružali nego ste njene borce svukli do gole kože. Kako da objasnimo bugarskom narodu takav vaš postupak? Kako možemo da se zalažemo za bratstvo sa jugoslovenskim narodima kad tako postupate sa vojnicima otečestvenofrontovske Bugarske? ...

Prekinuo sam generala Kopčeva:

— Mi smo zaista pogriješili u odnosu na Petu armiju . ..

— Eto, vidite, — nije izdržao Kopčev vjerujući da ćemo se izviniti.

Nastavio sam tvrdo:

— Naša greška nije u tome što smo razoružali Petu armiju i svukli njene borce... već u tome što je naš Stipski partizanski odred sklopio na svoju ruku sporazum' sa bugarskim komandantom da se ne razoružava bugarska vojna jedinica koja je stacionirana u Stipu, nego da se sa oružjem propusti u Bugarsku, s tim što će bugarska vlada naknadno poslati istu količinu oružja Štipskom odredu. Da smo bili na vrijeme obaviješteni, mi bismo to spriječili...

Kopčev je brzo izvadio bilježnicu i počeo da piše, a ja sam grubo nastavio:

— Piši, piši! To ti neće pomoći. Mi smo razoružali jedinicu jedne okupatorske, a ne otečestvenofrontovske armije. Ta armija je izvršila strašne zločine u Makedoniji; njeni pripadnici su klali ljude i palili sela. Ona je sarađivala sa Hitlerovim armijama u borbama protiv srpskih i makedonskih partizana. Njeno ljudstvo se nije promijenilo kada je u Sofiji došlo do formiranja nove vlade. Zato je dobro što smo je razoružali... i svukli... I da znate, još nijesmo naplatili sve zločine koje je ta armija izvršila po makedonskim selima i gradovima.

Kopčev je ćutao i nastavio da zapisuje ono što sam govorio. Rastali smo se hladno . ..

GENERAL KOPČEV došao je ponovo sljedeće noći. Tog puta je u ime maršala Tolbuhina tražio da smjesta pođemo u Sofiju. Navodno, Tolbuhin je želio da hitno razgovara sa mnom i generalom Apostolskim. Poziv mi je u najmanju ruku izgledao čudan. Sta imam da razgovaram sa maršalom

Tolbuhinom? Ako želi da razgovara sa mnom, zašto se ne obrati preko Vrhovnog štaba?

— Ne mogu da idem u Sofiju — rekao sam. — Ako maršal Tolbuhin želi da razgovara, neka se obrati mome Vrhovnom komandantu.

Tim odgovorom htio sam da stavim do znanja Tolbuhinu da smo mi jedinstvena armija i da stojimo pod jedinstvenom komandom našeg Vrhovnog komandanta. Sa nama se mogu uspostavljati kontakti samo po odobrenju više komande. Iskreno govoreći, nijesam bio sasvim siguran da pravilno postupam. To je ipak komanda sovjetske armije, rođene u oktobarskoj revoluciji, koju smo željno očekivali. Njene jedinice su najzad došle blizu, nadohvat ruke! Proslavljeni komandant maršal Tolbuhin zove me na dogovor, a ja odbijam ističući u suštini formalan razlog! Kopčev je vjerovatno primijetio moje uzbuđenje i kolebanje.

— Sastanak je veoma hitan — ubjeđivao me je. — Tolbuhin sutra počinje ofanzivne operacije prema Nišu... Nije imao vremena da za ovaj sastanak traži odobrenje od maršala Tita...

— Pa, oni imaju radio-vezu preko Moskve i mogli su se veoma brzo sporazumjeti — primijetio sam.

— U ratu se događa da iskrsnu neočekivane situacije i da se odluke moraju donositi na brzinu — nastavljao je Kopčev. — I ova operacija je jedna od takvih. Maršal Tito će biti naknadno obaviješten... ako ne odete na sastanak, biće to na obostranu štetu . . .

Pokolebao sam se! Ukoliko se radi o operaciji kojom treba iznenaditi neprijatelja, moramo krenuti u Sofiju! Ipak, staviću do znanja maršalu Tolbuhinu da ne može s nama postupati kao da smo pod njegovom komandom. Reći ću mu da volimo i cijenimo Crvenu armiju, ali odnosi među nama moraju biti čisti: svako odgovara i potčinjava se svojoj komandi.

Sa mnom su pošli general Apostolski, Lazar Koliševski i Bane Andrejev. Putovali smo automobilom cijelu noć. Rano ujutro stigli smo u Sofiju. Ali, umjesto kod Tolbuhina, odveli su nas u zgradu Centralnog komiteta. Tu su nam objasnili da nas Tolbuhin ne može tako rano primiti — mada je, navodno, tražio hitan sastanak, pomislio sam — i zato predlažu da

se ja i Apostolski sastanemo sa nekim članovima Centralnog komiteta bugarske Partije i da pokušamo raščistiti međusobne nesporazume. Kasnije, kada Tolbuhin bude slobodan, otići ćemo i do njega. Prihvatio sam napominjući da sam došao radi sastanka sa Tolbuhinom i da očekujem da se taj sastanak i održi. Dodao sam da na sastanak sa članovima. Centralnog komiteta idemo sva trojica: Koliševski, Apostolski i ja. Oni su prihvatili i odmah zatim nas uveli u prostoriju gdje su već bili Trajčo Kostov, Georgi Cankov, Cola Dragojčeva i još neki. Dragojčeva je preuzela inicijativu i predstavila nas:

— Ovo je Titov general Tempo, a ovo naš general Apostolski ...

— Ja sam takođe Titov general — reagovao je Apostolski.

Taj kratak dijalog ostao je gotovo neprimijećen, bar se meni tako učinilo. Ali ja sam ga zapazio! Sjetio sam se da su Bugari pozvali na sastanak samo Apostolskog i rruene iako je sa nama bio i sekretar Centralnog komiteta KP Makedonije, Koliševski. U trenutku sam pomislio: nije li to pokušaj razdvajanja makedonskih kadrova? Nijesam imao vremena da dublje razmislim o toj stvari; sastanak je uskoro počeo.

Sastanak je otvorio Kostov. On je, između ostalog, rekao: odnosi između makedonskih i bugarskih komunista nijesu dobri; ni jedni ni drugi nijesu imuni od nacionalizma i šovinizma; to je stvorilo izvjesno nepovjerenje. Dodao je: odnosi se mogu popraviti ako zaboravimo prošlost, ako se počnemo boriti protiv nacionalizma i šovinizma u sopstvenim redovima. Mi i Makedonci izgrađujemo socijalizam, pa smo dužni kao komunisti da naše odnose zasnivamo na internacionalističkim osnovama.

Iz izlaganja Kostova zaključio sam: on ne misli ulaziti u analizu stvarnih uzroka koji su doveli do takvih odnosa; sastanak će se svesti na nekoliko opštih konstatacija koje neće ništa promijeniti; poslije sastanka nastaviće svako da radi po starom. Odlučio sam da to spriječim i da sastanak pretvorim u konkretan razgovor o prošlosti i o budućnosti. Počeo sam sa zamjerkama:

— Slažem se da se komunisti moraju boriti protiv šovinizma u sopstvenim redovima... Ali, stvar je u tome da

treba razjasniti koji se postupci mogu nazvati šovinističkim, a koji ne. Ako komunisti brane interese svog naroda, ne na štetu drugih naroda, onda se to ne može nazvati šovinizmom. Ako je njihova aktivnost uperena protiv interesa drugog naroda, onda to nije ništa drugo nego šovinizam. S tog stanovišta gledano, vaša politika prema Makedoniji u nedavnoj prošlosti ne može se drugačije karakterisati nego kao šovinizam. Vi stojite na liniji velikobugarskog hegemonizma. To su stvarni razlozi zategnutosti između vas i Makedonaca i Jugoslovena.

Htjeli su da me prekinu, no ja sam ih preduhitrio:

— Ja ću dokumentovati ovo što sam rekao! Kao što znate, rukovodstvo makedonske organizacije je odlučilo odmah poslije okupacije da se organizacija izdvoji iz sastava naše Partije i da se pripoji vašoj. Vaše rukovodstvo je to prihvatilo. Na protest CK KPJ, vaši predstavnici — Blgaranov u Skoplju i Dragojčeva u Sofiji — odgovorili su da je to učinjeno sa znanjem Kominterne. Mi smo, naravno, protestovali i u Kominterni; poslije toga je donijeta poznata odluka po kojoj makedonska organizacija ostaje u sastavu KP Jugoslavije. Vi ste, naravno, požurili i uputili ste pismo Centralnom komitetu KPJ izjavljujući da bezrezervno podržavate tu odluku. Da biste na neki način opravdali raniji postupak, izjavili ste kako niste znali da makedonsko rukovodstvo nema pristanak CK KPJ za tu svoju akciju. A u stvari, članovi vašeg rukovodstva su se u međuvremenu sastajali nekoliko puta sa predstavnicima CK KPJ; uvijek su odbijali proteste naših predstavnika (Koliševski, Pavlović); te činjenice se ne mogu poreći; a ako je to tačno, pitam se kako se s vama može sarađivati. U stvari, iza takvog vašeg postupka krila se namjera da i politički sankcionišete pripajanje Makedonije Bugarskoj koje je izvršio okupator. Mi smo u to duboko ubijeđeni. Ako vi otvoreno ne izjavite da ste griješili, ako budete i dalje prikrivali učinjene greške, među nama ne može biti povjerenja; a bez povjerenja nema ni saradnje.

Prvi je reagovao Kostov. Njegovo izlaganje je bilo dosta nervozno i zato neubjedljivo:

— Naša odluka o prihvatanju makedonske organizacije došla je iz praktičnih razloga. Nama je makedonsko rukovod-

stvo javilo da ima saglasnost rukovodstva jugoslovenske Partije...

— Trajčo — prekinuo ga je Cankov — ti dobro znaš da je Tempo u pravu kada kaže da smo znali da jugoslovensko rukovodstvo nije dalo dozvolu za pripajanje makedonske organizacije našoj Partiji. Mi to moramo otvoreno reći makedonskim drugovima; to je preduslov da stvorimo međusobno poverenje i da sarađujemo u budućnosti. Drugo je pitanje da li smo tako postupili iz praktičnih ili iz nekih drugih razloga. O tome bi trebalo organizovati posebnu diskusiju...

Cankov je govorio mirno i dokumentovano. Niko nije mogao da se ne složi s njim, čak ni Kostov!

— Vi znate da su se naše partije razlikovale i u ocjeni situacije u Makedoniji — nastavio sam moju optužbu. — Mi srao smatrali da se u Makedoniji može razviti masovna oružana borba protiv okupatora; uslovi nijesu nepovoljniji nego, recimo, u Hrvatskoj. Vi ste, opet, stalno tvrdili da u Makedoniji nema uslova za oružanu borbu. Takvo stanovište nijeste zadržali za sebe, već ste ga javno publikovali. Htjeli vi ili ne, to je unosilo zabunu među komuniste i u narod. Došlo je do stvaranja dva tabora; izgubljeno je mnogo vremena; bilo je mnogo svađa i razmirica. Za sve to uglavnom ste vi odgovorni. Srećom, prevagnuli su oni koji su bili za borbu.

— Život je potvrdio naše stavove — pobunio se Kostov. — Partizanski odredi su bili razbijeni čim su se pojavili', stanovništvo ih nije prihvatilo; ono je verovalo da će im bugarska vojska doneti oslobođenje od velikosrpske hegemonije.

Odmah sam intervenisao:

— Ali vi ste priznali u vašem pismu da u Makedoniji ima rejona gdje su postojali uslovi za oružanu borbu; navodili ste područja oko Skoplja i Kumanova; ja bih dodao da to isto važi i za Azot i Porečje, za čitavo područje pod italijanskom okupacijom. Znači, bilo je mogućnosti, kao što je bio slučaj u Hrvatskoj, da se počne sa oružanom borbom u pojedinim rejonima u kojima postoje povoljni uslovi i da se onda proširuje borba na ostala područja. Uostalom, tako se razvijala borba u čitavoj Jugoslaviji. A šta ste vi učinili?

Vi nijeste vidjeli te mogućnosti ili nijeste htjeli da ih vidite: jednostavno ste savjetovali makedonskim drugovima i rukovodstvu da se ne orijentišu na oružani ustanak jer, navodno, za takav kurs nema uslova. Zašto ste to učinili? Na to pitanje nemam drugog odgovora nego da nijeste htjeli da se razvije oslobodilačka borba u Makedoniji jer time bi bile pogođene i aspiracije Bugarske prema Makedoniji. A to ni vama nije odgovaralo.

— Ne bi trebalo da izvlačite tako dalekosežne zaključke iz našeg držanja — obratio mi se Kostov znatno pomirljivije. — Ako nismo savetovali da se na nekim područjima povede oružana borba, to nikako ne znači da smo u načelu bili protiv oružane borbe...

— Ali vi ste — nastavio sam — cijelo vrijeme bili protiv toga da se narod pozove na oružanu borbu. Kada je vršena mobilizacija Makedonaca za bugarsku vojsku, makedonsko rukovodstvo je odlučilo da uputi poziv građanima i komunistima da se ne odazovu na poziv za mobilizaciju, nego da odlaze u šumiu, u partizane. A vi ste savjetovali da komunisti treba da se odazovu na poziv i da idu u bugarsku vojsku jer, navodno, mase ne otkazuju poslušnost i ne odlaze u šumu ...

— Komunisti treba da budu stalno sa masama! To je azbuka... — prekinuo me je Kostov.

Nijesam se dao zbuniti.

— Da, — mirno sam nastavio — tačno je da komunisti treba da su sa masama. Međutim, ako mase stavimo pred dilemu — javiti se u vojsku ili ići u šume kada tamo nema partizana, jasno je da će se one opredijeliti za vojsku. Stanje bi bilo drugačije kada bi u šumama dejstvovali partizanski odredi koji bi mobilizationo djelovali na mase... To je, uostalom, iskustvo iz borbe u Jugoslaviji ...

— To vam nikako ne daje pravo da zaključite da smo bili protiv oružane borbe uopšte — opet me je prekinuo Kostov.

— Mislim da smo u pravu; uostalom, vi ste istu liniju sprovodili u Bugarskoj — nijesam se zbunjivao. — To se vidi iz vašeg pisma makedonskom rukovodstvu; osnovni je zadatak — pišete u tom pismiu — da se u gradovima formiraju borbene grupe; da komunisti u vojsci pridobijaju vojnike

i komandni kadar kako bi digli ustanak „kada dođe vrijeme". Shodno tome, savjetovali ste makedonskom rukovodstvu da komunisti u vojsci ne rade na tome da jedinice i pojedini vojnici odlaze u partizane jer „neprijatelja treba oterati u šume, dok mi treba da ostanemo u gradovima"!

— A zar praksa nije potvrdila našu liniju? — ubacio se Kostov. — U Bugarskoj danas mi držimo vlast!...

— Da, ali vaša strategija je uspjela tek kada je stigla Crvena armija — oštro sam odgovorio.

Pošto su svi ćutali, iskoristio sam to da bih do kraja dokumentovao moju prvobitnu ocjenu:

— Vi stalno insistirate da se vodi borba za ekonomske interese radnih ljudi, protiv pljačkaške politike bugarskih vlasti, za obaranje vlade Filova, za demokratizaciju Bugarske. A to nije ništa drugo nego jedna mirnodopska politika; iza nje se krije stav da Makedonija nije okupirana; da se, prema tome, ne treba boriti za nacionalno oslobođenje Makedonije, nego samo za promjenu režima u Bugarskoj, za uspostavljanje jedne demokratske Bugarske.

— Znači, nije trebalo da se komunisti u Makedoniji bore protiv pljačke i terora koje je vršio režim Filova i cara Borisa, da nije trebalo da rade na njihovom obaranju, a u cilju formiranja demokratske vlade? — intervenisao je Kostov.

— Ne negiram potrebu da se komunisti moraju boriti i u uslovima okupacije protiv pljačke i terora koje vrše okupatorski režimi; i za demokratizaciju režima u zemlji koja je okupator; ali, ta borba mora biti povezana sa borbom za konačno istjerivanje okupatora. Inače, može da se dogodi da se promijeni i demokratizuje režim u zemlji koja je okupator a da ostane okupacija druge zemlje. Tako ste vi postupali u Makedoniji; govorili ste da treba raditi na obaranju režima cara Borisa i Filova, ali ste zaboravili da kažete da se valja boriti i za istjerivanje bugarskih okupatora iz Makedonije!

— Pristajem da raspravljamo o tomie da li je bila pravilna naša procena situacije u Makedoniji — žustro je reagovao Kostov. — Ali tvrditi da smo svesno sprečavali razvoj oružane borbe u Makedoniji, to je previše!

Prekinuo ga je Cankov:

— Mislim da je bitno ustanoviti da li je naša procena situacije u Makedoniji bila pogrešna? A ona je bila pogrešna! Umesto pomoći makedonskim drugovima, mi smo negativno delovali na razvoj oružane borbe u Makedoniji. Ako je to tačno, normalno je što se kod makedonskih i jugoslovenskih drugova javlja sumnja u pogledu naših namera. Tu sumnjičavost možemo otkloniti jedino ako otvoreno priznamo da smo grešili i gde smo grešili; ako od sada budemo iskreno, bez zadnjih namera, sarađivali sa makedonskim drugovima ...

Svi smo se složili sa Čankovomi. Ali ja sam htio da iznesem sve što se nakupilo u meni za ovo vrijeme. Stoga sam nastavio:

— Vi znate da se tokom 1943. godine snažno razvila oružana borba u svim područjima Makedonije izuzev Štipa i Strumice. Formirane su krupne vojne jedinice, stvorena je slobodna teritorija. Narod je definitivno ušao u borbu; formiraju se makedonske vojne jedinice; stvaraju se organi nove, makedonske vlasti; izrasta makedonski narodnooslobodilački pokret. Glavni štab Makedonije, koji je rukovodio tom borbom, izjasnio se, u imie makedonskog naroda, da se borba vodi za slobodnu i ravnopravnu Makedoniju u okviru jugoslovenske federacije. Tu odluku su prihvatili borci i makedonski narod! Nešto kasnije je održano istorijsko zasjedanje AVNOJ-a u Jajcu, na kome su predstavnici svih naroda Jugoslavije odlučili da stvore novu državnu zajednicu zasnovanu na ravnopravnosti svih naroda koji ulaze u njen sastav. I upravo tada vi objavljujete proglas Otečestvenog fronta! Izjašnjavate se za pravo na samoopredjeljenje makedonskog naroda, ali s tim da se on ne smije opredijeliti ni za jednu balkansku zemlju. Nameće mi se pitanje: šta se krije iza vašeg zahtjeva da se Makedonija ne smije pripojiti nijednoj balkanskoj zemlji? I to u momentu kada se ona već izjasnila na Drugom zasjedanju AVNOJ-a! Ko vas je ovlastio da odobravate ili ne odobravate pravo makedonskom narodu da se priključi bilo kojoj balkanskoj zemlji? Zar to nije suvereno pravo makedonskog naroda? Ove vaše postupke ne mogu drugačije objasniti nego vašom željom da po svaku cijenu spriječite da Makedonija postane slobodna i ravnopravna u okviru jugoslovenske zajednice naroda. Izgleda

da nikako ne možete da se pomirite sa tim da Makedonija ne treba da bude ni srpska ni bugarska, nego makedonska.

Cankov je opet nastupio smirujuće. Rekao je da su stavovi u proglasu Otečestvenog fronta pogrešni i da se to mora otvoreno reći makedonskim drugovima. Bez takve otvorenosti ne može se povratiti izgubljeno povjerenje niti se makedonski drugovi mogu ubijediti u iskrenost namjera bugarske strane.

Cankov nas je sve razoružao: Kostov i ostali priznali su da je proglas pogrešan, a ja sam uvidio da ne treba suviše zaoštravati probleme, već postepeno otklanjati smetnje na putu naše saradnje.

Dok smo prelazili na razmatranje drugih pitanja, upoređivao sam Kostova i Čankova: prvi je, nesumnjivo, veoma pametan i načitan, ali djeluje veoma hladno i robuje knjiškim šemama, dok drugi ima bogato životno iskustvo, bolje osjeća revolucionarna gibanja masa, djeluje prisno, prijateljski..

Pošto se diskusija nastavila, pokrenuo sam pitanje dijela makedonskog naroda koji živi u Pirinskoj Makedoniji.

— Kada govorite — rekao sam — o pravu na samoopredjeljenje, nije jasno da li mislite samo na Vardarsku ili podrazumijevate i Pirinsku Makedoniju. Koliko je meni poznato, nigdje se ne izjašnjavate o onom dijelu makedonskog naroda koji živi u Bugarskoj ... Ne radi se o tome da se odmah ujedine oba dijela Makedonije. Sada ne bi bilo realno da se postavi to pitanje; ali mogli bi se već učiniti praktični koraci koji bi u perspektivi doveli do ujedinjenja, U Jugoslaviji se već izgrađuje makedonska država; vlast u Makedoniji pripala je makedonskom narodu. Ako biste i vi učinili isto u Pirinskoj Makedoniji, brzo bi se raščistili putevi za ujedinjenje ...

— Kako mislite, izjasnite se konkretnije? — insistirao je Kostov.

— Vi biste već sada mogli dati autonomiju makedonskom narodu u Pirinskoj Makedoniji. Na toj teritoriji Makedonci bi formirali svoju nacionalnu vlast; mogli bi se formirati makedonski pukovi u okviru bugarske vojske; organizovale bi se autonomne društvene organizacije. Jednom riječju, makedonski narod bi postao slobodan i ravnopravan u okviru Bugarske ...

— Šta bismo time dobili na planu ujedinjenja makedonskog naroda? — prekinuo me je Kostov.

— Dobilo bi se mnogo — odmiah sam reagovao. — Stvorili bi se povoljni uslovi za povećanje kontakata između oba dijela Makedonije, između naroda i društvenih organizacija. Razvio bi se jezik, nacionalna kultura; narod oba dijela bi se politički pripremao za ujedinjenje. To bi se pozitivno odrazilo na približavanje Bugarske i Jugoslavije! Uklonjena bi bila „jabuka razdora" koja ih je do sada razdvajala. Ali, da bi se taj proces mogao razvijati, mora se poštovati pravo svakog naroda na slobodan i nezavisan život...

Cankov je ponovo intervenisao:

— Osnovno je da i jedni i drugi zauzmemo stav da se otklanjaju prepreke koje stoje na putu ujedinjenja makedonskog naroda — i to ne samo u rezolucijama nego i u stvarnosti. Zato treba prihvatiti predloge koje je Tempo iznio...

Niko se nije izjasnio protiv moga prijedloga. Dogovorili smo se da Centralni komitet Makedonije pošalje svog predstavnika u Sofiju kako bi sa bugarskim rukovodstvom koordinirao rad na ostvarivanju postignutog sporazuma.

Bio sam zadovoljan razgovorima, pa sam skoro smetnuo s uma da sam došao u Sofiju radi sastanka sa maršalom Tolbuhinom. Kada sam se pribrao, zamolio sam bugarske drugove da se obavijeste kada i gdje treba da se nađem sa sovjetskim maršalom. Na moje zaprepašćenje, saopšteno mi je da je maršal u rano jutro hitno otputovao u Moskvu!

Bilo je očigledno da su nas pozvali u Sofiju radi tog razgovora. Ono što ni tada, a ni kasnije, nijesam saznao bilo je to da li je ta „operacija" izvedena sa znanjem maršala Tolbuhina ili je ona bila djelo bugarskog rukovodstva. Ipak, ta očigledna podvala, bez obzira na to ko ju je smislio, nije me naljutila. Vjerovao sam da smo postigli vanredno značajan sporazum i da valja preći preko manjih neugodnosti.

ClM SMO SE VRATILI u Makedoniju, prišli smo ostvarivanju preuzetih obaveza: u Sofiju smo poslali Kiru Miljovskog, a Ljubča Arsova oslobodili smo rada u Centralnom

komiitetu i postavili ga za sekretara Oblasnog komiteta u Štipu sa zadatkom da organizuje saradnju izmieđu Pirinske i naše istočne Makedonije.

Na žalost, veoma brzo se pokazalo da od dogovora neće ništa biti: Miljovski je javljao da bugarsko rukovodstvo otežava kontakt sa rukovodećim ljudima iz Pirinske Makedonije i da ništa ne radi na ostvarivanju preuzetih obaveza. Arsov je takođe saopštavao da je poslije prvih posjeta rukovodećih ljudi i stanovništva oba dijela Makedonije došlo do preokreta i da su prekinuti svi kontakti. Arsov je smatrao da je posrijedi direktiva bugarskog rukovodstva; prilikom sastanaka stanovništva dolazilo je do oduševljenja i manifestacija, pa je vjerovatno to razlog promjene stava bugarskog rukovodstva.

Upravo smo se spremali da sa bugarskim rukovodstvom razmotrimo nastalu situaciju kada smo preko Bugarske dobili telegram od Dimitrova; on se još uvijek nalazio u Moskvi mada je Kominterna bila odavno raspuštena; poručivao nam je da je prerano postavljati problem Pirinske Makedonije ... da čitava stvar treba da sazre.

Značenje te poruke bilo je više nego jasno: ujedinjenje makedonskog naroda se odlaže na neodređeno vrijeme; pobijedile su one snage u Bugarskoj koje ne priznaju da su Makedonci posebna nacija; izabran je Dimitrov da prenese tu odluku jer je jedini od bugarskih rukovodilaca uživao ugled kod makedonskih komunista.

SUOČENI SA NEOČEKIVANIM PREOKRETOM, uputili smo pismo bugarskom rukovodstvu: podsjetili smo ga na obaveze koje proističu iz našeg sporazuma. Nijesmo dugo čekali na odgovor. Kostov nam je poručivao: KP Bugarske namjerava da iskorijeni fašizam u Bugarskoj; time će biti osigurana sloboda i nezavisnost Makedonije; sada treba da usmjerimo zajedničke napore protiv glavnog neprijatelja — Nijemaca; treba da pružimo maksimalnu podršku Crvenoj armiji i da odlučno odbacimo ostatke nepovjerenja koje je do juče bilo shvatljivo, ali u uslovima nove vlasti može samo da nam smeta.

Iza tih krupnih riječi nije se moglo prikriti odustajanje od suštine sporazuma koji smo nedavno zaključili: nigdje se ne govori o mjerama da se makedonskom narodu Pirinske Makedonije obezbijedi autonomnost; ne pominje se ni potreba tješnje saradnje između dva dijela makedonskog naroda (Pirinske i Vardarske Makedonije).

Nešto kasnije doznali smo stvarne razloge tih promjena: u Bugarsku su se vratili mnogi rukovodeći ljudi koji su dugo godina proveli u Sovjetskom Savezu; oni su proširili vijest da su se Staljin i Čerčil sporazumjeli o podjeli interesnih sfera na Balkanu; po tom sporazumu Bugarska je ušla sto odsto u sferu Sovjetskog Saveza, a Jugoslavija je kao interesna sfera podijeljena između Sovjetskog Saveza i Engleske. Iz toga su slijedili zaključci da se može sigurno računati da je socijalizam pobijedio u Bugarskoj, a da se to ne može reći za Jugoslaviju! Bugarska kao otečestvenofrontovska postaje progresivnija, dok je položaj Jugoslavije još neizvjestan. Iz toga su se počeli izvlačiti zaključci, pojavila su se mišljenja da ne treba podržavati ostajanje Makedonije u sastavu Jugoslavije; nije sigurno da će socijalizam pobijediti u Jugoslaviji; zastupana je teza da se ujedinjenje Makedonije postigne u okviru otečestvenofrontovske Bugarske. Sve to je bilo rečeno u izvjesnoj formi u govoru koji je održao Vlado Pop Tomov* na sastanku sa rukovodećim aktivom Pirinske Makedonije; o tome nas je izvijestio Ljubčo Arsov, koji je prisustvovao tom sastanku.

Sve u svemu, čekao se kraj rata, razrješavanje međunarodnog položaja Jugoslavije i Bugarske, u zavisnosti od čega će se zauzeti stav prema Makedoniji. Ali jedno je i tada bilo jasno: makedonsko stanovništvo Pirinske Makedonije neće dobiti autonomnost iako smo se o tomie dogovorili u Sofiji; a ujedinjenje makedonskog naroda se odlaže na neodređeno vrijeme!

PRI KRAJU RATA došlo je do pogoršanja odnosa sa grčkim narodnooslobodilačkim pokretom: njihovo rukovodstvo je odjednom zaključilo da je predaleko otišlo u davanju

*** Makedonac, član Centralnog komiteta bugarske Partije, bio dugo godina u Moskvi.**

autonomnih prava makedonskom stanovništvu; počeli su da preduzimaju veoma nepopularne mjere: zabranili su makedonskim jedinicama da nose nacionalnu zastavu, pristupili su opštoj mobilizaciji Makedonaca; mobilisano ljudstvo su slali u jedinice ELAS prema jugu Grčke. Suočeni sa takvim pritiskom, Makedonci su počeli masovno prelaziti na našu teritoriju; mi smo ih prihvatali i formirali smo od njih partizanske jedinice u sastavu naše vojske.

Tada je došlo do represalija: rukovodstvo ELAS je naredilo da se svi Makedonci koji se nalaze u grčkim partizanskim jedinicama jednostavno razoružaju; nenaoružano ljudstvo je transportovano prema jugu Grčke. Proglašavan je izdajnikom svaki Makedonac koji bi prešao na našu teritoriju, a imovina mu je rekvirirana! To je samo podstdcalo bježanje na našu teritoriju, često i sa oružjem. Tako su se u sastavu naše vojske pojavile jedinice sastavljene od ljudstva iz Jegejske Makedonije. Stvorila se dosta napeta situacija; prijetila je opasnost da dođe do sukoba između naših i grčkih partizana. Da bi se stalo tome na put, u blizini Bitolja sam se sastao sa predstavnikom ELAS.

— Prihvatanje ljudi koji dezertiraju iz naših redova ne možemo oceniti kao prijateljski postupak prema našoj vojsci — počeo je sa napadom grčki predstavnik.

— Ti ljudi su pobjegli od terora koji vršite nad njima ... mi smo obavezni pred svojim narodom da ih prihvatimo — prekinuo sam svog sagovornika.

— Ali, to je mešanje u naše unutrašnje stvari! Naše je da odlučimo kako ćemo organizovati vojne jedinice i kako postupiti prema onima koji se ne pokoravaju naređenjima komande — oštro je reagovao Grk.

Nijesam se dao zbuniti iako sam osjećao da u osnovi ima pravo.

— Mi ne želimo da se miješamo u vaše unutrašnje stvari; ali, ne bi trebalo da tako postupate prema Makedoncima; tim prije što ste ih pridobili time što ste im priznali nacionalna prava; mi im ne možemo odbiti gostoprimstvo; to su komunisti.

Pošto je vidio da takav razgovor ne vodi ničemu, predstavnik ELAS je nastavio mirnijim glasom:

— Zar se nismo sporazumeli da se borimo protiv okupatora i da se u tome pomažemo? Zašto nam sada ne pomognete da konsolidujemo svoje redove?

— Tačno je da smo se o tomie sporazumjeli — spustio sam i ja ton. — Svoje obaveze smo do sada u potpunosti izvršavali; pomogli smo vam da pređu na vašu stranu sve čete koje je bugarski okupator uspio da organizuje od Makedonaca; to smo postigli na taj način što smo tim ljudima objašnjavali da treba da pređu na vašu stranu; jer samo tako će moći da obezbijede slobodu, ravnopravnost, pa i pravo na samoopredjeljenje. Na toj osnovi zaključili smo i sporazum. A vi sada hoćete da ga pogazite! Čak tražite da vam u tome pomognemo, da i mi pogazimo ono što smo govorili tim ljudima. A to ne možemo učiniti. To vam otvoreno kažem!

— Pa i mi želimo da sarađujemo na bazi zaključenih sporazuma — rekao je Grk poslije dužeg razmišljanja.

— Mi smo pod tim uslovima spremni da svestrano sarađujemo sa vama — rekao sam pomirljivo.

Razgovor je zastao... očigledno moj sagovornik nije imao ovlašćenja da kaže nešto više o sadržaju naše buduće saradnje. Rastali smo se dosta hladno, kao ljudi koji su nastojali da postignu neki sporazumi, ali su svjesni da u tome nijesu uspjeli.

POVLAČENJE NJEMAČKIH SNAGA sa juga stvaralo je povoljne mogućnosti za oslobođenje Kosova i Metohije. U akcijama bd mogle učestvovati ne samo kosovske jedinice nego i naše snage iz Srbije, Makedonije, kao i iz Albanije.

Došlo je vrijeme da se ostvare planovi o kojima sam se dogovorio prilikom moga boravka na Kosovu: formirane su krupnije kosovske jedinice na svim pravcima koje sam bio predvidio — u Jablanici, kod Kumanova i Vranja, u zapadnoj Makedoniji, na Sari, u Đakovičkoj Malesiji. Trebalo je samo imati strpljenja i sačekati da se Nijemci povuku iz Makedonije, Albanije i južne Srbije, a onda jačim snagama, uz pomoć srpskih, makedonskih i albanskih jedinica, osloboditi i to područje.

Na žalost, kod nekih kosovskih kadrova prevagnulo je nestrpljenje. Htjeli su da sopstvenim snagama, i to što prije, oslobode Kosovo i Metohiju. Stoga su naredili Kosovskoj brigadi da iz zapadne Makedonije odmah krene za Metohiju. Brigada je odbila da izvrši moje naređenje da sa makedonskim jedinicama razbije posljednje četničko uporište u Porečju; samovoljno se uputila u Metohiju. Na Šar-planini stiglo ju je moje naređenje da se smjesta vrati i izvrši postavljeni zadatak; ona je to i učinila.

Nešto kasnije stigla je depeša iz Vrhovnog štaba kojom mri se naređuje da sve kosovske jedinice hitno uputim na Kosovo pošto se priprema akcija za oslobođenje tog područja. Izvršio sami naređenje iako nijesam bio siguran da će nam to uspjeti. Štaviše, smatrao sam da je to preuranjeno i da se Kosovo može osloboditi jedino koncentriranjem jačih snaga iz Srbije, Makedonije, Albanije. Tako je i bilo. Dalji razvoj događaja dao mi je za pravo.

TOKOM OKTOBRA 1944. GODINE njemačke snage su se ubrzano povlačile iz Grčke. Da bi zaštitili svoje desno krilo, Nijemci su locirali zaštitna odjeljenja u gradovima duž bugarske granice — Strumica, Stip, Kumanovo. Naše jedinice su bile blokirale željezničku prugu i put u dolini Vardara i Pelagoniju; cilj nam je bio da što više ometamo, a po mogućstvu i da spriječimo povlačenje njemačkih snaga tim pravcima. Istovremeno smo bili spremni da se odupremo eventualnom pokušaju engleskih trupa da uđu u našu zemlju pod izgovorom da nastavljaju gonjenje njemačke vojske.

Najžešće borbe vođene su u Pelagoniji; našim snagama je uspjelo da presijeku put njemačkim jedinicama; primorali smo ih da se povlače preko Ohrida i Albanije. Na žalost, to nam nije pošlo za rukom na ostalim pravcima; njemačke jedinice su se probile kroz Kačaničku klisuru; naše jedinice su ih stalno uznemiravale; nanijele su im teške gubitke. Bugarske jedinice su se uglavnom postavile prema njemačkim zaštitnicama isturenim prema granici Bugarske. A kada su se njemačke zaštitnice povlačile prema sjeveru, tada su nastupale jedinice bugarske vojske. Time se može objasniti

činjenica da bugarska vojska nije imala neke veće okršaje sa njemačkim vojnim jedinicama na teritoriji Makedonije. Izuzetak predstavlja samo borba na Stracinu; do te borbe je došlo jer su Bugari napali to mjesto prije nego što su posljednji njemački ešaloni prošli kroz Kačaničku klisuru. Bugarske jedinice, iako su bile dobro naoružane, nijesu uspjele da spriječe povlačenje njemačke vojske; nije bilo ni opkoljavanja ni zarobljavanja pojedinih jedinica; to bi bilo normalno s obzirom na to da su se njemačke jedinice nalazile u povlačenju. Tako se dogodilo da je bugarska vojska jednostavno ulazila u gradove koje su Nijemci već napustili, i to tek pošto bi u njih prodrle naše partizanske brigade koje su dejstvovale u neposrednoj blizini tih gradova. Ipak to nije smetalo komandi bugarske vojske da objavljuje kako njena vojska „posle žestokih okršaja" oslobađa gradove i sela Makedonije ...

Sve je to izazvalo negodovanje partizana u Makedoniji. Demantovali smo njihove izvještaje o tome kako su bugarske jedinice oslobodile Strumicu, Đevđeliju, Dojran, Valandovo. Sve te gradove oslobodile su naše brigade. Bugari su ulazili poslije njih — paradnim maršom! Bugarske jedinice su bile 10 kilometara od Štipa kada su naše jedinice oslobodile grad. Bugarska komanda je saznala o oslobođenju Štipa 10 sati poslije ulaska naših jedinica u grad — i to iz saopštenja koje je izdao naš štab! Iznijeli smo sve te činjenice u protestu koji smo uručili bugarskoj vladi i sovjetskoj komandi; zahtijevali smo da se prestane sa netačnim vijestima.

Protestovali smo i protiv pokušaja da se odvajaju makedonske jedinice od Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije. Naime, u izvještajima bugarske komande stalno je isticano kako se bugarska vojska bori „ramie uz rame sa snagama legendarnog maršala Tita" i sa makedonskim partizanima i brigadama. Izlazilo je kao da se makedonske jedinice ne nalaze u sastavu Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije, nego da predstavljaju nešto odvojeno. To, naravno, nije bilo bez zadnje namjere.

I pored naših protesta, bugarsko rukovodstvo nije promijenilo svoje držanje. Doduše, u internim razgovorima su priznavali da imamo pravo, ali to nikada javno nijesu rekli!

Suočen sa sve većim zaoštravanjem odnosa ne samo između makedonskog stanovništva i bugarske vojske nego i između makedonskih i bugarskih komunista, shvatio sam da moramo intervenisati na višem nivou. Spremio sam se da idem u oslobođeni Beograd, gdje su se već nalazili Centralni komitet i Tito.

NIJESAM SAČEKAO oslobođenje Skoplja; plašio sam se da ću morati dugo da čekam; krenuo sam za Beograd. Bio sam nestrpljiv da ponovo vidim dragi grad u kome sam proveo najljepše dane borbe.

Iz oslobođenog Štipa pošao sam autom do Sofije, a odatle preko Niša za Beograd. Putovao sam dva dana i nigdje se nijesam zadržavao!

Približavao sam se Beogradu; uspomene su me sve jače pritiskale. U tom gradu sam stupio u revolucionarni pokret, proveo najveći dio mladosti na njegovim ulicama, ali i po tamnicama. Gotovo da nema mjesta koje me ne podsjeća na neku akciju ... Pred očima mi se pojavljuju dragi likovi; mnogi više nijesu mieđu živima... Suze mi polako naviru na oči, ne mogu ih zaustaviti. Uspomene pritiskuju. Od njih ne mogu pobjeći!

Prošli smo Avalu.

Bijeli, dragi grad se nazire u daljini. A ja bih htio što prije da ga vidim. Da ga osjetim...

Da li je razrušen? Je li još buntovan kakvog sam ga zapamtio u nezaboravnim martovskim i aprilskim danima 1941. godine?

Prolazim ulicama, a srce mi se steže. Svuda stravične ruševine. Nema više grada koji sam zavolio od onoga dana kada sam došao na Univerzitet. Razrušen je do temelja... Nije bilo dovoljno što su ga Nijemci bombardovali aprila 1941. godine, već su to učinili i saveznici... Njemački okupator prilikom povlačenja nije htio da ga poštedi! Morali smo se boriti za svaku ulicu i tako još više produbiti rane voljenom gradu ...

Evo me na Avalskom drumu! Prolazim kraj zgrade u koju sam smjestio ilegalnu štampariju... priviđaju mi se likovi povučenog i skromnog poštanskog činovnika Cirila

Zužeka, njegove žene, kćerkice... čuo sam da je sve troje ubijeno kada je štamparija otkrivena...

Samo što sam prošao Žužekovu kuću, već sam blizu igrališta „Jugoslavije"; pred očima su mi likovi Branka Đonovića i Slobodana Jovića, Mila Boškovića... i oni su pali kao žrtve nemilosrdne borbe. ..

Uspomene me zapljuskuju kao valovi mora... Na uglu Južnog bulevara zastajem — tu sam se veoma često sastajao sa drugovima gotovo iz svih krajeva zemlje koji su bili angažovani u tehničkom aparatu Partije; njegov je osnovni zadatak bio da milionima radnika i seljaka učini dostupnom istinu o socijalističkom društvu za koje smo se borili.

Odjednom iz mora uspomena izranja jedna koja mi se najdublje urezala u dušu... Bilo je to odmah poslije aprilskog sloma. Tito se već bio preselio u Beograd... Na ovom istom mjestu stajali su Ranković i Đilas ... vidio sam po njihovim licima da se nešto strašno dogodilo. Pun strepnje, zapitao sami ih:

— Sta je?

— Stari je uhapšen — odgovorio je Đilas potresnim glasom.

Kao munja me je ošinula ta vijest! Ipak, nijesam se izgubio, već sam tražio objašnjenje:

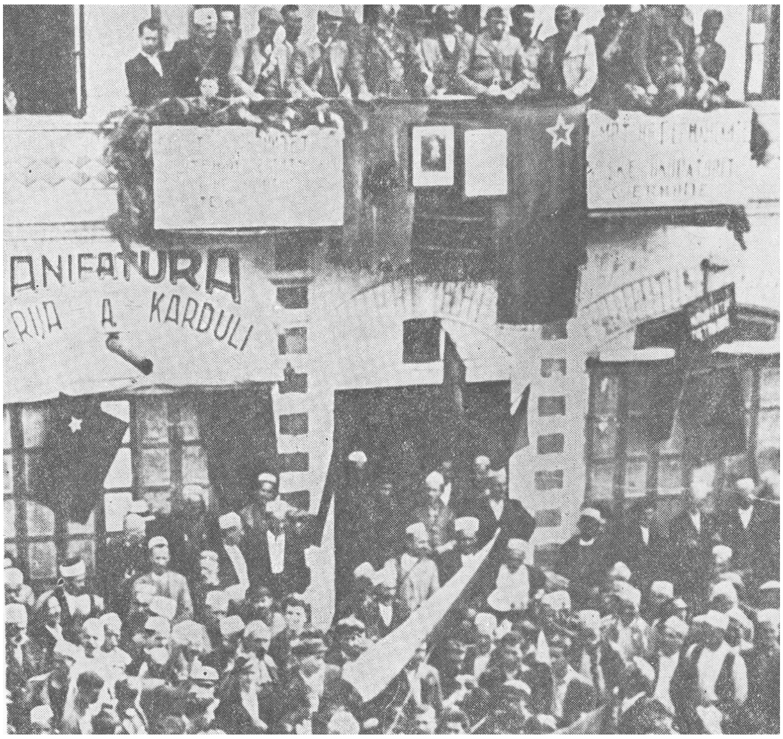
— Kako ste to saznali? Gdje je i kako uhapšen?

— Upravo dolazim od njega — nastavio je Đilas. — Ušao sam u dvorište kuće u kojoj on stanuje i pogledao na gornji sprat. Na balkonu je stajala žena domaćina (Savićević, železnički službenik) sa jednim policijskim pisarom! Cim me je ugledala, okrenula se leđima prema meni i rukom dala znak da se odmah udaljim. Sigurno je Stari uhapšen.

Bez riječi sam se okrenuo i pošao prema zlokobnoj kući. Odlučio sam da prodrem u stan, da se lično uvjerim da li je Tito uhapšen. Znao sam da je to ludost i da mogu i ja biti uhapšen. Ali drugačije nijesam mogao reagovati. Uostalom, ja sam našao taj stan i stoga sam odgovoran ako se Titu nešto dogodilo.

Ušao sam- u dvorište... na balkonu nikoga ... Kad sam zazvonio, uhvatio me je strah. Ko će se pojaviti... policija ili neko od ukućana?

Srećom, ugledao sam domaćinovu ženu. Uletio sam u Titovu sobu ... Tito je nešto diktirao svojoj sekretarici. Izne-

Miting u oslobođenom Kičevu 1943. na kome je govorio Svetozar Vukmanović

Tempo na vrhu Osogovskih planina 1944. Iza njega je Milica Sarić

Februarski pohod makedonskih jedinica 1944.

Sastanak Vrhovnog štaba na Visu u ljeto 1944 S lijeva• Vladimir Bakaric, Ivan Milutinovic, Edvard Kardelj, Josip BZZ Tito AlT-sandar Ranković, Svetozar Vukmanović, Milovan Đilas

nađeno me je pogledao. Vjerovatno je zapazio da sam zbunjen, pa me je sasvim mdrno zapitao:

— Šta se dogodilo?

— Zar nijesi uhapšen? — promucao sami.

— Pa vidiš da nisam — nasmijao se.

... Dok sam još jednom preživljavao tu neprijatnu scenu, već sam bio stigao do Slavije ... Evo balkona sa koga smio govorili okupljenoj masi nezaboravnog martovskog dana 1941. godine... preko sto hiljada građana!

Od Slavije sam se uputio prema hotelu „Madera"; tu se smjestio Centralni komitet. Htio sam što prije da vidim stare drugove. Međutim, oni su prisustvovali Antifašističkoj skupštini narodnog oslobođenja Srbije, koja se održavala u zgradi Kolarčevog univerziteta. Pohitao sam tamo...

Kada sam ušao u dvoranu, delegati su me prepoznali; dočekali su me aplauzom za koji sam mislio da nikad neće prestati. Kroz tijelo mi prolaze žmarci, a suze naviru na oči ... osjećao sam da se vraćam u sredinu u kojoj sam proveo najljepše dane revolucionarnog rada, u sredinu koja me nije zaboravila iako sam dugo bio odsutan. To mie je duboko ganulo. Aplauz je značio da me nijesu zaboravili mnogobrojni kadrovi sa kojima sam gotovo u svim gradovima i u većem broju sela širom Srbije radio na organizovanju Partije i pripremanju revolucionarnih okršaja... Delegati su i dalje pljeskali zahtijevajući da govorim.

Izašao sam na govornicu i rekao da donosim pozdrave iz Makedonije koja se oslobodila sopstvenim snagama. Dao sam oduške svojim osjećanjima što se opet nalazim u gradu gdje sam doživio revolucionarno krštenje ...

Sljedećeg dana sastao se Politbiro u Titovom stanu. Referisao sam o stanju u Makedoniji; zatražio sam da ostanem u Beogradu. Rekao sam da sam dugo bio odsutan iz rukovodstva ... Politbiro je gotovo bez diskusije prihvatio moj izvještaj i složio se sa mojom molbom.

TIH DANA pozvao me je telefonom Dobri Terpešev, član CK KP Bugarske, koji je kao gost prisustvovao zasjedanju ASNOS-a. Zamolio je prijem kod Tita; htio je da

iznese primjedbe na držanje makedonskih komunista prema bugarskoj armiji. Odmah sam prenio njegovu molbu; Tito mi je rekao da i ja dođem sa Terpeševom.

Tito nas je primio u svom stanu.

Poslije uobičajenih pozdrava Terpešev se požalio na odnos makedonskog rukovodstva prema bugarskoj armiji: Makedonci se, navodno, odnose prema bugarskoj armiji ne kao prema otečestvenofrontovskoj, savezničkoj armiji, nego kao prema okupatorskoj armiji; na granici su postavljene straže; otežavaju se veze bugarske komande sa jedinicama koje ratuju u Makedoniji; otežano je snabdijevanje njihove armije prehrambenim proizvodima od strane mjesnog stanovništva; onemogućava im se upotreba telefona... Sve to, naravno, usporava proces zbližavanja dva naroda.

Kao i obično, nijesam se mogao uzdržati, te sam nervozno reagovao:

— Tačno je da su Makedonci postavili straže na granici. Ali to isto su učinili i Bugari! Ako oni imaju pravo da kontrolišu naše građane koji prelaze u Bugarsku, zašto mi da nemamo to isto pravo prema bugarskim građanima koji prelaze u Makedoniju? Tim prije što ima slučajeva da se u bugarskim vojnim transportima nalaze civilna lica koja se bave švercom ...

— Tačno je i to — nastavio sam — da ne dozvoljavamo bugarskim jedinicama da se same snabdijevaju od mjesnog stanovništva. To smio učinili zbog toga što štabovi ignorišu činjenicu da postoji naša vlast i da samo ona miože da vrši rekviriranje namirnica od mrjesnog stanovništva. Sve me to podsjeća na postupke bugarske vojske za vrijeme okupacije.

Na kraju sam rekao: slažem se sa Terpeševom da treba da radimo na stvaranju povjerenja među našim narodima; ali upravo zbog toga potrebno je da oni konačno priznaju činjenicu da se u ovoj borbi rodila makedonska država.

Tito nije dao za pravo ni meni ni Terpeševu. Rekao je da nepovjerenja prema bugarskoj vojsci, vjerovatno, ima kako kod stanovništva tako i kod komunista Makedonije; ali — objasnio je — to je posljedica nagomilanih problema iz vremena okupacije. Nije isključio ni mogućnost da stanovništvo otežava snabdijevanje, komunikacije. Ali vjerovatno da se i neki vojni kadrovi u bugarskim jedinicama arogantno

odnose prema novoj vlasti u Makedoniji jer su bezmalo svi bili u okupatorskoj vojsci. Jednom riječju, može se pretpostaviti da ima nepravilnosti na obje strane... Zat<> treba zajedničkim naporima, sa puno međusobnog povjerenja, otklanjati sve što smeta našoj saradnji.

Bio samt jako nezadovoljan takvim Titovim! stavom. Vjerovatno se to vidjelo na mome licu.

— Ti si nezadovoljan? — upitao mie je kratko.

— Da! — odgovorio sam.

Tada se i njegovo lice smračilo.

Razgovor je bio završen i mi smo se razišli...

Dugo nijesam miogao zaspati te noći... Bio sam nezadovoljan svojim držanjem. A i stavom koji je Tito zauzeo. Nijesam smio dozvoliti da se razgovor svede na odnose makedonskog stanovništva i vlasti prema bugarskoj vojsci. Jer to nije bilo osnovno u našem sukobu. Intimno sam morao priznati da makedonski komunisti, a sa njima i ja, ne možemo ni da vidimo bugarsku vojsku u Makedoniji. Poslije četiri godine okupacije ta ista armija sada se pojavljuje kao „oslobodilačka" i preko radija „oslobađa" makedonske gradove i sela! Međutim, što sam duže razmišljao o tome, bio sam ubjeđendji da naš stav nije dobar. Ako smo prihvatili da bugarske jedinice pređu u Makedoniju i da ratuju protiv Nijemaca, moramo ih dočekati prijateljski i olakšati im da ostvare taj zadatak. Razumije se, ukoliko počnu da nipodaštavaju novu vlast ili uspjehe naše vojske, tome se moramo energično suprotstaviti. Dakle, potrebno je obostrano nastojati da se otkloni sve što smeta zajedničkoj saradnji. Sjetio sam se da je to bio i Titov zaključak. Ja sam kasnio „samo" 24 časa!

PROŠLO JE od tada nekoliko dana. Mislio sam da je čitava stvar pala u zaborav. Ali na narednom sastanku Politbiroa sam se uvjerio u suprotno.

Kada sam ušao u salu gdje su se održavali sastanci, osjetio sam prilikom pozdravljanja sa Titom da je još ljut na mene. Taj utisak se potvrdio pri kraju sastanka. Naime, Tito je otvorio svoj radni sto i izvadio Orden Kutuzova I stepena kojim me je, na njegov prijedlog, odlikovala vlada

Sovjetskog Saveza. To je bilo veoma visoko odlikovanje koje su dobili samo neki rukovodeći drugovi. Razumije se da sam se time ponosio. Ali utoliko mie je više uvrijedio način na koji mi je Tito predao orden. Ništa nije rekao o mom dota- , dašnjem radu niti o razlozima zbog kojih mi je dodijeljeno visoko sovjetsko odlikovanje. Štaviše, našao je za potrebno da podvuče kako sam se nepolitički ponašao u razgovorima sa predstavnicima balkanskih partija.

— Ponašao si se kao medvjed u staklenoj bašti — dodao je na kraju.

U tom trenutku mi se činilo da me je ošamario. Poblijedio sam i pomislio da vratim orden, ali sam se uzdržao... Promrmljao sam nešto što se obično kaže u takvim prilikama i zaćutao...

Opet jedna besana noć! Neprekidno su mi se nametala jedna te ista pitanja: da li sam zaista pogrešno vodio razgovore ili je Titova ocjena bila rezultat njegove ljutnje zbog mog istupa u razgovoru sa Terpeševom? ... Pitanja su me pritiskala kao mora. Počeo sam da kopam po prošlosti. Sjetio sam se jednog pisma koje mi je uputio Centralni komitet kao odgovor na izvještaj o mojim razgovorima sa predstavnicima komunističkih partija balkanskih zemalja. Potražio sam pismo i pročitao ovaj odjeljak:

„Ukazujemo ti kao na vrlo važnu činjenicu — na saradnju sa drugovima iz grčke i bugarske Partije. U tom pogledu treba da si taktičan i da vodiš računa o tome da su to samostalne partije. Ali, time ne mislimo reći da u političkim pitanjima treba hiti popustljiv ... Ti se nalaziš na mjestu koje je od prvenstvene važnosti i tvoj rad ima ogromnu važnost za razvitak Narodnooslobodilačkog pokreta na Balkanu i za onemogućavanje izolacije oslobodilačke borbe naših naroda."

To me je malo umirilo. Istina, rečeno mi je da budem taktičan u razgovorima; ali nigdje ni pomena da su moji stavovi o principijelnim pitanjima bili pogrešni. Naprotiv, ukazivano je da ne treba da budem popustljiv u tim pitanjima ...

Sjetio sam se i sastanka Politbiroa na Visu kada sam referisao o čitavom radu, pa i o razgovorima. Tada nije stavljena ni jedna ozbiljnija primjedba. Naprotiv, Tito je rekao

da sam povjereni zadatak izvršio vrlo dobro... To je djelovalo umirujuće.

Pošto sam se malo smirio, počelo je da me progoni novo pitanje: da li je moguće da Tito mijenja stavove i ocjene Centralnog komiteta o mom radu samo zato što ga je naljutio neki moj postupak? Odjednom sam se sjetio... kod Tita su nedavno dolazili predstavnici grčke i bugarske Partije i vjerovatno su se žalili na moje ponašanje. Vjerovatno je Tito prihvatio njihova mišljenja. Ali, zašto mi ništa nije rekao? Zašto me nije pitao šta mislim o tim optužbama?

Sve je to, razumljivo, djelovalo na mene, na moj odnos prema Titu. Ništa ne ostavlja tako duboke tragove na psihu kao neobjektivna ocjena koju izriče čovjek u koga se ima neograničeno povjerenje. To je trajalo godinama. Jednom nanesena rana teško se iscjeljuje mada sam svom silom nastojao da je zaboravim.

Ä onda je došla 1949. godina. Tito je sa nekoliko drugova posjetio Opatiju, gdje sam ljetovao. Našli smio se na ručku. Razgovor se vodio o izolaciji u kojoj se tada našla naša Partija poslije osude Kominformia.

— Ti si jedini imao pravo u razgovorima koje si za vrijeme rata vodio sa balkanskim partijama. Svi mi smo griješili kad smo te kritikovali — rekao je Tito obraćajući mi se.

Ne treba ni da kažem šta sam osjetio u tom trenutku. A šta može osjetiti čovjek koji smatra da je nepravedno optužen pa najzad dočeka da onaj ko ga je osudio ispravlja svoj sud? Zadovoljstvo koje me je obuzelo nije došlo samo zbog toga što je ocjena o meni promijenjena već prije svega zato što je to učinio čovjek u čiju sam objektivnost duboko vjerovao.

Štampa
Grafičko preduzeće
PROSVETA
Beograd